ISSN 2250-1711

॥ सत्यं ज्ञानमनन्तम् ॥

JOURNAL OF VEDA SAMSKRITA ACADEMY

जर्नल् आफ् वेद् संस्कृत अकाडेमि

A NATIONAL PEER-REVIEWED RESEARCH JOURNAL

मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधनपत्रिका

VOLUME: XXVI

July to December – 2025

Editor in Chief :

DR. GOPALKRISHNA HEGDE

[Jyotishashastra-Dharmashastra Vidwan]

VEDA SAMSKRITA ACADEMY (Regd.)

Formerly : Veda Samskrita Prasarinee Sabha (R.)

Regd. No. : DR : SOR : 108 : 2003-04, Dated : 30-10-2003

Registered under Societies Registration Act, of Karnataka-1960

Registered office address :

1347, Kalkod Road, HEGDE-581330, Kumta, Uttarakannada, Karnataka, India

E-mail ID : **vedasmkac@gmail.com**

Website : **www.vedasamskritaacademy.org**

Title of the Journal	:	**Journal of Veda Samskrita Academy** A National Peer-Reviewed Research Journal **जर्नल् आफ् वेद संस्कृत अकाडेमि** मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधनपत्रिका
ISSN	:	**2250-1711**
Editor & Publisher	:	**Dr. Gopalkrishna Hegde** E-mail : gopalkrishnh9@gmail.com Mobile : 9741847399 Director, Veda Samskrita Academy (Regd.) # 1347, Kalkod Road, HEGDE- 581330 Kumta, Uttara Kannada, Karnataka
web site	:	**www.vedasamskritaacademy.org**
E-mail	:	**vedasmkac@gmail.com**

All rights are Reserved with the Publisher

" All opinion / views expressed in the research papers are of the authors only, no way they are ascribed to the Academy"

Languages	:	Samskrita, Kannada, English, Hindi
Imprint	:	Volume XXVI, July to December – 2025
Paper	:	70gsm (B2B) and Art paper – 300 gsm
Size of the Journal	:	A4
Number of Pages	:	xvi + 168 + 3 (colur pages) = 187 pages
Number of Copies	:	**300**
D. T. P.	:	Chandrahas Naik, Chanda Graphics, Kumta- 9449124558
Art works	:	Girish R. Bhat, Digital World, Kumta- 9480790953
Printing &	:	D.K.Hegde Shiva Offset Printers, Kumta- 9880389606
Binding	:	Shri Krishna Mudranalaya, Hegde- 9986963987

Price : **400/- Rs.**

ಸಂಪಾದಕೀಯ

ಪ್ರಸ್ತುತ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪತ್ರಿಕೆ **13** ವರ್ಷ ನಡೆಯುತ್ತಾ ಬಂದು, ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗಿ **25** ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಲೋಕಾರ್ಪಣೆಗೊಳಿಸಿ, **26** ನೇ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಸಾರಸ್ವತ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ನೀಡಲು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತಿದೆ ಎನ್ನುವುದು ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಯ ಮಾತಲ್ಲ ಎಂದು ನಾನು ನಂಬಿದ್ದೇನೆ. ಹಲವು ಏಳು–ಬೀಳುಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರಸ್ತರೀಯ ಸಂಶೋಧನಾ ಪತ್ರಿಕೆ ತನ್ನ **'ರಜತಸಂಭ್ರಮ'**ವನ್ನು ಆಚರಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಪ್ರಶಂಸನೀಯವಲ್ಲದೆ ಮತ್ತೇನು.

ಕರ್ನಾಟಕದ, ಉತ್ತರಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕುಮಟಾ ತಾಲೂಕಿನ ಹೆಗಡೆ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಪ್ರಚಾರ ಮತ್ತು ಪ್ರಸಾರ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗಾಗಿಯೇ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಸಂಸ್ಥೆ **"ವೇದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಕಾಡೆಮಿ"** ಎಂಬ **ಎನ್. ಜಿ. ಓ.** ಆಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ನಮ್ಮ ನಾಡು ಕಂಡ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿದ್ವಾಂಸ, ಜ್ಯೋತಿಷಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಗಲ್ಭ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಪಡೆದ **ವೇದ ಮೂರ್ತಿ ಗಣಪತಿ ಕುಪ್ಪಯ್ಯ ಹೆಗಡೆ (ಗ.ಕು.ಹೆಗಡೆ)** ಯವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಚಿಗುರೊಡೆದಿತ್ತು. ಕಾಲ ಹೀಗೆ ಸರಿಯುತ್ತಾ ಇತ್ತು. ಶ್ರೀಯುತರ ಮಗನಾದ **ಡಾ. ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ಹೆಗಡೆ**ಯವರು ಇದಕ್ಕೆ ಕಾನೂನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಒಂದು ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ನಿರೂಪಿ–ಸಿದರು. ಅದರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ **'ಶ್ರೀಮಹಾಗಣಪತಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಾಠಶಾಲೆ'**ಯು ತನ್ನ ಕಾಯಕವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನೂ ಪಡೆಯಿತು.

ರಾಷ್ಟ್ರಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸುವ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಆತ್ಮೀಯ ಮಿತ್ರರಾದ **ಪ್ರೊ. ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಜಡ್ಡಿಪಾಲ**ರವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದೊಂದಿಗೆ **'ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ವೇದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಕಾಡೆಮಿ'** ಎನ್ನುವ ರಾಷ್ಟ್ರಸ್ತರೀಯ ನಿಯತಕಾಲಿಕ ಪತ್ರಿಕೆಯೊಂ–ದನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. ಏತನ್ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಹೆಸರು **ಯು. ಜಿ. ಸಿ. ಕೇರ** ಯಾದಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಸೇರ್ಪಡೆ ಆಯಿತು. ಆಗ ತನ್ನಷ್ಟಕ್ಕೇ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಹೆಸರು ರಾಷ್ಟ್ರಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಶೋಭಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. ಇದು ಪತ್ರಿಕೆಯ ಇತಿವೃತ್ತವಾಗಿದೆ.

ಪ್ರತಿ ಸಂಪುಟವನ್ನೂ ಪ್ರಾತಃಸ್ಮರಣೀಯರಾದ, ಮಹಾತ್ಮರಾದ ಶ್ರೀಚರಣರ ಮತ್ತು ಸಮಾಜದ ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಂದ ಲೋಕಾರ್ಪಣೆಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಯಲ್ಲಾಪುರದ **'ಋಷಿಕುಲಮ್'**ನ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರಾದ ಯುವವಿದ್ವಾಂಸ **ಡಾ. ವಿಘ್ನೇಶ್ವರ ಭಟ್ಟ**ರ ಸಹಕಾರದೊಂದಿಗೆ **ಮೈಸೂರಿನ ಅಮೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಪೀಠದ** ಸಹಯೋಗದೊಂದಿಗೆ ಎರಡು ಇ–ಜರ್ನಲ್ಲನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೇ ಕೆಲವು ಸಂಶೋಧನಾತ್ಮಕ ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನೂ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ವತಿಯಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದೇರೀತಿ **ರಾಷ್ಟ್ರಸ್ತರೀಯ ಸಂಗೋಷ್ಠಿ (ಸೆಮಿನಾರ್)** ಯಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಸಲಾದ ಸಂಶೋಧನಾತ್ಮಕ ಪ್ರಬಂಧಗಳನ್ನು ಕ್ರೋಢೀಕರಿಸಿ ಆ ಆ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಸಹ ಯೋಗದೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಕೃತಿಗಳನ್ನೂ ಅಕಾಡೆಮಿ ಪ್ರಕಾ–ಶಿಸಿದೆ ಎನ್ನುವುದು ಅಕ್ಷರಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ.

ಯು.ಜಿ.ಸಿ. ಯ ಹೊಸ ನಿಯಮ; **ಪರಾಮರ್ಶದಾತೃ ಸಮಿತಿ (ಎಡ್ವೈಸರಿ ಬೋರ್ಡ್)** ಮತ್ತು **ಸಮೀಕ್ಷಾ ಸಮಿತಿ (ರಿವ್ಯೂ ಕಮಿಟಿ)** ಯನ್ನು ಸಂಸ್ಥೆಯೇ ಸ್ವಂತ ರಚಿಸಿಕೊಂಡು ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಿಸಲು ಅನುಮತಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಅದರ ಮಾರ್ಗ–ದರ್ಶನದಂತೆ ನಾವೇ ಎರಡೂ ಸಮಿತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಂಡು ಈ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಿಸುತ್ತಿದ್ದೇವೆ. ದಿನಾಂಕ : **11-02-2025** ರಂದು **ಯು.ಜಿ.ಸಿ.** ಸಂಸ್ಥೆಯು ಮುಂದಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಆಗುವವರೆಗೆ **ಯು.ಜಿ.ಸಿ. ಕೇರ** ಯಾದಿಯನ್ನು ಸ್ಥಗಿತಗೊಳಿಸಿದೆ. ನಾವೇ ರಚಿಸಿಕೊಂಡ ಎರಡೂ ಸಮಿತಿಯ ವಿವರವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದೆ.

ನಮ್ಮ ಅಕಾಡೆಮಿಯ **25 (ರಜತಸಂಭ್ರಮಃ)** ನೇ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಯಾರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಈ ಪತ್ರಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭ–ವಾಗಿತ್ತೋ ಅವರೇ ಅಂದರೆ **ಪ್ರೊ. ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಜಡ್ಡಿಪಾಲ**ರವರೇ ಲೋಕಾರ್ಪಣೆ ಗೊಳಿಸಿದರು ಎನ್ನುವ ವಿಷಯ ಅವಿಸ್ಮರಣೀ–ಯವಾಗಿದೆ. ಅದೂ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಕಾರ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿಯೇ ಎನ್ನುವುದು ಮತ್ತೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಕೃತ ಶ್ರೀಯುತರು ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಉಜ್ಜಯನಿಯಲ್ಲಿ ವಿರಾಜಮಾನವಾದ **"ಮಹರ್ಷಿ ಸಾಂದೀಪನಿ ವೇದವಿದ್ಯಾ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನ"**ದ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಾ ಇದ್ದಾರೆ.

ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಜಿಜ್ಞಾಸುಗಳಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಲಿ ಎಂದು ನಾಲ್ಕೂ ವೇದದ ಪುರುಷರ ಭಾವಚಿತ್ರವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ನಮ್ಮ ಕಲ್ಪನೆಯ ಮೇರೆಗೆ ನಾಡಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚಿತ್ರಕಾರರಾಗಿರುವ ಶ್ರೀಯುತ **ಸತೀಶ ಯಲ್ಲಾಪುರ** ಇವರು ನಮ್ಮ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ, ತಮ್ಮ ಕುಂಚದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವರಿಗೆ ಅಕಾಡೆಮಿ ವತಿಯಿಂದ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಈ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾಶನವನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿ **35** ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಲೇಖನಗಳು ಬಂದಿತ್ತು. ಪರಾಮರ್ಶದಾತೃಸಮಿತಿ ನೀಡಿದ ಶಿಫಾರಸ್ಸಿನಂತೆ **30** ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿದ್ದೇವೆ.

ಪ್ರಕಟನೆಯನ್ನು ಬಯಸಿ ಬಂದಿರುವಂತಹ **30** ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಲು ಉಡುಪಿಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶು–ಪಾಲರಾದ **ಪ್ರೊ. ಎನ್. ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಭಟ್ಟರು,** ಉಮ್ಮಚಗಿಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾದ **ಪ್ರೊ. ರಾಮಚಂದ್ರ ಭಟ್ಟರು,** ಸ್ವರ್ಣವಲ್ಲಿಯ ಅದ್ವೈತ ವೇದಾಂತಶಾಸ್ತ್ರದ ಸೇವಾ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ **ಪ್ರೊ. ಶಂಕರ ನಾಗೇಶ ಭಟ್ಟ,** ಬಾಲಿಗದ್ದೆಯವರು, ತಿರುಪತಿಯ ದ್ವೈತವೇದಾಂತ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ **ಪ್ರೊ. ನಾರಾಯಣ ಆಚಾರ್ಯರು,** ಕುಮಟಾದ ನಿವೃತ್ತ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕ ಯಕ್ಷಗಾನ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಭೂತಪೂರ್ವ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿರುವ **ಪ್ರೊ. ಜಿ. ಎಲ್. ಹೆಗಡೆಯವರು,** ಹೆಗಡೆಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾಗಿರುವ **ಪ್ರೊ. ಯು. ಜಿ. ಶಾಸ್ತ್ರಿಯವರು,** ಹೊಲನಗದ್ದೆಯ ಖ್ಯಾತ ಆಯುರ್ವೇದ ವೈದ್ಯ–ರಾಗಿರುವ **ಡಾ. ನಾಗರಾಜ ಭಟ್ಟರು,** ಯಲ್ಲಾಪುರದ **'ಋಷಿಕುಲಮ್'** ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರಾಗಿರುವ **ಡಾ. ವಿಘ್ನೇಶ್ವರ ಭಟ್ಟರು,** ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ **ಡಾ. ಭಾಸ್ಕರ ಭಟ್ಟ ಜೋಶಿ**ಯವರು ಸಹಕರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರೆಲ್ಲರೂ ಅಭಿನಂದನಾರ್ಹರು. ಅವರ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮುಕ್ತಕಂಠದಿಂದ ಶ್ಲಾಘಿಸುವುದಲ್ಲದೇ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಧನ್ಯವಾದಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸುತ್ತೇನೆ.

ನಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗಿನಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ವರೆಗೂ ಅತ್ಯಮೂಲ್ಯ ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಲಹೆಗಳನ್ನಿತ್ತು ಮತ್ತು ನಮ್ಮ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ವೆಬ್‌ಸೈಟಿನಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಎಲ್ಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಅಪ್‌ಲೋಡ್ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಮುತುವರ್ಜಿಯಿಂದ ಸಹಕರಿಸಿರುವ ಭ್ರಾತೃಸ್ವರೂಪರಾಗಿರುವ ಹಾಗೂ ಆತ್ಮೀಯ ಮಿತ್ರರೂ ಆಗಿರುವ ಶ್ರೀಯುತ **ಗಣೇಶ ಜೋಶಿ**ಯವರನ್ನು ಮತ್ತು ಹಂದಿಗೋಣದ ವೆಬ್‌ಡಿಸೈನರ್ ಆಗಿರುವ **ಶ್ರೀಯುತ ಮಹೇಶ ಭಟ್ಟ** ಇವರನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಭಿನಂದಿಸುತ್ತೇನೆ ಮತ್ತು ಅವರ ಸೇವೆಗೆ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಡಿ.ಟಿ.ಪಿ. ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಚಂದಾ ಗ್ರಾಫಿಕ್ಸಿನ ಮಾಲಕರಾದ **ಶ್ರೀಚಂದ್ರಹಾಸ ನಾಯ್ಕ**ರಿಗೂ, ಮುಖಪುಟದ ವರ್ಣವಿನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಡಿಜಿಟಲ್‌ವರ್ಲ್ಡ್ ನ ಮಾಲಕರಾದ **ಶ್ರೀ ಗಿರೀಶ ಆರ್. ಭಟ್ಟ**ರಿಗೂ, ಅಂದವಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿ ಕೊಟ್ಟ ಶಿವಾ ಆಫಸೆಟ್ ಪ್ರಿಂಟರ್ಸ್ ನ ಮಾಲಕರಾದ **ಶ್ರೀ ಡಿ. ಕೆ. ಹೆಗಡೆ**ಯವರಿಗೂ, ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಅಂದವಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿ, ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿ ಕೊಟ್ಟ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಮುದ್ರಣಾಲಯದ ಮಾಲಕರಾದ **ಶ್ರೀ ಶಂಕರ ಹೆಗಡೆ**ಯವರಿಗೂ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಹೆಗಡೆ

15-02-2026

ಮಹಾಶಿವರಾತ್ರಿ ಪರ್ವ

ಸಂಪಾದಕರು

[ಸಂಪಾದಕ ಮಂಡಳಿಯ ಪರವಾಗಿ]

****

Editorial

Indeed, it is a matter of pride that our journal is progressing in the **13th year** and we are publishing **26th volume** for the benefit of research scholars and readers. Inspite of several teething difficulties, our national level journal has celebrated **"Silver-Jubilee"** function during the release of previous volume.

Veda Samskrita Academy is a **N.G.O.** which is functioning for the upliftment of Samskrita Language and Indian culture. Infact, it is situated at the remoute corner of rural area, Hegde village, Kumta Taluk of Uttara Kannada district (Karnataka State). This Academy is founded by the grate Vedic Scholar, Jyotisha Shastra and Dharma Shastra authority, Vedamoorti, late Shree **Ganapati Kuppayya Hegde**. Time cycle was moving at its schedule. One of the son of Ganapati Kuppayya Hegde, **Dr. Gopalkrishna Hegde** tried his level best to give a legal frame-work to this institution. In the beginning **Shree Mahaganapati Samskrita Pathashala** was established, and later it got the approval from **Karnataka Sanskrit University, Bengaluru**.

Afterwards, in the year **2013**, under the guidance of our good friend, Prof. Virupaksha Jaddipal **"Journal of Veda Samskrita Academy"** was started to help the research scholars. Journal was recognised by the national level autonomous body UGC and was included in the CARE List. This is the brief history of our journal.

Each volume was released by the great parsonalities like Saints and research professors. With the co-operation of the founder of **"Rishikulam",** young scholar **Dr. Vighneshwar Bhat** and with the collaboration of Amruta Vishwa Vidyapeetha two e-journals have been published by the Academy. Apart from that, a few research works too have been published. Selected articles presanted at the National Seminar, too have been published in the book-form with the assistance of the organising institutions. All these details have been documented in this volume.

As per the new-rule of UGC, Acadeny has constituted Advisory Board and Review Commitee to publish the journal. List of the members of both these Committees is given in this volume. At present, i.e. from 11th Feb. 2025, UGC has stopped the Care-list, till further developments.

Our 25th Volume **"रजतसंभ्रमः"** was released by **Prof. Virupaksha Jaddipal,** Secretary, Maharishi Sandipani Veda Vidya Pratishthan, Ujjain is a most memorable incident in the history of our Academy. Infact he is the person, one who guided to start the research journal. Function was held at our office.

Famous artist of Karnataka, Shri **Satish Yellapur** has designed four Veda Purushas as per our predictions. That has been included in the presant volume. Academy is greatful to him for his noble services.

More than **35** articles were received for publication in this **26th** volume. As per the recommendation of the peer review committee, we are publishing only **30** articles. To review the **30** articles that have been selected for publication, **Prof. N. Lakshminarayana Bhatta,** Retired Principal of Udupi, **Prof. Ramachandra Bhatta**, Retired Principal of Ummachagi, **Prof. Shankara Nagesh Bhatta**, Retired Professor of Advaita Vedanta Shasta, Swarnavalli,

Baligadde, **Prof. Narayana Acharya**, Professor of the Department of Dvaita Vedanta, Tirupati, **Prof. G. L. Hegde**, retired Kannada professor of Kumta and former president of Karnataka Yakshagana Academy, **Prof. U. G. Shastri**, Retired principal of Hegde, **Dr. Nagaraj Bhatta,** a renowned Ayurvedic doctor of Holanagadde, **Dr. Vigneshwar Bhatta,** founder of **'Rishikulam'** institute of Yellapur, **Dr. Bhaskara Bhatta Joshi** of Karnataka Sanskrit University, Bangalore and **Dr. Sridhar Bhatta Ainkai** of Kalaburgi have collaborated. All of them are worthy of praise. I would like to express my heartfelt gratitude and appreciation for their services.

Since the inception of our journal we have received invaluable technical advice and have been uploading all our activities on our academy website, I would like to specially congratulate our brotherly and close friend **Shri Ganesh Joshi** and our web designer **Shri Mahesh Bhatta** of Handigona and express my heartfelt gratitude for their services.

My heartfelt gratitude goes to **Shri Chandrahas Naik**, owner of Chanda Graphics, for the timely DTP, **Shri Girish R. Bhatta,** owner of Digital World, for the color design of the cover, **Shri D. K. Hegde,** owner of Shiva Offset Printers, for the beautiful printing, and **Shri Shankar Hegde**, owner of Sri Krishna Press, for the beautiful binding and preparation of the book.

15-Fabruary-2026
Mahaashivaraatri Parva

Editor in Chief

[On Behalf of Editorial Board]

****

Veda Samskrita Academy (Regd.), Hegde,

Canara Bank, Hegde Branch

S. B. Ac/ No. : 03182200030380,

IFSC : CNRB0010318

****

National Peer-Reviewed Research Journal (Accredited with ISSN)

* The Academy is accredited with National Institute of Science and Information Resource (**NISCAIR**), New Dehli, through issuance of International Standard Serial Number (**"ISSN"**) number in the year 2011. The Trust publishes Journal of Veda Samskrita Academy (Journal) since 2013 which consists of Research Papers of Research Scholars of various Universities.

* University Grant Commission (**UGC**) in the year 2009 has enumerated under its rules that the Ph.D. Research Scholars shall ensure that their Article related to the research to be published in a Research Journal (accredited with ISSN) before the final submission of the thesis to the Universities.

Iinformation regarding our Journal :

* Name of our Journal is **"Journal of Veda Samskrita Academy"** and registered under Indian National Centre for ISSN, C/O NISCAIR in 2011.

* The Journal has its own website. Its details are as follows :
www.vedasamskritaacademy.org

* This website is being used as mentioned in https. This website is not a copy of anyother website. It is independent.

Aims and Scope:

* One of the Aims of the Journal, is to encourage researchers, scholars and teachers to publish the results of their research in the form of a research paper in Samskrita / English / Hindi / Kannada. Accordingly, contributions from scholars working in different fields like Samskrita Language and linguistics, Language and literature, Indian Philosphy, all branchs of Vedas, Vedangas, Darshanas, Scientific Literature in Samskrita, Creative writings, Commentaries, Bookreviews, Ayurveda, Art and Architecture, Modern Samskrita Literature and Shiksha Shastras (Education) and so-on are highly appreciated. However, good and original but brief creative writing in Samskrita in the form of poetry, prose, stories etc. would also get equal importance. Regular issue of the Journal will contain research papers and small literary articles, book reviews, discussions and comments on research publications.

* The Academy would also invite high standard research papers from wellknown eminent scholars. Other research papers submitted by research scholars are reviewed and refereed by eminent scholars / experts of the Editorial team. Only research papers reviewed by referees will be finally accepted for publication.

* This journal is specially prepared for the benefit research students. In this case, teaching and non-teaching staff employed in colleges and universities are also beneficiaries.

* It is a matter of pleasure that research papers like this are very rare especially in Karnataka.

ISSN:

* This Journal has ISSN number.It is 2250-1711, In this regard,   We have attached the copy

of the proposal sent by us to **"NISCAIR"** in 2011 and the copy of the order for allotment of ISSN number to us.

Publishing Schedule :

* The Journal will be published twice a year. Its period is January to June, July to December. This will be announced on our website usually in April and October.

* The fact that interested parties can submit articles within this period is paramount. Articles not submitted within this period will not be eligible for publication.

* It is planned to publish the articles dedicated to the seminars on special occasions with their consent.

* It also plans to bring out a special volume on the merits of distinguished dignitaries who have rendered special service to the Vedas or Sanskrit or Indian culture.

* A soft copy to the volume is usually maintained in the Academy. But Academy is not responsible for any loss due to virus attack or other reasons. There will be a system of keeping it as safe as possible.

Copyright :

* The full copyright of the articles published in this journal belongs to Academy, especially the Editor in Chief of the academy. But when the articles are published, the related responsibility lies with the author. Neither the academy nor the director nor the advisory board is responsible for it. Articles should not contain content that abuses any caste or demeans any caste or is controversial. The subjects should be within the criteria contained in the paper.

Peer-Review :

* Contributors must submit articles as per our above rules. Word file and PDF file thus both files have to be submitted within the stipulated time.

* Article should not exceed 5 pages in A4 size. Font may be 11 or 12. There should be 1.5 line alignment.

* Sanskrit or Hindi articles should be in Unicode. It is good to have Sanskrit 2003 font or Mangala font.

* English articles would be better if they were in Times New Roman font. It is good to have Kannada articles in Nudi software.

* After the articles are received by the Editor-in-Chief, they are first proposed to the Advisory Board for approval.

* Then set in our format, its hard copy will be sent to the author for correction. They have to send hard copy back to the academy within the stipulated period.

* Those articles are then sent to subject matter experts who are not members of the advisory board. They will check it and forward the report to the Academy with their opinion.

* Contributors' names will be kept confidential while sending articles to subject matter experts who are not members of the Advisory Board.

* Then there is a system of issuing acceptance letters to the authors if they wish.

* Decisions to publish or not to publish articles are taken by the Editor-in-Chief. There is no room for arguments in this matter.

* The decision of the Editor-in-Chief will be final. Authors have to accept this.

* There is no room for raga-dveshadis here. The Editor-in-Chief does not take extra judicial decisions.

* Since inception till now there is no complaint from any reader.

* Articles should not be plagiarized. Must be their own. You can use snippets of other people's articles in your own articles. In such a case the name of the author, year of publication etc. should be mentioned. There may be foot notes at the end of articles.

* Contributors must mention their place of employment, contact number and e-mail address and address of their original positions. This is very necessary.

* Research students are required to mention the name of their mentor or guide and the topic sanctioned by the universities.

Ownership and Management :

* This Journal is officially registered as Veda Sanskita Academy functioning under the NGO.

* The academy has separate management.

* The day-to-day operations are managed by the director.

* Every year the financial accounts are officially audited. The relevant documents will be submitted to the office of the concerned Registrar of Societies and a letter of recognition will be received from them.

Advisory Board:

* There is a separate advisory board for this journal. It has subject wise members. All of them are great achievers in their fields.

* The list of Advisory Board members is published in every volume. Apart from that, the introduction of the members of the advisory board has been given separately.
Editorial Team:

* The journal mainly has one main Editor. He himself is mentioned as the editor-in-chief.

* Most of the time the members of the advisory board are members of the editorial team.

Processing Fees:

* At present, **1500 Rs.** will be collected separately from authors as article processing charge. This includes postal charges, printing charges etc.

* When the author sends handwritten articles rather than typed articles, the typing charge for that article will be collected by the author.

* Journal processing charge will be revised from time to time. The decision is taken by the editor-in-chief of the journal.

* A copy will be sent free of charge by registered post after publication of the book to authors who have paid the journal processing charge.

* Those who want extra copies will have to pay the cost and postage charges to the Academy. Academy will make arrangemants for despatching required number of copies.

Other Revenue:

* Our journal does not have any other sources of revenue. The Journal will be maintained in journal processing charges paid by the authors.

* There is no subscription to the journal. Anyone who can help this
Academy in any way will be gratefully received.

* Journal processing charge has to be credited to our academy account. Transactions should be through a bank account. It is the opinion of the Academy that the financial system should be transparent.

****

NOTE TO INDEX

After your paper is successfully published in the **"Journal of Veda Samskrita Academy"** it is mandatory to published work on the following platforms to ensure wider visibility and academic reach :

Google Scholar :

Create or update your Google Scholar profile and upload the full-text PDF of your published article with complete citation details. This ensures your work is indexed and becomes discoverable by researchers worldwide.

Research Gate :

(www.researchgate.net)

Upload your published paper to your Research Gate profile. This helps in building your researchpresence, receiving academic feedback and increasing citations.
These steps are essential for enhancing the scholarly impact of your contribution and supporting the global dissemination of knowledge in the field of Veda and Samskrita studies.

With gratitude

Editorial Team
Journal of Veda Samskrita Academy

****

ADVISORY BOARD

(परामर्शदातृ-समितिः)

Dr. Gopakrishna Hegde, Hegde

Director & Editor in Chief
Veda Samskrita Academy (Regd.)
1347, Kalkod Road, P. O.: Hegde-581330
Kumta, Uttarakannada, Karnataka
Mobile : 9741847399, E-mail : gopalkrishnh9@gmail.com

Prof. U. G. Shastri, Hegde

Rtd. Principal, 'Manasa' At : Pancharabena, P. O. : Hegde-581330
Kumta, Uttarakannada, Karnataka
Mobile : 9449992160, E-mail : ugshastri260391@gmail.com

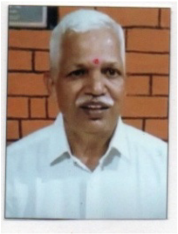

Prof. G. L. Hegde, Kumta

Rtd. Professor & Research Guide, Kannada Vishwa Vidyalaya, Hampi,
'Amrutavarshini' Manaki, P. O. : Kumta-581343, Uttarakannada, Karnataka
Mobile : 9448441190, E-mail : glhegde@gmail.com

Dr. Nagaraja G. Bhat, B.A.M.S., M.D. (Ayurveda), Kumta

'Shreenaga Ayurdhama' , P. O.: Holanagadde-581351
Kumta, Uttarakannada, Karnataka
Mobile : 9535668177, E-mail : nagarajayu@gmail.com

Dr. Ravindra Krishna Bhat, Soori, Hegde
(**State Best Teacher** Awardee from Government of Karnataka in 2020)

"Shreedhara Nilaya", At : Pancharabena, P. O. : Hegde- 581330
Kumat, Uttarakannada, Karnataka
Mobile No. : 9448028443, E-mail : sooribhat3@gmail.com

Dr. Nagesh Bhat K. C., Ummachagi, Yallapur

Assistant Professor, Department of Jyotisha Shastra
Sreemata Samskrita College, P. O.: Ummachagi- 581347
Yallapur, Uttarakannada, Karnataka
Mobile No. : 8296731377, E-mail : nabhakc@gmail.com

Adv. Vishwas Hegde, Hegde, BBA, LLB, **CS**, LLM, PGDCA

1713, "SHRI KRISHNA" Kalkod Road, P. O.: Hegde-581330
Kumta, Uttarakannada, Karnataka
Mobile : 9538882615, E-mail : csvishwashegde@gmail.com

Pavan Hegde, Kumta, B.Com., **CA**

A-901, Opposite Murur Cross, N.H. : 66, P. O. : Kumta- 581343
Uttarakannada, Karnataka
Mobile : 7022507021, E-mail : capavanhegde@gmail.com

Vedamurti Ramesh Vardhan, Atharvaveda Vidwan

(**"Veda Samman"** awardee from Government of Uttarapradesha in 2002)
President, Veda Samskrita Academy (Regd.), Hegde
"Atharva Sadana", P. O. : Heravatta- 581332 Kumta, Uttarakannada, Karnataka
Mobile : 8076031236, E-mail : vardhan7542@gmail.com

REVIEW COMMITTEE

(समीक्षा-समितिः)

Prof. N. Laxminarayana Bhatta, Udupi

Rtd. Principal, S.M.S.P. Samskrita College, Udupi
"Amrutam" , 2-79 D 4, 6th Cross, Subrahmanya Nagar
P.O. : Santekatte-576105, Puttur Village, Udupi, Karnataka
Mobile : 9481750414, E-mail : nlbhat.narasipura@gmail.com

Prof. Ramachandra Bhat, Sirsi

Rtd. Principal, Samskrita College, Ummachagi
'SURABHI' # : 6, Ist cross, Mahalaxmi Layout,
P.O. : N.M.Yard- 581402, Hubli Road, Sirsi, Uttarakannada, Karnataka
Mobile : 9480019152, E-mail : rnbsurabhi@gmail.com

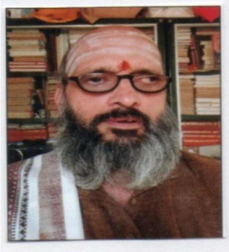

Prof. Shankar Nagesha Bhat, Baligadde, Yallapur

Rtd. Professor, Samskrita College, Swarnavalli Matha,
At : Gharavasa, P.O. : Idagundi- 581337, Yallapur,
Uttarakannada, Karnataka
Mobile : 9480954301, E-mail : sbaligadde62@gmail.com

Prof. Narayan Pujar, Tirupati

Professor, Dept. of Dvaita Vedanta Shastra
National Sanskrit University, Tirupati-517507, Andhrapradesha
Mobile : 9490077161, E-mail : nspm12@gmail.com

Prof. Shridhar Bhat, Ainkai, Kalaburagi

Dept. of Sanskrit and Vedic Studies
Sri Sathya Sai University for Human Excellence
Navanihala, Kamalapur, Kalaburagi- 585313, Karnataka
Mobile No. : 8660750311, E-mail : ainkai827@gmail.com

Prof. Bhaskar Bhat, Joshi, Bengaluru

Professor, Nyaya Vaisheshika Shastra
Karnataka Samskrita University
Chamaraja Pete-560018, Bengaluru, Karnataka
Mobile : 9742269403, E-mail : joshi.bhat@gmail.com

Prof. Venkataramana Hegde, Mysuru

Professor, Dept. of Dharma Shastra
Govt. Maharaja Samskrita College, New Sayyajirao Road
Mysuru-570024, Karnataka
Mobile : 9480476144, E-mail : vhegde1968@gmail.com

Prof. Shridhara N. Bhatta, Ujire

Vidwan, M.A. (Sanskrit), M.A. (English), Ph. D.
Registrar, (Administration) and Head of the Department of Sanskrit
Sri Dharmasthala Manjunatheshwara College (Autonomous)
Ujire-574240, Belthangady, Dakshinakannada
Mobile : 9448335652, E-mail : sbujire@sdmcujire.in

Dr. Vighneshwar Bhat, Yallapur

Renownrd Philosopher & Spiritual Luminary
Rushikulam, Housing Board, Yellapur, Uttarakannada, Karnataka
Mobile : 9449677863, E-mail : info.rushikulam@gmail.com

****

CONTENTS

1.	**संस्कृतसाहित्ये पर्यावरणचेतना**	1-3
	डा. हेमलता रानी, सहायक-आचार्या, संस्कृतविभागः, मैत्रेयीमहाविद्यालयः, (दिल्लीविश्वविद्यालयः) चाणक्यपुरि, नवदेहली- 110021 Mobile : 9990414180, E-mail : hrani@maitreyi.du.ac.in	
2.	**मेघदूतकाव्ये रामायणस्य प्रभावविषयकसमीक्षात्मकमध्ययनम्**	4-9
	RAHUL DAN, Research Scholar, Bankura University, Bankura, West Bengal- 722155 Email - rahuldankht@gmail.com Contact No-8670303386 I 7384461450	
3.	**सामवेदे कल्पसूत्राणां परिचयः**	10-12
	विद्वान् कुमार भट्टः, अध्यापकः, सामवेदविभागः, **महाराज संस्कृत महापाठशाला, मैसूरु**-570004, **कर्नाटक** Mobile : 9481069152, E-mail : kbht342@gmail.com	
4.	**भारतीयज्ञानपरम्परायां मनोवैज्ञानिकविचाराः तदुपयोगिता च**	13-17
	Dr. Hitesh Trivedi, Assistant Director, P.G. & Research Dept., Bharatiya Vidya Bhavan, K.M. Munshi Marg, Grandt Road West, Mumbai, Maharashtra- 400007 Mobile : 9892568695, E-mail : trivedi.hitesh1@gmail.com	
5.	**पाणिनीय प्रत्याहारों की अवधारणा**	18-24
	अंकितकुमार पाण्डेय, शोधछात्र ,संस्कृतविभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली - 110007 Mobile : 9455227317, E-mail : ankitkumarpandeybhu@gmail.com	
6.	**अप्पय्यदीक्षितानाम् भारततात्पर्यसङ्ग्रहः**	25-28
	श्रीमति चैत्र बि . एन्, संशोधनविध्यार्थिनि ,साहित्यविभागः, कर्णाटक-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, चामराजपेटे , बेङ्गळूरु-560018, Phone– 9480501372 Email- chaitranagara@gmail.com	
7.	कौटल्यस्य अर्थशास्त्रे मन्त्रिणाम् अन्येषां च अधिकारिणां विषये गुप्तसूचना	29-31
	Shobha. N., Research Scholar, P G Department of Studies in Sanskrit, Karnatak University, Dharwad.580003 Co-Author :- Dr. Padmavati M Singari, Assistant Professor & Co-ordinator, P G Department of Studies in Sanskrit, Karnatak University, Dharwad.580003	
8.	**Women in Indian Epics and Classical Literature : Pillars of National Integrity**	32-35
	Dr. K. S. Latha, Associate professor, Depatrment of Vedanta, Government Sanskrit College, Thripunithura, Ernakulam,Kerala- 682301 Mobile No. : E-mail :	
9.	**ಉತ್ತರರಾಮ ಚರಿತೆಯಲ್ಲಿ ಭವಭೂತಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ರಾಮ**	36-39
	ಡಾ. ರೇಖಾದೇವಿ ಎಸ್. ಎಚ್., ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷಾ ಸಾಹಿತ್ಯ ವಿಭಾಗ, ಪಂಪಮಹಾಕವಿ ಮಾರ್ಗ, ಚಾಮರಾಜ ಪೇಟೆ– 560018, ಕರ್ನಾಟಕ ಮೊ– 9591071457, ಇಮೇಲ್–E-rekhasreenivasaclk@gmail.com	
10.	**अग्नि देवता का स्वरूप और उपादेयता : ऋग्वेद के संदर्भ में**	40-46
	जैकी कुमार चौबे, शोधछात्र, संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, नई दिल्ली ईमेल- jaikichoubey.vns@gmail.com	
11.	**श्रीभूवलयग्रन्थस्य कर्ता कुमुदेन्दुमुनिः**	47-50
	शिवनन्दिनी, शोधच्छात्रा, कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः, चामराजपेटे, बेङ्गलूरु-१८ contact number: 8086966484, shivanandini98@gmail.com	
12.	**Scientific Impoertance of Bilva (Aegle marmelos) Plant**	51-55
	Dr Ishwara Prasad A, *MA (San), MSC (Bot), PHD (San)*, Department of Sanskrit, Samhita and Siddhanta, SDM College of Ayurveda & Hospital, BM Road, Thanniruhalla. Hassan – 573201, Karnataka. Ph: 9900766285, Email : ishwaraprasad84@gmail.com	

13.	**परवर्ती व्याकरण ग्रंथों पर काशिका वृत्ति का प्रभाव**	56-60
	अनिश कुमार दूबे, जैन-बौद्ध दर्शन विभाग, संस्कृतविद्या धर्मविज्ञान संकाय, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी-221005 मो.- +917991568156, Email- anishdubeybhu@gmail.com	
14.	**भारतीयज्ञानपरम्परायां किमर्थम् आसीत् शब्दस्य अत्यधिकम् महिमा** **(Why was the word so highly regarded in the IndianKnowledge System?)**	61-73
	Dr. Sumanta Bhaskar, Assistant Professor, School of Vedic Knowledge System, Chinmaya Vishwa Vidyapeeth, Onakkoor Road, Ernakulam, Kerala – 686667. Ph-8116532861, Gmail- vedavidbhaskar@gmail.com	
15.	**ಭಾರತೀಯ ಜ್ಞಾನಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಪುರಾಣಸಾಹಿತ್ಯಗಳ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಪಾತ್ರ**	74-81
	ಡಾ. ಕವಿತಾ ಬಿ., ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಿಕಾ, ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಭಾಗ, ಶೇಷಾದ್ರಿಪುರಂ, ಇನ್ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಕಾಮರ್ಸ್ ಎಂಡ್ ಮ್ಯಾನೆಜ್ಮೆಂಟ್, ಬೆಂಗಳೂರು– 560020, ಕರ್ನಾಟಕ ದೂರವಾಣೀ ಸಂಖ್ಯೆ : 8088710623 Email ID : eruditesan@gmail.com	
16.	**वासाधिकारे दशावतारकल्पनम्**	82-85
	कुमारी लिङ्गारेड्डि उमामहेश्वरी, शोधच्छात्री आगमविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः, आं. प्र. -517507, Cell: 91820 75761	
17.	**मनुस्मृति में प्रतिपादित शासन व्यवस्था का अध्ययन**	86-91
	अमित तिवारी, शोधच्छात्र,संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, नई दिल्ली E-mail : amit.tiwari.8061@gmail.com, Mobile : 7895564329	
18.	अपरीक्षितकारकसमासवैशिष्ट्यम्	92-94
	Mamatha B. J., Research Scholar, Karnataka Samskrit University, Chamaraja Pete-560018, Bengaluru, Karnataka Mobile : 9738912825, E-mail : mamathabj23@gmail.com	
19.	**राष्ट्रियशिक्षानीतिः (२०२०) मातृभाषाधारितशिक्षणञ्च : एकसमीक्षणम्**	95-100
	Avijit Pandit, Assistant Professor, Department of Sanskrit, Belda College, Belda, Paschim Medinipur, 721424, West Bengal, India. Mobile No.: 9775611415, Mail ID: avijitpanditsanskrit09@gmail.com	
20.	**An Analytical Overview of the Sītā-Rāvaṇa-Saṁvāda, Prahelikā Compositions**	101-103
	Apoorva N, Research Scholar, Karnataka Sanskrit University, Chamaraja Pete- 560018, Bengaluru, Karnataka Moble : 9738912825, E-mail : apoorvamurthyn@gmail.com	
21.	**भारतीय ज्ञान परंपरा में योग की अवधारणा**	104-109
	डॉ. अनिल कुमार, असिस्टेंट प्रोफेसर, संस्कृत विभाग, कमला नेहरू कॉलेज (दिल्ली विश्वविद्यालय), अगष्ट क्रान्ति मार्ग, सिरि पोर्ट, न्यू देहलि-110049 Mob:- 9650214651, Email id:- anilkumar@knc.du.ac.in	
22.	**उपनिषत्सुतत्त्वबोधेषु शिक्षाविज्ञानदृष्ट्या शिक्षणपद्धतीनां समीक्षणम्**	110-114
	Shraboni Mandal, Student, Vidyasagar University, Midnapore, West Bengal- 721102 Mobile : 6295831991 E-mail : shrabonimandal02018@gmail.com **Uttam Biswas,** Associate Professor, Dept. of Sanskrit, Vidyasagar University, Midnapore, West Bengal- 721102	
23.	**ಜ್ಞಾನ–ಭಕ್ತಿ–ಕರ್ಮಯೋಗಗಳ ಸಮನ್ವಯವಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಣ: ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ದೃಷ್ಟಿ**	115-123
	ಶ್ರೀ ಮಗದುಮ್ ಹನಮಂತ ಅಣ್ಣಪ್ಪ, ಸಂಶೋಧನಾರ್ಥಿ, ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಶಿಕ್ಷಣ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ. **ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರು : ಡಾ. ಸುರೇಶ ಎಸ್. ಸಮ್ಮಸಗಿ,** ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಶಿಕ್ಷಣ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ.	

24.	**Malaviya's Educational Ideals and Their Relevance to Contemporary Indian Education**	124-131
	Kumar D. K., Research Scholar, P. G. Dept. of Studies in Education, Karnatak University, Dharwad. And **Dr. Suresh S. Sammasagi,** Professor, University College of Education, Karnatak University, Dharwad.	
25.	**योगनये ईश्वरप्रणिधानमेकं समीक्षात्मकालोचनम्**	132-136
	Shasanka Shekhar Patra, Assistant Professor, Dept. of Sanskrit, C.D.O.E. Vidyasagar University, Midnapore, West Bengal- 721102 shasankasanskrit@mail.vidyasagar.ac.in , Ph.7583954218 **Uttam Biswas,** Associate Professor, Dept. of Sanskrit, Vidyasagar University, Midnapore, West Bengal- 721102	
26.	**ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ನಾಯಕರು**	137-140
	ಡಾ. ಮಾರುತಿ ಹೆಚ್., ಇತಿಹಾಸ ಉಪನ್ಯಾಸಕರು, ಹನುಮಂತಾಪುರ ಪೋಸ್ಟ್, ಜಗಳೂರು ತಾಲೂಕು, ದಾವಣಗೆರೆ ಜಿಲ್ಲೆ, ಕರ್ನಾಟಕ- 577 528, Mob - 9740093980	
27.	**अदादिगणे अजन्तधातूनां विशेषाः**	141-147
	उमरलि अक्बर्, शोधच्छात्रः, व्याकरणविभागः, एस्. एस्. यु. एस्. कालटी, एर्नाकुलम्, केरल- 683574 Ph. 9745106217 Email: umeraliakbar786@gmail.com	
28.	ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಕಾನೂನಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳು : ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ	148-158
	Gouthama M A. Research scholar , Srinivasa Yoga Samskrit Research Centre, Mukka-575021, Mangaluru, Karnataka Mobile –8762393612, Email id-goutamabhat@gmail.com	
29.	**आधुनिक काल मे मानव जीवन पर भारतीय तत्त्वज्ञान का प्रभाव**	159-163
	डॉ. प्रियंककुमार एन. रावल, सहायक अध्यापक, सरदार पटेल विश्वविध्यालय, वल्लभ विद्यानगर, आणंद, गुजरात—388120, Mobile : 7984896914	
30.	**Concept of Dik and Kāla in Nyaya Vaiseshika and Ayurveda**	164-168
	Dr. P. N. Laijamma, Associate Professor, Dept. of Sanskrit Nyaya, Govt. Sanskrit College, Tripunithura, Ernakulam, Kerala- 682301, Mobile : 9961890946, E-mail : drlaijammapn@gmail.com	

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

संस्कृतसाहित्ये पर्यावरणचेतना

डा. हेमलता रानी
सहायक-आचार्या
संस्कृतविभागः, मैत्रेयीमहाविद्यालयः
(दिल्लीविश्वविद्यालयः) चाणक्यपुरि, नवदेहली- ११००२१
Mobile : 9990414180
E-mail : hrani@maitreyi.du.ac.in

आ द्यावा पृथिवी अभि शोचीर्माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीन् । (माध्यन्दिनसंहिता ११.४५)

द्यां मा लैखीरन्तरिक्षंमाहि सीः पृथिव्या सम्भव । (माध्यन्दिनसंहिता ५.४३)

पर्यावरणशब्दः- यस्मिन् वातावरणे वयं निवसामः, भोजनं कुर्मः,जलं पिबामः, पवनंजिघ्रामः, तदेववातावरणं पर्यवरणमिति उच्यते । पर्यावरणमिति उच्यते । पर्यावरणमिति शब्दः परि, उपसर्गपूर्वकादा उपसर्गपूर्वकाच्च 'वृ'वरणे इति धातोः ल्युट् प्रत्ययेनिष्पन्नः । यद्‌किञ्चिदपि अस्मान् परिवृणोति, जीवनञ्च प्रभावयति तत्सर्वमेव पर्यावरणम्। एवं सति वनवृक्षपुष्पपर्वतनदीनिर्झरसरोवरतपोवनोपवनाश्रमाकाशजलपृथिवीवायुतेजःसमुद्रपशुपक्षिणः इत्येतद् सर्व-मेव पर्यावरणम्। सूत्ररूपेण प्रकृतिरेव पर्यावरणमिति ज्ञायते । सति संस्कृतवाङ्मयं ज्ञानविज्ञानानामेकः ईदृशो वटवृक्षोऽस्ति यस्मिन् वेदाः पुराणानि आरण्यकोपनिषदः आयुर्वेदः ज्योतिषं रसायनं पर्यावरणादयः सर्वेऽपि वैज्ञानिकविषयाः विराजन्ते। कस्यापि विषयस्य विशिष्टं ज्ञानमेव विज्ञानम् इति कथ्यते । अत्र केवलम् उक्तेषु विज्ञानेषु पर्यावरणविज्ञानम् इति विन्दुमाश्रित्य किञ्चिन्निरूप्यते । यतो हि अद्य पर्यावरणस्य प्रदूषणं जगतः भीषणतमसमस्यारूपेण मानवसमाजस्य सम्मुखे विराजते। सम्प्रति न केवलं इयं वसुन्धरा एवं प्रदूषणेनाक्रान्ता अपि तु जलं, वायु, आकाशः तेजोराशिम् आदित्यमण्डलमपि प्रदूषणेन आच्छादितमस्ति । अन्तरिक्षे पृथिव्याः रक्षाकवचभूतायाम 'ओजोन' इति नाम्ना प्रसिद्धायां झिल्लिकायामपि छिद्राणि जातानि श्येन अमाकमियं पृथिवी अचिरमेव प्राणिनां कृते न वासयोग्या भविष्यति । पर्यावरणप्रदूषणस्य परिमाणम् उत्तरोत्तरं वर्धत एव। स्वार्थसाधने संलग्ना मानवाः गङ्गादीनां महानदीनां जलानि दूषयन्ति, वनानि छिन्दन्ति, वन्यजीवान् घातयन्ति । इदानी वायुमण्डले कार्बनडाई आक्साइड वाष्पस्य मात्रा उत्तरोत्तरं वृद्धि गच्छति । पृथिव्या उर्वराशक्तिरपि अनुदिनमपचीयते। प्रकृतेः मनोहराणि दृश्यानि विकृतिमाप्नुवन्ति महानगरेषु तैलजेन धूमेन तु प्राणिनां श्वसनमपि कठिनं जातं परं स्वार्थान्धा मानवाः पर्यावरणस्य रथार्थ नाद्यापि चिन्तयन्ति । अस्मिन् सन्दर्भे पर्यावरणविषये जनजागरणमानेतुम् अस्माकं शास्त्रकारैः ऋषिभिश्च पर्यावरणस्य संरक्षणार्थं परिष्करणार्थञ्च ये विचाराः उपायाश्च आविष्कृता, तेषामुल्लेखः क्रियते ।

यज्ञप्रक्रियायां तु पवित्राग्नौ समर्पितस्य सामान्यहविष्यस्य प्रभावोऽपि असामान्यः भवति। मन्त्राणामुच्चारणादुत्पन्नः ध्वनिः ऊष्मा च एते शक्ती द्वे परस्परी सम्बद्धौ भूत्वा भौतिकं, मनोवैज्ञानिकमाध्यात्मिकं च लाभ प्रदत्तः। अत एव यज्ञस्य विषये यजुर्वेदे लिखितम्-

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। ते हनाकम् महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा ॥

यज्ञाग्नेश्चापि-

अग्ने वाजद्विवार्ज त्वा सरिष्यन्तं वाजजितं सम्माजिपं। नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यः सुयमे भूयास्तम् ॥

आदिमहाकाव्ये रामायणेऽपि बहुशः यज्ञस्य महत्त्वं निर्दिष्टमस्ति। तद् यथा लक्ष्मणः रामं कथयति-

अश्वमेधो महायज्ञः पावनः सर्वपावनम्। पावनस्तव दुर्घर्षो रोचर्ता रघुनन्दनः ॥

विष्णुधर्मोत्तरपुराणेऽपि यज्ञस्य महत्त्वं प्रतिपादयता महर्षिण्णा व्यासेन लिखितम्-

वह्निदत्तेन हविषा तृप्तिमायान्ति देवताः। तास्तृप्तास्तर्पयन्त्येव नरः आप्तः समृद्धिभिः ॥

अपि च-

होमेन पापं पुरुषो जहाति होमेन नाकं च तथा प्रयाति। होमस्तु लोके दुरितं समग्रं विनाशयत्येव न संशयोऽत्र ॥

अग्निहोत्रात्परम् अन्यत् पूतं कृत्यं नास्ति लोके। पद्मपुराणे अस्य वर्णनमेवमुपलभ्यते-

अग्निहोत्रात्परं नान्यत्पवित्रमिति पठ्यते। सुकृतेनाग्निहोत्रेण प्रशुद्धवन्ति भुवि द्विजाः ॥

सम्पति भौतिकवाद प्रति आकृष्ट मानवाः यज्ञादि न कर्वन्ति। यज्ञादीनामभावात् अद्यत्वे कुचित् अतिवृष्टिः क्वचिदनावृष्टि क्वचित् जलप्लावनम् अग्निकाण्डानि, भूस्खलन, चक्रवातादयः प्राकृतिकाः प्रकोपाश्च यत्र तत्र सर्वत्र दृश्यन्ते। मार्कण्डमहर्षिणा कालिकापुराणे एतदेव प्रतिपादितम् तथा

यज्ञाभावात्तु देवानामन्नं सर्वक्षयङ्गतम्। पर्जन्यश्च ततो नष्टस्ततो वृष्टिर्नचाभवत् ॥

वृष्ट्यभावे तु लोकानामाहारः क्षीणताङ्गता। दुर्भिक्षे व्यसनोपेते सर्वलोके द्विजोत्तमः ॥

यद्यपि भागवतादिषु सर्वेष्वेव पुराणेषु पर्यावरणस्य संरक्षणात्मकानि वाक्यानि मिलन्ति तथापि अस्माकं गारुड पुराणं तु मन्ये पर्यावरणशास्त्रमेवास्ति। अस्य पुराणस्य श्रवणमद्यापि गृहे गृहे कस्यापि आत्मीयस्य जनस्य मृत्योरनन्तरं शान्तचित्तैः तस्य सम्बन्धिभिः मित्रैः बान्धवैश्च सर्वैः एकाग्रचित्तैः क्रियते। तत्र पापिनां कृते नरकगमनस्य भवं पुण्यशालिनां कृते स्वर्गादिसुखानि बहुशः निरूपयन् प्रकारान्तरेण पर्यावरणस्य संरक्षणार्थमेव प्रेरयति मानवान् इदं पुराणम्। कीदृशः पापी कीदृशं नरकमाप्नोति इत्यस्मिन् विषये लिखितं गरुडपुराणस्य चतुर्थाध्याये-

कूपानां च तडागानां वापीनां देवसद्मनाम्। प्रजागृहाणां भेत्तारस्ते वै नरकगामिनः ॥ (ग.पु. ४-३३)

अभिज्ञानशाकुन्तले महाकविकालिदासेन भगवतः शिवस्य तनुरूपेण पञ्चमहाभूतानि वर्णितानि। तद्यथा-

सा सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य

विश्वम् । यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥

(अभि.शा. १-१)

आहुतिद्रव्याणां धूमः केवलशारीरिकी मानसिकी वा शुद्धि न तनोति अपि तु पर्यावरणमपि नो शुद्ध्यति इति तु वैज्ञानिकैरपि स्वीकृतम् । एषः विषयः रघुवंशे प्रतिपादितोऽस्ति यथा-

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् । पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ (रघुवंशम् - १-५३)

सम्प्रति स्वार्थान्धाः मानवाः वृक्षान् छिन्दन्ति, पर्वतान् उत्खनन्ति नदीनां स्रोतांसि अवरोधयन्ति। तासु विषयुक्तमलादीनां विसर्जनेन सर्वत्र प्रकृतेः पदार्थेषु असन्तुलनं जायते । व्यावसायिकप्रतिष्ठानेभ्यः निर्गतभ्यः मलेभ्यः रासायनिकतत्त्वानां सम्मिश्रणेन जलस्य प्रदूषणं जायते । अत एव प्रदूषणनिराकरणाय वेदेषु निर्दिष्टम् पृथ्वीम् यच्छ, पृथ्वीं दुह पृथ्वी मा हिंसी इति। कथनस्य अयमाशयोऽस्ति यदि वयं पर्यावरणं रक्षिष्यामस्तदा अस्माकं जीवनमपि संरक्षितं भविष्यति।

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

मेघदूतकाव्ये रामायणस्य प्रभावविषयकसमीक्षात्मकमध्ययनम्

RAHUL DAN
Research Scholar,
Bankura University, Bankura, West Bengal
Email - rahuldankht@gmail.com
Contact No-8670303386 I 7384461450

भूमिका

कालिदासे काव्ये रामायणस्य प्रभावः अतिव्यापकः इति। कालिदासस्य काव्यनाटकैः सह रामायणस्य तुलनात्मकालोचना परिक्ष्कियते इति। रघुवंशस्य आख्यानं नीत्वा रचितकाव्यप्रभृतिभिः सह महाकवेः यः परिचयः आसीत् तत् **'रघुवंशम्'** इति महाकाव्यस्य आदौ एव कविः उल्लिखितवान् इति।

गगणपथात् धरित्रीं पृथिवीं वा पर्य्यवेक्षणस्य व्यापारः यथा मेघदूतकाव्ये अस्ति तथा रघुवंशे अभिज्ञानशकुन्तलनाटके च अस्ति। रावणहननात् परं रामचन्द्रः सीतया साकं गगणपथेन विमानेन अयोध्यां प्रत्यावर्तनं करिष्यन् तदा तेषां जीवनस्य स्मृतियुक्तस्थानानि गगणात् सीताम् अदर्शयत्। दुष्यन्तोऽपि स्वर्गात् पृथिव्याः सौन्दर्यं नाटकस्य सप्तमाङ्के दृष्टवान् इति। रघुवंशे सीताविरहे सह्ये सति पृथिव्याः स्थानानि दर्शनवेलायां सीता रामचन्द्रं निकषा आसीत् इति। परन्तु मेघदूते विरहीयक्षस्य मार्गः परिलक्ष्यते इति। अत्र केवलं मिलनस्य आकाक्षा वर्तते इति। अर्थात् गगणात् पृथिवीपर्यवेक्षणं कालिदासकाव्ये नूतनः विषयः नास्तीति। यद्यपि विप्रलम्भश्रृङ्गारस्य स्मृतिः अन्ये काव्ये नास्ति। अस्मिन प्रसङ्गे स्मरणीयं यत्- उत्तरभारतस्य भौगोलिकवृत्तस्य एकं सुस्पष्टं चित्रं कालिदासस्य समीपे आसीदिति।

विश्लेषणम्

आलङ्कारिकैः उक्तम्- **"नास्ति अचौरः कविजनः"**। परन्तु काव्यस्य स एव प्रभावः येन कविना रहसि स्थाप्यते, स धन्य इति। अस्मिन् विषये महाकविः कालिदासः वाल्मीकिं निकषा ऋणी इति। दूतमाध्यमेन वार्ताप्रेरणस्य कथा ऋग्वेदस्य पणिसरमाप्रभृतिसूक्तेषु प्राप्यते इति। मेघदूतं बहिर्भागस्य काव्यकथा इति। कालिदासेन रामायणेन अनुप्रेरितं तत् सुस्पष्टेन टीकाकारेण मल्लीनाथेन उल्लेखितम् इति- **"सीतां प्रति रामस्य हनुमत्सन्देशं मनसि निधाय मेघसन्देशं कविः कृतवान्"**। मेघदूतस्य अपरेण टीकाकारेण दक्षिणावर्तनाथेन समवाक्यम् उल्लेखितम् इति-**"इह खलु कविः सीतां प्रतिहनुमता हारितं सन्देशं हृदये समुद्वहन् तत्स्थानीय-नायकाद्युत्पादनेन सन्देशं करोति कश्चिदिति"**।

टीकाकाराणां वक्तव्यस्य समर्थनरूपमेघदूतस्य एकाधिकस्थानतः स्पष्टी क्रियते इति। यक्षं रामगिरिपर्वते निर्वासितवान् इति। अयं व्यापारः न सहसा एव। रामसीतयोः विरहः संस्कृतमहाकाव्यतः नाटकादिषु विस्तार्यते इति। भवभूतेः रचनातः पुराणस्य गभीराध्ययनतः च इयं कथा बोध्यते इति। उत्तरवर्तीसाहित्ये विशेषतः बङ्गीयाः कवयः विरहस्य प्रेमस्य वा वाक्ये उच्चारिते सति वृन्दावनस्य नायकं नायिकाञ्च स्मृतवन्तः। विरहस्य चित्रेण रामसीतयोः अनुकल्पः स्यात् राधाकृष्णः। द्वयोः विरहः अनन्तरेव। नलदमयन्तीकथा पुरुरवा-उर्वशीकथा च विरहकथाभूतेऽपि साहित्ये न विस्तार्यते इति।

अतः मेघदूतकाव्ये मध्ये मध्ये रामसीतयोः कथा स्मर्यते इति। **"रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु"**[1] इतिरामगिरेः मध्यभागाङ्कितस्य रामचन्द्रस्य पदचिह्नस्य कथा आयाति।

"ये संरम्भोत्पतनरसभाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम्।

तान् कुर्वीथस्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः।।"[2]

इत्यस्मिन् श्लोके शिवस्य पदचिह्नस्य कथाप्राप्ते सति भक्तेः कथापि प्राप्यते इति न तु विरहकथा इति। उत्तरमेघस्यऊनचत्वारिंशत्-चत्वारिंशत्संख्यकश्लोकद्वयतः ज्ञाप्यते यत्- रामसीते कालिदासस्य विरहस्य प्रतीके इति।

"इत्याख्याते पवनतनयां मैथिलीवोन्मुखी सा। त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसित हृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैव।

श्रोष्यत्यस्मात् परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदून।।"[3]

"तामायुष्मन् मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुंब्रूयात् एवं तव सहचरो रामगिर्य्याश्रमस्थः।

अव्यापन्नः कुशलमवले पृच्छति त्वां वियुक्तः पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव।।"[4]

अशोककानने हनुमन्तं दृष्ट्वा मैथिली सीता स्वामिनः वार्तायाम् उच्छ्वासितोऽभवत् तथा यक्षिण्यपि यक्षस्य वार्तायाम् उच्छ्वासितोऽभवदिति। अपि च तव प्रियसहचरः रामगिर्य्याश्रमे उषितवान् इति।

मेघदूतस्य टीकाकारपूर्णसरस्वत्या तस्य विद्युल्लताटीकायां मेघदूतकाव्यस्य पश्चात्पटे रामायणस्य प्रभावस्य कथा अस्वीक्रियते इति- **"कवेर्यक्षवृत्तान्ते सीताकृतान्तसमाधिरस्तीति केचित्। तन्न सहृदयहृदयसंवादाय प्रयोजनाभावात्"**। पुनः उक्तम्- मेघं हनुमता सह तुलनात्मकेन तस्य दुष्करकार्यशक्तित्वं मित्रस्य कार्ये अनुरागः जितेन्दियता च सूच्यन्ते इति। मल्लीनाथेनापि नार्यः समीपे दूतप्रेषणार्थं के के गुणाः विद्यन्ते तत् वचनं रत्नाकरनामकग्रन्थात् उद्धीयते इति- **"ब्रह्मचारी वली धीरो मायावी मानवर्जितः। धीमानुदारो निःशङ्कःवक्ता दूतः स्त्रियां भवेत्"**। अतः वक्तुं शक्यते यत्- पूर्णसरस्वत्यपि रामायणप्रभावे विश्वसितीति।

परन्तु सत्यमेव किं मेघदूते रामायणस्य स्पष्टः प्रभावोऽस्ति। यक्षः मेघं तस्य वार्ताहरणरूपेण रामगिरिपर्वतः सौन्दर्यस्य पीठभूमिरूपेण धनपतिकुवेरस्य अलकां प्रेषितवान्। रामस्य वार्ताम् आहृत्य कपिरपि पर्वतः लम्फप्रदानं कृत्वा स्वर्णलङ्कां गतवान् इति, यः सौन्दर्यस्य भूमिः भोगस्य भूमिश्च। मेघः आकाशपथेन यक्षिण्याः अन्वेषणार्थं गमिष्यतीति, हनुमानोऽपि गमिष्यति **"चरणाचरिते पथि"**। सुन्दरकाण्डस्य आरम्भश्लोके उक्तम्-

"ततोरावणसीतायाः सीतायाः शत्रुवर्षणः। इयेष पदमन्वेष्टुं चरणाचरिते पथि।।"[5]

यक्षेण मेघः उच्यते- त्वम् इन्द्रस्य प्रधानः पुरुषः, इच्छानुसारेण रूपपरिग्रहीतुं शक्नोषि। **"जानामि त्वं प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः"**[6] । सुन्दरकाण्डे उक्तम्- **"कामरूपीभिराविष्ट-समीक्षं सपरिच्छदैः"**। मेघं दृष्ट्वा यक्षः मन्यते यत्- **"वप्रक्रीडापरिणतगज"**[7] । अपि च वाल्मीकिना उक्तम्- **"तिष्टन् कपिवरस्तत्र हृदे माग इव"**[8] । आषाढस्य मेघं दृष्ट्वा सुखीव्यक्तेरपि मनसि वेदना जागरिता भवति, **"मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः"**[9] । शकुन्तलायाम् अस्ति- **"जननान्तरसौहृदानि"**[10] । रामस्य वार्ताप्रेषणस्य कलोऽपि वर्षाः इति। रामयक्षौ दूरसंस्थितौ नायकौ स्तः। यक्षेण कामार्ता भूत्वा चेतनाचेतनयोः विभेदं न कृत्वा सर्वत्रैव यक्षिणी दृष्टा। महाकविना वाल्मीकिना उक्तम्-

---

1. मेघदूते (पूर्वमेघे)- 12 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 44 2. तदेव, 55 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 173 3. मेघदूते (उत्तरमेघे)- 39 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 303
4. तदेव, 40 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 305-306 5. सुन्दरकाण्डे 1/1 6. मेघदूते (पूर्वमेघे), 6 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 22 7. तदेव, 2 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 7
8. सुन्दरकाण्डे 1/7 9. मेघदूते (पूर्वमेघे), 3 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 12 10. अभिज्ञानशकुन्तलनाटके (पञ्चमोऽङ्कः), 2 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 344

"एषा घर्मवारिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता। शीतेव शोकसन्तप्ता मही वाष्पं विमुञ्चति।।"[11]

यक्षवत् रामचन्द्रोऽपि उन्मादः इति।रामस्य उन्मादावस्थायाः वर्णना प्राप्यते इति। नद-नदी-पर्वतानां समीपे सीता अन्वेषणार्थं रामेण प्रलाप्यते इति।

"वृक्षाद् वृक्षं प्रधावन् स गिरींश्चापि नदीनदम्। वभ्राम विलपन् रामः शोकपङ्कार्णवाप्लुतः।।

..पृच्छन् रामो मनसि भ्रान्त उन्माद इव लक्ष्यते।।"[12]

यक्षेण कूटजकुसुमैः मेघः अर्च्यते इति अर्थात् **"कूटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै"**[13] । रामचन्द्रः हनुमन्तं तथारूपं न वृणोतीति परन्तु हनुमान् यदा महेन्द्रपर्वतात् लम्फमाने सति तदा पर्वतकम्पनेन सुगन्धपुष्पैः सर्वे पर्वताः शोभामानाः भवन्ति,-

"तेन पादपयुक्तेन पुष्पौघेन सुगन्धिना। पर्वतः संवृतः शैलो वभौ पुष्पमयो यथा।।"[14]

यक्षः मेघम् उक्तवान्- पर्वतेषु पर्वतेषु पदक्षेपं कुर्वन् त्वं गन्तासि,**"खिन्नः खिन्नः शिखरेषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र"**[15] । हनुमानपि बहुवारं भिन्नस्थानेषु पदक्षेपं कुर्वन् विश्रामं नीत्वा लङ्कां गतवान् आसीत्। मेघः गगणसमुद्रं यथा लङ्घनं कृतवान् इति तथारुपं हनुमानपि महासमुद्रं लङ्घनं कृतवान् इति। संस्कृतसाहित्ये एकः अपरस्य परिपूरकः वर्तते इति। मेघेन भिन्नेषु देशेषु अतिक्रम्यते तेषां वर्णना मेघदूतस्य पूर्वमेघे विद्यते इति। काव्यवत् विस्तृते न सति सुन्दरकाण्डस्य प्रथमसर्गे काचित् वर्णना प्राप्यते इति।

हनुमता चन्द्रोदयकाले लंका प्रविष्टा, इयं वर्णना सुन्दरकाण्डे प्राप्यते इति। अनेन गवाक्षपथेन महाकविना कालिदासेन मेघः रात्रिकाले एव यक्षिण्या साकं दर्शनार्थम् उक्तः। हनुमता वैदेहिदर्शनार्थं सूर्यास्तस्य अपेक्षा कृता। लङ्कायाः ऐश्वर्यमयवर्णना सुन्दरकाण्डे विद्यते तेन सह अलकायाः वर्णना केषुचित् स्थलेषु प्राप्यते इति। मेघस्य गवाक्षपथेन प्रवेशवत् हनुमता लङ्का प्रविष्टा, यथा **"उत्पथे"**[16] इति। अनेन प्रकारेण अद्वारे प्रवेशार्थं शत्रुविनाशस्य इङ्गितं विद्यते रामायणस्य टीकाकारेण तत् ज्ञापितम् इति। परन्तु महाकविना कालिदासेन अयं व्यापारः सानन्दम् आनन्देन वा प्रकाश्यते इति।

अलकायाः यक्षगृहवर्णनाक्षेत्रेषु कविना जहरत्-पद्मराग-प्रभृतिमणयः इतस्ततः विस्तार्यन्ते इति। गृहं परितः परिवेशः सुसज्जितः कृतः। हनुमता रावणगृहे एतत् दृष्टम् इति। चतुर्थस्वर्गेण सह अलकायाः समरूपता प्राप्यते इति। हनुमता शोकसन्तप्तायाः सीतायाः वर्णना कृतेति। यथा-

"लक्षयामास लक्ष्मीवान् हनूमान जनकात्मजाम्। निष्प्रभां शोकसन्तप्तां मलसङ्कुलमूर्धजाम्।।"

"क्षीणपुण्यां च्युतं भूमौ तारां निपतितामिव। चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरपावृताम्।।"

क्लिष्टरूपामसंस्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम्।।[17]

पाठकेन अनया वर्णनया सह- **"जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपम्"**[18],**"तन्त्रीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चित्"**[19],**"आद्ये बद्धा दिवस विरहे या शिखा दाम हित्वा शापस्यान्ते विगलितशुचा"**[20] मेघदूतस्य वर्णनायाः सामता प्राप्यते इति। वाल्मीकिना सीता- **"हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरम्परया निपीड्यमाना"** अस्याम् अवस्थायां दृष्टा।**"ददर्श हनुमांस्तत्र लताकुसुमा। सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलङ्कृता"** इति सुन्दरकाण्डस्य सप्तदशाध्याये हनुमतः समीपे मलिना सीतापङ्कलिप्तपद्मिनीवत् प्रतिशुभ्यते इति। मेघदूते यक्षिण्याः अश्रुपूर्णनेत्रयोः यत् चित्रं कालिदासेन अङ्कितं तत् वाल्मीकिरामायणे विद्यमानेसति प्रकाशदिशतः

---

11. किष्किन्ध्याकाण्डे 12. अरण्यकाण्डे 60 सर्गे 13. मेघदूते (पूर्वमेघे), 4 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 16 14. सुन्दरकाण्डे1/13

15. मेघदूते (पूर्वमेघे), 13 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 47 16. सुन्दरकाण्डे 4/2 17. सुन्दरकाण्डे17/ 19-23

18. मेघदूते (उत्तरमेघे), 22 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 258 19. तदेव, 25 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 266 20. तदेव, 31 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 281

कालिदासस्य महती प्रतिभा प्राप्यते इति। उत्तरमेघस्य एकस्मिन् श्लोके महाकविना कालिदासेन उक्तम्- **"साभ्रेऽह्नीव स्थलकमलिनीं न प्रबुद्धां न सुप्ताम्"**[21] इति। शरदः रात्रौ चन्द्रः यथा एकवारं मेघेन आवृतं मुक्तं वा भवति तथावत् सीतायाः समावस्था- **"शरण्मुखेनाम्बुदशेषचन्द्रा, निशेव वैदेहसुता वभूव"**[22] । सीतया भयेन क्रन्द्यते इति। यथा-

"ऊरुभ्यामुदरं छाद्य वाहुभ्याञ्च पयोधरौ। उपविष्टा विशालाक्षी रुदती वरवर्णिनी।।"[23]

हनुमता संसितव्रता सीता दृष्टा। यथा-

"अलंवृतायामासीनां धरण्यां संशितव्रताम्। छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः।।"

"मलमण्डनदिग्धाङ्गीं मण्डनार्हाममण्डनाम्। मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च।।"

"शुष्यतीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम्। दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां रामामनुव्रताम्।।"[24]

मेघदूतस्य उत्तरमेघे स्वप्नेन यक्षमिलनस्य चित्रं प्राप्यते इति। वाहुस्पन्दन-चक्षुस्पन्दन-प्रभृति-लक्षणानि शुभाशुभसूचकरूपेण महाकविना कालिदासेन अभिज्ञानशकुन्तलनाटके व्यवह्रियन्ते इति, मेघदूते नास्तीति। वाल्मीकिरामायणस्य सुन्दरकाण्डे अयं व्यवहारः हनुमत्संवादप्रसङ्गेन कथ्यते इति।

मेघदूतस्य मेघः रहस्यमयसंवादमेकं यक्षिणीं ज्ञापयतीति। इह हि तस्य प्रत्यभिज्ञानरूपचिह्नम् इति। अभिज्ञानशकुन्तल नाटके अभिज्ञानस्य कार्यं कृतं दुष्यन्तनामाङ्किताङ्गुरीयकेण इति। इदम् अभिज्ञानद्वयमेव वाल्मीकिना यूथः सीताप्रसङ्गेन प्रयोगं कृतम् इति। सुन्दरकाण्डस्य त्रयोविंशतिसर्गे हनुमता रामचन्द्रस्य सर्वजीवनकथासंक्षेपेण सीता उक्ता। अपि च इयं कथा तस्यां मनसि विश्वसितीति। तां कथां श्रुत्वा सीतायाः मनसि आयाति यत्-

"अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेव चिराहृता। प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण मनौकसम्।।"

"स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम्। पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नोऽपि मम मत्सरी।।"

"नाहं स्वप्नमिदं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम्।"

अत्र उत्तरमेघस्य स्वप्नदर्शनस्य कथा मन्यते न किम्?। हनुमता रामस्य अङ्गुरीयं अभिज्ञानरूपेण सीतायै प्रदत्तं तदा सीतया स्वामी पुनः प्राप्यते इति। यथा-

"गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्त्तुः करविभूषितम्। भर्तारमिव सम्प्राप्तं जानकी मुदितोऽभवत्।।"

यक्षेण अनुमीयते यत्- विशुष्कावस्थायां यक्षिणी उत्तरमेघे प्राप्यते इति। यक्षिणी शिशिरमथिता पद्मिनीति। परन्तु रामायणे रामसंवादम् अभिज्ञानचिह्नञ्च लाभात् परं सीतायाः प्रश्ने असौ भावः प्रकाश्यते इति। यथा-

"कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धि। मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्ममिवातपेन।।"[25]

सीतया रामस्य समीपात् अभिज्ञानरूपेण यथा अङ्गुरीयं प्राप्तं तथा प्रत्यभिज्ञानरूपेण स्वस्य चूडामणिः हनुमते दास्यतेइति। अचेतनमेघस्य अभिज्ञानबहनस्य उपायो नास्ति, प्रत्यावर्तनात् परं तेन यक्षः यक्षिण्याः वार्ताविषये प्रदीयते इति। चरवृत्तिवर्णना वाल्मीकिरामायणे अस्ति, परन्तु प्रमत्तयक्षस्य एतत् बोधं कुत्र अस्ति?। सीताहनुमतोः वाक्येन यत् स्पष्टीक्रियते, मेघदूतस्य इङ्गितधर्मीतायां तत् मधुरं परिस्फुट्यते इति।

यक्षिणीविरहेण यक्षः कथम् अस्ति तत् ज्ञातुं स न विस्मरति। तस्य वर्णना प्राप्यते इति। यथा-

"अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तंसास्रेणाश्रुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन।

---

21. तदेव, 29 श्लोके, पृष्ठाङ्कः- 276 22. सुन्दरकाण्डे 36/47 23. तदेव, 19 अ. 24. तदेव, 19/5-6, 8 25. सुन्दरकाण्डे 36/28

उष्णोच्छ्वासं समधिकरतोच्छ्वासिना दूरवर्ती संकल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः।।"[26]

हनुमतापि विस्तृतेन सीतायाः समीपे रामविरहजनितावस्थायाः वर्णना कृता इति। रामेण सीतायाः विरहेन मद्यादिसेवनं न कृतम् इति, ब्रह्मचर्यः परिपाल्यते इति, द्विदिवसात् परं सकृत् भोजनं कृतम् इति, सर्वदा सीताचिन्तायां विद्यमानार्थं मधुरं किमपि दर्शनात् परमेवसीतायाः कथा मन्यते इति। यूकमक्षिकाकीटाः तस्य गात्रे उत्थिते सति स तान् न प्रतिघ्नन्तीति।

रावणेन विवाहार्थं हायनं समयः सीता उच्यते इति। समये शेषे सति एकमासः अन्तिमः अस्ति। अतः अस्मिन् समये तेन विद्यते इति। स इमं वार्तां रामं प्रेषयतीति। मेघदूते यक्षेण अनुरुध्यते- शापावसानस्य चतुर्मासः समयः अन्तिमः अस्ति। अतः शरत्पूर्णिमायां रात्रौ तयोः मिलनं पुनर्भवति। अतः उच्यते- **"शेषान् मासान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा"**[27] । मेघेन मिलनपर्यन्तजीवनधारणार्थं यक्षिणी उद्यते इति। सुन्दरकाण्डस्य ऊनचत्वारिंशत्सर्गे हनुमतः वदनात् इयं वार्ता श्रुयते इति। हनुमता उक्तम्- हे देवि! अस्मिन् भयङ्करे राक्षसावासस्थले अधिकदिनयावत् भवती न उष्यते इति। भवत्याः प्रियतमस्य आगमनमपि न विलम्वो भवति। रामेण सह मम साक्षात्कारस्य कालं भवत्या प्रतीक्षा क्रियते। अतः उक्तम्- **"न ते चिरादागमनं प्रियस्य, क्षमस्व मत्सङ्गमकालमात्रम्"**। मिलनस्य आश्वासवाण्या आशीर्वचनेन च मेघदूतस्य यथा परिसमाप्तिः भवति, तथा हनुमतःगमनपथः मङ्गलमयः भूयात्, एतेन आशीर्वादेन रामायणस्य दौत्यवृत्तान्तः समाप्तः जातः इति। अतः सीतया उक्तम्- **"शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर"**[28] ।महर्षिणा कण्वेन **"शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः"**[29] अयम् आशीर्वादः पतिगृहे गमनकाले शकुन्तलायै प्रदीयते इति।

यक्षिण्या सह पद्मिण्याः वर्णनारूपवाग्विन्यासस्य सादृश्यं अस्माभिः वाल्मीकिकालिदासयोः रचनायां प्रत्यक्षं कृतम् इति। अपि च एकस्मिन् क्षेत्रे वाक्यविन्यासस्य सौसादृश्यं लक्ष्यणीयम् इति। सुन्दरकाण्डे सप्तदशाध्याये सीतां दृष्ट्वा मन्यते यत्- **"क्षीणपुण्यां च्युतं भूमौ तारां निपतितामिव"**। मेघदूते पूर्वमेघे एकत्रिंशत्संख्यकश्लोके उज्जयिन्याः वर्णनाविषये कालिदासेन उक्तम्- **"शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम्"**[30] ।

मेघदूते यक्षेण भयः प्राप्तरिति। एतत् दिवसपर्यन्तं यक्षिण्याः मनसि अन्यः कोऽपि जनः आयाति किम्?। किष्किन्ध्याकाण्डे रामचन्द्रेन तस्मिन् वाक्ये न उच्चारिते कालमेघस्य अङ्के विद्युत्वर्णा सीता रावणस्य अङ्कशायिनी तपस्विनी इति प्रतिभाता। अतः उक्तम्-

"नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरन्ती प्रतिभाति मे। स्फुरन्ती रावणस्याङ्के वैदेहीव तपस्विनी।।"[31]

मेघदूते उत्तरमेघे उज्जयिणीवर्णनया स्वर्गलोकस्य छायारूपं कार्यं कृतम् इति। वैदिकसाहित्ये तथा कठोपनिषदि आदौ स्वर्गवर्णनायाम् अस्याः भावनायाः सूत्रपातं परिलक्ष्यते इति। लङ्कावर्णनायां तस्य किञ्चित् प्रतिरूपं परिलक्ष्यते। पण्डितैः मन्यते यत्- किष्किन्ध्याकाण्डस्य त्रिचत्वारिंशत्सर्गस्य उत्तकुरुजनपदवर्णनायां कालिदासः अस्मिन् विषये विशेषभावेन उद्योगः कृतः। उत्तरमेघे त्रयोदशश्लोके महाकविना कालिदासेन उक्तम्- कल्पवृक्षेण अलकायाम् अवलामण्डनं दास्यते इति। अपि च रामायणे उक्तवर्णनायाम् अस्ति यत्-

"नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः। दिव्यगन्धरसस्पर्शाः सर्वकामान् स्रवन्ति च।।"

नानाकारणानि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः। मुक्तावैदुर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च।

स्त्रीणां यान्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च।

---

26. मेघदूते (उत्तरमेघे), 41 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 309 27. तदेव, 49 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 330 28. सुन्दकाण्डे 40/24 29. अभिज्ञान-शकुन्तलनाटके (चतुर्थोऽङ्के), 11 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 296 30. मेघदूते (पूर्वमेघे), 31. किष्किन्ध्याकाण्डे 28/12 श्लोके, पृष्ठाङ्के- 102

अलकायां सर्वमेव सुन्दरम् इति, सर्वत्र आनन्दस्य भावः वर्तते। उत्तरकुरुवर्णनायाम् अस्ति यत्-

"तत्र नामुदितः कश्चिन्नात्र कश्चिदसत्प्रियः। अहन्यहनि वर्धन्ते गुणास्तत्र मनोरमाः।।"

उत्तरमेघे एकादशश्लोके कामिभिः यक्षैः वैभ्राजनामकोपवने वाराङ्गणाः अप्सरसश्च भोग्याः। अपि च उत्तरकुरुवर्णनायाम् अस्ति यत्-

"गन्धर्वाः किन्नराः सिद्धाः नागा विद्याधरास्तथा। रमन्ते सततं तत्र नारीभिभास्वरप्रभाः।।"

"सर्वे सकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः। सर्वे कामार्थसहिता वसन्ति सह योषितः।।"

उत्तरमेघे पञ्चदशश्लोके यक्षगृहे वर्णनाविषये कालिदासेन उक्तम्-

"ततः काञ्चनपद्मनाभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः। नीलवैदुर्य्यपत्राढ्या नद्यस्तत्र सहस्रशः।।"

"रक्तोपलवनैश्चात्र पण्डिताश्च हिरण्मयैः। तरुणादित्यसङ्काशा भान्ति तत्र जलाशयाः।।"

"महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेशरैः। नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्वतो कृतः।।"

उपसंहारः

संस्कृतसाहित्यैः आलोचकैः ततः ज्ञायते यत्- कालिदासकाव्येषु भिन्नशास्त्रेषु प्रभावः व्यापकः इति। अपि च तस्य ज्ञानरूपं जगत् सुविशालम् इति। इमं सौसादृश्यं दृष्ट्वा कालिदासः रामायणस्य उपयुक्तरसभोक्ता आसीदिति मन्यते। अस्मिन् शोधप्रबन्धे केवलं मेघदूतस्य प्रेक्षापटरूपक्षेत्रे वाल्मीकिना सह सादृश्यम् आलोच्यते इति। रामायणस्य एकं निर्दिष्टं लक्ष्यं वर्तते इति। तत्र आख्यानभागः नियुज्यते इति। गीतिकविमहाकविदृष्ट्या अत्र पार्थक्यं वर्तते इति। महाकविरचना कदापि प्रतिविम्वा न भूत्वा रसचमत्कारीचित्तचर्वणायां नूतनं रूपं प्राप्यते इति। अस्मिन् प्रसङ्गे ध्वनिकारस्य कथा मनसि आयाति यत्- वसन्तकाले यदा वृक्षाः तेषां जीर्णपत्राणि निःसृत्य नवपत्रैः नवरूपैः सुसज्जिताः भवन्ति, तदा कः वदिष्यति- इमेते पुरातनाः जीर्णाः वा वृक्षाः? इति।

परिशीलितग्रन्थावली

1) वन्द्योपाध्यायः, उदयचन्द्रः & वन्द्योपाध्यायः, अनीता। सम्पादकौ। मेघदूत ओ परिक्रमा। संस्कृत बुक डिपो। कलकाता। सेप्टेम्वर, 2016।

2) वसुः, अनिलचन्द्रः। सम्पादकः। अभिज्ञानशकुन्तलम्। संस्कृत बुक डिपो। कलकाता। आगस्ट, 2011।

3) शास्त्री (झा), वैद्यनाथः। व्याख्याकारः। मेघदूतम् ('इन्दुकला' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्)। चौखम्बा कृष्णदास अकादमी। वाराणसी।

4) रेग्मी (शर्मा), शेषराजः। व्याख्याकारः। मेघदूतम् ('चन्द्रकला' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्)

5) शर्मा, चतुर्वेदी द्वारकाप्रसादः। अनुवादकः। श्रीमद्वाल्मीकि-रामायणम्। इलाहाबाद। 1927।

6) महर्षिः वाल्मीकिः। श्रीमद्वाल्मीकीय-रामायणम्। गीताप्रेस। गोरखपुर।

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

सामवेदे कल्पसूत्राणां परिचयः

विद्वान् कुमार भट्टः
अध्यापकः, सामवेदविभागः
महाराज संस्कृत महापाठशाला
मैसूरु- 570024, कर्नाटक
Mobile : 9481069152
E-mail : kbht342@gmail.com

वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति प्रसिद्धा उक्तिः । पूर्वमीमांसाशास्त्रेऽपि चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इति सूत्रे वेदप्रतिपाद्यः यागादिरेव धर्मः इत्युक्तम् । अत्र वेदानां संरक्षणार्थम्, अर्थज्ञानार्थञ्च षट् अङ्गानि विद्यन्ते । तानि यथा -

शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्यौतिषं तथा । कल्पश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

एवञ्च शिक्षा, व्याकरणम्, छन्दः, निरुक्तम्, ज्यौतिषम्, कल्पश्चेति षट् अङ्गानि वेदस्य विद्यन्ते । तत्र कल्पो नाम कल्पसूत्राणि । तान्यधिकृत्य किञ्चित् विव्रियते अत्र ।

प्रथमं तत्र सामवेदशाखाध्यायिषु औत्तरेयाः, दाक्षिणात्याः इति द्वौ विभागौ कल्पनीयौ । कुतः इति चेत् दाक्षिणात्यैः यानि सूत्राणि अनुस्त्रियन्ते तानि औत्तरेयैः नानुस्त्रियन्ते । सूत्राणां विषये, आचार्याणां च विषये औत्तरेयाणां दाक्षिणात्यानां च भेदो विद्यते ।

यथा दाक्षिणात्याः सामगाः द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्, खादिरगृह्यसूत्रं च अनुसरन्ति । इमानि सूत्राणि प्रायः उत्तरभारते न अनुस्त्रियन्ते, न अनुष्ठीयन्ते च । उत्तरभारते तावत् लाट्यायनश्रौतसूत्रम्, गोभिलगृह्यसूत्रं च अनुस्त्रियते ।

दाक्षिणात्याः विशेषेण - गौतमीयापरसूत्रम्, गौतमधर्मसूत्रम्, वामनकारिका, खादिरगृह्यसूत्रम्, द्राह्यायण श्रौतसूत्रम् इतीमान् ग्रन्थान् अनुसरन्ति, अवलम्बन्ते च । क्वचित् वेदशाखासु एकेनैव आचार्येण श्रौतसूत्राणि, गृह्यसूत्राणि, धर्मसूत्राणि, शुल्बसूत्राणि च प्रणीतानि विद्यन्ते । किन्तु सामवेदे एवं प्रकारेण एकेनैव आचार्येण प्रणीतानि सूत्राणि न दृश्यन्ते । किमत्र कारणमिति गवेषणं तु बहु क्लेशाय कल्पते । वस्तुतः एकेनैव आचार्येण प्रणीतेषु सूत्रेषु सत्सु तेषाम् अध्ययनाध्यापनाद्यभावेन कालान्तरे तानि सूत्राणि विनष्टानि किम् ? इत्यपि प्रश्नः मनसि जायते । एवं सूत्रेषु विनष्टेषु सत्सु अपरेण आचार्येण अन्यानि अनुपलभ्यमानानि सूत्राणि प्रणीतानि भवेयुः इत्यपि वक्तुं शक्यते । अथवा एते आचार्याः एकस्मिन्नेव काले आसन् । ते एकत्र मिलित्वा यथाज्ञानं विविधेषु विषयेषु पृथगेव सूत्राणि विरचयाञ्चक्रुः इत्यपि वक्तुं शक्यते । यथा एकः आचार्यः श्रौतविषये निष्णातो भवति । अतः सः श्रौतसूत्राणि रचयति । अपरः आचार्यः संस्कारविधौ नदीष्णः भवति । अतः सः गृह्यसूत्राणि रचयति । इत्थं द्वाभ्यामपि दृष्टिभ्यां विवरणं प्रदातुं शक्यते ।

एकेनैव आचार्येण विरचितानि सूत्राणि विनष्टानीति कारणेन अन्यैः आचार्यैः नूतनानि सूत्राणि विरचितानि वा ? इत्यत्र साधूत्तरं न लभ्यते, महतः कालस्य अतीतत्वात् । सम्प्रति उपलभ्यमानानि सूत्राणि आश्रित्यैव श्रौतानि, स्मार्तानि च कर्माणि अनुष्ठेयानि भवन्ति । इत्थमत्र दाक्षिणात्याः इति यत् निरूपितं तत् राणायनीषाखाध्यायिनां विषये, कौथुमशाखध्यायिनां च विषये समन्वेति ।

तृतीया शाखा विद्यते । सा जैमिनीया शाखा । जैमिनीयशाखानुयायिनः दाक्षिणात्यानां सूत्राणि, ग्रन्थान् वा नानुसरन्ति । ते तु जैमिनीयं श्रौतसूत्रम्, जैमिनीयं गृह्यसूत्रम् च अनुसरन्ति । अत्र तु दाक्षिणात्याः, औत्तरेयाः इति च भेदो न वर्तते । सर्वेऽपि जैमिनीयशाखानुयायिनः जैमिनीयसूत्राण्येव सनुसरन्ति । तानि आश्रित्य विरचितान् प्रयोगांश्च कुर्वन्ति । अतः दाक्षिणात्याः, औत्तरेयाः इति भेदस्तु राणायनीशाखानुयायिनाम् कौथुमशाखानुयायिनां विषये एव अन्वेति ।

वस्तुतः खादिरगृह्यसूत्रम्, गोभिलगृह्यसूत्रं च सामवेदस्य अष्टब्राह्मणम् आश्रित्य विरचितं वर्तते । अष्टब्राह्मणेषु तावत् छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणम् इत्यस्ति एकं ब्राह्मणम् । तत्र ब्राह्मणे प्रथमं द्वितीयं च अध्यायद्वयं समाश्रित्य खादिरगृह्यसूत्रम्, गोभिलगृह्यसूत्रं च भवतः इति विशेषः ।

अत्र एवमपि विषयविभागः वक्तुं शक्यते । अदितेऽनुमन्यस्व इति वाक्यादारभ्य माता रुद्राणाम् इत्येतदन्तं यानि वाक्यानि विद्यन्ते तानि सर्वाण्यपि सामगानां संस्कारसम्बन्धिविधिविशेषं विवृण्वन्ति । संस्कारविधिविशेषो नाम प्रायः जातकर्मादिसंस्काराः, नित्यकर्माणि, नैमित्तिकानि कर्माणि, काम्यानि कर्माणि, प्रायश्चित्तकर्माणि अथवा प्रायश्चित्तविधयः इत्येतेषां कर्मणां मन्त्राः एव । एते मन्त्राः छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे प्रथमे द्वितीये च प्रपाठके विद्यन्ते । एते मन्त्राः संस्कारविधिसम्बद्धाः सन्तीति कारणेन अनयोः प्रपाठकयोः मन्त्रब्राह्मणम् इति नामधेयमपि विद्यते । एतौ द्वौ प्रपाठकौ आश्रित्य (मन्त्रब्राह्मणम् आश्रित्य) गोभिलगृह्यसूत्रम्, खादिरगृह्यसूत्रं च विरचितं विद्यते । अत्र गोभिलगृह्यसूत्रे खादिरगृह्यसूत्रे च तेषां प्रथमद्वितीयप्रपाठकोक्तानां मन्त्राणां विनियोगक्रमः निरूपितो विद्यते । विनियोगक्रमो नाम कः मन्त्रः कस्मिन् संस्कारे, कस्मिन् प्रायश्चित्ते वा विनियुज्येत ? इति । एवमेव एकस्मिन् संस्कारे, प्रायश्चित्ते वा नाना विधानि कर्माणि भवन्ति । तेषां सर्वेषां कर्मणाः समूह एव संस्कारविधिः, अथवा प्रायश्चित्तविधिः भवति । यथा नामकरणसंस्कारः इत्युक्ते सति - दीपप्रज्वालनम्, घण्टावादनम्, आसनशुद्धिः, शरीरशुद्धिः, मार्जनम्, आचमनम्, कलशस्थापनम् इत्यादिकं भवति । कलशस्थापनं नाम केचित् रङ्गवल्लीं विलिख्य तदुपरि कदलीपत्राणि संस्थाप्य कदलीपत्रेषु व्रीहिम्, तण्डुलम्, धान्यं वा स्थापयन्ति । अन्ये केचन अक्षतान् भूमौ निक्षिप्य तदुपरि कदलीपत्राणि स्थापयन्ति । अन्ये केचन परिष्कृतायां नाम शुद्धायां भूमौ एव कदलीपत्राणि स्थापयन्ति । ते जनाः रङ्गवल्लीम्, अक्षतान् वा पूर्वं न भूमौ स्थापयन्ति । एवं देशभेदेन, कुलभेदेन, वेदभेदेन, शाखाभेदेन, सूत्रभेदेन च भारतदेशे नानाविधाः आचाराः प्रचलन्ति । तत्र कदलीपत्रेषु व्रीहिम्, तण्डुलम्, धान्यं वा स्थापयित्वा पश्चात् कलशं स्थापयन्ति ।

पश्चात् कलशे जलं पूरयन्ति । जले हरिद्राम्, कुङ्कुमम्, फलम्, दक्षिणाम्, पुष्पं च निक्षिपन्ति ।

अत्र धान्यस्थापनार्थम्, कलशस्थापनार्थम्, जलपूरणार्थम्, जले पुष्पादीनां निक्षेपणार्थं विभिन्नाः मन्त्राः सन्ति । अतः एषु कर्मसु कस्य कर्मणः कृते कः मन्त्रः विनियोज्यः इति गोभिलसूत्रे खादिरसूत्रे व विद्यते इति भावः । अत्र कलशस्य स्थापनमेव उदाहरणत्वेन प्रदत्तम् । पश्चात् वरुणावाहनम्, वरुणपूजा, पुण्याहवाचनम् इत्यादीनि विविधानि कर्माणि भवन्ति । तेषां कर्मणां समूह एव नामकरणसंस्कारः इति कथ्यते । एवमेव विवाहे, उपनयने वा विविधानि कर्माणि भवन्ति । तेषां कर्मणाम् अनुष्ठानार्थं के मन्त्राः प्रयोज्याः इति गोभिलसूत्रे, खादिरसूत्रे च प्रतिपादितमिति भावः । इत्थमनयोः सूत्रयोः मन्त्रविनियोगक्रमः विहितः, व्याख्यातश्चेति भावार्थः ।

अष्टसु ब्राह्मणेषु प्रथमं ब्राह्मणमेव ताण्ड्यब्राह्मणम् । अस्य पञ्चविंशब्राह्मणम् इत्यपि अपरं नामधेयं विद्यते । अत्र पञ्चविंशतिः अध्यायाः सन्ति । अनेनैव कारणेन पञ्चविंशब्राह्मणमिति नामान्तरं प्राप्तम् । एतत् ताण्ड्यब्राह्मणस्य आधारेणैव द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्, लाट्यायनश्रौतसूत्रं च विद्यते ।

वामनकारिका तु खादिरगृह्यसूत्रम्, गौतमीयापरसूत्रं च व्याख्यातुमेव श्लोकरूपेण प्रवृत्तं विद्यते । अत्र सहस्राधिकाः श्लोकाः सन्ति । इयं वामनकारिका प्रयोगे बहूपयुक्ता विद्यते । सूत्रेषु अनुक्तोऽपि विषयः, सूत्रविरोधं विना व्याख्यातो दृश्यते इति वामनकारिकायाः वैशिष्ट्यम् । अतः सूत्रं दृष्ट्वा संशयं प्राप्ताः जनाः, पुरोहिताः वा इमा कारिकाः आश्रित्य समाधानं प्राप्नुवन्ति । अतः सामवेदप्रयोगविषये वामनकारिकाः अत्यन्तम् उपयुक्ताः सन्ति ।

एवमेव सामवेदीयगृह्यपरिशिष्टमपि विद्यते । वस्तुतः सूत्रैः सर्वोऽपि विधिः व्याख्यातः अस्ति । तथापि क्वचित् अवशिष्टः भागः, परित्यक्तः भागो वा संशयम् उत्पादयति चेत् तस्य संशयस्य परिहारः गृह्यपरिशिष्टे उपलभ्यते । अतः सूत्रैः सह गृह्यपरिशिष्टमपि उपयुज्यते सामगैः ।

इत्थं सामवेदीयप्रयोगे आधारग्रन्थानां कल्पसूत्राणां सङ्क्षिप्य परिचयः अत्र कृतो वर्तते । तत्र श्रौतसूत्राण्याश्रित्य श्रौतप्रयोगः यागादिः प्रवर्तते । गृह्यसूत्राण्याश्रित्य जातकर्मादीनि संस्कारकर्माणि अनुष्ठीयन्ते । अतः पूर्वप्रयोगे अपरप्रयोगे च कल्पसूत्राणां महत्त्वं प्रयोजनं च बहु विद्यते इति शम् ।

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

भारतीयज्ञानपरम्परायां मनोवैज्ञानिकविचाराः तदुपयोगिता च

Dr. Hitesh Trivedi
Assistant Director, P.G. & Research Dept.
Bharatiya Vidya Bhavan
K.M. Munshi Marg, Grandt Road West
Mumbai, Maharashtra- 400007
Mobile : 9892568695
E-mail : trivedi.hitesh1@gmail.com

भारतीयज्ञानपरम्परायां मनुष्याणां सुखाय समुन्नतये च विविधानि शास्त्राणि प्रणीतानि सन्ति तेषु शास्त्रेषु मानवस्य मानसिकावस्थानां तथा तस्य विविधव्यवहाराणां विषये विशद्-चर्चा कृता यथा वेदेषु, उपनिषत्सु, रामायणे, महाभारते, पुराणे, काव्यशास्त्रे, कथासाहित्येषु च । विषयोऽयं सार्वत्रिकः सार्वकालिकश्च वर्तते । मनोविज्ञानम् - अर्थात् मनसः व्यवहाराणाञ्च वैज्ञानिक-अध्ययनमिति । विषयेऽस्मिन् मानवीय-अमानवीय-व्यवहाराणां, चेतनाचेतन-घटनानां, विचाराणां, भावनानां, मानसिक-प्रक्रियाणाञ्च समाधानं वर्तते ।

वेदेषु मानवस्य विकासाय, समाजस्य उन्नत्यर्थम्, राष्ट्रस्य सुदृढीकरणार्थं, विश्वस्य शान्त्यर्थञ्च विविधपक्षेषु ज्ञानं प्रदत्तम् । जीवानाम् आध्यात्मिकसुखाय, पारलौकिकसुखाय च उपनिषदादीनांविविधदर्शनशास्त्राणाञ्च मुनिभिः रचनाः कृताः । वैयक्तिकजीवनस्य सामाजिकजीवनस्य वा अभ्युदयाय च धर्मग्रन्थेषु व्रतानाम् उत्सवानाञ्च अतीव महत्त्वपूर्णस्थानं वर्तते तेषां विषये गहनविचाराः कृताः। एवं प्रकारेण रसानुभूतये साहित्यस्य विभिन्नानामङ्ग-प्रत्यङ्गानां निर्माणं कृतमस्ति तथा नायक-नायिकानां परस्परमनोभावानां विषये कविभिः काव्यानि रचितानि । मनोविज्ञानशास्त्रस्य बहूनां वैज्ञानिकानां सिद्धान्ताः चापि अस्मत्पूर्वजैः बहोः कालात् पूर्वमेव विविधशास्त्रेषु प्रदत्ताः किन्तु तेषां सिद्धान्तानाम् उपयोगः वर्तमानसमये कथं करणीयः इति जिज्ञासा वर्तते । इत्यस्मिन् विषये वयं पश्यामः तर्हि अस्माकं सारस्वतपरम्परायाम् उपस्थित-विचाराणां सम्यग्रूपेण अवबोधनेन ज्ञातुं शक्नुमः यत् तेषां विषये विविधसिद्धान्ताः वर्तन्ते ।

वेदेषु मनोवैज्ञानिकचिन्तनम् - ऋग्वेदेसंज्ञानसूक्ते -

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् । देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥ [1]

वयं सर्वे मिलित्वा गच्छेम,एकत्र वदेम,अस्माकं मनः एकीकृतं भवतु, पुरातनकाले देवानां यथा व्यवहारः आसीत्, अत एव ते पूज्याः सन्ति। सूक्तेऽस्मिन् ऋषिः पारस्परिकव्यवहरणं सम्यग्रूपेण कथं कर्तव्यमिति तथा तस्य उपयोगिता कथं भवेत् इति श्रेष्ठपुरुषाणाम् आचरणैः व्यवहारैश्च सूचयति प्रेरयति च ।

---

1. ऋग्वेद - 10. 191. 2

अत्र कायिक-वाचिक-मानसिक-क्रियाणां क्रमानुसारेण अनुसरणं करणीयम् इति वेदानाम् उपदेशाः सन्ति । अत्र **सं गच्छध्वं**इति पदंमानवचेतनायाः सामूहिकतां Human consciousness प्रेरयति, **सं वदध्वं** इति पदंसामंजस्यपूर्णचिन्तनस्य Harmonious thinking प्रेरणां द दाति । **सं वो मनांसि जानताम्** इति पदम्एकत्वयुक्त-चिन्तनं सामूहिकप्रयासञ्च unified thinking and collective effort निर्दिशति इति ।अनेन जनानां मनसि स्थैर्यतायाः, एकतायाः, तथा सामञ्जस्यस्य भावानायाः उदयोभवति ।

यजुर्वेदे -शिवसंकल्पसूक्तम् -

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदुसुप्तस्य तथैवैति । दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिव संकल्पमस्तु ॥ [2]

यत् मनः जाग्रतावस्थायां दूरं गच्छति तथैव तत् सुप्तावस्थायां स्वप्नावस्थायां चापि दूरं गच्छति, मम मनः यत् प्रकाशकिरण इव दूरं गच्छति, यत् प्रकाशेषु अन्यतमं, तत् लाभप्रदविचारैः पूरितं भवेत् इति ईश्वरं प्रति प्रार्थना वर्तते । सूक्तेऽस्मिन् मनसः लक्षणगुणधर्मविषये चर्चा भवति । अस्य मन्त्रस्य मूलभावः मनःशुद्धिः, विधेयात्मकता, दिव्यता चेत्येषां परिपोषणं तु अवश्यकरणीयम् ।

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिनऽइव ॥
हृत्प्रतिष्ठंयदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ [3]

यथा सारथिः अश्वान् इष्टस्थानं प्रति नयति, तथैव मम मनः महावेगेन गच्छत् हृदये प्रतिष्ठितञ्च, हे ईश्वर अधर्मात् सर्वाणि इन्द्रियाणि अपसारय, सर्वदा तानि सत्मार्गं प्रति नय। यदा एतेषां मन्त्राणां विधिदनुष्ठानं पालनं वा क्रियते तदा मानवानां जीवने नानाविधाः लाभाः भवन्ति । मनसि पवित्रता आयाति । संयमशक्तिः वर्द्धते । महापुरुषाणां वा देवानां कथाश्रवणेन संघटनात्मको भावः जागर्ति ।

उपनिषदिमनोवैज्ञानिकचिन्तनम्-

तैत्तिरीयोपनिषद् वेदान्तस्य प्रमुखग्रन्थोऽस्ति । अस्याम् उपनिषदि ब्रह्मज्ञानम्, आत्मस्वरूपम्, आनन्दश्चेत्यादयानां वर्णनं कृतम्। न केवलं दार्शनिकदृष्ट्या, अपितु मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या अपि गहनविचाराः प्रदत्ताः । पञ्चकोषानां वर्णनमपि प्रति-पादितम् । यथा - अन्नमयकोशेऽस्मिन् शरीरात्मकावरणानां विषये, प्राणमयकोशे जीवनशक्तेः विषये, मनोमयकोशे: चित्तादिनां विषये यथा –

यचो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कदाचनेति ।

तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात् मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयस्तेनैष पूर्णः – इति [4] ।

विज्ञानमयकोशे बौद्धिकक्षमतायाः विषये, आनन्दमयकोशे परमात्मस्वरूपविषये, सःएव परमात्मा आनन्दस्य तथा शान्तेः मूलम् अस्ति। एतेषु कोशेषु मानवजीवनस्य भौतिक-मानसिक-आध्यात्मिकस्वरूपाणांविषये विषदरूपेण चर्चा कृता । आत्मसाक्षात्कारेण मानवः मानसिकसन्तुलनं प्राप्नोति । आनन्दस्रोतस्य यात्रा आन्तरिकशक्तिं च जनयति ।

---

2. यजुर्वेदः 34.1 3. यजुर्वेदः 34.6 4. तैतरियोपनिषदि चतुर्थानुवाके, पृ. 981,

पञ्चकोशाणां विचारः तु मानसिकविकासस्य प्रत्येकं स्तरं स्पष्टं करोति । अतः तैत्तिरीयोपनिषदि न केवलम् आध्यात्मिकविषये विचाराः प्रकटिताः, अपितु जीवनस्य मनोवैज्ञानिकपक्षेऽपि चर्चा कृता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायां मनोवैज्ञानिकचिन्तनम् –

श्रीमद्भगवद्गीतान केवलं धार्मिकग्रन्थःअपितु मनोविज्ञानस्य गहनमूल्यानि उद्घाटयति । अर्जुनस्य विषादस्य समाधानं, कर्मयोगस्य, भक्तियोगस्य, ज्ञानयोगस्य च सिद्धान्ताः आधुनिकमनोवैज्ञानिकचिन्तनस्य अनुकूलाः सन्ति।

अर्जुनविषादयोगे - अर्जुनस्य मानसिकवृत्तिः क्लेशयुक्ता प्रदर्शिता । यथा - **गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।**[5] श्लोकेऽस्मिन् युद्धक्षेत्रे स्थितः अर्जुनः आत्मीयजनानां प्रति मोहयुक्तो भवतितथा कर्तव्यविमूढताम् अनुभवति। अर्जुनस्य ईदृशी अवस्था conflict of duties तथा cognitive dissonance इत्यस्मिन्स्थले दृश्यते । कर्तव्याकर्तव्यविषये तथा भावनात्मकसम्बन्धविषये च तस्य मनसि संघर्षो भवति ।अर्जुनस्य विषादः "anxiety disorder" वा "emotional breakdown" इत्यादिस्थितिं सूचयति ।कृष्णेन प्रदत्तं समाधानं - मानसिकस्थैर्यम् । कृष्णः अर्जुनस्य मानसिकदुर्बलतां दूरी कर्तुं योगविषयकं, धर्मविषयकं, तथा आत्मज्ञानविषयकं महत्वं प्रतिपादयति।

कर्मयोगे "**कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।**[6] " मनुष्यः कर्तव्यं कुर्वन् फलस्य चिन्तां त्यजेत्।एषः दृष्टिकोणः stress management इति विषयं प्रतिपादयति। फलचिन्ता त्यक्त्वा वर्तमानकार्ये संलग्नो भव इति सूचयति । आधुनिकमनोविज्ञानं "mindfulness" Mindfulness is the practice of being aware of one's thoughts, feelings, and surroundings in the presentmoment without judgment or reaction. It can help people avoid automatic habits and responses. इत्येतद्विधिं प्रोत्साहयति।ज्ञानयोगेआत्मानं नित्यम्अविनाशं च ज्ञात्वा मानवः दुःखात् मुक्तिं प्राप्नोति।"self-awareness" आत्मसाक्षात्कारः तथा "emotional regulation" योगस्य लक्ष्यं भवति। मानसिकदुर्बलतायाः यानि कारणानि सन्ति तानि नामअहंकारं मोहं भयञ्च त्यजकर्तव्यं कुरु।

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥[7]

श्लोकोऽयं संस्कृतसाहित्यजगति प्रसिद्धोऽस्ति ।स्वकीयः वा अन्यः वा इति गणना लघुचित्तानां जनानां कृते एव अस्ति किन्तु उदारचरितानां जनानां कृते पृथिवी तु कुटुम्बम् एव भवति ।अनेन श्लोकेन "वसुधैव कुटुम्बकम्" इत्येतस्य प्रसिद्धसिद्धान्तस्य स्वरूपं निर्दिष्टं कृतम् । अस्मिन् पद्ये लघुचेतसाम्शब्दोऽयं चित्तस्य दौर्बल्यं मानसिकविकृतिञ्च प्रकट-यति । अन्यत्र उदारचरितानाम् इति वाक्ये चरितं शब्दोऽयं सद्वृत्तिसमूहस्य नाम, महापुरुषाणाम् आचरणात् उपदिष्टव्यवहारस्य प्रतिमानम्, मानवस्य विस्तृतमानसिकताम् च प्रदर्शयति । मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या, "लघुचेतसः" इति शब्दः तु तेषां जनानां स्वकेंद्रितां सूचयति, ये केवलं आत्मनः निकटवर्तिजनानां वा स्वसमूहस्य एव हितं चिन्तयन्ति । एषा वृत्तिः in-group-out-group bias इति ज्ञायते, यत्र जनाः आत्मसमूहं (in-group) श्रेष्ठंमन्यन्तेतथाअन्यसमूहं (out-group) अवमानयन्ति।

---

5. गीता 1.30 6. गाता 2.47 7. महोपनिषद् 6.71 (Sanskrit document pg. 42, Internet - PDF format)

एषा प्रवृत्तिः तु भयेन, असुरक्षाभावेन वा आत्मपरत्वेन विकसितो भवति। अस्मिन् चिन्तने सह-अस्तित्वस्य विचारः नास्ति, केवलं "मम लाभः" इति मुख्यं भवति । "उदारचरितानां" इत्युक्ते ते जनाः ये स्वलघुचेतस्उल्लङ्घ्य सर्वेषां हितं चिन्तयन्ति । मनोविज्ञानस्य "empathy" (अनुभूतिकौशलम्) तथा "self-transcendence" (आत्मोत्तरणम्) इत्येते गुणाः तु अस्य भावस्य मूलाधारे विराजमानाः सन्ति ।उदारजनाः जगत् परिवारमिव मन्यन्ते, यतो हि ते विविधता (diversity) स्वीकर्तुं समर्थाः सन्ति । मनोवैज्ञानिकपक्षतः, एषः दृष्टिकोणः उच्चस्तरीय भावनात्मकबुद्धेः (emotional intelligence) तथा सामाजिकचेतनायाः परिचायकोऽस्ति ।

साहित्ये कला-सौन्दर्यशास्त्रस्य मनोविज्ञानं –

दृश्यकला, संगीतकला, चलचित्रं, प्रदर्शनं, साहित्यं, पर्यावरणं च तेषां धारणानाम् अनुभवानां च अध्ययनम् वर्तते । कला मानवीयघटना अस्ति, अतः सौन्दर्यशास्त्रं मौलिकरूपेण मनोवैज्ञानिकप्रक्रिया भवति । या चेतनाचेतनमनसः मध्ये उपस्थितान् व्यवहारान् प्रति आकर्षयति । सौन्दर्यशास्त्रस्य मनोविज्ञानस्य इतिहासः समकालीनस्थितिं प्रतिबिम्बयन् आधारभूतसाहित्यस्य परीक्षणं करोति।काव्ये उपस्थितपात्राणां मनोवृत्तीनां, चित्तद्वन्द्वानां, तथा मानसिकस्वभावानां मनोवैज्ञानिकं विश्लेषणं क्रियते । आधुनिकमनोवैज्ञानिकैः स्थापितानां केषाञ्चन सिद्धान्तानां माध्यमेन वयं भारतीयज्ञानपरम्परायां वर्तमानान् मनोवैज्ञानिकसिद्धान्तान् अवगन्तुं प्रयत्नशीलाः स्मः। भावः तु आनन्दः, दुःखः, प्रेम, क्रोधः इत्यादीनां मानसिकदशाविशेषस्य प्रतिबिम्बो भवति । यथा - उज्ज्वलनीलमणेः - **उपपतिः –**

संकेतीकृतकोकिलादिनिनदं कंसद्विषः कुर्वतो द्वारोन्मोचनलोलशंखवलयक्वाणं मुहुः श्रृण्वतः ।

केयं केयमिति प्रगल्भजरतीवाक्येन दूनात्मनो राधाप्राङ्गणकोणकेलिविटपिक्रोडे गता शर्वरी ॥ [8] इति ।

अत्र पद्यावली-समुद्धृत-पद्येश्रीकृष्णस्य औपपत्यं दर्शितम् इति निरूप्यते। वृन्दा पौर्णमासीं प्रति राधामाधवयोः प्रेमलीलां वर्णयति। अत्र ग्रन्थकारेण (श्रीरूपगोस्वामीना) उभयोः हृदि प्रच्छन्नकामुकत्वं दर्शितम्। श्रीकृष्णः राधायाः प्राङ्गणे मिलनार्थं तां संकेतयति। नायकनायिके रागेण धर्मम् उल्लङ्घयतः। प्रथमतः संकेतध्वनिं श्रुत्वा राधा हृष्टा भवति तदनन्तरं द्वितीयतः शंखवलयध्वनिं श्रुत्वा श्रीकृष्णः परमानन्दम् अनुभवति। अत्र जटिलायाः वृद्धायाः केयं केयम् इति वाक्यं तयोः मनसि शङ्काभावम् जनयति अत्र ग्रन्थकारेण श्रीकृष्णेन सह व्रजसुन्दरीणां लीलाविशेषः दर्शितः तथा लीलायां श्रृङ्गाररसस्य परमोत्कर्षता वर्तते इति निरूपितम्। अत्र नायक-नायिकयोः संकेतद्वारा क्रियानुक्रियायाः सम्बन्धः, क्रियाद्वारेण मानसिकभावानां परिवर्तनम् भवति इतिप्रदर्शितम् ।

शाबल्यम् - यथा विदग्धमाधवे – व्यावहारिक-अध्ययनम् ।

धन्यास्ता हरिणीदृशः स रमते याभिर्नवीनो युवा, स्वैरं चापलमाकलय्य ललिता मां हन्त निन्दिष्यति ।

गोविन्दं परिरब्धुमिन्दुवदनं हा चित्तमुत्कण्ठते, धिग्वामं विधिमस्तु येन गरलं मानाभिधं निर्ममे ॥ [9]

अत्र भावानाम् उत्तरोत्तरसंमर्दनं नाम भावशाबल्यम्।कलहान्तरितायाः राधायाः निर्जनस्थाने उक्ति-प्रत्युक्तिः।

---

8. उ.नी.1.18 9. उ.नी. 13.109

राधा चिन्तयति - यथा प्रथमे पदे चापल्यमौत्सुक्यम् (नित्यनवीनःश्रीकृष्णः रमणीभिः सह आनन्देन विलासं करोति) इति। द्वितीये शङ्का, (मम स्वेच्छारूपं दृष्ट्वा ललिता निन्दति) तृतीये शङ्कायाः उपमर्दनम् (अत्र तस्याः हृदयं तु गोविन्दम् आलिङ्गितुम् इच्छति), चतुर्थे औत्सुक्यम् (पुनः सा स्वात्मानं धिक्करोति, कारणम् इदं गरलमानस्य रचना विधात्रा कृता इति) च। अत्र अनेके भावाः उदिताः इति स्पष्टम्। अत्र राधायाः व्यवहारः तस्याः मानसिकदशां सूचयति । पूर्वक्रियाणां प्रभावेण राधायाः मनसि कृष्णं प्रति भावानाम् उत्तरोतरसम्मर्दनं भवति । वस्तुतः वयं ज्ञातुं शक्नुमः यत् अस्माकं साहित्यशास्त्रं न केवलं सौन्दर्यं दर्शयति अपितु मानवचित्तं स्पृशति ।

काव्यशास्त्रेषु मनोवैज्ञानिकविचाराः काव्यस्य प्रभावं, सृजनं, अनुभवं च स्पष्टं कर्तुं साहाय्यं कुर्वन्ति। अतः काव्यशास्त्रं मनोविज्ञानस्य सहकार्येण गहन-अध्ययनस्य योग्यं भवति। काव्यं पठित्वा रसिकानां मनसि किं किं जायते इति एते विचाराः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या महत्वपूर्णाः सन्ति ।

वस्तुतः भारतीयज्ञानपरम्परायाम् विभिन्नशास्त्रेषु विद्यमानाः मनोवैज्ञानिकसिद्धान्ताः सार्वत्रिकरूपेण दृश्यते । यथा वेदेषु, उपनिषत्सु, पुराणेषु, दर्शनेषु, काव्यशास्त्रेषु उपस्थितानां विचाराणां पठनेन वा महापुरुषाणां जीवनचरित्राणां विषयक-ज्ञानेन, अवलोकनेन, श्रवणेन वा मानवस्य जीवने अगणनीयाः लाभाः भवन्ति । सामुहिकचेतनायाः विकासो भवति, समाजे एकतायाः भावना जागर्ति, कर्तव्याकर्तव्यज्ञानं भवति, अनुभवो भवति, प्रतिस्पर्धायाः भावना जागर्ति, मानसिकसुदृढता भवति, उत्साहो जायते, अकर्मण्यता नश्यति, अलसता अपयाति, उच्चाभिलाषा उदयति च ।

******

विषयसूची

1. Rigveda Samhita Vol.4m Mandal 9-10, by Wilson H.H., Parimal Publication 2001, Second revised Edition.
2. यजुर्वेदसंहिता, सम्पादक – श्री सत्यवीर शास्त्री, डी.पी.बी. पब्लिकेशन, प्रथम संस्करण
3. उज्ज्वलनीलमणिः श्रीलरूपगोस्वामिना प्रणीतः, गौडीयवेदान्त-प्रकाशनम्, प्रथमसंस्करणम्, 2006.
4. श्रीमद्भगवद्गीता – द्वितीय संस्करण, भक्तिवेदान्तबुक ट्रस्ट 1986
5. ईशादि नौ उपनिषद् – शांकरभाष्यार्थ- गीताप्रेस, गोरखपुर, द्वितीय संस्करण – सं. 2060
6. विदग्धमाधवम् – श्रीरूपगोस्वामिना विरचितम्, चौखम्बा संस्कृत सिरीज, विद्याविलास प्रेस, प्रथमसंस्करणम् 1970.

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

पाणिनीय प्रत्याहारों की अवधारणा

अंकितकुमार पाण्डेय
शोधछात्र ,संस्कृतविभाग
दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली – 110007
E-mail : ankitkumarpandeybhu@gmail.com
Mobile : 9455227317

सारांशः-

प्रत्याहार महर्षि पाणिनि के संस्कृत व्याकरण की अद्वितीय और वैज्ञानिक पद्धति का मूल आधार है।पाणिनीयप्रत्याहारों की अवधारणा व्याकरणशास्त्र मेंसंक्षिप्तता (लाघव)औरव्यवस्थितताप्रदान करती है। प्रस्तुत शोध-पत्रमहर्षि पाणिनिद्वारा रचितअष्टाध्यायीके अत्यंत महत्वपूर्ण अंगप्रत्याहारोंकेस्वरूप, प्रयोजन, निर्माण-पद्धतिऔरव्याकरण-सिद्धिमें उनके योगदान कासूक्ष्म एवं समीक्षात्मक विश्लेषणकरता है। यह शोध कार्य यह स्थापित करता है कि प्रत्याहार न केवलसंक्षिप्तीकरणका एक साधन है, बल्कि पाणिनीय व्याकरण कीतार्किक एवं व्यवस्थितसंरचना काआधारभूत स्तंभभी है।पाणिनीय सूत्र अत्यंतसंक्षिप्तहैं, और इस संक्षिप्तीकरण को प्राप्त करने के लिए ही प्रत्याहारों का प्रयोग किया गया है। यदि पाणिनि प्रत्येक सूत्र में वर्ण-समूहों को पूर्ण रूप से लिखते, तो उनकीअष्टाध्यायीका आकार कई गुना बढ़ जाता।प्रत्याहारएक ही प्रयत्नयासमान धर्मवाले वर्णों को एक शब्द में बाँधने का कार्य करते हैं (जैसेयण्से अंतःस्थ वर्णों का बोध)। यह व्याकरण के नियमों (सूत्रों) को समझने मेंसरलतालाता है।

बीज शब्दः-

पाणिनीय व्याकरण , प्रत्याहार , वर्णसमाम्नाय , माहेश्वर सूत्र , अनुबन्ध वर्ण

प्रस्तावना–

संस्कृत व्याकरण के इतिहास में पाणिनि का स्थान सर्वोपरि है।उनकी रचना **"अष्टाध्यायी"** न केवल संस्कृत भाषा काबल्कि विश्व भाषाविज्ञान का भी अद्वितीय उदाहरण है। पाणिनि ने अपने व्याकरण में संक्षिप्तता हेतु प्रत्याहार प्रणाली का प्रयोग किया है। प्रत्याहारों के माध्यम से वर्ण समूहों का संक्षिप्त उल्लेख संभव हुआ जिससे व्याकरण के सूत्र अत्यंत संक्षिप्त और प्रभावी बन सके।इस प्रणाली की संक्षिप्ततावैज्ञानिकता एवं संगठित स्वरूप का मूल आधार '**माहेश्वर सूत्र**'हैं, जिनसे प्रत्याहारों का निर्माण होता है। प्रत्याहार न केवल वर्ण संक्षिप्तीकरण की एक प्रक्रिया है,अपितु पाणिनि व्याकरण के प्रत्येक पक्ष की विशेषताएवंलाघव का उद्गम बिंदु भी है।यह शोध-पत्र पाणिनीय प्रत्याहारों की परिभाषा, संरचना, उपयोग, संस्कृत व्याकरण में उनकी भूमिका तथा प्रमुख विद्वानों एवं टीकाकारों (कात्यायन,पतञ्जलि,भर्तृहरि आदि) की आलोचनाएँ, मतभेद और तुलनात्मक समालोचना आदि विषयों का विशद व गहन दृष्टिकोण के साथ प्रस्तुत करती है। पाणिनीय प्रत्याहारों का मुख्य उद्देश्य व्याकरणिक सूत्रों को अत्यंत संक्षिप्त एवं स्पष्ट बनाना है। यदि प्रत्याहारों का प्रयोग न किया जाता तो प्रत्येक सूत्र में वर्ण-समूहों को बार-बार विस्तार से लिखना पड़ता जिससे सूत्र न केवल दीर्घ और जटिल हो जातेबल्कि स्मरण और प्रयोग में भी कठिनाई होती।

प्रत्याहारों के माध्यम से पाणिनि ने वर्ण-समूहों का संक्षिप्त उल्लेख कर सूत्रों को अत्यंत संक्षिप्त और व्यावहारिक बना दिया।

विषय वस्तु का विभाग:-

पाणिनीयप्रत्याहारोंकिअवधारणाइसशोधपत्रमेंनिम्नबातोकाविवेचनकियाजायेगा .

* प्रत्याहारकाअर्थ व प्रत्याहारकिनिर्माणविधि

* प्रत्याहार सूत्रों का कार्य

* पाणिनिकेमतमेप्रत्याहार

* पाणिनिसेइतरआचार्योंकेमतमेंप्रत्याहार

* पाणिनीय प्रणाली में प्रत्याहारों का महत्व

* वर्णसमाम्नायसेअसंबंधप्रत्याहार

- प्रत्याहार की परिभाषा और व्युत्पत्ति:-

प्रत्याह्रियन्तेसंक्षिप्यन्तेवर्णाःयत्र – प्रत्याहारः प्रति एवं आङ उपसर्ग पूर्वक हृहरणे धातु से भाव अर्थ में घञ् प्रत्यय लगकर प्रत्याहार शब्द की निष्पत्ति होती है । व्याकरणशास्त्र में प्रत्याहार का अर्थ है –किसी वर्णसमूह या वर्णश्रेणी का निर्देश करने के लिए दो वर्णों के योग से बने ऐसे संक्षिप्त शब्द जो वर्णमाला के निश्चित अंश को संक्षेप में सूचित कर दें। भारतीय व्याकरण परम्परा में पाणिनि का योगदान अनुपम है। उन्होंने संस्कृत भाषा को एक वैज्ञानिक एवं नियमबद्ध स्वरूप प्रदान किया। उनके व्याकरण ग्रन्थ **"अष्टाध्यायी"** की संपूर्ण संरचना जिस अद्भुत प्रणाली पर आधारित है, उसे **"प्रत्याहार प्रणाली"** कहा जाता है।यह प्रणाली व्याकरण की सूत्ररचना में संक्षिप्तता और सटीकता लाती है। यदि प्रत्याहार न होते, तो प्रत्येक सूत्र अत्यधिक लम्बा हो जाता। उदाहरणार्थ — "अचोऽन्त्यादि " सूत्र में "अच्" शब्द के माध्यम से पाणिनि ने केवल दो वर्णों में सभी स्वरों को सूचित कर दिया। पाणिनिप्रत्याहारों की अवधारणा व्याकरण का आधारभूत तत्त्व है, जिसने अष्टाध्यायी को विश्व की सबसे संगठित, संक्षिप्त और वैज्ञानिक व्याकरणिक रचना बना दिया।

प्रत्याहारों की संरचना – निर्माण-विधि, माहेश्वर सूत्र, माहेश्वर (शिव) सूत्र: प्रत्याहारों की आधारशिला

पाणिनि ने संस्कृत वर्णमाला को चतुर्दश सूत्रों में विभाजित किया, जिन्हें माहेश्वर सूत्र या शिव सूत्र कहा जाता है।[1]

माहेश्वर सूत्र (शिव सूत्र):

अ इ उ ण्, ऋ ऌ क् ,ए ओ ङ् ,ऐ औ च् ,ह य व र ट् ,ल ण् ,ञ म ङ ण न म् ,झ भ ञ् ,घ ढ ध ष् ,ज ब ग ड द श् ,ख फ छ ठ थ च ट त व् ,क प य् ,श ष स र् ,ह ल् । इन सूत्रों में प्रत्येक का अंतिम वर्ण (जैसे ण्, क्, ङ्, च् आदि) 'इत्' संज्ञक है, जिसका प्रयोग प्रत्याहार निर्माण में केवल अनुबन्ध के रूप में होता है, परंतु वह स्वयं प्रत्याहार के वर्ण-समूह में सम्मिलित नहीं होता।

प्रत्याहार निर्माण की विधि:-

पाणिनि ने प्रत्याहार निर्माणके लिए 'आदिरन्त्येनसहेता'[2] सूत्र दिया है: जिसका अर्थहै, आदि वर्ण से लेकर अन्त्यइत् वर्ण के पूर्व

1. "नृत्तावसानेनटराजराजोननादढक्कांनवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामःसनकादिसिद्धानएतद्विमर्शेशिवसूत्रजालम्"

2. (अष्टाध्यायी1.1.71)

तक के सभी वर्णों का समष्टि रूप में बोध।

निर्माण प्रक्रिया:

प्रत्याहार का प्रथम वर्ण (आदि) कोई भी गैरइत्संज्ञक वर्ण होता है। प्रत्याहार का अंतिम वर्ण (अन्त्य) किसी माहेश्वर सूत्र का इत्-संज्ञक (हलन्त) वर्ण होता है। प्रत्याहार में आदि वर्ण से लेकर अन्त्यइत् वर्ण के पूर्व तक के सभी वर्ण सम्मिलित होते हैं। बीच में आने वाले अन्य इत् वर्णों की गणना नहीं की जाती। प्रत्याहार का नाम आदि वर्ण और अन्त्यइत् वर्ण को जोड़कर बनता है जैसे – अच्, हल्, इक्, यण् आदि।

उदाहरण: अच् = अ (आदि) + च् (अन्त्यइत्)- अ, इ, उ, ऋ, ऌ, ए, ओ, ऐ, औ (सभी स्वर)

हल्= ह (आदि)+ल् (अन्त्यइत्) ह, य, व, र, ल, ञ, म, ङ, ण, न, झ, भ, घ, ढ, ध, ज, ब, ग, ड, द, ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प, श, ष, स, ह (सभी व्यंजन)

* प्रत्याहार में अनुबंध का ग्रहण क्यों नहीं होता है ?

"प्रत्याहारेऽनुबन्धानांकथमज्ग्रहणेषु न आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्चबलवत्तरः" [3]

अच् आदि में ण् आदि अनुबन्धों का ग्रहण निम्नलिखित तीन कारणों से नहीं होता है।

<u>* आचारात्</u> - अर्थात् आचारवशात्.

<u>* अप्रधानत्वात्</u> - अर्थात् गौण होने

<u>* लोपश्चबलवत्तरः</u> - अर्थात् लोप के बलवान् होने के कार।

*** प्रत्याहार सूत्रों का मुख्य कार्य:**– वर्ण-समूहों को संक्षिप्त नाम देकर, व्याकरणिक नियमों में उनका प्रयोग करना। इससे सूत्रों की भाषा अत्यंत संक्षिप्त, वैज्ञानिक और स्मरणीय बन जाती है। प्रत्याहारों के माध्यम से पाणिनि ने वर्णसमूहों के लिए एक प्रकार की विशेष प्रकार कि प्रणाली विकसित कि है जिससे सूत्रों का विस्तार और पुनरावृत्ति टल गई।

* वर्ण-समूहों का संक्षिप्त उल्लेख।

* सूत्रों की संक्षिप्तता और स्पष्टता।

* सूत्रों की स्मरणीयता और प्रयोग में सुविधा।

प्रत्याहारों की सूची:

पाणिनि ने अपने व्याकरण में लगभग 41प्रत्याहारों का ही प्रयोग किया है ।

एक प्रत्याहारउणादिपाठ में, एक प्रत्याहारवार्तिक में तथा भाष्यटीकाकारों के मत में एक प्राप्त होते हैं।

<u>* पाणिनिकेमतमेप्रत्याहार</u>

पाणिनि ने शास्त्र की प्रवृत्ति के लिए 41प्रत्याहारों की कल्पना की है। जयादित्यवामान नेवर्णसमाम्नायकेअनुबंधोकेआधारपर प्रस्तुत कारिका के द्वारा सभी पाणिनीयप्रत्याहारों का परिगणनकिया है। यथा-

<u>"एकस्मान्ङञणवटाद्वाभ्यांषस्त्रिभ्यएवकणमाःस्युः ज्ञेयौचयौचतुर्भ्योरःपञ्चभ्यःशलौषड्भ्यः"</u>[4]

पाणिनि के मतानुसारवर्णोंकेआधारपर ४१ प्रत्याहार- अकार वर्ण से आठप्रत्याहार– अण्, अक्, अच्, अट्, अण्, अम्, अश्, अल्

3. महाभाष्य १.१.२ 4. काशिकावृत्तिः १.१

इकार से तीन - इक्, इच्, इण्। उकार से एकः- उक्। एकार से दो:- एङ्, एच्। ऐकार से एक—ऐच्। हकार से दो—हश्, हल्। यकार से पाँच—यण, यम्, यञ्, यय्, यर्। वकार से दो—वश, वल्। रेफ से एक—रल्। मकार से एक—मय्। ङकार से एक—ङम्। झकार से पाँच—झष्, झश्, झय्, झर्, झल्। भकार से एक—भष्। जकार से एक–जश्। बकार से एक— बश्। छकार से एक—छव्। खकार से दो—खय्, खर्। चकार से एक—चर्। शकार से दो—-शर्, शल्

<u>* पाणिनिसेइतर आचार्योंकेमतमेप्रत्याहार:-</u>

<u>* र प्रत्याहार:- </u>महाभाष्य के टीकाकार भर्तृहरि एवं कैय्यट ने लकार को अनुनासिक मानकर उसकी इत्संज्ञा करके र प्रत्याहार को स्वीकार किया है जैसा कि भर्तृहरि ने कहा है कि -

"प्रत्याहारे रट लणितिलकारेयोऽकारअसावनुनासिकःप्रतिज्ञास्यते। अतःस्वेनान्येनेतरदितिरेफआदिस्तन्मध्यस्थस्यापि संज्ञा भविष्यतीति'उरणरपरः' इति रेफःतन्मध्यस्थंतकारंप्रत्यायति [5]"

तथा भर्तृहरि के इसी वाक्य को आधार मानकर कैय्यट ने महाभाष्य के प्रदीप टीका में में लिखा-

रपरइत्यत्र र इति लणितिलकारेणप्रत्याहारआश्रीयते [6]

किन्तु इसके विपरीत नागेश भट्ट उद्योत टीका में लिखा है कि -यदि र प्रत्याहार होता तो **उरणरपर:** [7] इस सूत्र के समान ही तो **अतोॢान्तस्य** [8] इस सूत्र कि जगह पर अतोरान्तस्य इस सूत्र का ग्रहण करने से ही लकार एवं रकार का ग्रहण हो जाता पुनः इस सूत्र में लकार का उच्चारण क्यों किया गया . पाणिनि के उक्त सूत्र कि कल्पना गौरव ग्रस्त हो जाती .

<u>* चय्प्रत्याहार :- </u>यकार अनुबंध से चार प्रत्याहारों का पाणिनि ने उल्लेख किया- यय् ,मय् ,झय्,खय् - किन्तु इससे अतिरिक्त यकारानुबंध से वर्तिककार ने चय्प्रत्याहार का उल्लेख किया है . वार्तिककार के अनुसार आचार्य पौष्कर केमत में शर्प्रत्याहार यदि बाद में हो तो चय्प्रत्याहार के वर्ण द्वितीय वर्ण वाले हो जाते है [9]

जैसे – च ,ट,त,क,प, को छ,ठ,थ,ख,फ हो जाते है जिसे वत्सर: का वथ्सरः एवं अप्सरा: का अफ्सरा:उच्चारण होता है .वस्तुतः पाणिनि ने लोक संस्कृत में ना प्रचलित होने के कारण इस प्रत्याहार पर विचार नहीं किया।

<u>* ञम्प्रत्याहार</u>:-वसुदेव दीक्षित ने ञम प्रत्याहार कि कल्पना कि है . उनके अनुसार "**ञमन्ताड्डः**" [10] ञम् वर्णान्तधातुओ को **ड** प्रत्यय होता है . जिससे दण्डः ,खण्डः,षण्ड: पद बनते है. वस्तुतः पाणिनि ने इन शब्दों कोअव्युत्पन्न माना है अर्थात- उनके अनुसार ये रुढ शब्द है . इसलिए पाणिनि ने इन शब्दों को **उणादयो बहुलम्** के द्वारा उल्लेख कर दिया .

*** पाणिनीय प्रणाली में प्रत्याहारों का महत्व:-**

संक्षिप्तता और स्मरणीयता : पाणिनि की अष्टाध्यायी की सबसे बड़ी विशेषता उसकी संक्षिप्तता और वैज्ञानिकता है। प्रत्याहारों के प्रयोग से पाणिनि ने वर्ण समूहों, प्रत्यय समूहों आदि का उल्लेख अत्यंत संक्षिप्त और स्पष्ट रूप में किया। इससे सूत्रों की संख्या, शब्दों की पुनरावृत्ति में भारी कमी आई।

सूत्र-रचना में प्रत्याहारों की भूमिका :

5. महाभाष्य१.१.४ 6. महाभाष्य प्रदीप टीका १.१ 7. पाणिनीय अष्टाध्यायी १.१.५१ 8. पाणिनीय अष्टाध्यायी ७.२.२
9. चयोद्वितीयाःशरिपौष्करसादेरितिवाच्यम्" 10. उणादिपाठ १.१११

प्रत्याहारों ने सूत्र-रचना को अत्यंत संक्षिप्त, संगठित और प्रभावी बना दिया। उदाहरण के लिए, "इकोयणचि" जैसे सूत्र में तीन प्रत्याहारों (इक्, यण, अच्) के प्रयोग से एक ही सूत्र में जटिल ध्वनि-परिवर्तनों का नियम स्पष्ट हो जाता है। यदि प्रत्याहारों का प्रयोग न होता, तो सूत्र अत्यंत दीर्घ और जटिल हो जाते।

प्रत्याहारों के बिना सूत्र-रचना:प्रत्येक वर्ण या प्रत्यय का नाम बार-बार लिखना पडता ,सूत्रों की संख्या और जटिलता बढ जाती,स्मरण और प्रयोग में कठिनाई होती।

प्रत्याहारों के साथ सूत्र-रचना: संक्षिप्त एवंस्पष्ट सूत्र ,स्मरणीयता और प्रयोग में सुविधा,व्याकरणिक नियमों की तार्किकता ।

<u>* वर्णसमाम्नायसेअसंबंधप्रत्याहार:-</u>

वर्णसमाम्नाय से असंबंध प्रत्याहारों को दो प्रकार से विभक्त करसकते है.

* प्रथम-पाणिनीय सूत्रों से संबंधित- सुप् ,सुट् ,आप् ,तिङ् ,तङ्

* द्वितीय-पतञ्जलिद्वारा कल्पित- उम् ,कृञ् ,तृन् ,मात्रच् ,सङ् ,यङ्

*** पाणिनीय सूत्रों से संबंधित प्रत्याहार:-**

*** सुप्** :- **स्वौजसमौड्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्** [11] इस सूत्र के आरम्भ के सुसे लेकर अन्त पकारतक सुप्प्रत्याहार माना जाता है ।

*** सुट्** :- उपर्युक्त सुप्प्रत्याहार के अन्तर्गत आदि सुसे लेकर औट्वकसुट्प्रत्याहार माना जाता है. इस प्रत्याहारों सेसु, औ, जस्, अम्, औट् इन पांच प्रत्ययों का बोध होता है .**सुडनपुंसकस्य** [12] इस सूत्र में सुट्प्रत्याहार का उल्लेख हुआ है ।

*** आप्** :- टाप्रत्यय के आ से लेकर अन्तिम प्रत्यय सुप्के पकारतक आप्प्रत्याहार होता है । इसका उल्लेख **अनाप्यकः**[13] सूत्र के प्रसंग मे मिलता है ।

*** तिङ्** :-**तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्**[14] इस सूत्र के आदिप्रत्यय तिप्के तिसे लेकर महिङ्केङकार तकतिङ्प्रत्याहार होता है । इस प्रत्याहार के माध्यम से अट्ठारहप्रत्ययों का बोध हो जाता है ।

*** तङ्** :- यह प्रत्याहार पूर्व सूत्र के अन्तर्गत हि होता है । यहत्से लेकर महिङ्केङकार तक होता है । इस का प्रयोग केवल **तङानावात्मनेपदम्** [15] इस सूत्र में हुआ है ।

*** पतञ्जलिद्वाराकल्पितप्रत्याहार:-**

*** उम्** :- यह प्रत्याहार **स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ** [16] इस सूत्र के भाष्य मे मिलता है । उम्प्रत्याहार **तनादिकृञ्भ्यउः**[17] सूत्र के उकार से लेकर **इदितोनुमधातोः** [18] सूत्र के भ कारतक है । जिसके अन्तर्गत वसु आदि प्रत्ययों का बोध होता है ।

*** कृञ** :- कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इस सूत्र के भाष्य कि कल्पना मे कृञ्प्रत्याहार का वर्णन करते है । **कृञ्प्रत्याहारकृभ्वस्तियोगेसंपद्यकर्तरिच्विः**[19] के कृ से लेकर **कृञोद्वितीयतृतीयशम्बीजात्कृषौ** [20] इस सूत्र के ञकारतक होता है ।

---

11. पाणिनीयअष्टाध्यायी ४.१.२ 12. पाणिनीयअष्टाध्यायी१.१.४२ 13. पाणिनीयअष्टाध्यायी ७.२.११३

14. पाणिनीयअष्टाध्यायी ३.४.७८ 15. पाणिनीयअष्टाध्यायी १.६.१०० 16. महाभाष्य १.१.५६

17. पाणिनीयअष्टाध्यायी३.१.७९ 18. पाणिनीयअष्टाध्यायी७.१.५८ 19. पाणिनीयअष्टाध्यायी ५.४.५ 20. पाणिनीयअष्टाध्यायी ५.४.५८

जिस के द्वारा एधाञ्चक्रे, एधाम्बभूव आदि पदों कि सिद्धि होती है ।

* **तृन्** :- भाष्यकार **नेलटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे** [21] सूत्र के तृ से लेकर **तृन्** [22] सूत्र के नकारतक तृन्प्रत्याहार कि कल्पना कि है ।

* **सङ्** :- इस प्रत्याहार का कल्पना भाष्यकार ने **गुप्तिज्किद्भ्यःसन्** [23] इस सूत्र के सकार से लेकर **तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्** [24] सूत्र के ङकारतक सङ्प्रत्याहार माना है ।

* **यङ्** :- **व्यत्ययोबहुलम्** [25] इससूत्रकेभाष्यवार्तिकमेइसप्रत्याहारकावर्णनकियागयाहै. यङ्प्रत्याहार**सार्वधातुकेयक्**[26] इससूत्रकेयकारसेलेकर**लिङ्याशिष्यङ्** [27] इससूत्रकेङ्कारतकहोताहै। इसप्रत्याहारकेअन्तर्गतशप् ,श्यन् ,आदिसभीतिङ्विकरणप्रत्यय आ जातेहै।

*** अन्य व्याकरण परंपराओं में प्रत्याहारों की स्थिति:-**

पाणिनि से अन्य व्याकरण परंपराओं में प्रत्याहार अवश्य पाए जाते हैं, किन्तु प्रायः उनकी रचना में माहेश्वर सूत्रों एवं पाणिनीय प्रत्याहारों के स्थान पर अपने-अपने वर्णक्रम प्रत्याहारों की संख्या, सीमा और अंतर होते हैं। यथा –

* **कातन्त्र व्याकरण**- इस व्याकरण में तो प्रत्याहार पद्धति का अभाव प्राप्त होता है

* **शाकटायन व्याकरण**- १३ सूत्र वर्णसमाम्नायसंबंधितएवं २९ प्रत्याहारप्राप्तहोतेहै. जिसमे ६ प्रत्याहारपाणिनिसेभिन्नहै .

* **मुग्धबोधव्याकरण**-इसमे १० सूत्रवर्णसमाम्नायसंबंधितहैतथा २४ प्रत्याहारहैजिसमे १६ प्रत्याहारपाणिनिसेभिन्नहै .

* **सुपद्मव्याकरण**-इसमे १३ सूत्रवर्णसमाम्नायसंबंधितहैतथा २३प्रत्याहार हैजिसमे १प्रत्याहार पाणिनिसेभिन्नहै .

निष्कर्ष :-

पाणिनि का प्रत्याहार-विधान व्याकरण विज्ञान की संक्षिप्तता, विस्लेषणीयता, और व्यावहारिकता का अभूतपूर्व उदाहरण है। पाणिनि की प्रत्याहार प्रणाली संस्कृत व्याकरण का मूलाधार है। इन प्रत्याहारों के माध्यम से पाणिनि ने वर्ण-समूहों, प्रत्यय-समूहों आदि का संक्षिप्तव संगठितउल्लेख किया जिससे अष्टाध्यायी विश्व का सबसे संक्षिप्त, संगठित और प्रभावी व्याकरण ग्रंथ बन सका। प्रत्याहारों की संक्षिप्तता, स्मरणीयता, और वैज्ञानिकता आज भी भाषाविज्ञानियों के लिए प्रेरणास्रोत है। आधुनिक भाषाविज्ञान में प्रत्याहार प्रणाली की उपयोगिता, सीमाएँ और आलोचना – ये सभी बिंदु पाणिनि की अद्वितीयता और दूरदर्शिता का प्रमाण हैं। प्रत्याहारों के बिना न तो पाणिनि का व्याकरण इतना संक्षिप्त और संगठित हो सकता था, न ही संस्कृत व्याकरण का अध्ययन इतना सरल और वैज्ञानिक बन पाता। पाणिनि द्वारा निर्दिष्टचतुर्दशमाहेश्वर सूत्रों से उपजे ४१ प्रत्याहार, व्याकरण शास्त्र के संक्षिप्ततम एवं सर्वाधिक कार्यसाधक हैंइनके बिना न अष्टाध्यायी संभव थी, न प्राचीन से आधुनिक भाषाविज्ञान का संगम ।

*** सन्दर्भ ग्रन्थ सूची:-**

---

21. पाणिनीयअष्टाध्यायी ३.२.१२४ 22. पाणिनीयअष्टाध्यायी ३.२.१३५ 23. पाणिनीयअष्टाध्यायी ३.१.५
24. पाणिनीयअष्टाध्यायी ३.४.७८ 25. पाणिनीयअष्टाध्यायी ३.१.८५ 26. पाणिनीयअष्टाध्यायी ३.१.६७
27. पाणिनीयअष्टाध्यायी ३.१.८६

*** मूल ग्रन्थ :-**

1. पाणिनीयअष्टाध्यायी 2. कातन्त्र व्याकरण 3. काशिका वृत्ति

*** सहायक ग्रन्थ :-**

1. शर्मा,गिरिधरएवं परमेश्वरानन्दशर्मा ."वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी".दिल्ली :मोतीलाल बनारसीदास,२०१२.
2. तिवारी,हरिनारायण."व्याकरणमहाभाष्यम्" .वाराणसी:चौखम्बाविद्याभवन, २०१२.
3. पाण्डेय,रामनारायणदत्त."लघुसिद्धान्तकौमुदी".गोरखपुर:गीताप्रेस.२०१७
4. दीक्षित,पुष्पा."पाणिनीयधातुपाठ".नवदेहली:संस्कृतभारती.२०१०
5. पाण्डेय,उपेन्द्र."पाणिनीयप्रत्याहारसमीक्षा" .वाराणसी:उत्कर्ष प्रकाशन.१९९७
6. मीमांसक,युधिष्ठिर."संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास" .सोनीपत:रामलाल कपूर ट्रस्ट प्रेस.१९८५

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

अप्पय्यदीक्षितानाम् भारततात्पर्यसङ्ग्रहः

श्रीमति चैत्र बि .एन्
संशोधनविद्यार्थिनि ,साहित्यविभाग:
कर्णाटक-संस्कृत-विश्वविद्यालय:
चामराजपेटे, बेङ्गळूरु-560018
Phone– 9480501372
Email- chaitranagara@gmail.com

उपोद्घात: -

'अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापति:' इत्युक्त्यनुसारेण अस्मिन्जगति कविरेव ब्रह्मा भवति । यादृशं स: इच्छति तादृशं लिखति । अनया रीत्या कवय: बहून्ग्रन्थान्लखित्वा काव्यसागरमेव कृतवन्त: । साहित्यं नाम शब्दार्थयो: सहितभाव: । सोऽपि कमपि विषयमधिकृत्य प्रवर्तते । यस्य कस्यापि समुदायस्य उत्कर्षापकर्षौ अनेन वयं जानीमहे संस्कृतसाहित्यं द्विधा विभक्तम् ।

*** वैदिकम् * लौकिकम्**

अलौकिकसाहित्ये वेदाः तेषां शिक्षादीनि अङ्गानि आयुर्वेदादय: उपवेदाः न्यायादीनि विविधशास्त्राणि च अन्तर्भवन्ति । लौकिकसाहित्ये काव्यानि अन्तर्भवन्ति । अस्या: साहित्यविद्याया: अलङ्कारशास्त्रं काव्यशास्त्रम् इत्यादीनि नामान्तराणि बहूनि वर्तन्ते । काव्यसाहित्येऽपि बहवः प्रकाराः सन्ति । तत्र दृश्यकाव्यानि श्रव्यकाव्यानि इति च प्रमुखतया भागद्वयं वर्तते । अभिनययोग्यानि नाटकादीनि दशरूपकाणि दृश्यकाव्येषु अन्तर्भवन्ति । श्रव्यकाव्यं च गद्यं पद्यंचम्पू इति त्रिधा विभक्तम् । एतादृशा: काव्यप्रकारा: संस्कृतवाङ्मये अपरिमितं प्रणीता: दृश्यन्ते ।

महाभारतम् -

रचितकाव्येषु सकलविषयमूलौ भारतीयसंस्कृत्या: प्रधानभूतौ ग्रन्थौ रामायणमहाभारतमहाकाव्यौ । रामायणमहाकाव्ये रघुवंशस्थराजादीनां कथा वर्तते । तस्य रचयिता आदिकविवाल्मीकि:, तेन रचितप्रसिद्ध- महाकाव्यं रामायणम् । महर्षिव्यासेन भणितं गणेशेन लिखितं महाभारतं, एवं एतयो: ग्रन्थयो: रचना अभूत् । अविरामे परिश्रमे आत्मानं विनियोज्य महर्षिव्यासेन ग्रन्थोऽयं त्रिभिर्वर्षै: समापितम् इति आदिपर्वस्थश्लोके उक्तं वर्तते [1] । अस्य ग्रन्थस्य उद्देश्यं न तु कौरवपाण्डवयो: समरस्य वर्णनम् ; अपि तु भारतीयधर्मस्य, सीमाया:, परम्पराया:, राजनैतिकविषयाणां, जनाङ्गस्य च कृत्स्नेन वर्णनम् ।

अस्य ग्रन्थस्य त्रीणि वाचनानि सञ्जातानि । प्रथमं हि व्यासेन शुकवैशम्पायनाधिभ्यो श्रावितमिदं जयसंज्ञकम् । पाण्डवानां विजयत्वात्जयमिति नाम आगतम् इत्यपि कथयन्ति । जयग्रन्थे ८८०० श्लोका: सन्ति इति कथयन्ति । तत: वैशम्पायनेन जनमेजयाय कथितं भरतवंशस्य सम्बद्धत्वात्च भारतमित्यपि कथयन्ति । भारतग्रन्थे २४००० श्लोका: आसन् इत्युक्ति: प्रसिद्धम् ।

---

1. त्रिभिर्वर्षै: सदोत्थायी, कृष्णद्वैपायनोमुनि: । महाभारतमाख्यानं, कृतवानिदमुत्तमम् ॥ इति

ततश्च इदं काव्यं सौतिना शौनकादया: श्राविता: । हरिवंशमेव महाभारते प्रधानं तत् आदाय महाभारते ९६२४४ श्लोका: सम्मता: । महाभारतग्रन्थम् आधारीकृत्य बहव: रचना: जाता: । भारतीय–संस्कृतसाहित्यस्य सर्वश्रेष्ट: ग्रन्थ: श्रीमद्भगवद्गीता अस्यैवांश:। विष्णुसहस्रनाम, अनुगीता, भीष्मस्तवराज:, गजेन्द्रमोक्षा, अर्जुनकृतदुर्गास्तव:, स्कन्दस्तव: इत्यदया: स्तोत्रकाव्या: महाभारतोपजीव्यरचना: । शिशुपालवधम्, नैषधीयचरितम्, किरातार्जुनीयम् एतानि उपजीव्यमहाकाव्यानि । नलचम्पू, भारतचम्पू, द्रौपदिपरिणयचम्पू इत्यदया: महाभारतोपजीव्यचम्पुकाव्यानि । महाभारतोपजीव्यनाटकानि अभिज्ञानश्कुन्तलं, कर्णभारं, दूतवाक्यम् इत्यादया: । महाभारतमधिकृत्य मध्वाचार्य:, अप्पय्यदीक्षित:, इत्यादया: दार्शनीका: बहून्ग्रन्थान्लिखित-वन्त: । अप्पय्यदीक्षितेन भारततात्पर्यनिर्णयमिति ग्रन्थ: लिखित: । तस्य विचार: यथावकाशं यथामति अत्रोपस्तापयामि ।

अप्पय्यदीक्षित: -

अप्पय्यदीक्षितकृतभारततात्पर्यसंग्रहे आहत्य २० श्लोकानि सन्ति । तेषां जन्मस्थलं-समय:- कृतीनां विषये इदम् इत्तम् इतिवक्तुं न शक्यते । अप्पय्यदीक्षितानां जन्मस्थलं तिरुवण्णामलै इति जनपदस्य अरणिसमीपस्य अध्यपालम् । क्रि. पू. विंशत्यधिक पञ्चदशशततमे कन्यामासस्य कृष्णपक्षे एतेषां जन्म अभवत् । एते अद्वैतवेदान्तस्य प्रतिपादिन: । भारद्वाजगोत्रोद्भवस्यास्य पूर्वम्पित्राकृतनामधेयं विनायकसुब्रमणियन् इति आसीत् । एतेषां पितु: नाम रङ्गराजाध्वरिः माता च मङ्गलाम्बेति कथयन्ति । अप्पय्यदीक्षिता: संस्कृतस्य सर्वेषु शास्त्रेषु कृतभूरिपरिश्रमा: आसन् । एते वेदान्ते शिवाद्वैतविषये मीमांसाशास्त्रे, व्याकरणविषये अलङ्कारविषये च ग्रन्थान्लिखितवन्त: । स्तोत्रग्रन्थान् अपि रचितवन्त: । एते शिवाद्वैतविचाराय आधिक्यं दत्तवन्त: । एते भारतदेशस्य बहुषु भागेषु अठनं कृत्वा तत्त्वशास्त्रविषये स्वीय अभिप्रायम् अमण्डयन् । अप्पय्यदीक्षिता : चतुराधिकशतं पुस्तकानि अलिखन् इति केचन वदन्ति । परन्तु केचन ग्रन्था: एव लब्धा: । तत्र केचन ग्रन्था: एवं सन्ति –

अद्वैतवेदान्तविषयकग्रन्था: -

* श्री परिमल :
* सिद्धान्तलेशसंग्रह:
* न्यायरक्षामणि: इत्यादय:

भक्तिविषयकस्तोत्रग्रन्था: -

* वरदराजस्तव:
* शिखरिणिमाला
* शिवतत्त्वविवेक: ब्रम्हतर्कस्तव: (लघुविवरणम्)
* आदित्यस्थवरत्नम् तथा तसय व्याख्या
* शिवद्वैतनिर्णयम् तथा तस्य व्याख्या
* अरुणाचलेश्वरस्तुति: तथा तस्य व्याख्या इत्यादया: रचिता :

व्याकरणग्रन्थम् –

* नक्षत्रवादावलि:

पूर्वमीमांसाशास्त्रम् –

* नक्षत्रवादावलिः ,
* विधिरसायनम्

अलङ्कारशास्त्रम् –

* वृत्तिवार्तिकः ,
* चित्रमीमांसा
* कुवलयानन्दः इत्यादयाः ग्रन्थाः तैः लिखिताः ।

तत्र चित्रमीमांसायाम् उपमाद्यर्थालङ्काराणां विस्तरेण विवेचनं विहितम् । किन्तु तद्रचनायां सत्यां सपद्येव तस्या आंशिको विनाशो निश्चीयते, यतः तत्समानकालिकतया निर्णीतेन जगन्नाथेन अतिशयोक्ति- पर्यन्तस्यैव भागस्य विमरेशनं व्यधीयत , न तु ततोऽग्रिमस्य । कुवलयानन्दे तु तेषामेवोपादीनां समासेन विवरणं कृतम् । अयं च चित्रमीमांसायं रचितायां रचितः, श्लेषे ,काव्यलिङ्गे च 'प्रपञ्चश्चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यः' इति वचनात् । अत्र पञ्चदशाधिकस्य शतस्य अलङ्काराणां निरूपणं विद्यते । वृत्तिवार्तिकं तु अभिधादिवृत्तिनिरूपणपरम् अपूर्णम् ।

अस्य च शिवे विष्णौ च समाना भक्तिः , यच्च बहुभिः श्लोकैः स्फुटमवगम्यते, तेष्वेको यथा –

शिवं विष्णुं वा यदभिदधति शास्त्रस्य विषयं तदिष्टं ग्राह्यं नः सगुणमपि तद्ब्रह्म भजताम् ॥
विरोधो नातीव स्फुरति नहि निद्रानयविदां न सूत्राणामर्थान्तरमपि भवद्वार्यमुचितम् ॥

अप्पय्यदीक्षिताः भारतदेशे बहुत्र अटनम् अकुर्वन् । परन्तु वेल्लोरे, तन्जोरे, विजयनगरे, वेङ्कटगिरौ च वासम् अकुर्वन् । परन्तु अधिक कालं यावत् वेल्लोरे नगरे उषितवन्तः । चिन्नबोम्म वेल्लोरे नगरस्य राजा आसीत् तस्य आस्थान पण्डिताः एते आसन् ।श्री अप्पय्यदीक्षिताः तेषां जीवनस्य अन्तिमं समयं चिदम्बरक्षेत्रे यापयितुम् अपेक्षितवन्तः । अन्ते एते तस्मिन् ग्रामे एव प्राणायामं कृत्वा श्वासं निबध्य प्राणत्यागं कृतवन्तः । यदा गृहे देहत्यागम् अभवत् तदा एव एतेषाम् आत्मा नटराजमन्दिरं गत्वा शिवपञ्चाक्षरि मन्त्रस्य पञ्चवाक्यानि पटित्वा नटराजे ऐक्यताम् अवाप । अनेनेव वयं जानीमहे एतेषां भक्तिः कथम् आसीत् इति । एते रामायणस्य तथा महाभारतस्य च सङ्ग्रहसारं लिखितवन्तः । उभयत्रापि शैवमतमेव प्रतिपादितवन्तः। एतैः रचितस्य भारततात्पर्यसङ्ग्रह इति ग्रन्थः महाभारतस्यकथांसूक्ष्मतया २० श्लोकेषुनिरूपितम्वर्तते । अस्य कानिचन उदाहरणानि अत्र दत्तानि ।

तेषांभारततात्पर्यसङ्ग्रहः -

श्रीबादरायणमुनिः स्वयमेव विष्णुः पार्थच्छलात्तमधिकृत्य कृते प्रबन्धे ।
तस्यापि नित्यमहितं शशिभूषणत्वां आम्रेडयन् गुरूरदर्शयदादि तत्वम् ॥[2]

श्री बादरायणमुनिव्यासः साक्षात् विष्णोः अवतारः । पार्थादिपाण्डवानां कथां महाभारते तथा भगवद्गीतायाम् अर्जुनं निमित्तीकृत्य हरेः रूपे विद्यमानशशिभूषणस्य भवतः नित्यञ्चमहत्आदित्यतत्वम्उद्घोधितवान् ।

मोहाभिभूतमखिलं जगदाविरिञ्चं त्वामेकमेवं भगवन् रहितं च तेन

----

2. भारततात्पर्यसंग्रहः श्.सं-१

विख्याप्यमङ्कणक दिव्यकथानुशक्त्या त्वां ब्रह्मतेन च् मुनि: स्फुटयाम्बभूव॥[3]

सृष्टिकर्त्रा ब्रह्मेण आरभय जगत: चराचरादिसमस्तमपि मूलाविद्यायां अन्तर्भूतम्। परन्तु भवन्तं विहाय ।अयमेव तत्वं व्यासमुनि: विस्तारतया उक्तवान् महाभारते । भवानेव परब्रह्म इति दिव्यकथाभि : प्रस्तुतवान् ।

नारायणस्य सुचिरं त्वदुपासकस्य यत्ब्रह्मभावमदत्तव भावनाप्तम् ।

यत्ते स्तुतिं तदुदितां परभावगर्भां त्वां ब्रह्म तेन च मुनि: स्फुटयाञ्चकार ॥ [4]

हे भव: बहुकालात् भवत: उपासनानिरतनारायणाय परब्रह्मस्वरूपं भवत: भावानुसारं भवानेवोपदिष्टवान् । नारायणकृत भवत: परमात्मास्तुतिषु भवानेव ब्रह्म इति व्यास: स्पष्टेन उक्तवान् ।

एतेन कृष्णस्य समं मुमुक्षुणा स्वाराधनीय: प्रतिभासते पर: ।

सर्वस्य चाहं हृदिसन्निविष्टे त्याद्यैस्तु विष्णु: तदुदेतिसंशय: ॥ [5]

मुमुक्षु: य: भवति स: यथा कृष्णं ध्यायति तथा परमेश्वरमपि ध्यायेत् । परमेश्वरकृष्णौ उभावपि समानौ ,अत: उभयो: अपि उपासनमावश्यकम् । सर्वेशां मनसिपरमात्मास्तीति अस्य श्लोकस्य तात्पर्य: । इति आहत्य विंशति श्लोकानि सन्ति । प्रस्तुतग्रन्थस्य अद्ययनेन अप्पय्यदीक्षित: शिवाद्वैत विषयप्रतिपादिन: इतिस्पष्टेन अवगम्यते ।

उपसंहार: -

अस्माकम्पूर्वतनकविभि: एतादृशबहुविधरचना: कृता: वर्तन्तेचतुर्विधपुरुषार्थानांसम्पादनाय।केचनकवय: वेदान्तमार्गं, केचनकाव्यमार्गं, केचनयोगमार्गंचआश्रितवन्त: ।परन्तुलक्ष्यंएकमेवमोक्षम्।नाटकानां, काव्यानां ,महाकाव्यानां, स्तोत्रकाव्यादीनांचरचनाकृतावर्ततेसहृदयानांसुखायहितायच। महाभारतं महासागरवत् अस्ति। सर्वा: विषया: तत्र निरूपिता: अत: कथ्यते यत्- धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ: । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति नतत्क्वचित् ।

एवं धर्मार्थकाममोक्षपुरुषार्थान्सरसत्वेन महाभारतादि महाकाव्यानां पठनेन च प्राप्नुम: । तेषां सर्वेषां रचनाकाराणां तथा ग्रन्थानां परिचयकरणं असामान्यं कार्यं वर्तते । सर्वशास्त्रेषु कृषिंकृतवत्भि: अप्पय्यदीक्षितोऽपि अन्यतम: । अत: तेषां परिचयम्संक्षेपतया यथावकाशं कर्तुम्प्रयत्नो कृत: मया , इत्युक्त्वविस्तरात्विरमामि।

परामर्शितग्रन्था: :-

१ .संस्कृतसाहित्येतिहास: ,लेखक: - आचार्यलोकमणिदाहाल: ,चौखाम्बाकृष्णदासअकादमी,वाराणसी।

२. कुवलयकौमुदी ,प्रधानसंपादक: प्रो.- श्रीनिवासवरखेडी, प्रणेता- प्रो. एन.लक्ष्मीनारायणभट्ट: ,केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय: , नवदेहलि।

३. उपकार, लेखक: - डा॥ मिथिलेशपाण्डेय ,उपकार्प्रकाशन , आगरा -२।

---

3. भारततात्पर्यसंग्रह: श्.सं-२

4. भारततात्पर्यसंग्रह: श्.सं-५

5. भारततात्पर्यसंग्रह: श्.सं-१२

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

कौटल्यस्य अर्थशास्त्रे मन्त्रिणाम् अन्येषां च अधिकारिणां विषये गुप्तसूचना

Author :- Shobha.N.
Research Scholar
P G Department of Studies in Sanskrit,
Karnatak University, Dharwad.580003

Co-Author :- Dr. Padmavati M Singari
Assistant Professor & Co-ordinator
P G Department of Studies in Sanskrit,
Karnatak University, Dharwad.580003

सारांशः-

कौटल्यस्य अर्थशास्त्रं न केवलं राजनीतिशास्त्रस्य अपि तु शासनव्यवस्थायाः सर्वाङ्गिणं मार्गदर्शकग्रन्थं मन्यते । अस्मिन्ग्रन्थे मन्त्रिणां सचिवादीनां च अधिकारिणां विषये गुप्तसूचनायाः अत्यन्तं महत्त्वं निर्दिष्टम् अस्ति । राज्यस्य संरक्षणं, शासनस्य स्थैर्यं, तथा राज्ञः निर्णयशक्तेः सुदृढीकरणं एतेषां सर्वेषां मूलं विश्वसनीया सूचना एव इति कौटल्यस्य मतम् ।

गूढपुरुषैः सङ्गृहीता सूचना केवलं बाह्यशत्रूणां निग्रहे न उपयुज्यते, अपि तु मन्त्रिणां निष्ठा, सत्यनिष्ठा, दुराचारः, तथा स्वार्थलालसा इत्यादीनां परीक्षणायाम् अपि प्रयुज्यते । कौटल्यः राज्यस्य अन्तरङ्गसुरक्षायाः संवर्धनार्थं गुप्तचरव्यवस्थां सुस्थिररूपेण संगठितवान् । तेन निर्दिष्टाः गूढपुरुषाः, तेषां वर्गीकरणं, कार्यपद्धतयः, तथा सूचनासङ्ग्रहणस्य उपायाः– एतानि सर्वाणि अर्थशास्त्रे विस्तरेण निर्दिष्टानि सन्ति ।

अस्मिन् लेखे अर्थशास्त्रदृष्ट्या मन्त्रिणां अधिकारिणां च विषये गुप्तसूचनायाः स्वरूपं, प्रयोजनं, तत्त्वं, चातुर्यं च विवेचितम् ।

कूटशब्दः- गुप्तचरः, अधिकारिणः, मन्त्रिप्रभृत्यष्टादशवर्गः, समाचारपरिज्ञानक्रमः, चारः, निवेदनोपायः, महत्वम्, राजनैतिकता, नियुक्तिः ।

प्रस्तावना-

"स्वपरमण्डलकार्याकार्यावलोकने चाराश्चक्षूंषि क्षितिपतीनाम्" ।[1]

राज्यप्रशासनस्य इतिहासे सूचना सदा शक्तियुतं आयुधं आसीत् । प्राचीनकाले एषा सूचना गूढचरैः एव लभ्यमाना आसीत् । प्राचीन भारते गूढचरस्य भूमिका अतीव महत्वपूर्णा आसीत् । सोमदेवनीतिसूत्रे उक्तं यत्- "स्वपरमण्डलकार्याकार्यावलोकने चाराश्चक्षूंषि क्षितिपतीनाम्" इति । अस्य वाक्यस्य सारः अस्ति- यथा नेत्रैः मानवाः सर्वं पश्यति, तथैव राज्ञः चारेण राज्यस्य आन्तरिकबाह्यस्थितिं ज्ञातुं शक्यते । एवमेव कौटल्यः तेन रचित अर्थशास्त्रग्रन्थे "चारेण चक्षुः" [2] इत्युक्त्वा राज्ञः दृष्टिकेन्द्ररूपेण गूढपुरुषाणां महत्वं निर्दिशति ।

---

1. सोमदेवनीतिसूत्राणि-चारसमुद्देशः-१ 2. अर्थशास्त्रम्-विनयाधिकारिकम्-सप्तमोध्यायः-१

अस्मिन् पुस्तके राज्यसुरक्षा, आर्थिकप्रबन्धन, सैन्य, कूटनीति इत्यादिभिः पक्षैः सह गुप्तचरव्यवस्थायाः विशेषस्थानं दत्तम् अस्ति । गुप्तरूपेण राज्ञः समीपे समाचारं निवेदयतः गूढपुरुषस्य महत्वं कौटल्यः अत्यन्तं सुविदितं ज्ञातवान् । राजनैतिकक्रियासु सत्यस्य ज्ञानाय, अधिकारिणां निष्ठायाः सत्यापनाय, राज्यस्य विषये आन्तरिकबाह्यसूचनासङ्ग्रहाय च गुप्तचरव्यवस्था अत्यावश्यकी इति कौटल्यस्य मतम् ।

अधिकारिणां पर्यवेक्षणम् - अर्थशास्त्रं अष्टादश प्रमुखराज्याधिकारिणां (मन्त्रिभ्यः राज्यपालपर्यन्तं) व्यवहारस्य नित्यनिरीक्षणस्य आग्रहं करोति । अस्मिन् सूचौ मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिकान्तर्वंशिक प्रशास्तृसमाहर्तृ संनिधातृप्रदेष्टृनायक पौरव्यावहारिक कार्मान्तिकमन्त्रिपरिषदध्यक्षदण्डदुर्गान्तपालाटविकाः च सन्ति । एते अधिकारिणः राज्यसत्तायाः प्रत्यक्ष प्रतिनिधित्वात् तेषां प्रामाणिकता वा विश्वासघातः वा प्रत्यक्षतया राज्यस्य सुरक्षां प्रभावितं करोति । अतः कौटल्यः तेषां उपरि पर्यवेक्षणव्यवस्थां राजनैतिकस्थिरतायै अत्यावश्यकं मन्यते ।

गुप्तचराणां नियुक्तिः प्रक्रिया च (नियोजन क्रमः)-

कौटल्यः अधिकारिणां व्यवहारं ज्ञातुं विभिन्नवर्गाणां गुप्तचाराणां सूचनं करोति । एतेषु देश, वेष, शिल्प, कलाकुशलाः, अनेक भाषा विशारदाः, कुलीनाः तीक्ष्णाः, रसदाः इत्यादयः गूढपुरुषाः सन्ति, एते मन्त्रि पुरोहितादिनां इष्टदेवता भक्तवेषं धृत्वा तेषां सेवां कुर्वन्ति ।

मन्त्रिप्रभृत्यष्टादशवर्गेषु बाह्यसमाचारपरिज्ञानक्रमः[3]-

उपर्योक्त नियुक्तानां बाह्यं समाचारं भृङ्गारः कनकालुकः (मङ्गलकलश इति यावत्),

व्यजनपादुकासनयानवाहनोपग्राहिणः तीक्ष्णाः जानीयुः। तं सत्रिणः सस्थाः निवेदयेयुः।

मन्त्रिप्रभृत्यष्टादशवर्गेषु अन्तरसमाचारपरिज्ञानक्रमः[4] -

अन्नकर्ता, भक्ष्यकर्ता, स्नापक, अङ्गमर्दकः, शय्याप्रसाधयिता, क्षुरकर्मकर्ता, प्रसादकः, अलंकर्ता, उदकपरिचारकः रसदाः कुब्जवामनकिरातमूकबधिरजडान्धच्छद्मानोनटनर्तकगायनवादकवाग्वीवनकुशीलवाः स्त्रियश्चाभ्यन्तरं चारं विद्युः । तं भिक्षुक्यः संस्थास्वर्पयेयुः।

राज्ञि गूढं निवेदने उपायः[5] -

संस्थासु अधिकारिणः संज्ञालिपिभिः पत्राणि लिखित्वा तेन आन्तरिकबाह्यसूचनाः राजानं प्रति प्रसारयन्तु ।एकस्मिन् संस्थायाः अधिकारिणः अन्यसङ्गठनानां सूचनानां विषये अवगताः न भवेयुः । एतेन गुप्तचरैः प्रसारितानां सूचनानां गोपनीयतायाः महत्त्वं प्रकाशितं भवति ।

चारे प्रवृत्तानां भिक्षुक्यादीनां अन्तःप्रवेशालाभकाले तद्वृत्तान्तावेदनोपायाः-

भिक्षुकीप्रतिषेधे द्वारस्थपरम्परा मातापितृव्यञ्जनाः शिल्पकारिकाः रङ्गोपजीविदास्यः वा गीतवाद्य भाण्डगूढलेख्यसंज्ञाभिर्वा चारं निर्हरेयुः । दीर्घरोगोन्मादाग्निरसविसर्गेण वा गूढ निर्गमनम् ।

3. अर्थशास्त्रम्-अष्टमं प्रकरणम्-द्वादशोध्यायः-३,

4. अर्थशास्त्रम्-अष्टमं प्रकरणम्-द्वादशोध्यायः-४

5. अर्थशास्त्रम्-अष्टमं प्रकरणम्-द्वादशोध्यायः-५

चारनिवेदितानां च वृत्तान्तानां परीक्षणं विश्वासनं च[6]-

गुप्तचरानाम् प्राप्तसूचनायाः विश्वासार्थं कौटल्यः Cross checking इत्यस्य पद्धतिं सूचयति । सः कथयति यत् यदि त्रयः गुप्तचराः एकमेव वाक्यं पृथक् पृथक् निवेदयन्ति तर्हि विश्वासः कर्तव्यः इति । यदि वाक्यभेदः लभ्यते तर्हि प्रतिवेदनं मिथ्या इति गण्यते, तत्र संलग्नगुप्तचरानाम् गुप्तरूपेण दण्डं वा निष्कासनं वा प्रक्रिया अनुसृता भवति ।

गुप्तचरव्यवस्थायाः महत्त्वम् –

कौटल्यः राजनैतिकदर्शने गुप्तचरव्यवस्थां न केवलं सुरक्षायाः साधनरूपेण, अपितु शासने पारदर्शितायाः निर्णयस्य च आधाररूपेण प्रस्तुतं करोति।संज्ञालिपिभिः लिखित लिखितपत्रेण गुप्तचरात् प्राप्तस्य सूचनायाः गोपनीयतास्तरं सूचयति । गुप्तचरात् प्राप्तानां सूचनानां परीक्षणप्रक्रिया कौटल्यस्य प्राप्तानां सूचनानां निखरतां सूचयति । अधिकारिणां अपर्याप्ततां वा विश्वासघातं वा शीघ्रं ज्ञात्वा राजा राज्यस्य भ्रष्टाचारात् अस्थिरतायाः च रक्षणं कर्तुं शक्नोति । अस्मात् दृष्ट्या अर्थशास्त्रे वर्णिता गुप्तचरव्यवस्था प्राचीनराजनैतिकबुद्धेः प्रतीकम् अस्ति ।

उपसंहारः-

कौटल्यस्य अर्थशास्त्रेण राजनैतिकदर्शनस्य अनिवार्यभागत्वेन गुप्तचरव्यवस्था स्थापिता । अष्टादश महत्त्वपूर्णाधिकारिणां निरीक्षणं न केवलं सुरक्षाकारणात् अपितु प्रशासनस्य प्रभावशीलतां वर्धयितुं साधनरूपेण अपि विचारितम्राज्ञः सूचनासङ्ग्रहणस्य,प्रसारणस्य च पद्धतयः प्राचीनभारतीयराजनीतेः सूक्ष्मतां प्रतिबिम्बयन्ति । एवं कौटल्यस्य गुप्तचरव्यवस्था एकं महत्त्वपूर्णं योगदानं वर्तते यत् आधुनिकप्रशासनस्य सुरक्षारणनीत्याः च पाठं पाठयितुं अपि शक्नोति।

परामर्शनग्रन्थाः-

* कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्, महामहोपाध्याय टि गणपति शास्त्रि,भारतीय विद्या प्रकाशन,वाराणसी-१९२४

* कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्,हिन्दीव्याख्योपेतम्,वाचस्पति गैरौला,चौखाम्बा विद्याभवन, वाराणसी-१९६२

* Kautiliyaarthashastra of Sri Visnugupta,Editor VidwanN.S.Venkatacharya,Oriental Research Institute,Mysore-१९६०.

* Arthashastra of Koutilya, Edited with the Commentary of "Srimula" of Mahamahopadhyaya T.GanapatiShastri,BharatiyaVidyaPrakashan,Varanasi, Year of publication-1924

* Koutalyanaarthashastra (kannada), Anuvada: K Krishnabhatta, SamajaPustakalaya, Dharwad

* Koutaliyaarthashastra (kannada), Shri Kudali Shringeri Jagadguru, Shri Sachchidananda Shankarabharati Swamigalu

****

---

6. अर्थशास्त्रम्-अष्टमं प्रकरणम्-द्वादशोध्यायः-७

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

Women in Indian Epics and Classical Literature : Pillars of National Integrity

Dr. K. S. Latha
Associate Professor
Depatrment of Vedanta
Government Sanskrit College,
Thripunithura, Ernakulam, Kerala- 682301
E-mail : lethasanthosh1@gmail.com

Abstract

Women in Indian epics and classical literature occupy a central role in shaping India's cultural, moral, and spiritual identity. Far from being confined to domestic spheres, figures such as Sītā, Draupadī, Gārgī, Maitreyī, Śakuntalā, and Sāvitrī embody ideals that unify the nation through dharma, wisdom, and compassion. These women represent the multiple dimensions of the feminine principle endurance, courage, intellect, and grace , each contributing to the preservation of social harmony and moral integrity.

This study explores how the portrayal of women in the Rāmāyaṇa, Mahābhārata, and classical Sanskrit works such as Kālidāsa's Abhijñānaśākuntalam and Raghuvaṃśa reinforces the values of righteousness and resilience. It also highlights the continuing relevance of these archetypes in modern India, where their ethical and spiritual strength serves as a foundation for national unity.

Keywords:

Women, Indian Epics, Classical Literature, Dharma, National Integrity, Feminine Ideal, Cultural Identity, Sanskrit Literature

Introduction

The Indian civilization has long regarded literature as a sacred vessel that transmits moral truths and spiritual ideals. From the earliest hymns of the Ṛgveda to the majestic epics and dramas of the classical period, Indian thought envisions womanhood as the embodiment of creative energy (śakti), wisdom (jñāna), and compassion (karuṇā).

The Rāmāyaṇa and Mahābhārata, alongside the classical works of poets like Kālidāsa and Bhavabhūti, present women not merely as companions of heroes but as moral and spiritual centers around whom the ethical universe revolves. Their actions, endurance, and intellect define and refine the national consciousness. Thus, studying women in Indian epics and classical literature offers profound insight into the way Indian culture intertwines femininity with the very idea of national integrity.

Women in the Epics: Custodians of Dharma Sītā in the Rāmāyaṇa

Sītā's character epitomizes purity, sacrifice, and unwavering faith in dharma. Her life is a continuous act of endurance and devotion. She follows Rāma into exile not as an act of obedience but as a conscious choice rooted in love and duty. During her captivity in Laṅkā, she remains unshaken in her moral conviction, embodying the Indian spirit of resilience amidst suffering.

Sītā's agniparikṣā (ordeal by fire) is symbolic of the nation's purification through adversity. Radhakrishnan observes that "Sītā's trial by fire is the fire of the human soul through which it must pass to attain truth" (27). Her moral fortitude transforms her into the mother of Indian virtue, demonstrating that the true strength of a civilization lies in its women's adherence to righteousness.

Draupadī in the Mahābhārata

Draupadī represents another dimension of Indian womanhood, the assertive force that resists injustice and awakens collective conscience. When humiliated in the Kaurava court, her protest against adharma becomes a turning point in the epic's moral trajectory.

Her famous question -"Did you lose yourself before or after you lost me?"—is not a cry of despair but a challenge to the ethics of power and patriarchy. Dasgupta remarks that "Draupadī's voice rises above personal grievance; it becomes the moral outcry of the oppressed demanding divine justice" (112).

Draupadī thus embodies the spirit of moral rebellion, demonstrating that the nation's integrity cannot exist where women's dignity is violated. Through her, the Mahābhārata teaches that dharma is not static but must evolve through human courage and compassion.

Gārgī and Maitreyī in the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad

The Upanishadic seers Gārgī and Maitreyī stand as intellectual beacons in early Indian philosophy. Gārgī's fearless dialogue with Yājñavalkya on the nature of brahman (ultimate reality) reveals the spiritual equality of women in Vedic culture. She questions the cosmic fabric itself -"What is that upon which the worlds are woven, warp and woof?"reflecting the depth of her metaphysical insight.

Similarly, Maitreyī's pursuit of immortality (amṛtatva) through knowledge, rather than wealth, illustrates the feminine quest for the eternal. Radhakrishnan notes, "Maitreyī represents the pure intellect that seeks truth beyond temporal desires" (76). Together, Gārgī and Maitreyī redefine womanhood as a state of wisdom and self-realization integral to the intellectual integrity of the nation.

Women in Classical Sanskrit Literature : Sāvitrī: The Triumph of Devotion and Will

The tale of Sāvitrī in the Mahābhārata and later retellings exemplifies ideal womanhood through faith and courage. When her husband Satyavān dies, she confronts Yama, the god of death, with reasoned devotion. Her moral strength and eloquence compel Yama to restore her husband's life.

Kane interprets this as “the triumph of truth and devotion over cosmic determinism” (202). Sāvitrī’s story symbolizes the power of śraddhā (faith) and satya (truth) to overcome fate. She transforms grief into action, showing that devotion is not passive endurance but active assertion of divine justice. In her courage, India recognizes the ideal of a woman who sustains life and moral order through unyielding virtue.

Śakuntalā: Harmony of Nature and Spirit :

Kālidāsa’s Abhijñānaśākuntalam offers a vision of womanhood characterized by tenderness and harmony. Śakuntalā, raised in a hermitage, embodies the unity of nature and purity. Her love for King Duṣyanta is sanctified by sincerity and innocence. When separated through a curse, her suffering becomes symbolic of humanity’s separation from divine consciousness and eventual reunion through realization.

Iyengar observes that “Śakuntalā’s story is the reconciliation of heart and duty, nature and culture” (58). Her character illustrates how love, patience, and forgiveness serve as forces of restoration in human relationships — virtues that mirror the unity of the nation itself.

Ahalyā in the Raghuvaṃśa: Redemption through Grace

Ahalyā’s narrative, reimagined in Kālidāsa’s Raghuvaṃśa, depicts sin and salvation as universal human experiences. Cursed into stone for her transgression, she is redeemed by Rāma’s touch. Rao explains, “Ahalyā’s liberation stands for the redemption of humanity through divine compassion” (96).

Her transformation from guilt to grace signifies moral regeneration a recurring theme in Indian literature. Through Ahalyā, Kālidāsa affirms that human imperfection can find redemption through divine mercy and self-realization, echoing India’s belief in spiritual renewal as the path to integrity.

Women as Unifiers of National Consciousness :

Women in Indian epics are not isolated individuals but embodiments of collective ideals. Their virtues, truth (satya), compassion (dayā), self-sacrifice (tyāga), and devotion (bhakti) ,form the moral foundation of Indian national life.

Chaturvedi notes that “the greatness of Indian civilization lies in its spiritualization of womanhood, where every mother, wife, and daughter becomes a custodian of moral energy” (45). From the goddess Sarasvatī to Draupadī and Sāvitrī, the feminine force in Indian literature serves as a bridge between the personal and the universal, the human and the divine.

Across linguistic and regional traditions from Tulsidas’s Rāmcaritmānas in the North to Kamban’s Rāmāyaṇam in the South, the reverence for Sītā and other epic heroines unites India’s cultural imagination. These women transcend sectarian boundaries, representing a moral unity that binds the diverse threads of the Indian nation.

Contemporary Relevance

In modern times, the portrayal of women in these texts continues to resonate with social and

spiritual meaning. Contemporary feminist interpretations have reclaimed Draupadī as a symbol of resistance, Gārgī as a prototype of intellectual equality, and Sītā as a model of agency through endurance.

Tagore writes, “The feminine principle in Indian thought harmonizes strength with love, courage with compassion” (102). This harmony remains crucial for national integration in the modern world, where moral values often face fragmentation. The ideals embodied in these women urge India to build a future rooted in ethical clarity, respect for womanhood, and unity through spiritual strength.

Conclusion :

The women of Indian epics and classical literature are not passive figures but active forces shaping the destiny of civilization. Through their courage, knowledge, purity, and grace, they sustain the moral and cultural balance of the nation.

Sītā’s endurance, Draupadī’s voice, Gārgī’s intellect, and Śakuntalā’s compassion together form a moral continuum that defines India’s identity. Their stories teach that national integrity does not arise from power or conquest, but from the inner strength of character and the sanctity of relationships.

In an age of global change, these timeless heroines remind us that the strength of India lies in its ability to integrate diversity through shared values of dharma and compassion. They continue to illuminate the path of cultural unity and moral regeneration, making womanhood the enduring emblem of national integrity.

Works Cited :

Chaturvedi, B. K. Women in the Vedas and Puranas. Diamond Books, 2001.

Dasgupta, Surendranath. A History of Indian Philosophy, Vol. I. Motilal Banarsidass, 1997.

Iyengar, K. R. Srinivasa. Indian Writing in English. Sterling, 1983.

Kane, P. V. History of Dharmasastra, Vol. II. Bhandarkar Oriental Research Institute, 1941.

Radhakrishnan, S. The Principal Upanishads. Harper Collins, 1994.

Rao, Velcheru Narayana. Classical Telugu Poetry: An Anthology. Oxford University Press, 2002.

Tagore, Rabindranath. The Religionof Man. Macmillan, 1931.

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

ಉತ್ತರರಾಮ ಚರಿತೆಯಲ್ಲಿ ಭವಭೂತಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ರಾಮ

ಡಾ. ರೇಖಾದೇವಿ ಎಸ್. ಎಚ್.
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷಾ ಸಾಹಿತ್ಯ ವಿಭಾಗ
ಪಂಪಮಹಾಕವಿ ಮಾರ್ಗ, ಚಾಮರಾಜ ಪೇಟೆ- 560018, ಕರ್ನಾಟಕ
ಇಮೇಲ್-E-rekhasreenivasaclk@gmail.com
ಮೊ- 9591071457

ಪತ್ರಿಕಾಸಾರ

'ರಾಮಾದಿವತ್ ವರ್ತಿತವ್ಯಂ ನ ರಾವಣಾದಿವತ್' ಎಂದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ ವಿಮರ್ಶಕರು ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪ್ರಯೋಜನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆಂದು ಹೇಳಿ ಆದಿಕವಿ ವಾಲ್ಮೀಕಿಯ ಆರ್ಷಕಾವ್ಯ ರಾಮಾಯಣದ ನಾಯಕ ಶ್ರೀರಾಮನನ್ನು ಆದರ್ಶನಾಯಕನೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ.

ಕೋಽನ್ವಸ್ಮಿನ್ ಸಾಂಪ್ರತಂ ಲೋಕೇ ಗುಣವಾನ್ ಕಶ್ಚ ವೀರ್ಯವಾನ್
ಧರ್ಮಜ್ಞಶ್ಚ ಕೃತಜ್ಞಶ್ಚ ಸತ್ಯವಾಕ್ಯೋ ದೃಢವ್ರತಃ ।
ಚಾರಿತ್ರೇಣ ಚ ಕೋ ಯುಕ್ತಃ ಸರ್ವಭೂತೇಷು ಕೋ ಹಿತಃ ॥

ಸತ್ಯನಿಷ್ಠನು, ಚಾರಿತ್ರಶೀಲನು, ಮತ್ತು ಸರ್ವಹಿತಾಸಕ್ತನಾದವನು ಯಾರು? ಎಂದು ವಾಲ್ಮೀಕಿಯು ನಾರದರನ್ನು ಕೇಳಿದಾಗ **'ಇಕ್ಷ್ವಾಕುವಂಶ ಪ್ರಭವೋ ರಾಮೋ ನಾಮ ಜನೈಃ ಶ್ರುತಃ'** ಶ್ರೀರಾಮನು ಅಂತಹ ಆದರ್ಶ ಪುರುಷನು ಎಂದು ನಾರದನು ಸೂಚಿಸುವನು.

ಧರ್ಮಜ್ಞಃ ಸತ್ಯಸಂಧಶ್ಚ ಪ್ರಜಾನಾಂ ಚ ಹಿತೇ ರತಃ ।
ರಕ್ಷಿತಾ ಜೀವಲೋಕಸ್ಯ ಧರ್ಮಸ್ಯ ಪರಿರಕ್ಷಿತಾ ॥

ಎಂದು ಶ್ರೀರಾಮನ ಗುಣಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುವನು. ರಾಮಾಯಣದ ಪ್ರಥಮ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಬರುವ ವಾಲ್ಮೀಕಿ ನಾರದರ ಈ ಸಂವಾದದಲ್ಲಿ ಕವಿ ವಾಲ್ಮೀಕಿಯು ಚಿತ್ರಿಸಬೇಕೆಂದಿರುವ ರಾಮನ ಪಾತ್ರದ ಮೌಲಿಕ ಗುಣಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನಿರ್ದೇಶಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಸತ್ಯ ಮತ್ತು ಧರ್ಮನಿಷ್ಠೆ, ಸಮಾಜ ಕಂಟಕರನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲನಮಾಡಿ ಜನರಕ್ಷಣೆ, ಮತ್ತು ಉನ್ನತಚಾರಿತ್ರವನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಂಡು ಬಂಧು ಜನಹಿತ ಸಾಧನೆ ಈ ಮೂರು ಅಂಶಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಎತ್ತಿತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಾಲ್ಮೀಕಿಯು ಚಿತ್ರಿಸಿದ ರಾಮನ ಪಾತ್ರ ಸೀತೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ರಾಮನ ವರ್ತನೆ ಉಚಿತವೋ ಅನುಚಿತವೋ ಎಂಬ ಚರ್ಚೆ ಬಹುಶಃ ಜೀವನ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಗಳ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಈ ಚರ್ಚೆಯನ್ನು ವಿಮರ್ಶಕರು ತಾರ್ಕಿಕವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಸಿದರೆ ಭವಭೂತಿಯಂತಹ ಕವಿಗಳು ಅದೇ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಪಾತ್ರವನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಂಡು ಹೊಸ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿ ತನ್ನ ಕೃತಿಗೆ ವಸ್ತುವಾಗಿ ತೆಗೆದು ಕೊಳ್ಳುವದು ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಂಚದಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ವೈಚಿತ್ರ್ಯ. ಇದು ಅನುಕರಣೆಯಲ್ಲ, ಕೃತಿಚೌರ್ಯವೂ ಅಲ್ಲ, ಹೊಸ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಹುಡುಕಲಾರದಂಥ ಬುದ್ಧಿ ಜಾಡ್ಯವೂ ಅಲ್ಲ. ಒರ್ವ ಮಹಾಕವಿಯು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಲೋಕೋತ್ತರ ಪಾತ್ರದ ಸಮಸ್ಯಾತ್ಮಕವಾದ ಚರಿತೆಯನ್ನು ಇನ್ನೋರ್ವ ಮಹಾಕವಿಯು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುವನು. ವಾಲ್ಮೀಕಿಯ ಸಾಹಿತ್ಯಸೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾದ ಭವಭೂತಿಯು ತನ್ನ ಮತ್ತು ವಾಲ್ಮೀಕಿಯ ಹೃದಯಗಳ ಸಂವಾದವನ್ನು ಹೊಸ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿ ಸಹೃದಯರ ಹೃದಯಗಳಿಗೆ ಮುಟ್ಟಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಸಿದ್ದಾನೆ.

ದೃಷ್ಟ ಪೂರ್ವಾ ಅಪಿ ಹಿ ಅರ್ಥಾಃ ಕಾವ್ಯೇ ರಸಪರಿಗ್ರಹಾತ್ ।
ಸರ್ವೇ ನವಾ ಇವಾಭಾಂತಿ ಮಧುಮಾಸ ಇವ ದ್ರುಮಾಃ ॥

ವಸಂತ ಮಾಸದಲ್ಲಿ ಗಿಡಗಳು ಮತ್ತೆ ಚಿಗುರುವಂತೆ ಈ ಹೊಸ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನ ಕಾವ್ಯದ ವಸ್ತುವು ಹೊಸ ಸೌಂದರ್ಯ-

ವನ್ನು ಪಡೆಯುವದು. ಉತ್ತರಕಾಂಡದಲ್ಲಿಯ ರಾಮನ ಸಮಸ್ಯಾತ್ಮಕವಾದ ಚರಿತೆಯು ಮಹಾಕವಿ ಭವಭೂತಿಯ ಕೃತಿ ಉತ್ತರರಾಮಚರಿತ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ತಾಳಿದೆ. ರಾಮನ ಪಾತ್ರವು ಮಹೋನ್ನತಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ. ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಸಮಸ್ಯಾತ್ಮಕವಾದ ರಾಮನ ವರ್ತನೆಯನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಡುವುದೇ ಭವಭೂತಿಯ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತನಾಗಿರುವ ರಾಮ.

ಸೂಚೀ ಪದ– ಮಧುಮಾಸ, ಸೌಂದರ್ಯ, ಸತ್ಯನಿಷ್ಠ, ಚಾರಿತ್ರ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಆದರ್ಶ, ಪಾತ್ರಚಿತ್ರಣ

ರಾಮನ ಸ್ವಭಾವದಲ್ಲಿ ಲೋಕೋತ್ತರವಾದುದನ್ನು ಎತ್ತಿತೋರಿಸಿ ಮಹೋನ್ನತವಾದ ರಾಮನ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವುದೇ ಭವಭೂತಿಯ ಉದ್ದೇಶ.

ವಜ್ರಾದಪಿ ಕಠೋರಾಣಿ ಮೃದೂನಿ ಕುಸುಮಾದಪಿ ।
ಲೋಕೋತ್ತರಾಣಾಂ ಚೇತಾಂಸಿ ಕೋ ಹಿ ವಿಜ್ಞಾತುಮರ್ಹತಿ ॥

ಎಂಬಲ್ಲಿ ಭವಭೂತಿಯ ಈ ಮನೋಗತ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ. ರಾಮಾಯಣದ ಲೋಕೋತ್ತರ ಪುರುಷ ರಾಮನೇ ಇಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ರಾಮಾಯಣದ ರಾಮನಿಗೂ ಭವಭೂತಿಯ ರಾಮನಿಗೂ ಒಂದು ಮಹತ್ವದ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದೆ. ರಾಮಾಯಣದ ರಾಮನು ಕೇವಲ ಕರ್ತವ್ಯ ನಿಷ್ಠನು. ಭವಭೂತಿಯ ರಾಮನು ಕರ್ತವ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರೇಮ ಉಭಯ ನಿಷ್ಠನು. ಆದುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ರಾಮನು ಮಾನವತೆಯ ಮೇರೆಯನ್ನು ಮೀರಿದ ಕೇವಲ ಆದರ್ಶ ಅವತಾರಿ ಪುರುಷನಲ್ಲ. ರಾಮನ ಪ್ರೇಮನಿಷ್ಠೆಯು ಅವನನ್ನು ಮಾನವನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದೆ. ಪ್ರೇಮ ಮತ್ತು ಕರ್ತವ್ಯನಿಷ್ಠನಾದ ರಾಮನ ದ್ವಿನಿಷ್ಠ ಸ್ವಭಾವ ಅದನ್ನು ದುರಂತದ್ದಾಗಿ ಮಾಡಿದೆ. ತಾನೆ ಸೀತೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ತಾನೇ ಅಳುತ್ತಿರುವದೇ ರಾಮನಲ್ಲಿಯ ಲೋಕೋತ್ತರತೆ. ಇದನ್ನೇ ಭವಭೂತಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು. ಕರ್ತವ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರೇಮನಿಷ್ಠೆಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆಯಲ್ಲಿ ಘರ್ಷಣೆಯುಂಟಾಗಿ ರಾಮನು ಅಪರಿಮಿತ ಕಷ್ಟಕ್ಕೀಡಾಗಿರುವುದರಿಂದ ನಾಟಕದ ವಸ್ತುವು ದುಂತವಾಗಿಯೇ ಇದೆ. ಆದರೆ ಕವಿಯು ಅದನ್ನು ಅತ್ಯುನ್ನತ ಮಟ್ಟದವರೆಗೆ ನಿರ್ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಜೀವನದ ದೃಷ್ಟಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ತುಂಬ ನೈಜವಾಗುವಂತೆ ಸುಖಾಂತವಾಗಿ ಮುಗಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಹೀಗೆ ಭವಭೂತಿಯಲ್ಲಿಯ ರಾಮನಲ್ಲಿ ನಾವು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣುವುದು ಸೀತಾತ್ಯಾಗದಿಂದ ಅವನು ತೋರಿಸಿದ ಕರ್ತವ್ಯನಿಷ್ಠೆ. ಮತ್ತು ಮುಂದಿನ ದುಃಖದಿಂದ ತೋರಿಸಿದ ಪ್ರೇಮನಿಷ್ಠೆ. ಎಂಬುದು ಭವಭೂತಿಯ ರಾಮನ ಚಿತ್ರ. ಈ ಎರಡು ನಿಷ್ಠೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ಆಯ್ದುಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಸಂಗ ಬಂದಾಗ, ಕಾಮ, ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಘರ್ಷಣೆ ಬಂದಾಗ ಅವು ಕರ್ತವ್ಯ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಆಯ್ದುಕೊಂಡನು ಎನ್ನುವುದಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಯಂ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ಅನುಸರಿಸಿದನು. ಆದರೆ ಸೀತೆಗಾಗಿ ಕಣ್ಣೀರು ಕರೆದನು. ಇದೇ ವಜ್ರಕಠೋರವಾದ ಕುಸುಮ ಕೋಮಲವಾದ ಅವನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಮಹೋನ್ನತಿ. ಇದನ್ನೇ ಭವಭೂತಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಪ್ರಥಮಾಂಕದಲ್ಲಿ ಸೀತೆಯನ್ನು ಬಿಡುವ ಸಂದರ್ಭ ಬರುವದಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲು ಭವಭೂತಿಯು ಈ ಎರಡು ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿ ರಾಮನ ಹೃದಯವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನಮ್ಮೆದುರು ತೆರೆದಿಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಲೋಕಾರಾಧನೆಯನ್ನು ಮಾಡವದರಲ್ಲಿ ಅಲಕ್ಷ ಮಾಡಬೇಡ ಎಂಬ ವಸಿಷ್ಠರ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಕೇಳಿ ರಾಮನು

ಸ್ನೇಹಂ ದಯಾಂ ಚ ಸೌಖ್ಯಂ ಚ ಯದಿ ವಾ ಜಾನಕೀಮಪಿ ।
ಆರಾಧನಾಯ ಲೋಕಾನಾಂ ಮುಂಚತೋ ನಾಸ್ತಿ ಮೇ ವ್ಯಥಾ ॥

'ಲೋಕೋತ್ತರಾಧನೆಗಾಗಿ ಸ್ನೇಹ, ದಯೆ, ಸೌಖ್ಯ ಅಷ್ಟೇ ಏಕೆ ಸೀತೆಯನ್ನೂ ಕೂಡ ಬಿಡಲು ಸಿದ್ಧನಿರುವೆನು' ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಆದುದರಿಂದ ದೈವದುರ್ವಿಪಾಕದಿಂದ ಮುಂದೆ ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಲೋಕಾರಾಧನೆಗಾಗಿ ಸೀತೆಯನ್ನು ಬಿಡವ ಪ್ರಸಂಗ ಬಂದಾಗ ಅವನಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ದುಃಖವಾದರೂ ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರೇಮ ಮತ್ತು ಕರ್ತವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಘರ್ಷಣೆಯುಂಟಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಚಿತ್ರದರ್ಶನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಸೀತೆಯ ಅಗ್ನಿಶುದ್ಧಿಯ ಉಲ್ಲೇಖ ಬಂದಾಗ

ಉತ್ಪತ್ತಿ ಪರಿಪೂತಾ ಯಾ ಕಿಮಸ್ಯಾಃ ಪಾವನಾಂತರೈಃ ।
ತೀರ್ಥೋದಕಂ ಚ ವಹ್ನಿಶ್ಚ ನಾನ್ಯತಃ ಶುದ್ಧಿಮರ್ಹತಃ ॥

ಸೀತೆಗೆ ಅಗ್ನಿ ಶುದ್ಧಿಯೇಕೆ ? ಎಂದು ರಾಮನು ಸೀತೆಯ ಪಾವಿತ್ರ್ಯವನ್ನು ಹೊಗಳುತ್ತಾನೆ. ಮತ್ತು ಹೀಗೆ ಪವಿತ್ರಳಾದ ಸೀತೆಗೆ ಅಗ್ನಿಪರೀಕ್ಷೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಾನು ನಿಷ್ಠುರ ಮಾತುಗಳನ್ನಾಡಿದ್ದಕ್ಕೆ ಕ್ಷಮೆ ಕೋರುತ್ತಾನೆ.

ಆದರೆ ಮತ್ತೆ ಜನಾಪವಾದವುಂಟಾಗಿ ಸೀತೆಯನ್ನು ಬಿಡುವ ಪ್ರಸಂಗ ಬರುತ್ತದೆ. ಪರಿಶುದ್ಧಳೆಂದು ತಿಳಿದ ಸೀತೆಯನ್ನು ಬಿಡಬೇಕೇ ಅಥವಾ ಜನರ ಮಾತನ್ನು ಅಲಕ್ಷಿಸಬೇಕೇ ಎಂಬ ದ್ವಂದ್ವವುಟಾಗುತ್ತದೆ. ಭವಭೂತಿಯ ರಾಮನ ಈ ದ್ವಂದ್ವದ ಸ್ವರೂಪವು ಸೀತೆಯನ್ನು ಬಿಡಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಿದೊಡನೆ ಅವನ ಬಾಯಿಂದ ಬರುವ ಮಾತುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿದೆ. ಹಾ ದೇವಿ ದೇವಯಜನ ಸಂಭವೇ ಹಾ ಸ್ವಜನ್ಮಾನುಗ್ರಹ ಪವಿತ್ರೀಕೃತ ಸುಂದರೇ..... ಎಂಬ ಭಾವನೆಗಿಂತ ಪಾವನೆ ಸೀತೆಗೆ ಇಂಥ ದುರ್ದಶೆ ಬಂದಿತಲ್ಲಾ ಎಂಬ ಕಳವಳ ತುಂಬಿ ತುಳುಕುತ್ತದೆ.

ತ್ವಯಾ ಜಗಂತಿ ಪುಣ್ಯಾನಿ ತ್ವಯ್ಯಪುಣ್ಯಾ ಜನೋಕ್ತಯಃ ।

ಎಂದು ಅವನು ಸೀತೆಯ ಪಾವಿತ್ರ್ಯವನ್ನು ಹೊಗಳಿ ಪರಿತಪಿಸುತ್ತಾನೆ. **'ತತ್ ಕಿಮಿತಿ ಪಾತಕಿ ಅಸ್ಪರ್ಶನೀಯಃ ದೇವೀ ದೂಷಯಾಮಿ'** ಎಂದು ತನ್ನನ್ನು ಹಳಿದು ಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಅರುಂಧತಿ, ವಸಿಷ್ಠ, ಅಗ್ನಿ, ಜನಕ, ಹನುಮಾನ್, ವಿಭೀಷಣ ಇವರೆಲ್ಲರೂ ಸೀತೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯವನ್ನು ಬಲ್ಲವರಾಗಿದ್ದು ತಾನು ಅವಳನ್ನು ಬಿಡುತ್ತಿರುವದು ಅವರೆಲ್ಲರಿಗೆ ಅವಮಾನ ಮಾಡಿದಂತೆ ಎಂದು ಶೋಕಿಸುತ್ತಾನೆ ಆದುದರಿಂದ ರಾಮನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರೇಮನಿಷ್ಠೆಗಳಲ್ಲಿ, ಕರ್ತವ್ಯನಿಷ್ಠೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಇನ್ನಂದು ಅವನನ್ನು ದುಃಖಕ್ಕೀಡುಮಾಡಿತು ಎಂದು ರಾಮನ ಪಾತ್ರಕ್ಕೆ ಅರ್ಥ ಮಾಡುವದಕ್ಕಿಂತ, ಸತ್ಯನಿಷ್ಠೆ ಮತ್ತು ಲೋಕಹಿತಸಾಧನೆಗಳೆಂಬ ಎರಡು ನಿಷ್ಠೆಗಳ ದ್ವಂದ್ವದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕು ಪರಿತಪಿಸುತ್ತಿರುವ ರಾಮನ ಪಾತ್ರಕ್ಕೆ ಅರ್ಥಮಾಡುವುದಕ್ಕಿಂತ, ಸತ್ಯನಿಷ್ಠೆ ಮತ್ತು ಲೋಕಹಿತಸಾಧನೆಗಳೆಂಬ ಎರಡು ನಿಷ್ಠೆಗಳ ದ್ವಂದ್ವದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕು ಪರಿತಪಿಸುತ್ತಿರುವ ರಾಮನ ಲೋಕೋತ್ತರ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಭವಭೂತಿಯು ಒದಗಿಸಿ ಇಂಥ ದ್ವಂದ್ವದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಅವನು ತಾನು ಕಂಡ ಸತ್ಯವನ್ನು ಜನರು ಮನಗಾಣದ್ದರಿಂದ ಲೋಕಹಿತದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ತನ್ನ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರೇಯಸಿ ಸೀತೆಯನ್ನೇ ಬಿಟ್ಟು ಅವರ್ಣನೀಯವಾದ ದುಃಖವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂದರೂ ಅವನ ಲೋಕಸೇವೆಯ ದಾರ್ಢ್ಯ ವಿಚಲಿತವಾಗಲಿಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸಿ, ಸೀತಾರಾಮರ ಈ ಸತ್ವಪರೀಕ್ಷೆಯಿಂದ ಜನರ ಕಣ್ಣುಗಳು ತೆರೆದು ಸಂದೇಹ ನಿವೃತ್ತಿಯಾಗಿ ಸತ್ಯದ ಪ್ರತಿನಿಷ್ಠೆಯಾದುದನ್ನು ತೋರಿಸಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಹೇಳುವದು ಹೆಚ್ಚು ಸಮಂಜಸವಾಗಿ ಕಾಣುವದು. ಲಂಕೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆದುದು ಸೀತೆಯ ಅಗ್ನಿಪರೀಕ್ಷೆ. ಆದರೆ ಭವಭೂತಿಯು ತನ್ನ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸೀತಾ-ರಾಮರ ಅಗ್ನಿಪರೀಕ್ಷೆ.

ರಾಮನ ಕರ್ತವ್ಯ ನಿರ್ವಹಣೆಯು ಈ ನಿರ್ಣಯದ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸುವ ಲೋಕಾರಾಧನೆ, ಯಶಃ, ಕುಲ ಯಶಃ ಎಂಬ ಪದಗಳು ಆಳವಾದ ಅರ್ಥವುಳ್ಳವುಗಳಾಗಿವೆ. ಜನರ ಮೆಚ್ಚಿಗೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು, ತನ್ನ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಅಥವಾ ಮನೆತನದ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಕಾಯುವದು ಎಂಬ ಸಂಕುಚಿತವಾದ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಭವಭೂತಿಯು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿಲ್ಲ.

ಆಯಿ ಕಠೋರಯಶಃ ಕಿಲತೇ ಪ್ರಿಯಮ್ ?
ಕಿಮಯಶೋ ನನುಃ ಘೋರಮತಃಪರಮ್ ?
ಸತಾಂ ಕೇನಾಪಿ ಕಾರ್ಯೇಣ ಲೋಕಸ್ಯಾರಾಧನಂ ಮತಮ್ ।
ಯತ್ಪೂರಿತಂ ಚ ತಾತೇನ ಮಾಂ ಚ ಪ್ರಾಣಾಶ್ಚ ಮುಂಚತಾ ॥

ಎಂಥ ಪ್ರಸಂಗ ಬಂದರೂ ಲೋಕಾರಾಧನೆಯು ಅವಶ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯವಾದದ್ದು. ನನ್ನ ತಂದೆಯು ನನ್ನನ್ನೂ ತನ್ನ ಪ್ರಾಣಗಳನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟು ಅದನ್ನು ಪೂರೈಸಿರುವನು. ಎಂದು ದಶರಥನು ರಾಮನನ್ನು ವನಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಿದ್ದು ಹೆಂಡತಿ ಕೈಕೇಯಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ವಚನಕ್ಕಾಗಿ ಎಂಬುದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಿದೆ. ರಾಮನನ್ನು ವನವಾಸಕ್ಕೆ ಕಳಿಸುವುದು ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ಪ್ರಜೆಗಳ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಬಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವನು ವನವಾಸಕ್ಕೆ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಹೊರಟಾಗ ಅವರೆಲ್ಲರೂ ಕಣ್ಣೀರಿಡುವರು. ಈ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಲೋಕಾರಾಧನೆಗಾಗಿ ತನ್ನ ತಂದೆ ಮಾಡಿದ ಕೆಲಸವೆಂದು ತಿಳಿದರೆ ನಿರ್ದಶವು ಇಲ್ಲಿ ಅಸಂಗತವಾಗುವುದು.

ಸೀತೆಯ ಪಾವಿತ್ರ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಸತ್ಯವು ತಿಳಿದಿದ್ದರೂ ಲೋಕಹಿತ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅವಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದಂತೆ ಸೀತೆಯ ವಿಷಯಲ್ಲಿ ಅವನ ಪ್ರೇಮವು ಅಚಲವಾಗಿದ್ದರೂ ಜನರ ಹಿತದದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ತನ್ನ ಪ್ರೇಯಸಿಗೆ ತನ್ನ ಕೈಯಿಂದಲೇ ಆಗುವ ಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಸಹಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವನು ಸಿದ್ಧನಾದನು.

ತ್ವಂ ಜೀವಿತಂ ತ್ವಮಪಿ ಮೇ ಹೃದಯಂ ದ್ವಿತೀಯಂ
ತ್ವಂ ಕೌಮುದೀ ನಯನಯೋರಮೃತಂ ತ್ವಮಂಗೇ ।

ಇತ್ಯಾದಿಭಿಃ ಪ್ರಿಯ ಶತ್ತೈರನುರುಧ್ಯ ಮುಗ್ಧಾ
ತಾಮೇವ ಶಾಂತಮಥವಾ ಕಿಮಿಹೋತ್ತರೇಣ ॥

ನೀನೇ ನನ್ನ ಜೀವ. ನೀನು ನನ್ನ ದ್ವಿತೀಯ ಹೃದಯ. ನನ್ನ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬೆಳದಿಂಗಳು. ನನ್ನ ಮೈಗೆ ಅಮೃತ. ಎಂದು ಅವಳನ್ನು ರಂಜಿಸಿ ಅವಳನ್ನೇ ಅಯ್ಯೋ ಮುಂದಿನದನ್ನು ಬಾಯಿಂದ ನುಡಿಯಲಾರೆ ಈ ಧರ್ಮಸಂಕಟಕ್ಕೆ ಒಂದು ಉಪಾಯವೆಂದರೆ ಜನರ ಮನಸ್ಸಿನ ಪರಿವರ್ತನೆ. ಜನರ ಸಂದೇಹ ನಿವೃತ್ತಿ. ವಾಲ್ಮೀಕಿಯ ರಾಮನು ಈ ಸಂದೇಹ ನಿವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಸೀತೆಯೇ ಮಾಡಿಕೊಡಬೇಕೇಂದು ಆಗ್ರಹ ಮಾಡುವನು ಸೀತೆಯು ಭೂದೇವಿಗೆ ಶಪಥವನ್ನು ಮಾಡಿ ಸಂದೇಹ ನಿವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಡುವಳು. ಆದರೆ ಸ್ವಾಭಿಮಾನಿಯಾದ ಅವಳು ತನ್ನ ಪಾತಿವೃತ್ಯವು ನಿಜವಿದ್ದರೆ ತನ್ನನ್ನೇ ಭೂದೇವಿಯ ಉಡಿಯಲ್ಲಿ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಶಪಥಮಾಡುವಳು. ಆದರಿಂದ ವಾಲ್ಮೀಕಿಯ ಕಥೆಯು ದುರಂತವಾಗಿ ಮುಗಿಯುವದು. ಆದರೆ ಭವಭೂತಿಯ ರಾಮನು ಅಚಿಥ ಆಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಬೀಳುವುದಿಲ್ಲ.

ಹೀಗೆ ಭವಭೂತಿಯು ಸತ್ಯ ಮತ್ತು ಹಿತಗಳಲ್ಲಿಯ ದ್ವಂದ್ವವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿ ಜನರ ಸಂದೇಹವು ನಿರಾಧಾರವಾಗಿದ್ದರೂ ಲೋಕದ ನೀತಿಮತ್ತೆಯನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿಯುವ ಹಿಡಿಯುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ರಾಮನು ಸೀತಾತ್ಯಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದನ್ನೂ, ಲೋಕದ ಸಂದೇಹಗಳು ಸತ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾದುದರಿಂದ ಗಂಗೆ, ಪೃಥ್ವಿ, ಅರುಂಧತಿ, ವಾಲ್ಮೀಕಿ ಮೊದಲಾದವರು ಸತ್ಯದ ಪಕ್ಷವನ್ನು ವಹಿಸಿ ಜನರ ಸಂದೇಹ ನಿವೃತ್ತಿಯಾಗುವವರೆಗೆ ಸೀತೆಯನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿ ಸಂದೇಹ ನಿವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಸತ್ಯಕ್ಕೆ ಜಯವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದನ್ನೂ ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಶ್ರೀರಾಮನು ಸತ್ಯವನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆಯಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆ ದ್ವಂದ್ವದಲ್ಲಿ ಲೋಕಹಿತವನ್ನು ಅನುಸರಿಸುವುದು ರಾಜನಾದ ಅವನ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿದ್ದಿತು. ಸತ್ಯವನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯುವುದು ಋಷಿ, ದೇವತೆಗಳ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿದ್ದಿತು. ಸೀತಾರಾಮರ ಪ್ರೇಮಚಿತ್ರಣವು ರಾಮನ ಕರ್ತವ್ಯನಿಷ್ಠೆಯ ಉಜ್ವಲ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತೋರಿಸಲು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಹಿನ್ನಲೆ. ಆದರಿಂದ ರಾಮನ ಪಾತ್ರವು ಪ್ರೇಮ ಹಾಗೂ ಕರ್ತವ್ಯನಿಷ್ಠವಾತ್ತುದ್ದರಿಂದ ದ್ವಂದ್ವವುಂಟಾಯಿತು ಎಂದು ಹೇಳುವದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ರಾಮನ ದ್ವಂದ್ವ ಪ್ರೇಮ ಕರ್ತವ್ಯಗಳಲ್ಲಿಯ ಕಾಮ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿಯ ದ್ವಂದ್ವವಲ್ಲ. ಆದರೆ ಸತ್ಯ ಹಿತಗಳಲ್ಲಿಯ ದ್ವಂದ್ವ, ಧರ್ಮಾಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿಯ ದ್ವಂದ್ವ. ಈ ದ್ವಂದ್ವದಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕೆ ಜಯ ಇನ್ನೂಂದಕ್ಕೆ ಪರಾಜಯವೆಂಬುದಿಲ್ಲ ಎರಡಕ್ಕೂ ಜಯ. ಆದುದರಿಂದಲೇ ನಾಟಕವು ಸುಖಾಂತವಾಗಿ. ರಾಮನ ದ್ವಂದ್ವ ಪರಿಹಾರವಾಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಭವಭೂತಿಯ ರಾಮನು ಉತ್ತರರಾಮಚರಿತೆಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

ಪರಾಮರ್ಶ ಗ್ರಂಥಗಳು

೧. ಉತ್ತರರಾಮಚರಿತೆ ಸಂಸ್ಕೃತ – ಭವಭೂತಿ

೨. ಉತ್ತರರಾಮಚರಿತೆಕನ್ನಡಅನುವಾದ

3. Introduction to Uttararamacharitham - dr. s.k. Belvalkar

4. sanskritkavikavyadarshana (kannada)

5. History of Sanskrit literature - S.N. Dasgupta

6. History of Sanskrit literature – S.k. De.

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

अग्नि देवता का स्वरूप और उपादेयता : ऋग्वेद के संदर्भ में

जैकी कुमार चौबे
शोधछात्र, संस्कृत विभाग
दिल्ली विश्वविद्यालय, नई दिल्ली- 110007
E-mail : jaikichoubey.vns@gmail.com

सारांश :
अग्नि वैदिक संस्कृति के प्रमुख देवता हैं, अग्नि के प्रतीकात्मक स्वरूप के रूप में ऊर्जा, प्रकाश, शुद्धता, ज्ञान, और प्रेरणा के आदर्श छिपे हैं। वर्तमान युग में वैज्ञानिक दृष्टिकोण के कारण धार्मिक प्रतीकों का दार्शनिक और सांस्कृतिक अर्थ अक्सर उपेक्षित किया जाता है। अग्नि देवता का अध्ययन केवल धार्मिक नहीं, बल्कि सांस्कृतिक, पर्यावरणीय और मनोवैज्ञानिक दृष्टि से भी अत्यंत आवश्यक है।
दार्शनिक एवं वैज्ञानिक दृष्टि से महत्त्व – अग्नि को केवल भौतिक तत्व नहीं, बल्कि प्राण, ऊर्जा और चेतना का प्रतीक माना गया है। यह दार्शनिक एवं वैज्ञानिक दृष्टिकोण से भी अध्ययनयोग्य विषय है, क्योंकि इसमें ऊर्जा, प्रकाश और जीवन-स्रोत के रूप में अग्नि की भूमिका स्पष्ट होती है। यह शोध वैदिक यज्ञ, दर्शन और जीवन-मूल्यों की आधुनिक प्रासंगिकता को उजागर करेगा। इस शोध का मूल उद्देश्य ऋग्वेद के अवलोकन में अग्निदेवता के स्वरूप और उनकी बहुआयामी उपादेयता का गहन अध्ययन कर यह समझना है कि अग्नि केवल देवता ही नहीं, बल्कि सम्पूर्ण वैदिक संस्कृति के जीवनदर्शन का केंद्रबिंदु हैं। इसमेंऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक व्याख्याभीप्रस्तुतकियागयाहै।
बीजशब्द—वेद, वैदिकदेवता, ऋग्वेद, अग्नि, यज्ञ, स्वरूप, आध्यात्मिक।

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृति का मूलाधार वेद हैं, जिसमें ज्ञान, विज्ञान, धर्म, अध्यात्मएवं समस्त मानव जीवन के विकास का सार निहित है। वेद शब्द की सिद्धि 'विद्' धातु के चार अर्थों से घञ् प्रत्यय करने पर निष्पन्न होता है। **"सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे,विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नमशेष्विदं क्रमात्।"**[1] अतः वेद का तात्पर्य 'ज्ञान' से है। आचार्यसायण ने अपनेभाष्यभूमिकग्रन्थमें वेद का परिभाषा इस प्रकार दियाहै- **इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः।**[2] अर्थात्- यज्ञादि साधनों के द्वारा स्वर्गादि संबंधित इष्ट की प्राप्ति तथा काम, क्रोध, लोभ, मोहादि अनिष्ट के निवारण का अलौकिक उपाय जिस ग्रन्थ के द्वारा मार्गदर्शन कराया जाता है उसे 'वेद' कहते है। भारतीय ऋषि परम्परा के अनुसार वेद को अपौरुषेय माना गया है **"अपौरुषेयं वाक्यं वेदः"**[3] । शब्द राशि वेद की उत्तपत्ति परमेश्वर के निःस्वास से हुई है अतः वेद

---

1. वैदिक साहित्य एवं संस्कृति (पृ. १)   2. तैत्तरीय भाष्य भूमिका, पृ. २   3. अर्थसंग्रह पृ. ४७

को अपौरुषेय कहा जाता है**"अस्य महतो भूतस्य निः श्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः।"**[4] वेद न केवल धार्मिक ग्रन्थ हैं, बल्कि वे विश्व के प्राचीनतम साहित्य के रूप में मानव सभ्यता के आरम्भिक चिंतन, दर्शन और जीवनदृष्टि के प्रामाणिक स्रोत हैं। सर्वविदित है कि वेद चार है, इन चारों वेदों— ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद — में से**ऋग्वेद**को सर्वप्रथम और प्रमुख वेद माना गया है। ऋग्वेद में १० मंडल और १०२८ सूक्त तथा लगभग १०५८० मंत्र हैं, ऋग्वेद के मंत्रों को ऋचा कहा जाता है- **ऋच्यते स्तुयतेऽनया इति ऋक्।** अर्थात् जिन मंत्रों के द्वारा देवताओं की स्तुति की जाती है उन्हें 'ऋक् या ऋचा' कहते हैं। वैदिक कालीन ऋषियों के जीवन में देवताओं का और देव आराधना का महत्वपूर्ण स्थान था। ऋग्वेद के प्रत्येक मंत्र किसी न किसी देवता से सम्बन्धित है, जिनमें विविध देवताओं की स्तुति की गई है। ऋग्वेद में सर्वाधिक सूक्त इन्द्र देवता से सम्बन्धित है, इनमें से दूसरा सर्वाधिक सूक्त**अग्नि देवता**को समर्पित हैं, जो वैदिक देवमंडल में प्रथम पूज्य, यज्ञपुरुष और देवताओं तथा मनुष्यों के मध्य सेतु रूप में प्रतिष्ठित हैं। **अग्नि देवता**का स्वरूप अत्यंत व्यापक एवं बहुआयामी है। वे भौतिक, दैविक तथा आध्यात्मिक — तीनों स्तरों पर सक्रिय शक्ति का प्रतिनिधित्व करते हैं। अग्नि केवल भौतिक अग्नि न होकर ज्ञान, तेज, प्रकाश, तप और यज्ञ की दिव्य शक्ति का प्रतीक है। ऋग्वेद के प्रथम मंत्र अग्नि की स्तुति से ही आरम्भ होता है —***"अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्"***[5], इससे यह स्पष्ट होता है कि वैदिक परम्परा में अग्नि को सम्पूर्ण देवता-पूजन और वैदिक कर्मकाण्ड का केन्द्रबिंदु माना गया है।

- **विषयवस्तु काविभाग**

१. वैदिक वाङ्मय में देवता विषयक विचार

२. अग्नि शब्द की व्युत्पत्तितथा जन्म

३. अग्नि का त्रिविध स्वरूप— (आधिभौतिक, आधिदैविक, आध्यात्मिक)

४. अग्नि के आध्यात्मिक, सामाजिक, धार्मिक उपयोगिता

- **देवता विषयक विचार**

देवयादेवताकाअभिप्रायहै 'कोईदिव्यशक्ति'। वह शक्ति जो मानव जगत का उपकार करती है, उसे किसी रूप में कुछ देती है या जिसमें कुछ असाधारण क्षमता है, उसे 'देवता' कहा जाता है, इसलिए आचार्य यास्क अपने ग्रन्थ निरुक्त में देव शब्द का निर्वचन दिया है—**देवो दानाद् वा, दीपनाद् वा, द्योतनाद् वा, द्युस्थानो भवतीति वा।**[6] ऋग्वेद की प्रत्येक ऋचा किसी न किसी देवता को समर्पित है कहा गया है कि जो ऋचाओं को जनता है वह देवताओं को भी जनता है- **ऋचो ह यो वेद स वेद देवान्।**[7] ऋग्वेद में देवताओं की संख्या ३३ बतलाई गयी है[8], जिनको स्थान के आधार पर तीन प्रकार का माना गया है-१. पृथिवीस्थानीय, २. अंतरिक्षस्थानीय३. द्युस्थानीय।

निरुक्त में भी देवताओं को तीन स्थानीय मानते है- **तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः। अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः। सूर्यो द्युस्थानः।**[9] अर्थात्- तीन ही देवता है, जिसमें प्रथम अग्नि पृथिवीस्थानीय, दूसरा वायु या इन्द्र अंतरिक्ष

4. बृहदारण्यक उपनिषद्, २.४.१० 5. ऋग्वेद १.१.१ 6. निरुक्त ७.१५ 7. बृहदारण्यक उपनिषद् ८.१३०
8. ऋग्वेद १.१३९.११ 9. निरुक्त ७.२

स्थानीय, तीसरा द्युस्थानीय सूर्य प्रमुख देवता हैं।**ऋग्वेद का प्रथम मन्त्र**[10] यह दर्शाता है कि अग्नि देवता का स्थान ऋग्वेद में सर्वप्रथम है, वह देवताओं का प्रतिनिधि और यज्ञ का माध्यम है। **ऋग्वेदमें***अग्नि*को न केवल एक देवता के रूप में, बल्कि *सृष्टि, यज्ञ, और आत्मा*के मूल तत्त्व के रूप में भी प्रतिष्ठित किया गया है।

➢ **'अग्नि' शब्द का व्युत्पत्ति**

आचार्य शाकपुणि के अनुसार 'अग्नि' शब्द चार धातुओं से निष्पन्न होता है– **"इताद्, अक्ताद्, दग्धाद् वा नीतात्। स खल्वेतेरकारमादत्ते, गकारमनक्तेः वा दहतेः वा, नी परः।"**[11] जिसका अर्थ है "चलना" या "ऊपर उठना"। अतः अग्नि वह तत्त्व है जो*ऊर्ध्वगामी*है, सदैव ऊपर की ओर उठता है। आचार्य यास्क ने भी अग्नि का निर्वचन किया है- **अग्निः कस्मात्? अग्रणीर्भवति, अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते, अङ्गं नयति सन्नममानः ।**[12] भावार्थ- अग्नि देवता को अग्नि क्यों कहा गया? क्योंकि वह अग्रणी है, तथा यज्ञों में सबसे पहले प्रणीत (निर्मित) होता है, उससे ही सभी कार्य आरम्भ होते हैं। तृण या काष्ठ जिसके भक्षण योग्य होता है और जो इनको आत्माधीन कर लेता है वही 'अग्नि' कहलाता है।अग्नि को ऋग्वेद में*"वैश्वानर", "अंगिरस", "हव्यवाह", "पावक", "जातवेदस्", "सप्तहोत्री", "चित्रभानु", "आहुता"*आदि अनेक नामों से संबोधित किया गया है।

➢ **देवताओं का जन्म**

वैदिक देवता एक दूसरे से ही उत्पन्न होते है इसमें सर्वशक्तिमान प्रकृति का ही प्रभाव है, जैसे प्रातः काल में सूर्य अग्नि से उत्पन्न होता है, तो सायं काल में सूर्य से अग्नि। वही अग्नि सायं काल में वरुण बन जाता है और प्रातः काल मे उदय होता हुआ सूर्य बन जाता है- **स वरुणः सायमग्निर्भवति स मित्रो भवति प्रतरूद्यन्**[13] । इसीप्रकार एक अन्य जगह पर कहा गया है कि अदिति से दक्ष उत्पन्न हुवे और दक्ष से अदिति।[14] अन्य मंत्रों में अग्नि के उत्पन्न का कथन प्राप्त होता है। अग्नि का जन्म दो अरणियों से होता है अतएव अरणियां ही उसकी जननी हैं[15]। इन्द्र ने अग्नि को दो पाषाणों से उत्पन्न किया[16]।

➢ **अग्नि का त्रिविध स्वरूप**

ऋग्वेद में अग्निकोपं च महाभूतों में एक, तथा प्रकाश, ऊर्जा, और पवित्रता का प्रतीक माना गया है। अग्नि का उल्लेख ऋग्वेद के प्रथम मंत्र से ही प्रारंभ होता है।[17] इस मंत्र में अग्नि को यज्ञ का पुरोहित, देवताओं का प्रतिनिधि, ऋतु के अनुसार यज्ञ करनेवाला, और यज्ञ का मुख्यकर्ता कहा गया है । ऋग्वेद में अग्नि को **त्रिविध स्वरूप** में देखा गया है[18]।

1. **आधिभौतिक (भौतिक / लौकिक रूप)** 2. **आधिदैविक (देवता स्वरूप)** 3. **आध्यात्मिक (अन्तरात्मा / ब्रह्मस्वरूप)**

*** आधिभौतिक स्वरूप — भौतिक अग्नि**

"आधिभौतिक अग्नि" का अर्थ है — वह अग्नि जो भौतिक जगत में प्रकट होती है, यानी लौकिक अग्नि जो यज्ञ में प्रज्वलित होकर देवताओं का आह्वान करती है और भौतिक सुख समृद्धि प्रदान करती है। वही अग्नि है, जिसे हम प्रत्यक्ष रूप से देखते हैं,

---

10. ऋग्वेद १.१.१ 11. निरुक्त ७.४ 12. निरुक्त ७.४ 13. अथर्ववेद १३.३.१३ 14. ऋग्वेद १०.७२.४
15. ऋग्वेद २.१०.३ 16. ऋग्वेद २.१२.३ 17. ऋग्वेद १.१.१ 18. ऋग्वेद १.१.१-३

यह यज्ञ की अग्नि, गृहस्थाश्रम में हवन की अग्नि, और सामान्य रूप से जलने वाली अग्नि कहलाती है।लौकिक अग्निवह है जो दहन करती है, प्रकाश और ऊष्मा देती है *और ऊर्जा का स्रोत है।* यह अग्नि वह लौकिक शक्ति है जो यज्ञ, गृहस्थ जीवन और भौतिक क्रियाओं में उपयोगी है।**"अग्निर्होता नो अध्वरं यक्षद्विश्वानि दैव्यम्।"**[19] अर्थात्- अग्नि हमारे यज्ञ का होता (कर्मकर्ता) बनकर सम्पूर्ण देवकर्म सम्पन्न करे। ऋग्वेद के एक अन्य मंत्र का है भावार्थ यह है कि मनुष्यों को अग्नि (भौतिक अग्नि तथा ज्ञानी व्यक्ति दोनों) के महत्व को समझना चाहिए। जिस प्रकार भौतिक अग्नि हवियों को ग्रहण कर उनका प्रसार करती है और ज्ञानी व्यक्ति ज्ञान का प्रसार करता है, उसी प्रकार मनुष्य को भी ज्ञान और कर्म के माध्यम से धनवान और सुखी होना चाहिए, और दूसरों को भी सुख प्रदान करना चाहिए।[20]

- **आधिदैविक स्वरूप — देवता अग्नि**

सूर्य को अग्नि का सर्वोच्च दैवीय रूप माना गया है। वह प्रकाश और जीवन का स्रोत है। आधिदैविक अग्नि का तात्पर्य सूर्य से है। यह सात रश्मियों से युक्त अग्नि इस सारे संसार में व्याप्त है। सूर्य प्रतिदिन उदय होकर समस्त विश्व के प्राणियों, औषधियों वनस्पतियों को उष्णत्ता प्रदान करता है। इसी उष्णता से औषधियों वनस्पतियों तथा वृक्ष के फल खाने योग्य बनते हैं।[21] जातवेदस् के रूप में अग्नि को सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, और समस्त ज्ञान का स्रोत कहा गया है। अग्नि यहाँ देवताओं के*दूत*और*होता*के रूप में वर्णित है। वह देवों और मनुष्यों के बीच*संपर्क सूत्र*है।[22] देवताओं का आह्वान कर यज्ञ में दी गयी आहुति अग्नि के माध्यम से देवताओं तक पहुँचती है, यह अग्नि का देवत्व कार्य है।[23] वैदिक यज्ञ में तीन प्रमुख अग्नियों की स्थापना की जाती है- गार्हपत्याग्नि, आहनीयाग्नि, और दक्षिणाग्नि (अन्वाहार्यपचन)। प्रत्येक अग्नियों का अपना विशिष्ट कार्य है।

१. गार्हपत्याग्नि- गृहस्थजीवनऔरगृहस्थकेकर्तव्योंकाप्रतीकहै, इसेघरमेंस्थायीरूपसेरखाजाताहै।

२. आहवनीयाग्नि- यज्ञकीमुख्यअग्नि, जिसमेंआहुतिदीजातीहै, यहदेवताओंतकहविपहुँचानेकामाध्यमहै।

३. दक्षिणाग्नि (अन्वाहार्यपचन)- विशेषयज्ञीयकार्योंकेलिएप्रयुक्त होता है।

- **आध्यात्मिक स्वरूप — आत्मा या ब्रह्मरूप अग्नि**

ऋग्वेद में अग्नि को आत्मा और ब्रह्म का प्रतीक भी कहा गया है। वैदिक एवं उपनिषद् परम्परा में अग्नि को केवल लौकिक अग्नि (जो दिखाई देती है) ही नहीं, बल्कि आध्यात्मिक ऊर्जा के रूप में भी देखा गया है।यह अग्नि*अन्तःस्थित चेतना*है जो प्रत्येक प्राणी में प्रज्वलित है। आध्यात्मिक अग्नि वह*आन्तरिक ज्योति*है जो जीवन, चेतना और ज्ञान का मूल स्रोत है। उपनिषदों में यही अग्नि *"वैश्वानर आत्मा"*कहलाती है। आध्यात्मिक स्तर पर अग्नि आत्मा की शुद्धि और साधन का प्रतीक है।अग्निदेवता का आध्यात्मिक स्वरूप वह है जो शरीर के भीतर पाचन, प्राण और ज्ञान के रूप में कार्य करती है। यह केवल लौकिक अग्नि नहीं, बल्कि जीवन और आत्मा की ऊर्जा है। वैदिक परंपरा में बाहरी यज्ञ की अग्नि, भीतर की आध्यात्मिक अग्नि को जागृत करने का साधन मानी जाती है।[24] वाजसनेयी संहिता के एक मंत्र में अग्निदेवता के महिमा का वर्णन प्राप्त है, जहाँ संख्या (**सप्त**) का प्रतीकात्मक प्रयोग करके अग्नि की बहुआयामी शक्ति और यज्ञ में उसकी केंद्रीय भूमिका को बतलाता

---

19. ऋग्वेद ४.१५.१ 20. ऋग्वेद४.१५.३ 21. ऋग्वेद २.५.२ 22. ऋग्वेद १.१२.१ 23. ऋग्वेद १.१.२ 24. ऋग्वेद १०.२१.१

है, अग्नि केवल भौतिक अग्नि नही है, बल्कि वह ब्रह्माण्डीय शक्ति है जो विभिन्न रूपों में प्रकट होती है और संसार का भरण पोषण करती है।

"सप्तते ऽअग्ने समिधः सप्तजिह्वाः सप्तऽऋषयः सप्तधाम प्रियाणि।

सप्तहोत्राः सप्तधात्वा यजन्ति सप्त योनीरापृणस्व घृतेन स्वाहा ॥[25] "

भावार्थ है अग्नि यज्ञ का केंद्र है, जो सात प्रकार की आहुतियों से पोषित होती है। उसकी सात जिह्वाएँ (ज्वालाएँ) सात दिशाओं में फैलकर सम्पूर्ण जगत को प्रकाशित करती हैं। सात ऋषि और सात होत्रा अग्नि की उपासना करते हैं, जिससे धर्म और ज्ञान की परंपरा जीवित रहती है। घृत जो पवित्रता और समृद्धि का प्रतीक है उससे आहुति देकर अग्नि को संतुष्ट किया जाता है, जिससे यज्ञ सफल होता है।

अतः यह मंत्र हमें सिखाता है कि अग्नि केवल यज्ञ की लौ नही बल्कि हमारे भीतर की चेतना है, जब हम सात स्तरों पर संतुलन और शुद्धता बनाएं रखते है तभी जीवन पूर्णता को प्राप्त करता है।

➢ **अग्नि का वैज्ञानिक और आध्यात्मिक महत्व**

आधुनिक विद्वानों के शोधों से सिद्ध हुआ है कि यज्ञ की अग्नि में डाली गई औषधीय सामग्री (घी, जड़ी-बूटियाँ, लकड़ी आदि) के जलने से उत्पन्न गैसें वातावरण को शुद्ध करती हैं, बैक्टीरिया और विषैली गैसों को नष्ट करती हैं, और मानसिक शांति प्रदान करती हैं । यज्ञ के दौरा न उच्चारित मंत्रों की ध्वनि तरंगें भी मानसिक संतुलन और सकारात्मक ऊर्जा उत्पन्न करती हैं ।

➢ **सामाजिक जीवन में अग्नि**

अग्नि वैदिक समाज के प्रत्येक धार्मिक, सामाजिक, और सांस्कृतिक कार्य का अभिन्न अंग है । विवाह, उपनयन, गृहप्रवेश, अंतिमसंस्कार आदि सभी संस्कारों में अग्नि की उपस्थिति अनिवार्य है । विवाहसंस्कार में अग्नि को साक्षी मानकर वर-वधू आजीवन साथ निभाने की शपथ लेते हैं ।

➢ **धार्मिक और आध्यात्मिक उपयोगिता**

अग्नि के माध्यम से यज्ञ, हवन, और पूजा संपन्न होती है । ऋषि-मुनि अग्नि के माध्यम से देवताओं का आह्वान करते हैं, और समाज में नैतिकता, समृद्धि, और शांति की स्थापना करते हैं। अग्नि को "जठराग्नि" (पाचनशक्ति), "चित्ताग्नि" (मानसिक ऊर्जा), और "ज्ञानाग्नि" (ज्ञान का प्रकाश) के रूप में भी देखा गया है।

❖ **निष्कर्ष**

ऋग्वेद में अग्नि की उपादेयता बहु आयामी, गूढ और अत्यंत महत्वपूर्ण है । अग्नि न केवल यज्ञ के केंद्र में स्थित देवता हैं, बल्कि वे ब्रह्मा, पुरोहित, होता, हव्यवाहन, देवदूत, कवि, ऋषि, और समाज के मित्र के रूप में भी चित्रित किए गए हैं । यज्ञ में अग्नि की भूमि का देवताओं और मनुष्यों के बीच संवाद स्थापित करने, समाज में नैतिकता, समृद्धि, और शांति की

---

25. शुक्लयजुर्वेद १७.७९

स्थापना, तथा पर्यावरणीय और मानसिक शुद्धि के रूप में अत्यंत महत्व पूर्ण है । अग्नि के विविधरूप—आहवनीयाग्नि, गार्हपत्याग्नि, दक्षिणाग्नि, आदि यज्ञीय प्रक्रिया और जीवन के विभिन्न पक्षों का प्रतीक हैं । शास्त्रीय ग्रंथों, ब्राह्मणों, पुराणों, और आधुनिक वैज्ञानिक शोधों ने अग्नि और यज्ञ के महत्व को प्रमाणित किया है। आज भी अग्नि की पूजा-प्रथाएँ भारतीय समाज में जीवित हैं, जो हमारी सांस्कृतिक, धार्मिक, और वैज्ञानिक विरासत का अभिन्न अंग हैं ।

<u>सन्दर्भ-ग्रन्थ-सूची</u>

मूलग्रन्थ

1. ऋग्वेद संहिता, व्याख्याकार सायण, प्रकाशन वैदिक संसोधन मण्डल, पुणे, १८६८.

2. ऋग्वेद भाष्य, व्याख्याकार दयानन्द, श्रद्धानन्द अनुसन्धान प्रकाशन केन्द्र, हरिद्वार, २००१.

3. यजुर्वेद भाष्य(वाजसनेयी संहिता), व्याख्याकार दयानन्द सरस्वती, श्रद्धानन्द अनुसन्धान प्रकाशन केन्द्र, हरिद्वार, २००८.

4. कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तरीयसंहिता. सम्पा. हरि नारायण आप्टे, आनंदाश्रममुद्रणालय, १८२२.

5. अथर्ववेद सुबोधभाष्य. भाष्यकार श्रीपाद दामोदर सातवलेकर, स्वाध्याय मण्डल, पारडी, १९८५.

6. 'निरुक्त'यास्ककृत. व्याख्याकार छज्जुराम शास्त्री. नई दिल्ली: मेहरचन्द लछमनदास पब्लिकेशन, २०१२.

7. 'अर्थसंग्रह' व्याख्याकार कामेश्वर नाथ मिश्र. वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती ग्रंथमाला, १९७६.

सहायकग्रन्थ

1. सूर्यकान्त. "वैदिकदेवशास्त्र." आधार ग्रन्थ मैकडॉनल द्वारा रचित 'वैदिक माइथोलोजी' का स्वतन्त्र हिंदी रूपांतरण. नई दिल्ली: श्री भारत भारती प्रा. लिमिटेड, १९६१.

2. त्रिपाठी, गयाचरण. "वैदिक देवता : उद्भव और विकास." वाराणसी: भारतीय विद्या प्रकाशन, १९८१.

3. द्विवेदी, कपिलदेव. "वैदिक साहित्य एवं संस्कृति." वाराणसी: विश्वविद्यालय प्रकाशन, २०००.

मंत्र-सूची

१. अस्य महतो भूतस्य निः श्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः। (बृहदारण्यक उपनिषद् २.४.१०)

२. *अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्। (ऋग्वेद १.१.१)*

३. ऋचो ह यो वेद स वेद देवान्। (बृहदारण्यक उपनिषद् ८.१३०)

४. ये देवासो दिव्येकादशस्थ पृथिव्यामध्येकादशस्थ। अप्सुक्षितो महिनैकादशस्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम्॥ (ऋग्वेद १.१३९.११)

५. स वरुणः सायमग्निर्भवति स मित्रो भवति प्रातरुद्यन्। स सविता भूत्वान्तरिक्षेण याति स इन्द्रो भूत्वा तपति मध्यतो दिवम्। तस्य देवस्य क्रुद्धस्यैतदागो य एवं विद्वांसं ब्राह्मणं जिनाति। उद्वेपय रोहित प्र क्षिणीहि ब्रह्मज्यस्य प्रति मुञ्च पाशान् ॥ (अथर्ववेद १३.३.१३)

६. भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त । अदितेर्दक्षो अजायतदक्षाद्वदिति: परि। (ऋग्वेद १०.७२.४)

७. उत्तानायामजनयन्त्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भः। शिरिणायां चिदक्तुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः॥ (ऋग्वेद २.१०.३)

८. यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून्यो गा उदाजदपधा बलस्य। यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः॥ (ऋग्वेद २.१२.३)

९. अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत। स देवाँ एह वक्षति॥ (ऋग्वेद १.१.२)

१०. अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे। यशसं वीरवत्तमम्॥ (ऋग्वेद १.१.३)

११. अग्निर्होतानो अध्वरे वाजी सन्परिणीयते। देवो देवेषु यज्ञियः। (ऋग्वेद ४.१५.१)

१२. परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत्। दधद्रत्नानि दाशुषे। (ऋग्वेद ४.१५.३)

१३. आ यस्मिन्त्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि। मनुष्वद्दैव्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति॥ (ऋग्वेद २.५.२)

१४. अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम्। अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम्॥ (ऋग्वेद १.१२.१)

१५. अग्निर्देवाँ इह वक्षति। (ऋग्वेद १.१.२)

१६. आग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे । यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे वि वो मदे शीरं पावकशोचिषं विवक्षसे ॥ (ऋग्वेद १०.२१.१)

१७. सप्तते5अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः सप्त5ऋषयः सप्तधाम प्रियाणि। सप्तहोत्राः सप्तधात्वा यजन्ति सप्त योनीरापृणस्व घृतेन स्वाहा ॥ (यजुर्वेदे १७.७९)

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

श्रीभूवलयग्रन्थस्य कर्ता कुमुदेन्दुमुनिः

शिवनन्दिनी
शोधच्छात्रा, कर्नाटक संस्कृत विश्वविद्यालयः
चामराजपेटे, बेंगळूरु, कर्नाटक -560018
Contact Number: 8086966484
E-mail : shivanandini98@gmail.com

श्रीकुमुदेन्दुमुनिः, यः सिरिभूवलयस्य अद्भुतस्य ग्रन्थस्य रचयिता, सः कर्णाटकराज्यस्य चिक्कबल्लापुरमण्डलस्य नन्दीदुर्गदुर्गसमीपे स्थिते यलवल्लीग्रामे जन्म प्राप्तवान् इति परम्परया ज्ञायते। एतत् ग्रामम् अद्यापि तेनैव नाम्ना प्रख्यातम् अस्ति, तत्र च स्थानीयजनानां स्मृतिषु मुनिः सजीवः एव अस्ति। तस्य स्मरणं जागरूतं रक्षितुं तत्रत्यैः युवकैः 'कुमुदेन्दु युवक सङ्घ' इति नामकः समूहः स्थापितः, यः तस्य नाम्नि सामाजिक-सांस्कृतिककार्यक्रमान् आचरति।

तस्य ऐतिहासिकत्वं प्रमाणयितुं तत्र बहूनि स्थलानि सन्ति। जनाः एकं प्राचीनकूपं दर्शयन्ति, यस्मात् मुनिः स्वपूजनार्थं जलम् उद्धरति स्म इति परम्परा। तथैव ते तं भूभागम् अपि निर्दिशन्ति यत्र मुनेः वासस्थानम् आसीत्। कालक्रमेण तत्स्थलं अन्यस्य स्वामित्वे अस्ति, परं तत्रत्याः जनाः तं मुनिं स्वपूर्वजत्वेन गर्वेण स्मरन्ति। अद्य तस्मिन् गृहे कोऽपि न वसति, तस्य वंशजाः इतिहासेन विस्मृता बेङ्गळूरुनगरे निवसन्ति।

एतत् सर्वं वृत्तान्तं मया प्रत्यक्षरूपेण तस्मिन् ग्रामे भ्रमणकाले स्थानीयनिवासिभ्यः श्रुतम्। मां तत्र प्रति नेतुं बेङ्गळूरुनगर्याः श्रीमती पद्मिनी पद्मराज् (अखिलकर्णाटकमहिला-ऐक्यसंघस्य अध्यक्षा) तथा श्रीअभिनन्दनः (बेङ्गळूरुविकासप्राधिकरणस्य राजस्वसर्वेक्षणाधिकारी) इति महानुभावौ उद्युक्तौ आस्ताम्। एतैः तथ्यैः कुमुदेन्दुमुनेः ऐतिहासिकसत्त्वं दृढतरं भवतिइति"श्रीभूवलयसिद्धान्तस्य 'मङ्गलपाहुडम्' इति ग्रन्थस्य विवरणं भाष्यकर्त्री डॉ. तेजस्विनी देशपाण्डे उल्लिखितवती।"[1]

श्रीकुमुदेन्दुमुनिः आचार्यवीरसेनं राजानम् अमोघवर्षं च बहुवारं स्मरति। एतत्कारणात् बहवः जनाः अस्य मुनेः कालं नवमशतकम् इति मन्यन्ते। परं तु अद्यतनाः विद्वांसः तस्य रचनाशैलीं दृष्ट्वा अयं पञ्चदशशतकस्य मुनिः आसीत् इति मन्यन्ते।

आचार्यवीरसेनस्य शिष्यप्रशिष्याणां विषये 'दर्शनसार'ग्रन्थे देवसेनाचार्येण त्रिंशत्तम्याः गाथायाः द्वात्रिंशत्तम्याः गाथापर्यन्तं 'काष्ठसंघ'स्य उत्पत्तिविषये निर्दिष्टम् अस्ति। तत्र वीरसेनः, जिनसेनः इत्यादयः आचार्याः उल्लिखिताः सन्ति, परं तेषु कुमुदेन्दुमुनेः उल्लेखः नास्ति।

आचार्यः (कुमुदेन्दुः) दशमशतके विद्यमानस्य इन्द्रनन्द्याचार्यस्य 'नीतिसार'ग्रन्थस्य 'मङ्गल पाहुड'ग्रन्थस्य अष्टादशाध्यायतः

1. सिरिभुवलयसिद्धान्तदमङ्गलपाहुडवु, पृ-२१

द्वात्रिंशाध्यायपर्यन्तं उल्लेखं कृतवान् अस्ति। अनेन निश्चितं भवति यत् सः दशमशतकात् परवर्ती आसीत्। माघनन्द्याचार्येण रचितस्य 'शास्त्रसारसमुच्चय'ग्रन्थस्य श्लोकाः, तथा 'नियमसार'ग्रन्थस्य टीकां लिखितवतः पद्मप्रभमलदारिदेवस्य संस्कृतश्लोकाः अपि अस्य 'सिरिभूवलय'ग्रन्थे प्राप्यन्ते। एतयोः आचार्ययोः कालः द्वादशशतकम् (12th century) आसीत्।

श्रीशर्ववर्मणा रचितस्य 'कलाप कातन्त्र व्याकरण'स्य टीकां भावसेनत्रैविद्यः अरचयत्। तस्य मङ्गलश्लोकाः अपि अस्मिन् ग्रन्थे दृश्यन्ते। भावसेनस्य कालः त्रयोदशशतकस्य (13th century) मध्यभागः आसीत्।

तथैव ग्रन्थस्य ऊनषष्टितमे (59) अध्याये तृतीयमङ्गरसस्य उल्लेखः कृतः अस्ति। तृतीयमङ्गरसः क्रि.श. १५०८ तमे वर्षे (सन् 1508) आसीत्। एतत्कारणात् सः (कुमुदेन्दुः) षोडशशतकात् (16th century) पूर्ववर्ती न आसीत् इति निश्चितं भवति।

द्वितीयखण्डे 'श्रुतावतारे' तृतीयमङ्गरसेन या सरस्वत्याः स्तुतिः कृता, तस्याः उल्लेखः अपि अस्ति इति निर्दिष्टम् अस्ति। मङ्गरसः क्रि.श. १५०८ तमे वर्षे चेङ्गाळ्व (चेङ्गाळ्व) राज्ञां काल आसीत्।

द्वितीयखण्डे प्राप्यमानः तृतीयमङ्गः सरस्वत्यवतारानन्तरं आगतानां त्रयाणां पङ्क्त्यां (श्लोकानां) अस्ति। एरडने खण्डद् बरुव मूरणे मंग सरस्वतियवतारादंतरर मूरु सालिनंग।

गर्भदे बरुवंक सरणी माँगलिकमङ्गरसेन विरचितेषु काव्येषु दृश्यमानानि सरस्वतीस्तोत्राणि

वाणि! वीणापाणि संसारसागर द्रोणि! परधृतवाणि!घनदुरितवल्लीकृ
पाणि निश्रेयोद्ध मार्ग निश्रेणियंगजदन्दशूकवेणी ।
एणलोलविलोचने पेणकुलक्के कट्टाणि कल्याणि वाक् श्रेणी जिनमुखजनित ।
वाणी शास्त्रक्षोणिमाणदेन्नेदेयल्लि नेलसी सन्मतियीवुदु ॥७॥[2]
नव कवीश्वर विकसितानन घटंगलोळु नवरसवनिट्टु परिणिते प्रेक्षे मोदलाद
विविध परिकरमनोडगलेसि बळिकवर नालगेयेम्ब दर्विविडिदु
तवे पाकमं माडि रसिकजनसंततिय किविगे तीवुव भारतीदेवियं नेनेदु
सविवडेद षड्रसविपाकभेदमनेन्न बल्लंददिं पेल्वेनु ॥२॥[3]
वाणी वृजिनघनतर कांतार कृ पाणी संसारवारिधिगे
द्रोणि निल निःश्रेयोमार्ग निः श्रेणिगे नानेरगुवेनु ॥8॥[4]
परमब्रह्महृदयसरसिरुहो ।
दरदोळगोगेदातन सिरिमोगदोळु गरुविकेदाळि नेरेदु कैवल्यसतिगे सहचरियागि ।
भरदिं भव्यभुजंगरनवळोळ नेरपुव कोविदे नरसुरवंदिते ।
तरुणीमणि भारति मन्मतिगीवुदु मांगल्य ॥7॥[5]

---

2. सम्यक्त्वकौमुदिप्रथमसन्धि, श्लोकः- ७ 3. सूपशास्त्र, श्लोक – २ 4. नेमिजिनेशसंगतिद्वितियश्लोकः

5. मंगरसकवि प्रणीतं जयनृपकाव्यं प्रथमसंधि (परिवर्धिनी षट्पदि)अष्टमश्लोकः

मङ्गरसतृतीये सम्यक् कौमुदि ग्रन्थे कुमारेन्दु मुनिं स्मरति।

वंदिसुवे नानु मुददिंद गौतमदेव । नंदि गुणभद्र जिनसेनरावुलकोंड

कुंद भुजबलि हेमदेव मुनिचंद्र पद्मप्रभ मयूरपिंछि ॥

नंदिमित्र समंतभद्र केशव माघ –

णंदियकळंक विकळंक भद्रबाहु कुमु-

देंदु प्रभेंदु मोदलाद सूरिगळ पदमं नेनेदु सुखियप्पेनु । ।

किंतु एषः कुमुदेन्दु मुनिः त्रयोदशशताब्दे स्थितः आसीत्।

कुमुदेन्दु रामायणग्रन्थे स्मृताचार्याणां नामानि एतानि –

1. कुन्दकुन्दाचार्यः, समन्तभद्रस्वामी, कविपरमेष्ठी,गुणभद्रस्वामी, उमास्वातिः, श्रीपादस्वामी, श्रीपूज्यपादस्वामी, अकलङ्कदेवाचार्यः, विद्यानन्दः, अनन्तवीर्यः, वीरसेनाचार्यः, जिनसेनाचार्यः, भूतबलिः, पुष्पदन्तः, सिंहनन्द्याचार्यः, प्रभाचन्द्रः, श्रीवर्धमानभट्टारकः, श्रीधराचार्यः, वासुपूज्यः, अभयचन्द्रः, माघनन्दिः, बालचन्द्रमुनिः, गुणवर्मा, जयवर्मा, गजगः, गुणनन्दिः, नयवर्मा, होन्नः, पम्पः, रन्नः, मनोबाणः, जन्नः ,कुमुदचन्द्रः, जन्नः ।

कवेः कालः क्रि.श. ११५०-१२५० भवेत्। माघनन्दिनः कालः क्रि.श. १२६५। माघनन्दी तस्य गुरुः नासीत्। किन्तु कुमुदेन्दुरामायणे उल्लेखात् अयं प्रायेण त्रयोदशशतकस्य अन्तिमभागे आसीत् इति बहुभिः ऊह्यते।

अतः रामायणकाव्यं रचितवान् यः कुमुदेन्दुः, श्रीभूवलयग्रन्थं रचितवान् यः कुमुदेन्दुः, तयोः भिन्नत्वम् एव इति निश्चयः। सः त्रयोदशशतकस्य कुमुदेन्दुः, षोडशशतकस्य कुमुदेन्दुश्च — इयोः द्वयोः शैलीषु सादृश्यं दृश्यते।

रामायणे कुमुदेन्दोः नाम्नः उल्लेखः अनेकसु स्थानेषु अस्ति — ‘कुमुदेन्दुः स्वयम् एव प्रतिपादयति — अहं मुनीश्वरः, कविराजशिखामणिः, चरितकविः, सज्जनसुकविः च’ इति।

इदानीं प्राप्यते यत् काव्यं — ‘कुमुदेन्दुहरं वज्रप्रतिष्ठाकल्परिर्पणम्’ इति — अस्य संग्रहप्रथमदेशकः (भागः) एव...।

श्रीभूवलये अपि कुमुदेन्दोः नाम्नः उल्लेखः अनेकसु स्थानेषु अस्ति — “विरचयति कुमुदेन्दुर्गुरुर्यः, श्रीकौमुदीन्दुमुनिना निर्मापितं यलवभूमिरिदम्” इति।

"रीतियख्यातियोळ कुमुदेन्दु" - प्रकीर्त्याः रीतेः प्रसिद्धौ च कुमुदेन्दुः।

"दायदि कुमुदेन्दु मुनि" - दातृत्वेन कुमुदेन्दुमुनिः।

"गुरुवीरसेनर शिष्य कुमुदेन्दु" - गुरोः वीरसेनस्य शिष्यः कुमुदेन्दुः।

कुमुदेन्दुरामायणग्रन्थे सिरिभूवलयग्रन्थे च "सिद्धरस" (आयुर्वेदीयः) इति पदेन सह वर्तमानं साम्यं द्रष्टुं शक्यते।

"दोरये सुवर्णं तेये मळयजं बेरेसे दशांगं तेगये कुसुमधृति

करगिसे सिद्धरसं खंडिसे पुंडेक्षुव कांडचयं परिमर्दिसे हिमकुंकुममृगमद

वोरसे कर सांदिन पुणुगिन घन परिमळमेने मत्नति माडुगु चमत्नतियं संघर्षिसलु ॥42॥

सिरिभूवलयग्रन्थे सिद्धरसस्य उल्लेखः अनेकत्र कृतः।

प्रथमे अध्याये एकविंशतितमे (५१तमे) काव्ये लिखितम् –

“सिद्धरसं कृत्वा पुष्पान् नाशयति, बुद्धेः ज्ञानं च क्षिणं करोति” इति।

चतुर्दश अद्याये-

रसवनु हू हूविनिं मर्दिसि पुटविट्ट होस रस घुटिकेय कुट्टि।

रससिद्धियागे सिद्धान्त रसायन होस कल्पसूत्र वैद्यवद् ॥

अनेन प्रकारेण त्रयोदशशताब्दे स्थित कुमुदेन्दोः षोडशशताब्दे स्थित कुमुदेन्दोः च अनेकानि साम्याणि वर्तयितुं शक्यन्ते।

उपसंहारः

अस्माद् ज्ञायते यत् षोडशशताब्दौ आसीत्, न तु अष्टमशताब्द इति। यतो हि मङ्गरसस्य (माङ्गरस्य?) तृतीयस्य कालः ख्रीष्टाब्दैः पञ्चदशशतकं वर्तते। श्रीभूवलयस्य प्रथमखण्डे ऊनषष्ट्यधिकपञ्चाशदध्यायेषु (एकोनषष्टितमे अध्याये?) अस्य नाम कुमुदेन्दुमुनिना स्मृतम् अस्ति इति शंसति।

आधारग्रन्थसूची

1. कुमुदेन्दु कवि विरचित कुमुदेन्दु रामायण, प्रधान सम्पादक: हम्प नागराजय्य, सम्पादक: डा॥ पि.वि. नारायण, प्रकाशकगण: कन्नड साहित्य परिषद्, बेंगलुरु, १९८१।

2. मंगरसकवि विरचित नेमिजिनेश संगति, परिशोधकः – एर्तूरु शांतिराजशास्त्री, प्र पंडितरत्न एर्तूरुशांतिराजशास्त्रीट्रस्ट,बेंगलुरु।

3. मंगरसकवि प्रणीतं जयनृपकाव्यम्, परिष्कारः एस. ई. नरसिंहाचार्, म. आ रामानुजैयङ्गार्, प्रकाशकः कर्णाटक काव्यमञ्जरी, मैसूरु, १८९७।

4. मंगरसकवि विरचित सम्यक्त्व-कौमुदि, प्रकाशकः, दे. फ. चौगुले, कर्णाटक जैन काव्यमाला-पुष्प १, बेळगावि, १९२३

5. कुमुदेन्दुमुनिः, आचार्यश्री. *श्रीभूवलयसिद्धान्तस्य मङ्गलपाहुडम्* [मङ्गलपाहुडं नाम प्रथमः खण्डः]। सम्पादितः आदित्यसागरमहाराजः, श्रुतसंवेगी मुनिश्री। व्याख्याता तेजस्विनी देशपाण्डे, डॉ। नमोऽस्तु शासनसेवासमितिः, कर्णाटकविभागः, २०२५।

****

ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy

A National Peer-Reviewed Research Journal

Volume : XXVI, July to December-2025

SCIENTIFIC IMPOERTANCE OF BILVA (Aegle marmelos) PLANT

Dr Ishwara Prasad A

MA (San), MSC (Bot), PHD (San)

Department of Sanskrit, Samhita and Siddhanta
SDM College of Ayurveda & Hospital
BM Road, Thanniruhalla.
Hassan – 573201, Karnataka.
Ph: 9900766285
Email : ishwaraprasad84@gmail.com

Bilva is an important plant found every where in India being worshipped in shiva temples. This plant is native of India and found in countries such as Thailand, Bangladesha, Pakistan and Srilanka. Bilva plant belongs to Rutaceae family with scientific name *Aegle marmelos* (Linn) and common english name bael or wood apple. In Sanskrit it is having the synonyms as lakṣmīphalaḥ, hṛdyagandhaḥ, gandhagarbhaḥ, mahāaphalaḥ, śailūṣaḥ, śrīgandhaphalḥ, mālūraḥ, goharītakī, vātasāraḥ, nīlamallī, satyadharmā, dharāruhaḥ, māhākapitthaḥ, dhavikaḥ, rucīkaḥ, sarvarūpavān, bilvaḥ, śalāṭuḥ, śāṇḍilyaḥ, karkaṭaḥ, granthilaḥ, mataḥ, sadāphalaḥ, kṛṣṇamukhaḥ, kaṇṭakī nīlamallikā[1]. | bāle tvasya phale bilvakarkaṭī bilvapeśikā ||

Bilva properties are mentioned in different Koshas such as Dhanvantari Nighaṇṭu, Nighaṇṭu Ādarśa, Kaiyadeva nighaṇṭu[2], etc. Bilva pacifies kapha and pitta doshas which helps to maintain digestive health. Bilva root tastes sweet, balances tridosha-vata, pitta and kapha. The medicinal properties[3] of Bilva are its ability to aid digestion, antimicrobial action, cardioprotective qualities, immune system enhancement, diabetes management, anti-inflammatory properties, compounds in bilva have hepatoprotective effects supporting liver health, antioxidant defense, skin care, respiratory health etc.

Bilva plant is found in the sub-Himalayan Forests, from the Jhelum eastward, central and south India.

---

1. लक्ष्मीफलो हृद्यगन्धो गन्धगर्भो महाफलः॥१५॥ शैलूषः श्रीगन्धफलो मालूरो गोहरीतकी। वातसारो नीलमल्ली सत्यधर्मा धरारुहः॥ माहाकपित्थो धविको रुचीकः सर्वरूपवान्। बिल्वः शलाटुः शाण्डिल्यः कर्कटो ग्रन्थिलो मतः॥१७॥ सदाफलः कृष्णमुखः कण्टकी नीलमल्लिका। बाले त्वस्य फले बिल्वकर्कटी बिल्वपेशिका॥ - कैयदेवनिघण्टुः ओषधिवर्गः 15-18

2. श्रीफलस्तुवरस्तिक्तो ग्राही रूक्षोऽग्निपित्तकृत्। वातश्लेष्महरस्तस्य पत्रं संग्राहि वातजित्॥ १९॥ जटा दोषवमीकृच्छ्रशूलघ्नी मधुरा लघुः। कफवातामशूलघ्नो ग्राहिणी बिल्वपेशिका॥ काण्डं कासामवातघ्नं हृद्यं रुच्यग्निवर्धनम्। बिल्वं कटु कषायोष्णं तिक्तं दीपनपाचनम्॥ स्निग्धं तीक्ष्णं लघु ग्राहि हृद्यं वातकफापहम्। पक्वं विदाहि विष्टम्भि मधुरानुरसं गुरु॥२२॥ कैयदेवनिघण्टुः ओषधिवर्गः 19-22

3. https://www.hinduscriptures.in/vedic-lifestyle/symbols/the-sacred-bilwa-tree

Bilva plant is a large or middle-sized tree, deciduous, glabrous, armed with axillary, straight, sharp spines linear long. The branches are spiny. The bark is half inch thick, outer substance soft, grey, exfoliating in irregular flakes. The wood is yellowish white, or greyish white, hard with a strong aromatic scent when fresh cut; no heartwood. Pores are small ringed, in small groups of two or three together, sometimes, but not always, more numerous in the Autumn wood. Medullary rays are wavy, fine, short, white, numerous uniform and equidistant. Annual rings are marked by distant lines, and often by a continuous belt of pores. The leaves are alternate, trifoliate. The leaflets are 3 generally, sometimes 5, ovate-lanceolate, crenate, lateral sessile terminal long petioled. Flowers are bisexual, 4-5 merous, greenish - white, in short lateral panicles, with a fine, sweet, honey scent. Pedicels and calyx are pubescent. Calyx is flat, teeth small. The petals are imbricate, stamens numerous, oblong, flat testa densly clothed with thick fibrous hairs in a thick orange - coloured sweet aromatic gelatinous pulp.

Chemical Composition:

Root contain auraptene, marmin, umbelliferone and lupal. Alcoholic extract of root gave psoralen, xanthotexin, dimethoxy coumarin, scopoletin, tembamide marmin, skimmianine, and a glycoside skimmin. The presence of decursinol, an alkaloid haplopine, skimmianine-fagonine, marmesin, marmin, xanthotaxin, umbelliferone and lupeol is also reported from root bark. Wood contains -D-glucopyranoside, furoquinoline alkaloid, vinyl acetate, xanthotoxol-8-0- -sitosterol. dictaminine, marmelin, Fruit and stem contains gum. Fruit rind contains tannin. Fruit contains xanthotoxol, coumarins, scoparone, scopoletin, umbelliferone, -sitosterol, marmelide and marmesin, skimmin, allaimperatorin, marmesolin and psoralen. Seeds contain fatty oil. Bark contains tannin. Leaves yield an essential oil, aegelenine and aegeline; also condensed tannins; phlobotannins, flavan-3-ols, lecoanthocyanins, anthocyanins, flavonoid glycosides, skimmianine, -sitosterol, rutin, marmesinin.

Ethnotherapeutics :

Intake of Bilva leaves (juice) mixed with Trikatu decreases jaundice[4]. Obesity[5] is alleviated by taking decoction of Brhat pancamula (Bilva, Agnimantha, Syonaka Kasmari. and Patala). The paste of Bilva and Haritaki in equal parts removes foul smell of body and also mature boils[6]. Juice of Bilva leaves[7] removes faul odour of the body. One gets rid off fever[8] with colic by taking milk cooked with tender fruits of Bilva.

---

4. satryūṣaṇaṁ bilvapatraṁ pibennā kāmalāpahaml dantyardhapalakalkaṁ vā dviguḍaṁ śītavāriṇā || Carakasaṁhitā Cikitsāsthānam 16-59.

5. bilvo'gnimanthaḥ śyonākaḥ kāśmarī pāṭalā tathā | kvātha eṣāṁ jayen medodoṣaṁ kṣaudreṇa saṁyutaḥ || Śāraṅgadhara Saṁhitā 2-2-117.

6. bilvaśivā samabhāgā lepād bhujamūlagandhamapaharatil pariṇatapiḍakāñcāpi pūtikarañjotthabījaṁ vā || Bhāvaprakāśa Cikitsāsthānam 39-71.

7. bilvapatraraso vāpi gātradaurgandhyanāśanaḥl Vṛndamādhava 36-18.

8. एरण्डमूलोत्कथितं ज्वरात् सपरिकर्तिकात्। पयो विमुच्यते पीत्वा तद्वद् बिल्वशलाटुभिः॥ चरकसंहिता चिकित्सास्थानम् 3-235.

Juice of Bilva leaves is stained and added with ghee, rocksalt and Pippali, then it is rubbed with a cowrie in a copper vessel, fumigated with cow-dung fire and dissolved in milk. Filling eyes with this removes inflammation and pain and is useful in conjunctivities, glaucoma, lachrymation and congestion[9].

Oil mixed with alkali of Bilva[10] should be given in condition of vata causing pain in sides, stiffness and cardiac distress. In oedema[11] caused by three dosas, constipation, piles and jaundice, juice of Bilva leaves mixed with Marica is useful. During grahaniroga[12] one should take steamed tender fruits of Bilva with honey followed by intake of buttermilk added with Citraka powder. Paste of the tender fruit of Bilva[13] mixed with Sunthi powder and jaggery alleviates severe grahaniroga if the patient is kept on the diet of buttermilk.

One who eats tender fruits of Bilva regularly becomes able to control bleeding piles. In case of piles[14], the patient should be well massaged and then dipped into the warm decoction of Bilva. Saturating drink of buttermilk should be given mixed with Bilva and Kapittha for piles[15]. Cooked decoction of Bilva[16] added with honey should be taken in three types of vomiting. Decoction of Bilva and Sunthi checks vomiting[17] and visucika.

Sweet preparation with tender Bilva fruit, Ela, sugar and Laja (parched paddy) acts as appetiser[18]. Parched paddy mixed with sugar and dissolved in decoction of Bilva root (bark)[19] should be given to the child to check vomiting and diarrhoea. Badara fruits steamed with Bilva fruits[20] and when cooled taken with

---

9. bilvapatrarasaḥ pūtaḥ sājyasindhukaṇānvitaḥ | śulve varāṭikāghṛṣṭo dhūpito gomayāgninā || payasāloḍitaścākṣṇoḥ pūraṇācchophaśūlanut | abhiṣyande'dhimanthe ca srāve rakte ca śasyate|| Vṛndamādhava 61. 45-46.

10. pārśvaśūlamupastambhaṁ hṛdgrāhaṁ ca samīraṇaḥ | yadi kuryāt tatastailaṁ bilvakṣārānvitaṁ pibet || Aṣṭāṅgahṛdaya Cikitsāsthānam 15-45.

11. bilvapatra rasaṁ pūtaṁ soṣaṇaṁ śvayathau trije| viṭ saṁge caiva durnāmni vidadhyāt kāmalāsu ca || Vṛndamādhava 39-9. VM. 39.9.

12. svinnāni bālabilvāni khādet kṣaudreṇa mānavaḥ| takreṇānalagarbheṇa sārdhaṁ tad grahaṇīṁ jayet|| Baṁgasena Grahaṇī – 169.

13. śrīphalaśalāṭukalko nāgaracūrṇena miśritaḥ saguḍaḥ | grahaṇīgadamatyugraṁ takrabhujā śīlito jayati| Vṛndamādhava 4-10.

14. bilvakvāthe'thavā takre dadhimaṇḍāmlakāñjike| gomūtre vā sukhoṣṇe taṁ svamyaktamavagāhayet|| Carakasaṁhitā Cikitsāsthānam 14 - 47.

15. yuktaṁ bilvakapitthābhyāṁ mahauṣadhabiḍena vā | āruṣkarairyavānyā vā pradadyāttakratarpaṇam|| Aṣṭāṅgahṛdaya Cikitsāsthānam 8-35.

16. śrīphalasya guḍūcyā vā kaṣāyo madhusaṁyutaḥ| jayet tridoṣajāṁ chardiṁ parpaṭaḥ pittajāṁ tathā || Śāraṅgadhara Saṁhitā 2-2-85..

17. bilvanāgaraniḥkvātho hanyācchardivisūcikām | bilvanāgarakaiṭaryakvāthastadadhiko guṇaiḥ || Bhāvaprakāśa Cikitsāsthānam 6-112.

18. dīpano bālabilvailāśarkarālājasaktubhiḥ| Aṣṭāṅgahṛdaya Uttarasthāna 1-10.

19. bilvamūlakaṣāyeṇa lājāścaiva saśarkarāḥ | āloḍya pāyayed bālaṁ chardyatīsāranāśanam|| Baṁgasena Bālaroga - 49.

20. svinnāni piṣṭavad vāpi samaṁ bilvaśalāṭubhiḥ| Suśrutasaṁhitā Uttaratantre 40-133.

jaggery and oil checks diarrhoea. Fruit-pulp of Bilva and Madhuka mixed with sugar and honey and taken with rice-water checks diarrhoea[21] caused by pitta and rakta. One gets rid of abdominal disorder[22] (diarrhoea) after taking Pippali tender fruits of Bilva. The dietary preparation (khada) made of tender Bilva fruits[23], equal quantity of Sesamum paste, supranatant layer of curd and added with sour and ghee checks dysentery. To check diarrhoea[24] with blood immediately, tender fruits of Bilva mixed with liquid jiggery, honey and oil should be taken. Tender fruits of Bilva, Jaggery, Oil, Pippali and Sunthi-all these together should be taken in condition of obstructed vata pain and tenesmus. Decoction of Bilva and Amra seed mixed with honey and sugar checks vomiting and diarrhoea. Parts used are fruit, root and leaves. Dose for intake is Powder-3-5gm, Leaf juice is 10-20ml and Decoction is 50-100ml.

Pharmacology :

Ripe fruit pulp is a refreshing drink, soothening in diarrhoea and dysentery. Psoralen in fruit inhibit seed germination. Alyranocoumarin in the seeds are anti-ulcer. Seed yields 32% oil, antibacterial. Essential oil is antimycotic. Flowers allay thirst, vomiting and dysentery. Leaf, fruit, root extract hypoglycemic-regenerates damaged pancreas, promote wound healing. Leaves are used in abscess, maggot wounds.

Religious Importance :

Offering Bilva leaves is a method to please Lord Shiva. The three leaflets of leaves are considered to represent Brahma Vishnu and Shiva. Bilva leaves are used in daily Pooja to worship Lord Shiva. BIlva leaves believed to bring peace and prosperity, purifying the environment.

The bilva leaves are held sacred to Lord Ganesha, Suryanarayana, Satyanarayana, Mahesha and to goddessess Gowri, Varamahalakshmi, Parvati. The flowers are offered to Lord Ganesha, Shiva, and to the goddessess Gowri, Varamahalakshmi. Leaves are offered to sage Vishwamitra. Plant is held sacred to Citra constellation. This is one of the most sacred trees of India. It is generally cultivated near temples and dedicated to Lord Shiva, whose worship cannot be completed without the leaves of this tree. It is incumbent upon all Hindus to cultivate and cherish this tree and it is sacrilage to cut it down. The tree is sacred to the Trimurti, being a representative of Shiva. It is also sacred to the Parvati. The planting of the trees by the waysides gives long life.

---

21. bilvamadhyaṁ samadhukaṁ śarkarākṣaudrasaṁyutam| taṇḍulāmbuyuto yogaḥ pittaraktotthitaṁ jayet|| Suśrutasaṁhitā Uttaratantre 40-127.

22. kaṇāṁ madhuyutāṁ pītvā takraṁ pītvā sacitrakam| jagdhvā vā bālabilvāni mucyate jaṭharāmayāt|| Carakasaṁhitā Cikitsāsthānam 19-113 .

23. kalkaḥ syād bālabilvānāṁ tilakalkaśca tilakalkaśca tatsamaḥ| dadhnaḥ saro'mlasnehāḍhyaḥ khaḍo hanyāt pravāhikām || Carakasaṁhitā Cikitsāsthānam 19-34.

24. drave sarakte sravati bālabilvaṁ saphanitam |sakṣaudratailam prāgeva lihyādāśu hitaṁ hi tat || Suśruta Saṁhitā Uttaratantre 40—119

The leaves are used in enchantments. A story about origin of bilva tree says that one day when Parvati was resting, some drops of sweat fesll from her forehead on the Mandara parvata, from which bilva tree grew. Different deities lives in Bilva tree as Girija lives on the roots, Dakshayani on its branches, Parvathi in leaves, Katyayani in the fruit, Gauri in its flowers and various shaktis reside in thorns. The Goddess of wealth Lakshmi lives in bilva tree.

References:

1.Caraka Saṁhitā of Agnivesha Elaborated by Caraka &Dridhabalā Edited by Vaidya JadvjiTrikamji Acharya Published by ChaukhambaSurbharatiPrakashan Varanasi, Year : 2021.

2. SushrutaSaṁhitā of Sushruta Edited by Vaidya JadvjiTrikamji Acharya & Narayan RamacharyaKavyatirtha, Published by Chaukhamba Sanskrit Sansthan Varanasi, Year : 2015

3. Ashtangahridaya of Vagbhata Edited by Pt. Hari Sadashiva Shastri ParadkaraBhishagacharya Published by Chaukhamba Sanskrit Sansthan Varanasi, Year 2016

4. Aṣṭāṅgasaṁgraha of Vṛddhavāgbhaṭa, Prologue in Sanskrit and English by Prof. Jyotir Mitra, Edited by Dr Shivaprasad Sharma, Published by Choukhambha Sanskrit Series Office Varanasi, Year : 2019

5. Kaiyadeva-Nighaṇṭu Edited and translated by Prof Priyavrat Sharma & Dr Guru Prasada Sharma, Published by Chaukhambha Orientalia Varanasi, Year : 1979.

6. Caraka Samhita with Vaidya Manorama Hindi Commentary by Shukla Vidyadhar, Chaukhambha Sanskrit Pratishthana Varanasi, Year : 2006

7. Śārańgadharasaṁhitā (Cikitsāgrantha) Āyurvedoddhārakavaidyapañcānana5. Vaidyaratna rājavaidyapaṇḍita Rāmaprasādavaidyopādhyāya kṛta hindīṭīkā sahita published by Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa Bambayī Prakāśana, Mumbai, Year : 2004

8. Classical uses of Medicinal Plants by Priya Vrat Sharma published by Chaukhambha Vishvabharati, Varanasi, Year : 2004

9. The wealth of India, Published by The Director, CSIR New Delhi, Year : 1950

10. Baṁgasena (Hindīṭīkāsahita), Ṭīkākāraḥ Kavivara Śrī Śāligrāmajīvaiśya Saṁśodhana Kartā Śrī Vaidya Śankaralālajī Jaina, Khemarāja Śrīkṛṣṇadāsa Bambayī Prakāśana, Mumbai, Year : 2003

11. Flora of Bangalore District by Dr. S.V. Ramaswamy Published byPrasaranga, University of Mysore, Mysore, Year :1973

12. Poisonous and Medicinal Plants By K Narayana, Published by Jayashree Publications, Lower Palace orchard, Bangalore-003

13. Medicinal Plants of India, Volume 1 Karnataka Published by S.N.Yoganarasimhan Publication : Interline Publishing Pvt. Ltd Bangalore, Year : 1996

14. Scientific Significance of Plants used in Vaidikla samskara Karmas, PhD thesis of Ishwara Prasad A, submitted to University of Mysore in 2005

15. Sacred plants of India by Brahma Prakash Pandey, Publication : Sree Publishing House, 1049, KotraChhajju Pandit Model Basti, New Delhi, Year : 1989

16. Flora of Bangalore District by Dr. S.V. Ramaswamy Published by Prasaranga, University of Mysore, Mysore, Year :1973

17. Bhavaprakasha of Bhavamishra by Bhishagratna Pandit Sri Brahma Shankara Mishra (Part 2), Published by Chaukhambha Sanskrit Sansthan Varanasi, Year : 2000

18. https://www.hinduscriptures.in/vedic-lifestyle/symbols/the-sacred-bilwa-tree

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

परवर्ती व्याकरण ग्रंथों पर काशिका वृत्ति का प्रभाव

अनिशकुमार दूबे
शोधछात्र, जैन-बौद्धदर्शनविभाग
संस्कृतविद्याधर्मविज्ञानसंकाय
काशीहिन्दूविश्वविद्यालय,वाराणसी- 221005
Email- anishdubeybhu@gmail.com,
मो.- +917991568156

सारांश-

संस्कृतव्याकरणके इतिहास में काशिकावृत्ति का स्थान अत्यंत महत्व पूर्ण है। यह ग्रंथ पाणिनीय अष्टाध्यायी पर आधारित एक सरल, सुव्यवस्थित, एवं शिक्षोपयोगी है। यह पाणिनीय अष्टाध्यायी के कठिनता को सुगम बनाने में सफल रही हैं। व्याकरणाचार्यों के लिए यह आदर्शव्याख्यात्मकग्रन्थ सिद्ध हुआ।

काशिकावृत्ति वह सेतु है जिसने पाणिनि के सूत्र शास्त्र को सिद्धांत कौमुदी की अतिसरल परम्परा तक पहुंचाया। संस्कृत व्याकरण परम्परामें पाणिनि अष्टाध्यायी निःसंदेह सर्वाधिक प्रामाणिक ग्रन्थ मानी जाती है। परन्तु अष्टाध्यायी की संक्षिप्त सूत्र शैली एवं गूढ़ दार्शनिक विवेचना सामान्य आचार्यों एवं विद्यार्थियों के लिए सह जरूपसे ग्राह्य नहीं थी, इसलिए काशिकावृत्ति और भी महत्त्वपूर्ण हो जाती है।

मुख्यशब्द-

काशिका, महाभाष्य, सिद्धान्तकौमुदी, पदमंजरी, अष्टाध्यायी, जैनेन्द्रव्याकरण, प्रत्यय, व्याकरणाचार्यों, गणपाठ।

विषयविवेचन-

यद्यपि महर्षि पतंजलि द्वारा रचित महाभाष्य अष्टाध्यायी की गहनतम व्याख्या के रूप में प्रतिष्ठित हुआ फिर भी उसकी दार्शनिक एवं तर्क प्रधान शैली व्यवहारिक अध्ययन के लिए कठिन मानी गई। इसी कठिनता को दूर करने के लिए सातवीं शताब्दी में आचार्य जयादित्य एवं वामन ने काशिकावृत्ति की रचना की। पाणिनि अष्टाध्यायी की कठिनता को सरलता सुचारू एवं सहज रूप से ग्राह्य बनाना ग्रंथ का मुख्य उद्देश्य रहा है। इस ग्रन्थ में कई गणपाठ उपलब्ध है जोकि बाकि ग्रंथों में अनुपलब्ध है यह भी इस ग्रंथ की विशेषता है, काशिका शब्द के दो अर्थ हो सकते हैं –प्रथम है कि काश धातु से निष्पन्नता के कारण इस का अर्थ प्रकाशित करनेवाली "यह प्रथम अर्थ है, और द्वितीय अर्थ पदमंजरी कार हरदत्त मिश्र के अनुसार काशिका की रचना काशी में हुई इसीलिए इस को काशिका कहा गया। **काशिषुभवाकाशिका**[1]।

"अष्टाध्यायी" पर अनेक प्राचीन एवं अर्वाचीन आचार्यों ने वृत्ति ग्रन्थ लिखे है। मूलतः दो प्रकार के

---

1. काशिकावृत्ति

व्याख्यान ग्रंथ उपलब्ध होते हैं प्रकरण अनुसार ग्रंथ – काशिका आदि । प्रक्रियानुसार ग्रन्थ "वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी" आदि । प्रकरणानुसार ग्रंथों में अष्टाध्यायी के सूत्रों को भंग किये बिना ही व्याख्यान किया जाता है । महर्षिपतञ्जलि ने व्याख्यान ग्रंथ का स्वरूप इस प्रकार बतलाया है- केवल चर्चा-परिचर्चा मात्र को व्याख्यान नहीं कहा जा सकता, अपि तु जहाँ उदाहरण, प्रति उदाहरण तथा अधिकार आदि की चर्चा होती है उसे व्याख्यान ग्रन्थ कहा जाता है । भाषावृति के अनुसार व्याख्यान के पाँच अवयव बतलाये गए -

1. पदच्छेद
2. पदार्थोक्ति
3. विग्रह
4. वाक्ययोजना
5. समाधान।

इन पांचों अवयवों से युक्त काशिकावृत्ति अष्टाध्यायी पर प्रमाणभूत ग्रन्थ है ।

"वाक्यपदीय" एवं महाभाष्य के उपरान्त काशिका ही सर्वाधिक प्रमाणिक एवं प्रचलित है । इसे एक वृत्ति तथा प्राचीनवृति के नाम से भी जाना जाता है ।

वैसे तो काशिका के कर्ता जयादित्य एवं वामन दोनों को बराबर कर्ता माना जाता है परन्तु इनमें भी कई मतान्तर है इसपर पण्डित बालशास्त्री, हरिदीक्षित, श्रीशचन्द्र, पं. युधिष्ठिरमीमांसक एवं चीनीयात्री इत्सिंग ने अपना-अपना मत दिया है ।

काशिका की आवश्यकता

अष्टाध्यायी क्रम के बिना सूत्रार्थ न तो स्पष्ट होता है और नाही बुद्धि में अवस्थित । काशिकावृत्ति के बिना पाणिनीय व्याकरण का तलस्पर्शी ज्ञान सम्भव नहीं है । अष्टाध्यायी के क्रम का अनुसरण कर के काशिकावृति के द्वारा व्याकरण का अध्ययन ही अध्येता – वर्ग के लिए लाभप्रद सिद्ध होता है, इसे सभी विद्वज्जन एक मत होकर स्वीकार करते हैं, कौमुदी क्रम से अध्ययन करने वालों को भीपद-पदपर अष्टाध्यायी – परायण की आवश्यकता पड़ती है । तत्परिणाम स्वरूप वर्तमान में विद्वज्जन को काशिकावृति के अध्ययन-अध्यापन की महती आवश्यकता अनुभूत है ।

काशिका की वैशिष्ट्य एवं शैली

इस में अष्टाध्यायी के प्रत्येक सूत्रों की व्याख्या की गयी है । इस की भाषा सरल व प्रवाहयुक्त है । इस की प्रसादमयीशैली ने इस ग्रन्थ को इतना लोकप्रिय बना दिया है कि इस की समता कोई दूसरा ग्रन्थ नहीं करसकता । इस में विशेषस्थलों पर कारिकाओं का उपयोग किया गया है तथा शंका-समाधान अन्त में निर्दिष्ट है । इस की विशिष्टता निम्नलिखित है-

- व्याकरण जैसे दुरुह तथा शुष्क विषय को सुगम तथा अत्यन्त रोचक शैली में प्रस्तुत किया गया ।
- वार्तिकों का अर्थसहित प्रस्तुति करण किया गया ।
- गूढ़स्थलों पर विस्तृत व्याख्या की गई ।

- काशिकावृत्ति में गणपाठ प्राप्त होता है।
- काशिकावृत्ति में सूत्रों की व्याख्या प्राचीनवृत्तियों से दी गई है।
- काशिकावृत्ति में महत्वपूर्ण वार्तिकों को भाष्य से ग्रहण किया गया है।
- कतिपय स्थलों पर भाष्य एवं काशिका का विरोध भी प्राप्त होता है।

इस की विशेषता में किञ्चित्पंक्तियाँ हैं, जोकि यह स्पष्टकरता है कि यह व्याकरणग्रन्थों पर आधारित है-

वृत्तौ भाष्ये तथा धातूनामपारायणादिषु।
विप्रकीर्णस्यतन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ।।[2]

अर्थात् –वृत्तिग्रन्थों में, भाष्य में, धातुपरायण तथा तन्त्र अर्थात्व्याकरणशास्त्र को प्रस्तुत किया जा रहा है।
इस के उपरान्त काशिकावृत्ति का प्रयोजन उद्धृत है-

इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणाविवृतगूढसूत्रार्था।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ।।[3]

अर्थात्- यह ग्रन्थ इष्टियों के व्याख्यान से युक्त, विशुद्धगणपाठों से युक्त तथा व्युत्पन्नरूपों की सिद्धि प्रस्तुत करनेवाली है।
इसी क्रम में एकश्लोक उपस्थित होता है-

व्याकरणस्यशरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावात्।
शिष्टपरिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ।।[4]

पूर्व के दो श्लोकों में काशिका को व्याकरणशास्त्र का शरीर बतलाया गया है। महाभाष्यकार पतञ्जलि आदि ने इसीका प्रणयन किया है।**"अथ शब्दानुशासनम्"**[5] शब्दानुशासननामक शास्त्र का प्रारम्भ किया जारहा है।
महर्षि पतञ्जलि के महाभाष्य की एक सुप्रसिद्धपंक्ति की काशिका में व्याख्या की गयी है-

"लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्" [6]**।**

टीकाग्रन्थ- काशिकावृत्ति पर पदमञ्जरी एवं न्यास नामक 2 दो प्रमुखटीकायें उपलब्ध होती है।
पदमञ्जरी- हरदत्त मिश्र एवं **न्यास** आचार्य देवनन्दिद्वारा रचित है।
प्रभाव- काशिकावृत्ति का प्रभाव केवल मात्र एक ग्रन्थ तक सीमित नहीं रहा, अपि तु इसने लगभग सभी समस्त परवर्ती व्याकरणग्रन्थों की नींवरखी। इन प्रभावों को तीन प्रकार के स्तरों पर रख सकते हैं।
(१) भाष्यात्मकस्तर
(२) वृत्तिकारस्तर
(३) नवव्याकरणस्तर

---

2. काशिकावृत्ति – श्लोक-1 3. काशिकावृत्तिश्लोक-2 4. शिकावृत्तिश्लोक-3 5. म.भा. 1.1 6. म.भा.

(१) भाष्यात्मकस्तरपरप्रभाव -

काशिकावृति के उपरान्त जो भी ग्रन्थ रची गयी है वह यातो काशिकाको आधारमानकर यातो उस की पद्धति का अनुकरण किया गया है।

(क) **न्यास** (जिनेन्द्रबुद्धि)—

यह ग्रन्थ काशिकावृत्ति पर आधारित है, इस में विस्तृत भाव्य का उल्लेख है। आचार्य जिनेन्द्रबुद्धि ने अत्यन्त गहराई से समीक्षा की है। आचार्य ने काशिका का दार्शनिक विवेचन भी किया है।

(ख) **पदमञ्जरी** - हरदत्तमिश्र-

यह ग्रन्थ भी काशिका पर आधारित है, पदमञ्जरी में काशिका के वार्तिकों एवं उदाहरणों की गू□व्याख्या की गयी है, इस ग्रन्थ पर भी काशिका का प्रभाव स्पष्टरूप से दिखालाई देती है।

(२) **वृत्तिकारस्तरपरप्रभाव**-

काशिकावृत्ति के उपरान्त जो भी वृत्तियाँ अथवा सर लटीकाएँ लिखी गई है वह सभी काशिकाके शैली से प्रभावित है।

(क) **प्रदीप**टीका (कैय्यट)

यद्यपि प्रदीपटीका महाभाष्य पर लिखा गया है, लेकिन इस के सूत्र-व्याख्यानों में काशिका की संरचना का स्पष्ट अनुकरण दिखलाई पड़ता है। कैय्यट ने अपने ग्रन्थ में विभिन्नस्थलों पर काशिका के तर्क एवं उदाहरण को ग्रहण किया है। यह कहना गलत नहीं होगा कि यह ग्रन्थ भी काशिका से प्रभावित है।'

(ख) **तत्वबोधिनी** - ज्ञानेन्द्रसरस्वती -

यह ग्रन्थ भी काशिका से प्रभावित है, इस की शैली काशिका की परम्परा में आ जाती है। है, जहाँ पर सूत्रों के सरल अर्थ प्रयोग एवं उदाहरण मुख्य रहते हैं।

(३) **नवव्याकरणस्तरपर प्रभाव**-

काशिका-वृत्ति का प्रभाव केवल पारम्परिक पाणिनीय शाखा तक सीमित नहीं रहा, अपि तु बाद के स्वतन्त्र व्याकरणप्रणेताओं पर भी इस का अत्यन्तगहरा प्रभाव पड़ा।

(क). **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी** (भट्टोजीदीक्षित)-

इस ग्रन्थ की रचना का मुख्य उद्देश्य वही था जो काशिकावृत्ति का था, पाणिनीय अष्टाध्यायी को सरल एवं सुगम रूप में प्रस्तुत करना। भट्टोजिदीक्षित के सूत्रों का पुनःक्रमण कर के व्याकरण को शिक्षोपयोगी बनाया, ठीक उसी प्रकार जिस प्रकार जयादित्यवामन ने बनाया था। सिद्धान्तकौमुदी की भाषा तथा व्याख्यापूर्णरूप से काशिका से प्रभावित है।

(ख)- **लघुसिकान्तकौमुदी एवं मध्यसिद्धान्तकौमुदी- (वरदराजाचार्य)** –

इन ग्रन्थों ने भी काशिका के उद्देश्य को पकड़कर रखा तथा उस का अनुसरण भी किया, काशिका के समान ही सरलीकरण की ओर इस ग्रन्थ ने अपनी नींवरखी। इस में उदाहरण एवं प्रत्ययों की व्याख्या उसी पद्धति में की गई है जैसी काशिका में उपलब्ध होती है।

(ग) **परिभाषेन्दुशेखर** (नागेशभट्ट) नागेशभट्ट जीने भी काशिका के अनेक तात्विक निष्कर्षों को अपने परिभाषाओं में संग्रहीत ग्रन्थ में ग्रहण किया है। नागेशभट्ट ने कई स्थलों पर "काशिकायां उक्तम्"[7] ऐसा कहकर काशिका के मत का उल्लेख किया है।

अन्यशाखाओं में काशिकावृत्ति का प्रभाव-

जैनेन्द्रव्याकरण-

यद्यपि यह एक स्वतन्त्र जैनपरम्परा का व्याकरण ग्रन्थ है, किन्तु इस की सूत्रशैली, उदाहरण, प्रयोग आदि में काशिका की शैली स्पष्टरूप से दिखलाई पड़ती है।

इसी प्रकार चान्द्रव्याकरण भी पाणिनीय व्याकरण से भिन्न होते हुए भी किञ्चित्स्थलों पर कशिका की शै लीकी प्रतीति होती है। सरस्वतीकण्ठाभरण एक काव्यात्मकव्याकरण का ग्रन्थ है, किन्तु इस के तर्क एवं सूत्रार्थ काशिका से प्रभावित है।

निष्कर्ष -

एतावता इन विभिन्नग्रन्थों के साक्ष्य दृष्टव्य होने से यह स्पष्ट है कि काशिकावृत्ति का परवर्ती व्याकरण ग्रन्थों पर गहरा एवं अद्भुत प्रभाव पड़ा है। काशिका ने पाणिनीय परम्परा को अतिसरल, जनसुलभ, सुव्यवस्थित एवं शिक्षोपयोगी बनाया। काशिका के प्रभाव से परवर्ती व्याकरण ग्रन्थों की नवीनपरम्परा प्रारम्भ हुई जिस में – वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, पदमञ्जरी, न्यास, परिभाषेन्दुशेखर आदि प्रमुख हैं जोकि काशिका से प्रभावित है। वै से काशिका का प्रभाव केवल मात्र व्याकरण परम्परामें नही रही है, अपि तु दर्शन, शिक्षापद्धति एवं व्यवहार पर भी यथासम्भव गहरा प्रभाव पड़ा है॥

सन्दर्भसूची-

(१) काशिकावृत्ति, जयादित्यवामन, चौखम्भासुरभारतीप्रकाशनवाराणसी

(२) महाभाष्य, महर्षिपतञ्जलि, चौखम्भासुरभारतीप्रकाशनवाराणसी

(३) अष्टाध्यायी , पाणिनि,चौखम्भासुरभारतीप्रकाशनवाराणसी

(४) पाणिनि.असर्वेऑफरिसर्च,जार्जकार्डोना,मोतीलालबनारसीदासप्रकाशनदिल्ली

(५) संस्कृतव्याकरणशास्त्रकाइतिहास,युधिष्ठिरमीमांसक, भारतीयप्राच्यविद्याप्रतिष्ठान

(६) जैनेन्द्रव्याकरण, आचार्यदेवनन्दि, भारतीयज्ञानपीठकाशी

****

---

7. परिभाषेन्दुशेखर

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

भारतीयज्ञानपरम्परायां किमर्थम् आसीत् शब्दस्य अत्यधिकं महिमा

(Why was the word so highly regarded in the IndianKnowledge System?)

Dr. Sumanta Bhaskar
Assistant Professor,
School of Vedic Knowledge System,
Chinmaya Vishwa Vidyapeeth,
Onakkoor Road, Ernakulam, Kerala – 686667.
Ph-8116532861
Gmail- vedavidbhaskar@gmail.com

* **शब्दस्वरूपम्**

भारतीयज्ञानपरम्परायां शब्दस्य अत्यधिकं महत्त्वं तत्त्वतः दर्शनप्रणालीनां मूलस्वरूपे एव निहितम् अस्ति। शब्दः केवलं भाषायाः माध्यमं न, अपि तु ज्ञानप्राप्तेः, ब्रह्मविज्ञानस्य च मुख्योपायः इति भारतीयाः आचिन्तयन्। इदं कारणं यत्, शब्दः न केवलं अर्थबोधनाय प्रयुज्यते, अपि तु सः स्वयमेव तत्त्वबोधनाय समर्थः इति मन्यते।

नीचे अस्य प्रश्नस्य विस्तृतं उत्तरं दर्श्यते—

*** शब्दः ज्ञानहेतुः**

भारतीयदर्शनपरम्परायां विशेषतः न्यायदर्शने, शब्दः प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते।

प्रमाणम् इत्युक्ते यद् अर्थसिद्धिकरणे समर्थं तद्।

शब्दः प्रमाणम्इत्युक्ते वेदवाक्यानि, आप्तवाक्यानि च ज्ञानाय साधनानि भवन्ति। तस्मात्, शब्देन साधुज्ञानात् सत्यम् अपि प्राप्तुं शक्यते।

*** वेदेषु शब्दमहिमा**

वेदाः अपौरुषेया: इति श्रूयते। ते शब्दस्वरूपा एव। वेदवाणी (श्रुति) ब्रह्मस्वरूपिणी इत्यपि मन्यते। तेन वेदवाक्यस्य (शब्दस्य) अविचलितं सत्यत्वं स्वीक्रियते।

*** मीमांसायां शब्दे परमार्थतत्त्वविवेचनम्**

मीमांसकाः शब्दं नित्यं मन्यन्ते।

"शब्दः नित्यः, अर्थः अपि तेन ज्ञायते" इति तेषां प्रतिपत्तिः। शब्दस्य नित्यत्वात् तेन ज्ञेयस्य (धर्मस्य) अपि नित्यत्वं सिध्यति।

*** योगदर्शने शब्दः साधनस्वरूपः**

पतञ्जलियोगसूत्रेषु "तज्जपस्तदर्थभावनम्" इत्युक्तं — मन्त्रजपेन (शब्देन) ईश्वरप्राप्तिः साध्या।

अत्र ओंकारः परमशब्दरूपेण चिन्त्यते।

*** व्याकरणे शब्दस्य तात्त्विकत्वम्**

पाणिनीयव्याकरणं शब्दानुशासनम् इत्येव।

भाषायाः शुद्धता, अर्थबोधशक्तिः, प्रमाणत्वं च — एते सर्वे गुणाः शब्दनिष्ठत्वात् सम्भवन्ति।

भाषायाः विकासः अपि तत्रैवाद्भूतः।

*** तन्त्रशास्त्रेषु मन्त्रमाहात्म्येन शब्दमहत्त्वम्**

मन्त्राः अपि विशेषशब्दरचनाः। मन्त्रजपेन मानसिकविकासः, आत्मसिद्धिः, शक्तिसञ्चारः च संभवति — एतदपि शब्दस्य महिमा। इत्यादयः सर्वे अग्रे आलोच्यन्ते।"वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे" इति श्रुतिकथितान्यनेकानि प्रमाणानि वर्तन्ते यैः शब्दस्य मुख्यप्रयोजनं प्रतिपाद्यते। अयं शब्दः सर्वविधलोकव्यवहारं समुत्पादयति। अयं शब्दः व्यापकः नित्यश्च भवति। परन्तु अत्र शब्दस्य नित्याऽनित्यत्वविषये विभिन्नमतानि वर्तन्ते, तान्यहं वक्ष्ये। शब्दस्योत्पत्तिविषयेऽपि अनेके वादाः प्रसिद्धाः सन्ति। केचन "अनुरणन" सिद्धान्तमत्र (शब्दोत्पत्तिविषये) स्वीकुर्वन्ति, केचिच्च पृथगेव भणन्तीति। अत्र विषये नैकानि मतानि वर्तन्ते।

*** न्यायमते शब्दस्वरूपविमर्शः**

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः इति चत्वारि प्रमाणानि वर्तन्ते। तत्रान्तिमं प्रमाणं शब्दप्रमाणम् एव भवति। अत्र शाब्दप्रमायाः करणं शब्दप्रमाणं भवतीति। सिद्धान्तमुक्तावल्याम् एवमुक्तम्

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः। शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी।। [1]

अत्र "पद" इति (श्लोकेऽस्मिन्) उच्चरितं पदं शब्दस्य बोधकं वर्तते। स च शब्दः कीदृशः इत्यत्र नैयायिकानां मतं निरूप्यते-

नैयायिकाः वदन्ति शब्दोऽनित्यः सकारणकत्वात् घटवत्, यत् यत् सकारणं तत्तदनित्यं यथा घटः वर्तते। सकारणकश्च, शब्दोऽप्यनित्यो वर्तते। यथा मृत्तिकादिजन्यः घटो वर्तते तथैव संयोगश्च शब्दं जनयति विभागोऽपि शब्दं जनयति। वंशदलद्वयविभागेन चटचटाशब्दस्योत्पत्तिः भवति इति सर्वे जानन्ति, भेरीदण्डसंयोगेन झङ्ङ्काराादिशब्दोत्पत्तिः इत्यपि सर्वेऽनुभवन्ति, तथैव देवदत्तोच्चारितशब्दो वीचीतरङ्गन्यायेन शब्दान्तरं जनयति। जायमानशब्दोऽपि शब्दान्तरमिति रीत्या जायमानं कर्णविवरवर्तिनं शब्दं यज्ञदत्तः शृणोति। इन्द्रियाणि प्राप्यकारीणि भवन्ति, नत्वप्राप्यकारीणि। तथा सतीन्द्रियसंबद्धा अपि शब्दाः श्रवणगोचरीभूताः भवेयुः।

ननु संयोगविभागौ शब्दस्य उत्पत्तौ कारणे भवतः ? आहोस्वित् अभिव्यक्तिकारणमिति संशयोऽत्र जागर्ति। सति संशये नैकतर-कोटिनिश्चयो भविष्यतीति चेत्सत्यं शब्दोऽनित्यः इन्द्रियग्राह्यत्वाद् रूपादिवत् इत्यनुमानेन शब्दस्याऽनित्यत्वं ज्ञायताम्। दारुव्रश्चने दारु (काष्ठम्) परशुसंयोगनिवृत्तौ सत्यां दूरस्थेन शब्दो गृह्यते। न च व्यञ्जकाऽभावे व्यङ्ग्यस्य ग्रहणं दृश्यते। दीपे सति घटं पश्यति जनः, न तु तदभावे अन्धकारे। तथा च शब्दस्य संयोगो न व्यञ्जकः, किन्तु जनक एवेत्यवधारयते भवान्। संयोगस्य शब्दोत्पादकत्वे तु संयोगजन्यशब्दः सजातीये शब्दान्तरमुत्पादयति सोऽपि तथेति वीचीतरङ्गन्यायेन जायमानं शब्दं श्रोत्रं गृह्णाति।

ननु येनेन्द्रियेण यद् गृह्यते तेनैव तद्गता जातिः तदभावश्च गृह्यत इति नियमेन घटत्वस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वेऽपि तस्य नित्यत्वेन कथं शब्दस्याऽनित्यत्वं निश्चिनोति।

यथा तीव्र भवानिति चेत् जन्यवदुपचारेण शब्दस्य अनित्यत्वं निश्चिनोमि। अयं भावः सुखम्, मन्दं सुखम्, तीव्र दुःखम्, मन्दं दुःखं यथोपचर्यते, तथैव तीव्रशब्दो मन्दशब्द इत्यपि भवति। सुखदुःखयोः प्रागभावप्रतियोगिनोरनित्यत्वं सर्ववादिसंमतमिति शब्दस्य तत्सादृश्यात् अनित्यत्वमत्रापि अवधारयामि "आदिमत्वात् ऐन्द्रियकत्वात् कृतकत्वात् उपचाराच्च" इति गौतमसूत्रमपि चात्र प्रमाणम् इति। अतः नैयायिकाः शब्दस्याऽनित्यत्वं सप्रमाणम् उपस्थापयन्ति।

*** मीमांसकमते शब्दस्वरूपम्**

मीमांसकाः शब्देऽनित्यत्वं विभुत्वञ्च स्वीकुर्वन्ति। यतोहि ते शब्दानित्यत्ववादिनः। ते घटादिपदेन केवलं जातिबोधनं स्वीकुर्वन्ति, यतोहि

---

1. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, शब्दखण्ड. 7 वैयाकरणसिद्धान्तपरमलघुमञ्जूषा पृ. सं. 113

पदार्थबोधं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणं भवति, अतः यद्येकत्र घटपदेन कम्बुग्रीवादिमदर्थस्य बोधनं मातृपित्रादिना कृतम्, तदा अन्यत्र घटं पदं दृष्ट्वा कम्बुग्रीवादिमदर्थस्य बोधनं (मातापित्रादिना) विनैव कथं बोधः, अतः अत्र व्यतिरेकव्यभिचारो भवति (व्यतिरेकव्यभिचारो नाम तदसत्वे तद् भावः) यतोहि अत्र (देशान्तरे) बोधकाभावेऽपि पदार्थबोधं पदजन्य पदार्थोपस्थित्यभावे भवत्येव। एकस्मिन् गृहे एकः उत्तमवृद्धो भवति सः पदार्थनाम्ना पदार्थं पदार्थत्वेन स्वीकरोति, मध्यमवृद्धः पदार्थनाम श्रुत्वा पदार्थम् आनयति एतत् सर्वमपि व्यवहारं समीपस्थितः जिज्ञासुः बालकः पश्यति तदनन्तरं स्वयमपि तं पदार्थं ज्ञात्वा अनन्तरं नयनमानयनं वा करोति। स एव बालकः यदि देशान्तरे गच्छति तदा तत्र गत्वा सः पूर्वज्ञातपदार्थं पदजन्यपदार्थोपस्थितिं विनैव जानाति। यतः पदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपकारणं विनैव पदार्थबोध रूपकार्य भवति, अतः कारणाभावेऽपि कार्यात्पत्तिसत्वात् भवति व्यतिरेकव्यभिचार इति। अत एव जातौ शक्तिः न तु व्यक्तौ इति। घटत्वादिजातेः सर्वत्रानुस्यूतत्वात्। परन्तु लोके घटमानय, घटं नय इति व्यवहारे व्यक्तेरेव आनयनं नयनं वा भवति, अतः लोकव्यवहारस्य सत्त्वात् कथं व्यक्तिबोधः, यतः न हि लोकात् भिद्यते शास्त्रमिति अत्राशङ्कायां लक्षणयाऽऽक्षेपात् वा इति समाधानद्वयं प्रदत्तम्। अयमर्थ व्यक्तेः बोधः लक्षणया भविष्यति। यतोहि अन्वयानुपपत्तिः, तात्पर्यानुपपत्तिर्वा लक्षणायां बीजं भवति। अतः वक्तृतात्पर्यानुपपत्तौ गौरित्यादिपदेन गोत्वविशिष्टगोपदार्थस्य बोधो भविष्यति। अथवा आक्षेपात् भविष्यति। यथा पीनोऽयं देवदत्तः "दिवा न भुङ्क्ते" अत्र भोजनं विना पीनत्वस्य अनुत्पादनात् रात्रिभोजनाक्षेपः, तथैव व्यक्तिं विना जातेरसत्वात् व्यक्तिबोधः इति।

वर्णाऽनित्यत्वविभुत्ववादिनां मीमांसकानां मते वर्णानां विभुत्वनित्यत्वानन्त- वर्णतत्प्रागभाव तद्ध्वंसकल्पनं न भवति न वा स्वराणां त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानां विसर्गादीनाञ्च नित्यानां स्वीकरणे तद्व्यञ्जकानां ध्वनीनां क्रमेणाऽभिव्यक्तिमतां प्रत्येकवर्णेन अर्थाबोधात् सकलवर्णोच्चारणानन्तरं बोधदर्शनात् संहत्यकारित्वोपपत्तये तत्प्रयोजकभावनाख्यसंस्कारस्मृतिकल्पने च गौरवात्, सर्वानुभूतस्य पदस्य वाक्यस्य च मिथ्यात्वकल्पनमनुचितमिति दोषग्रस्तत्वाच्च तन्मतं (मीमांसकमतं) चिन्त्यम्।

*** वैयाकरणमते शब्दस्वरूपम्**

वैयाकरणाः शब्दनित्यत्ववादिनः सन्ति। अत्र पतञ्जलिराह "शब्दप्रमाणकाः आह वयम्, यच्छब्दः तदेव अस्माकं प्रमाणमिति" आह। अर्थात् वैयाकरणाः शब्दप्रमाणं प्रमुखरूपेण परिष्कुर्वन्ति स्वीकुर्वन्ति च। इतः पूर्वं शब्दस्याऽनित्यत्वविषये नित्यत्वविषये च नैयायिकमीमांसकयोः मतं ज्ञातम्। अत्र शब्दनित्यत्वविषये वैयाकरणमतम् अवगमिष्यति। व्याकरणविषये सर्वमान्याचार्याः त्रयः सन्ति पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयः। तत्र शब्दानित्यत्वनित्यत्वविषये आचार्यपतञ्जलिमतं सर्वविदितं व्यापकं सर्वमान्यञ्च वर्तते। महाभाष्यस्य आदौ भगवता पतञ्जलिना प्रोक्तम् "अथ शब्दानुशासनम्" इति। एतेन वाक्येन ज्ञायते व्याकरणस्यापरत्राम शब्दानुशासनमपि भवति। शब्दानुशासनमित्यत्र शब्दानाम् अनुशासनम् - शब्दानुशासनम्, षष्ठीतत्पुरुषसमासो वर्तते, शब्दानाम् इत्यत्र कर्मण्यर्थे षष्ठी वर्तते। अतः अर्थो भवति शब्दकर्मकमनुशासनमिति। अत एव पुनरग्रे भाष्यकारो भणति केषां शब्दानाम् इति। तस्योत्तरं स्वयमेव ददाति लौकिकानां वैदिकानाञ्च, (स्वयमेव प्रश्नः स्वयमेव उत्तरमिति भाष्यकारस्य विशिष्टशैली परम्परा च वर्तते। तत्र लौकिकाः शब्दाः गौः, अश्वः, पुरुषः, हस्ती, शकुनिः, मृगः, ब्राह्मणः इत्यादि। वैदिकाश्च शन्नो देवीरभिष्टये इत्यादि। लौकिकपदस्यार्थो भवति लोके भवनशीलः। यतोहि लोके भव इति विग्रहे "अध्यात्मादित्वाट्ठञ्" इति सूत्रेण ठञ् प्रत्ययो भवति। तथा "तद्धितेष्वचामादेः" इत्यनेन आदिवृद्धौ सत्यां प्रयोगोऽयं सिद्ध्यति। तथैव वैदिकशब्दार्थः सिद्धिप्रकारश्च भवति।

अग्रे पुनः भाष्यकारो वदति गौः इत्यत्र शब्दः पदार्थः कः वर्तते। गौः इति कथनेन एकोऽर्थः आयाति, स चार्थः कः अस्ति। यतोहि अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगो भवति। इति प्रश्ने समागते सति गौः इत्यादि शब्दजन्यपदार्थं द्विविधं प्रतिपादयति। तथा हि-

"येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्द इति" अर्थात् यत्पदोच्चरिताव्यवहितोत्तरं (पदश्रवणानन्तरं) येनार्थः पुरोऽवतरति स शब्दः पदार्थ इति। यथा- गौरितिपदश्रवणानन्तरं झटिति सास्नालाङ्गलककुदखुरविषाणिनां ज्ञानं भवति। अथ गौः इत्यत्र सास्नालाङ्गलककुदखुरविषाणवत्पदार्थः उपस्थितो भवति। अतः स एव गोपदार्थ इति तथैवाग्रे घटादिपदार्थोऽपि बोध्यः। अयं शब्दः स्फोटात्मको वर्तते। स्फोटश्च स्फुटत्यर्थोऽस्मात्, स्फुट्यतेऽभिव्यज्यते असौ स्फोटः इत्यर्थसम्पादको वर्तते। अयं स्फोटः ध्वनिनाऽभिव्यज्यते। स च ध्वनिः द्विविधः प्राकृतः, वैकृतश्च। प्राकृतध्वनिनैव स्फोटोऽभिव्यज्यते। उक्तञ्चहरिणा-

स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते। शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदे तु वैकृताः॥ [2]

शब्दस्य स्फोटस्य, अभिव्यक्तेः प्राकृतध्वनिजन्याऽभिव्यक्तेः, ऊर्ध्वमनन्तरं वैकृतात् ध्वनयः जायन्ते। वृत्तिभेदे द्रुतादिवृत्तिभेदे तावत्कालं स्फोटोपलम्भ इत्यर्थः, समुपोहन्ते - कारणानि भवन्ति, तैः वैकृतध्वनिभिः, स्फोटात्मा स्फोटरूपं न भिद्यते। वृत्तिभेदेऽपि "स एवायमकारः" इति प्रत्ययादिति भावः। अयं भावः यथा प्रकाशः उत्पन्न एव पटादिभ्यो भिन्नं घटं प्रकाशयति अनन्तरं तु प्रकाशेन पुनः पुनः दृश्यमानेऽपि घटो न पूर्वप्रकाशितघटात् भेदमवलम्बते, तथा प्राकृतध्वनिरेव भिन्नं स्फोटमभिव्यञ्जयति, तदनन्तरं वैकृतध्वनिस्तु पूर्वाऽभिव्यक्तस्यैव तावत्कालम् उपलम्भे हेतुर्भवति न पूर्वाभिव्यक्ताद् भेदे, अत एव द्रुतादिवृत्तिभेदेऽपि अकार एव पुनः पुनरुपलभ्यते, तथा च अनुभवस्तमेवाऽयं विलम्बितमुच्चारितवान् अन्यो द्रुतमिति, हस्वदीर्घयोस्तु नैवमनुभव इति तत्र विषयभेदः इति वृत्तिभेदेऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यते इति सर्ववृत्तिषु तत्कालत्वम् इति।

भाष्यकारः प्रथमलक्षणं परित्यज्य नैयायिकाभिमतं ध्वनिरूपानित्यात्मक-शब्दलक्षणमपि प्रतिपादयति। तथा च "अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते, तद्यथा-शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्षीः, शब्दकार्ययं माणवकः इति ध्वनिं कुर्वन्नेवम् उच्यते। तस्मात् ध्वनिः शब्दः। अयं भावः अत्र भाष्यकारः लौकिकव्यवहारं संगृह्य नैयायिकमतं पोषयति। नैयायिकाः अनित्यात्मकध्वनिमेव पदार्थत्वेन स्वीकुर्वन्ति। यथा लोके जनाः ध्वनिं कुर्वाणं बालकं प्रति शब्दं मा कुरु इति व्यवहारं कुर्वन्ति, स च व्यवहारोऽनित्यध्वन्यर्थमेव भवति। अतः द्वितीयलक्षणं शब्दः पदार्थः ध्वनिः इति मतं प्रतिपादयति।

शब्दनित्याऽनित्यविचारे सम्प्रति भाष्यकारः **"सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे"** [3] इति अत्र वार्तिके भाष्यकारः नित्यार्थकसिद्धपदस्यान्वये पदार्थविवेचनं कृतवान्, तद्यथा वैयाकरणः गौः इत्यादिपदैः जातिविशिष्टव्यक्ते बोधं स्वीकुर्वन्ति। परन्तु भाष्यकारेण अत्रोच्यते यत् केवलं द्रव्यबोधने अथ च केवलं जातिबोधने (आकृतिबोधने) च किं वैशिष्ट्यम् इति उच्यते इदानीं तन्मतमिति-

अत्र जिज्ञासा भवति यदि अर्थपदं द्रव्यस्य वोधकं तदा नित्यार्थवाचकसिद्धपदेन सह कथमन्वयः स्यात्। यतोहि अनित्यत्वेन द्रव्येण सह नित्यार्थकसिद्धपदं कथमन्वेति। अत एव अर्थपदोपस्थाप्यस्य द्रव्यस्यान्वयः सिद्धपदेन सह नोचितः स्यात्। अयमाशयः यत्र सम्बन्धो भवति, तत्र पदार्थद्वयमध्ये भवति, तत्र द्वयोः पदार्थयोः मध्ये एकः प्रतियोगी भवति, द्वितीयश्चानुयोगी भवति यस्य सम्बन्धः स प्रतियोगी यत्र सम्बन्धः स अनुयोगी यथा "घटवत् भूतलम्" इति वाक्ये घटस्य भूतलेन सह आधाराधेयभावसम्बन्धो भवति, अत्र घटः प्रतियोगी वर्तते, तथा च भूतलपदार्थः अनुयोगी वर्तते। तथैव अत्रापि शब्दस्यार्थेन सह सम्बन्धो भवति, स च सम्बन्धः तादात्म्यरूपः। अत्र शब्दप्रतियोगिकः अर्थानुयोगिकः यः तादात्म्यरूपसम्बन्धो वर्तते, तत्र अर्थस्य (द्रव्यस्य) अनित्यत्वात् कथमुभयोः सम्बन्धो नित्यः स्यात्। इति आशङ्कापहर्त्रा आचार्यपतञ्जलिनोक्तम् "नित्यो हि अर्थवताम् अर्थैः अभिसम्बन्धः।" अयमाशयः द्विविधोऽर्थः भवति एकः बौद्धिकार्थः अपरश्च लौकिकार्थः। एतस्य विषयस्यास्य चर्चा समग्रे एव करिष्यते। अत्र बौद्धार्थम् (नित्यार्थः) आदाय भवति सिद्धपदेन सहान्वय इति। अतः वैयाकरणानां मते नास्ति क्लेशप्रसङ्गः शब्दनित्यत्वस्वीकारे।

---

2. भर्तृहरिः, २०७२, पृ. १३२ 3. महाभाष्ये पस्पशाह्निकम्

*** शब्दस्य ध्वन्यात्मकं रूपम्**

वाक्यपदीयकारेण भर्तृहरिणा स्वपुस्तके आदौ स्फोटस्वरूपं वर्णितम्। अष्टौ स्फोटाः सन्ति, ते यथा

क) वर्णस्फोट:

ख) पदस्फोट:

ग) वाक्यस्फोटः

घ) अखण्डपदस्फोटः

ङ) वर्णजातिस्फोटः

च) पदजातिस्फोटः

छ) वाक्यजातिस्फोटः

ज) अखण्डवाक्यस्फोटः इति।

इतः परं स्फोटध्वनयोर्मध्ये सम्बन्धं स्थापयितुमुच्यते श्लोकः-

स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः। ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदं प्रचक्षते।। इति।

अर्थात स्फोटो यद्यपि नित्यः कालभेदातीतः वृत्तिभेदरहितश्च वर्तते तथापि स स्फोटः स्वव्यञ्जकध्वनेः मात्राकालभेदेन स्थितिभेदेन च मात्राकालिकत्वादिकालभेदवान् द्रुतादिवृत्तिभेदवान् वा भवति। यतो हि ध्वनिसंसृष्टस्य तदुपरहितस्यैव स्फोटस्योपलब्धिः सम्भवेत् न तु तद्रहितस्य शुद्धस्य। यावन्मात्राकालपरिमाणो भवति प्राकृतध्वनिः तावन्मात्राकालपरिमाण: स्फोटः उपलभ्यते। यावदेव वैकृतध्वनेः स्थितिर्भवति तावदेव स्फोटस्य स्थितिरुपलभ्यते। इत्येवं ध्वनेः अन्वयव्यतिरेकानुविधायितया व्यञ्जकध्वनिरूपोपाधेः धर्मभेदाः व्यङ्ग्ये स्फोटे समारोप्यन्ते, तत्कृत: स्फोटस्य कालभेदः वृत्तिभेदः व्यपदिश्यते।

ततः ध्वनेः प्रकारविषये हरिणोक्ता कारिका-

शब्दस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते । स्थितिभेदनिमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ॥[4] इति।

ध्वनिः द्विविधो भवति- प्राकृत: वैकृतश्च। प्रकृतौ भवः प्राकृतः। प्रकृतौ= स्फोटस्वरूपे भवः वर्तमानः इति प्राकृतः। स्फोटाभिव्यक्तिकाले ध्वनिस्फोटयोः नीरक्षीरन्यायेन पृथक्त्वेनोपलब्धिः न जायते। अतः स्वभावमिव गृह्यते। प्राकृतध्वनिं विना स्फोटोऽभिव्यक्तो नैव भवति सामान्यरूपेण विशेषरूपेण ना। एवञ्च येन ध्वनिना स्फोटः अभिव्यञ्जते स प्राकृतः। येन ध्वनिना च स्फोटः विकृत इव जायते स वैकृतः। विकृत एव वैकृतः। स वैकृतस्वनिरयं स्फोटस्य स्थितिभेदे वृत्तिभेदे वा निमित्तो भवति।

ततः उच्यते यत्- शब्दाभिव्यक्तेः अव्यवहितोत्तर काले यो हि स्फोटे शब्दे श्रुतादिवृत्तिभेदः प्रतीयते, सः वस्तुतः स्फोटस्य नास्ति, अपितु वैकृतध्वनेरेव विद्यते। स्फोटात्मा शब्दब्रह्म तैः वैकृतेः ध्वनिभिः न भिद्यते। स तु एक एव। अतः स्फोटे वैकृतध्वनिकृतो वृत्तिकालभेदव्यवहारः भवति। प्रथमं यदुच्चारणं भवति स प्राकृतध्वनिः व्यञ्जकत्वेन अयं स्फोटस्य प्रकृतिभूतो भवति। प्रक्रियते स्वस्वरूपावस्था प्राप्यते यया सा प्रकृतिः। प्रकृतिरेव प्राकृतः। स्फोटस्य वर्णरूपोपलब्धौ मूलकारणरूपो ध्वनिः। वैकृतस्तु स्फोटाभिव्यक्त्यनन्तरं स्फोटे यत् कालकृतन्यूनाधिकतारतम्यं प्रतीयते तत्र हेतुर्भवति। बैकृतध्वनिः हि द्रुतमध्यमविलम्बित्तवृत्तिभेदकारणं भवति। तेन च स्फोटो न भिद्यते किन्तु ध्वनिरेव भिद्यते। विकृत्या भवः वैकृतः इति।

तथा चोक्तं हरिणा –

4. भर्तृहरिः, २०७२, पृ. १३२ अत्र स्फोटस्य शब्दस्य तारतम्यं प्रदर्श्यते ।

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदं तु वैकृताः। ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते।। [5] इति।

नित्यः स्फोटरूपः शब्दः बुद्धौ सन्निविष्टः अभिव्यञ्जकध्वनेः असंसर्गे सति अज्ञानावरणेन अव्यक्तस्तिष्ठति। स हि ध्वनिसंसर्गेण व्यक्तरूपः श्रवणज्ञानविषयो भवति। ध्वनिना शब्दज्ञानकरणस्य श्रोत्रेन्द्रियस्य संस्काराख्यः उपकारः क्रियते, इत्येकः पक्षः। अथवा ज्ञानविषयस्य शब्दस्यैव केवलमुपकारः क्रियते इति द्वितीयः पक्षः। अथवा शब्देन्द्रिययोरुभयोरेव उपकारः क्रियते इति तृतीयः पक्षः। एतेषु त्रिषु कतमः पक्षः गरीयान् इति जिज्ञासायां सिद्धान्तिनः वदन्ति विषयेन्द्रिययोः उभयोः संस्कारः अभ्युपेयः, यतो हि श्रोत्रेण सह शब्दस्य सन्निकर्षे सति शब्दस्य साक्षात्कारो जायते। तदभावे तु न जायते इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां यो ध्वनिः कल्प्यते स स्वोपरागेण शब्दम् अभिव्यज्य तस्मिन् श्रोत्रग्रहणविषयत्वयोग्यतां सम्पाद्य आन्तरं शब्दविषयम् अनुगृह्णाति। श्रोत्रदेशं चोपगतः स ध्वनिः स्वद्वारेण सन्निकर्षबलात् शब्दग्रहणयोग्यतां सम्पाद श्रोत्रेन्द्रियं चानुगृह्णाति। एवं प्रकारेण ध्वनिना विषयेन्द्रिययोः उभयोरपि संस्कारः क्रियते। अत एव ध्वनेः जन्माभावे अप्राप्तसंस्कारः अव्यक्तः शब्दः नैव श्रोत्रेन्द्रियस्य ग्रहणविषयत्वं याति। श्रोत्रञ्चासंस्कृतम् अन्तरेण असन्निकृष्टं नैव शब्दग्रहणयोग्यं भवति। अतः उभयोः संस्कारः इष्टः। एतत् स्पष्टीकर्तुं भर्तृहरिः आह-

इन्द्रियस्यैव संस्कारः शब्दस्यैवोभयस्य वा। क्रियते ध्वनिभिर्वादास्त्रयोऽभिव्यक्तिवादिनाम्।।[6] इति।

इदानीं पूर्वोक्तेषु त्रिषु पक्षेषु वादेषु वा प्रथमं द्वितीयं चेति पक्षद्वयं सदृष्टान्तमुपपादयति ग्रन्थकारः। उच्यते च कारिका -

इन्द्रियस्यैव संस्कारः समाधानाञ्जनादिभिः। विषयस्य तु संस्कारः तद्गन्धप्रतिपत्तये॥ [7] इति।

कारिकायाः अस्याः आशयोऽयं- चित्तैकाग्रतान्तःकरणस्य मनसः बहिरिन्द्रियेण योगविशेषः एव समाधानरूपः, अञ्जनं = नेत्रशोधकं द्रव्यम्। आध्यमलौकिकं युक्तानां युञ्जानानां वा योगिनां भवति, एवञ्च दिव्यदृष्टीनाम ऋषीणामपि भवति। समाधानेन तेषाम् अतिशयाहितं चक्षुः सूक्ष्मातीन्द्रियधर्माधर्मदर्शनसमर्थं व्यवहितविप्रकृष्ट -वस्तुदर्शनसमर्थञ्च भवति।

द्वितीयं समाधानन्तु जनसाधारणं लौकिकं प्रत्यक्षमात्रं प्रति कारणं भवति। प्रमादादिवशात् मनसः अनवधाने सत्यपि विषयेन्द्रियसम्प्रयोगे प्रत्यक्ष्यस्य अनुपपत्तिः एव। अत एव प्रियध्यानमग्ना शकुन्तला पुरोऽवस्थितम् अपि ऋषिं दुर्वासनं न ददर्श, नापि तस्य शापवचः शुश्राव।

यथा- गन्धादिविषयस्य संस्कारस्तु आतपशुष्कतायाः पृथिव्याः उदकेन भवति। पृथिवीगन्धप्रतिपत्तये तस्याः उदकसेकेन संस्कारः क्रियते न तु घ्राणेन्द्रियस्य संस्कारः। तथा ध्वनिभिरपि शब्दस्य विषयस्य संस्कारः क्रियते न तु श्रोत्रेन्द्रियस्येति भावः।

एवम् अनया कारिकया उदाहरणद्वयेन बोधितं यत् प्राकृतध्वनिना शब्दाभिव्यक्तये श्रोत्रेन्द्रियस्यैव संस्कारः क्रियते, न तु विषयस्य शब्दस्य। अथवा ध्वनिना विषयस्यैव संस्कारः क्रियते न तु श्रोत्रस्य।

इदानीं ग्रन्थकारः दृष्टान्तेन तृतीयपक्षमुपपादयति-

चक्षुषः प्राप्यकारित्वे तेजसा तु द्वयोरपि। विषयेन्द्रिययोरिष्टः संस्कारः स क्रमो ध्वनेः॥ [8] इति।

अर्थात् प्रदीपादीनां तेजसा घटादिविषयस्य अथ च चक्षुरादीन्द्रियस्य संस्कारः क्रियते। अत एव प्रकाशाभावे इन्द्रियविषययोः समवधानेऽपि अन्धकारे नैव विषयग्रहो भवति। एवमेव ध्वनिरपि श्रोत्रेन्द्रियं शब्दञ्च संस्करोति।

अत एव ध्वनिसंस्कृतश्रोत्रेण ध्वनिसंस्कृतशब्दस्यैवोपलब्धिर्भवति, न तु दूरस्थेन इन्द्रियेण न वा घटध्वनिना।

ततः उच्यते श्लोकः- **स्फोटरूपविभागेन ध्वनेर्ग्रहणमिष्यते। कैश्चिद् ध्वनिरसंवेद्यः स्वतन्त्रोऽन्यैः प्रकल्पितः॥** इति।

---

5. भर्तृहरिः, २०७२, पृ. १३२ अत्र शब्दस्य तारतम्यं प्रदर्श्यते। 6. न्यायकुमुदचन्द्रम्, श्लो.सं. ७९ 7. वाप १.८१

8. चक्षुप्राप्यकारित्वात्, श्लो.सं. ७९

श्रोतृणां कृते ध्वनिना स्फोटोऽभिव्यज्यते, वक्तृणां कृते स्फोटेन ध्वनिरेवाभिव्यज्यते। तत्र ध्वन्यभिव्यक्तिविषये मतत्रयमस्ति। तत्र प्रथमं मतं- ध्वनेः ग्रहणं स्वतन्त्ररूपेण न भवति। स्फोटस्य यद्रूपं भवति, तेन रूपेण संमिश्रस्यैव ध्वनेः ग्रहणं भवति। यथा स्फटिकादेः जपाकुसुमादेः लौहित्योपरागभेदेन ग्रहणमिति।

द्वितीयमतं भवति- ध्वनिः असंवेद्यः एव भवति। अथापि ध्वनिना स्फोटो गृह्यते। यथा- चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि स्वयं न गृह्यन्ते, न ज्ञायन्ते च। केवलं तानि स्वविषयग्राहकाणि भवन्ति। एवमेव ध्वनिः स्वयं स्वतन्त्रतया स्फोटादविभक्तभावेन अगृह्यमाणः सन् स्फोटग्राहको भवति।

तृतीयमतं- ध्वनिः संवेद्यो भवति किन्तु स्वतन्त्ररूपेणैव, न तु स्फोटरूपाविभागेन। अत एव दूरात् ध्वनेः ग्रहणं ध्वनित्वेनैव भवति तत्र स्फोटग्रहो नैव भवति।

स्फोटः अखण्डः अनवयवश्च भवति, ध्वनयस्तु सावयवाः। तत्र स्फोटः एकेन आद्येन ध्वनिना गृह्यते चेत् अन्यध्वनीनां वैयर्थ्यम्। एवमेव यदा अन्त्येन ध्वनिना स्फोटाभिव्यक्तिः तदा पूर्वध्वनीनां व्यर्थता। अतः भर्तृहरिः आह- प्रत्येकं ध्वनिभिः बुद्धौ संस्कारः संस्थाप्यते, तदनन्तरं बुद्धौ स्फोटग्रग्रहणसामर्थ्यमुदेति, ततः पूर्वपूर्वध्वनिजनितसंस्कारसहकृतः अन्त्यः ध्वनिः स्फोटं व्यञ्जयति। यथा रत्नपरीक्षकः रत्नं पुनः पुनः अवलोकनेन रत्नस्य शुद्धतां ज्ञातुं दृढनिश्चयवान् भवति, तथैव प्रथमध्वनिना स्फोटः अस्फुट इव भासते, द्वितीयेन ध्वनिना पूर्वध्वनिसंस्कारवशात् स्फोटस्य स्फुटता किञ्चित् प्रकाश्यते। अन्त्येन ध्वनिना तु तस्य स्फोटस्य स्फुटतमः प्रकाशो जातः। अतः स्फोटप्रकाशने पूर्वध्वनीनामपि उपयोगिताऽस्ति अन्त्यध्वनेरप्यस्ति इति भावः।

ततः ध्वनीनां भिन्नत्वं प्रतिपाद्यते। अर्थात् वर्णपदवाक्यरूपस्य स्फोटस्य व्यञ्जकाः ध्वनयः भिन्नाः भवन्ति। यतो हि ते ध्वनयः भिन्नभिन्नप्रयत्नप्रेरिताः भवन्ति। वर्णस्फोटव्यञ्जकध्वनिः भिन्नः, पदस्फोटव्यञ्जकध्वनिर्भिन्नः वाक्यस्फोटव्यञ्जकध्वनिश्च भिन्नः। किन्तु तेषामत्यन्तभेदेऽपि समानश्रुतित्वज्ञानात् संकीर्णा इव भवन्ति। अत एव निरवयवेष्वपि वाक्येषु पदवर्णादिप्रतीतिर्भवति।

इयं घटपदमित्यनुगतप्रतीत्या घटोपस्थितिं प्रति घटपदज्ञानत्वेन हेतुना तदवच्छेदकतया च सिद्धा घटपदत्वादिरूपा जातिः क्रमजन्मभिः नानावर्णव्यक्तिभिः अभिव्यज्यते। वर्णाश्च ध्वनिरूपाः, तैः अभिव्यक्ता सती जातिः अर्थबोधिका। तेन नित्यत्वेन जातेः सर्वदा विद्यमानत्वेनापि व्यञ्जकवर्णरूपध्वनीनाम् असमवधाने एकैकसमवधाने वा नार्थबोधप्रसङ्गः। जातेः अनेकव्यक्तिपर्याप्तत्वेन कतिपयवर्णव्यक्तिमात्रेण अभिव्यक्तिर्न भवति। व्यज्यते अनया सा व्यक्तिः। ध्वन्यते व्यज्यते अनेन सः ध्वनिः इति करणव्युत्पत्त्या व्यक्तिध्वनिशब्दयोः पर्यायत्वमपि अत्र बोध्यम्। यथा घटत्वादिजातिं विना लोके घटगवादिव्यक्तिः अव्यपदेश्या, जात्या व्यावृत्तानुवृत्तप्रत्ययविषया सती घटगवादिव्यपदेशं लभते। तथा उत्पत्तिमत्यः अनित्याः वर्णव्यक्तयः घटगोपदत्वादिजातिं विना अव्यपदेश्याः। जात्यैव व्यावृत्तानुवृत्तघटगवादिव्यपदेशं भजन्ते। इत्थं च घटादिशब्दव्यक्तीनां व्यपदेशो हेतुभूता घटपदत्वादिजातिः स्फोट इति कथ्यते। जातिवादिनां मते अनेकवर्णव्यक्तिभिः अभिव्यङ्ग्या या जातिः अस्ति सैव स्फोटवाचको भवति। अथ च घटादिपदत्वरूपायाः जातेः व्यञ्जकत्वेन व्यक्तस्य एव स्वीक्रियन्ते। व्यक्त्याश्रयजातिः एव बोधिकेति तात्पर्यम्। अतः हरिणा उक्ता कारिका—

"अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता। कैश्चिद् व्यक्तय एवास्याः ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः" इति

ये जनाः घटपदत्वादिजातिं न स्वीकुर्वन्ति, केवलं नित्यमेकं शब्दतत्त्वमेव स्वीकुर्वन्ति तेषां व्यक्तिस्फोटवादिनां मतमत्र निरूप्यते।—

अविकारस्य शब्दस्य निमितैर्विकृतो ध्वनिः। उपलब्धौ निमित्तत्वमुपयाति प्रकाशवत्॥ [9] इति।

---

9. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, का. सं. 94

अर्थात् जातिस्फोटस्तावत नोपयुक्तः शब्दव्यक्तिभेदे सति तत्र जातिः सिध्येत्, आश्रयाश्रयिभावे सति ध्वनिस्फोटयोः जातिव्यक्तिव्यवहारः प्रवर्तेत, तदिदं द्वयमपि ध्वनिस्फोटयोः नोपलभ्यते। न हि स्वभावतः नित्यं शब्दतत्त्वं भिद्यते, येन कापि जातिः स्वीक्रियेत। वायोः स्थानकरणाभिघातो हि ध्वनेरेव भेदे निमित्तं न तु शब्दतत्वभेदे। नापि ध्वनिस्फोटयोः आश्रयाश्रयिभावः, नहि ध्वनेराश्रयः स्फोटः, मुखस्य दर्पणमिव स्फोटस्योपधायकः ध्वनिः। अतः तयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः एव। अतः अत्र ध्वनिस्फोटयोः व्यक्तिजातिभ्यां वैलक्षण्यदर्शनाद् जातिस्फोटवादः न विचारयोग्यः। किन्तु प्रकाशप्रकाश्ययोः दीर्घघटयोः इव शब्दस्वरूपग्रहे निमित्तनिमित्तिभाव एव। यथा प्रदीपादिः प्रकाशः घटादीन् अर्थान् प्रकाशयति, न तु तान् विकारयति नापि विभिनत्ति। तथा करणभेदैः भिन्नाः ध्वनयः परिणामिनः नित्यमेकमपरिणामिशब्दतत्त्वं स्वानुरूपं प्रकाशयन्ति न तु तत् शब्दतत्त्वं विकृतं कुर्वन्ति, नापि तस्य स्वरूपभेदमानयन्ति। नित्यस्य स्फोटस्य सर्वदोपस्थितिः व्यञ्जकध्वनेः समवधाने सत्येव भवति। एतावत्पर्यन्तमस्माभिः ज्ञातं यत्- अर्थवाचकत्वं स्फोटे भवति, न तु ध्वनिषु। अतः ध्वनयः निरर्थिकाः भेर्याघातवत्। किन्तु अन्तरेण ध्वनिं स्फोटस्य उपलब्धिरेव न स्यात्, तस्मात् स्फोटनादयोः कश्चन सम्बन्धो वाच्यः। अत्र स्फोटनादयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसम्बन्धो वर्तते। किन्तु व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः सामानाधिकरणस्यैव भवति, यथा-घटप्रदीपयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसम्बन्धो लक्ष्यते। स्फोटनादयोः भिन्नदेशस्थत्वात् कथं स सम्बन्धः? तत्रोच्यते कायवतां मूर्तपदार्थानां सम्बन्धो भवति, अमूर्तस्य शब्दस्य व्यापकत्वात् सामानाधिकरण्यं भवत्येव। किञ्च स्फोटनादयोः भिन्नदेशस्वीकारेऽपि हृदयाकाशश्रोत्राकाशयोरौपाधिकभेदेऽपि वास्तवभेदाभावात् न काचित् हानिः।

*** शाब्दिकनये शब्दतत्त्वस्वरूपम्**

संस्कृतवाङ्मये शब्दा अनन्ताः। शब्दानां सूक्ष्मभूतः परिचयो वर्ण एव। वर्णानां समुदाय एव शब्दः। अनेके वर्णाः सम्भूय शब्दोत्पत्तिर्भवति। महाभाष्यदिशा ध्वनिः शब्दः। शब्दादर्थोत्पत्तिः कथं भवतीति प्रश्ने केचन वर्ण एवार्थजनक इति चिन्तयन्ति। शाब्दिकास्तु वर्णातिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति। तेऽर्थोत्पत्तेः कारणत्वेन स्फोटं स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते स्फुटति प्रकाशतेऽर्थोऽस्मादिति स्फोटः। अस्मिल्लँघुशोधप्रबन्धे मया क्रमशो वर्णाच्छब्दः शब्दादर्थोत्पत्तिश्च कथं जायत इति यथामति प्रदर्शितम्।

कुटशब्दाः- स्फोटः, शाब्दिकाः, वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, जातिस्फोटः इत्यादयः।

महाभाष्येऽस्ति - 'कस्तर्हि शब्दः ? येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति। स शब्दः' इति अर्थाद् वर्णसमूह एव शब्दः। जनैर्वर्णा उच्चारिता भवन्ति। यस्मिन्नुच्चारिते सास्नादिविशिष्टवस्तुनो ज्ञानं भवति स शब्दः। ग् औः चेत्युच्चारिते सति सास्नादिविशिष्टवस्तुनो ज्ञानं भवति। अतो गकारः, औकारः विसर्गश्चेति वर्णा हि शब्दः। तपरस्तत्कालस्य (१/१/७०) इति सूत्रभाष्ये भाष्यकारेण स्फोटो हि शब्दस्वरूपमिति व्याख्यायते। आचार्येण भतृहरिण त्वदीये वाक्यपदीये विस्तृततया भाष्यमतं व्याख्याय शब्दस्य स्फोटस्वरूपता प्रतिपादिता। पस्पशाह्निके 'येनोच्चारितेन' इत्यास्यार्थः कैयटानुसारं 'येन प्रकाशितेन' इति। वैयाकरणा वर्णातिरिक्तं पदं वाक्यं वा वाचकत्वेन स्वीकुर्वन्ति। वर्णा अर्थवाचका इत्युक्ते सति प्रत्येकं वर्णा अर्थवाचका उत वर्णसमुदाय इति विकल्पे समुपस्थिते प्रत्येकं वर्णा अर्थवाचका इति चेत् प्रथमवर्णादेिव अर्थज्ञानं सम्भवतिःद्वितीयादिवर्णानामानर्थक्यमिति भवति।

पुनश्च वर्णसमुदायो वाचक इति स्वीकुर्मश्चेद् वर्णोत्पत्तिपक्षे युगपत् समस्तवर्णा-नामुत्पत्तिर्भवितुं न शक्यत इत्यतो युगपत् समुदायवर्णावस्थानाभावेऽर्थज्ञानानुपपत्तिर्भवति। अन्यत्र वर्णाभि-व्यक्तिः स्वीक्रियेत चेदियमभिव्यक्तिः क्रमशो भवतीत्यतो युगपत्सक-लवर्णो-पस्थितेर-भावतोऽर्थज्ञानानुपपत्तिर्भवति। आदौ वर्णानां क्रमशोऽभिक्तिर्भवति तदनु समुदा-यवर्णाः कश्चन स्मृतेर्विषयो भूत्वा युगपदर्थबोधं कारयतीति चेत् 'रसः सरः' इति विपरीतक्रमेण ज्ञातवर्णसमुदायत एकरूपार्थज्ञानापत्तिर्भवति। एतदर्थं वर्णातिरिक्तेन नादेन ध्वनिना वा अभिव्यङ्गः स्फोटो हि शब्दस्वरूपमिति साधु भवति। अयमेव स्फोटो ह्यर्थस्य वाचको भवति। आचार्यो नागेशभट्टः प्रदीपोद्योते भाषे समुच्चारितस्य 'उच्चारितेन' 4 इत्यस्यार्थः शरीराभ्यन्तरान्नाम मूलाधारतो नाभितो वा यो वायुरुत्तिष्ठति तस्याभिघातसंयोगेन कण्ठादि

स्थानैरवय-वक्रमेणाभिव्यक्तं यद्वस्तु (स्फोटः) तेन इति। अत उक्तमहा-भाष्यपतेरर्थो यद् सति सास्नालाङ्गुलादि-विशिष्टवस्तुनः प्रतीतिर्भवति स शब्दः। इदानीं शब्दात्कथमर्थज्ञानं भवतीति वर्ण्यते। कस्यचनापरस्यार्थज्ञानाय वयं शब्दं प्रयुञ्ज्महे। तेनापरस्यार्थज्ञानं भवति। इदमर्थज्ञानं कथं भवतीति विषये विद्वांसो विविधसिद्धान्तेषु समुपनीता भवन्ति। तेषु विद्वत्सु न्यायवैशेषिकाणां मतेन अकारादिवर्णा नश्वराः। उच्चारणप्रयत्नेनाकारादिवर्णानामुत्पत्ति-द्वितीयक्षणे स्थितिः तृतीयक्षणे च विनाशो भवति। एवमुत्पत्ति-विनाशशीलवर्णसमुदायः पदं तेषाञ्च समुदायो वाक्यम्। इदंसिद्धान्तानुसारं समुदाये विद्यमानं प्रत्येकं समुदायादभिन्नत्वात् पदं वाक्यं वा वर्णादतिरिक्तं किमपि वस्तु न। एतेषां मतानुसार-मकारादिवर्णा असङ्ख्याः। यस्मिन्नभिव्यक्ते जैमिनिमतावलम्बिनामध्वरमीमांसकानां नये अकारादयो न त्वसङ्ख्याः। तेऽकारादयः प्रत्येकं वर्णा नित्या विभवश्चेति मन्यन्ते। कण्ठताल्वाद्युच्चारणस्थानेषुवायोर्विचित्रसंयोगतः वर्णानामभिव्य-क्तिर्भवति न तूत्पत्तिः। अभिव्यक्तिविशिष्टस्य वर्णस्य समुदायो हि पदं पदसमुदायश्च वाक्यमिति। वाक्यादेवार्थप्रतीतिर्भवतीति विषये सर्वेषां मतैक्यमस्ति। न्यायवैशेषिकानुसारं द्वितीयवर्णस्थितौ प्रथमवर्णो नश्यति। घट इत्यत्र घ् अ ट् अ इति चत्वारो वर्णाः सन्ति। घटशब्दस्यान्तिमस्याकारस्य स्थितौ पूर्ववर्तिनः त्रयो वर्णा विनश्यन्ति। इत्यवस्थायां वर्णचतुष्टयस्य युगपत् स्थितेः सम्भावना नास्ति। अतो तेषां युगपत् स्थितेरभावात् तेषां युगपत्प्रत्यक्ष्यमपि न सम्भवति। परवर्तिवर्णानां क्रमिकप्रत्यक्षं भवति, तस्माच्च संस्कार उत्पद्यते। प्रत्यक्षज्ञानजनितेन तेन संस्कारेण सहान्तिमवर्णस्य यत्प्रत्यक्षं तदेव पदप्रत्यक्षम्। अनेन च पदज्ञानं भवति। यस्मात्पदात् यस्यार्थस्य ज्ञानं भवति तेनार्थेन सह तस्य पदस्य कश्चन सम्बन्धोऽस्ति। घटशब्देन घटपदार्थस्यैवायं सम्बन्धो वर्तते, पटपदार्थेन घटशब्दस्यार्थज्ञानजनकः सम्बन्धो नास्ति। अतो घटशब्दाद् घटस्यैव ज्ञानं न तु पटस्य ज्ञानं भवति। शब्दार्थयोरयं सम्बन्धः शक्तिरित्युच्यते। यस्येदं शक्तिज्ञानमस्ति तस्य पूर्वोक्तरूपेण शब्दज्ञानादर्थप्रतीतिर्भवति। द्वयोर्वस्तुनोः परस्परं यः सम्बन्धो वर्तते तस्य सम्बन्धस्य ज्ञानमस्ति चेदेकस्य ज्ञाने सत्यपरस्य वस्तुनः स्मरणं भवति, यथा हस्तिदर्शने हस्तिचालकस्य स्मरणम्। अनया च पद्धत्या शब्दादर्थप्रतीतिर्भवति।

मीमांसकनये तु यद्यपि वर्णा नित्याः तथापि तेषां वर्णानां ज्ञानं सर्वदा न वर्तते। उदाहरणरूपेण घटवस्तुनि पूर्वतो विद्यमानेऽपि तमसि घटप्रत्यक्षं न भवति। घटेन सह यदालोकसम्बन्धो भवेत्तदा घटप्रत्यक्षं भवेत्। अयमालोको घटस्याभिव्यञ्जकः। अनेन नित्यवर्णेषु सदैव विद्यमानेषु सत्स्वस्माकं श्रोत्रदेशस्थवाह्यवायुना ते आवृताः सन्ति। यदा केनाप्युच्चारणं क्रियते तदा तस्य शरीराभ्यन्तरस्थवायुः कण्ठताल्वादिस्थानेष्वभिव्यक्तो भूत्वा मुखेन बहिर्निर्गच्छति। तस्य मुखनिर्गतस्य वायोः संयोगविभागाः श्रोत्रदेशस्थवाह्यवायु-मपसारयन्ति। तदा च वर्णो वर्णसमूहात्मकं पदं वाक्यं वाभिव्यक्तं भवति, प्रत्यक्षीभवति वा। इदं वायवीयसंयोगविभागरूपाभिव्यञ्जकं न वर्तते तदा वर्णाभिव्यक्तिर्न भवति। अभिव्यक्तिरेव ज्ञानमित्युच्यते। इदं ज्ञानं त्रिक्षणस्थायिपदार्थः। प्रथमे क्षण उत्पत्तिः द्वितीये स्थितिः तृतीये च विनाशः। अतो वर्णेषु नित्येषु सत्स्वप्यभिव्यक्तिविशिष्टवर्णस्य स्थायित्वं क्षणद्वयमेव। अतो मीमांसानये वर्णसमुदायात्मकपदस्य सर्वेषां वर्णानां युगपदेकस्मिन्नेव कालेऽनुपपन्नत्वाद् युगपदेव सर्वेषां वर्णानां प्रत्यक्षं भवितुं नार्हति। अतश्चैतेषां मतेनापि कस्यचन शब्दस्य पदस्य वा पूर्ववर्तिवर्णानामनुभवाद् यः संस्कारो जायते तेन सहान्तिमवर्णस्य ज्ञानं हि पदज्ञानम्। अस्मात्पदज्ञानदेवार्थज्ञानं जायते। एतेषां मतानुसारं पदेन सह पदार्थस्य प्रत्याय्यप्रत्यायकसम्बन्धत्वात् पदज्ञानात् सम्बन्धज्ञानेन पदार्थोपस्थितिर्भवति। वैयाकरणा उपर्युक्तं मतद्वयं नाङ्गीकुर्वन्ति। तेषां नये पूर्वपूर्ववर्णानां संस्कारेणान्तिमवर्णज्ञानं पदज्ञानत्वेन स्वीक्रियते चेत् यत्रैकवर्णोच्चारणात् किञ्चिद्विरामेणान्तिमवर्णोच्चारणं क्रियते तत्रापि पदज्ञानं भवितुमर्हति।

अतः तत्राप्यर्थज्ञानमनिवार्यं भवति। किन्त्वेतादृशस्थल इत्थमुच्चारितवर्णेभ्योऽर्थप्रतीतिर्भवतीति कोऽपि न स्वीकुर्वन्ति। वैयाकरणा अपि वर्णसमुदायादर्थप्रतीतिं नाङ्गीकुर्वन्ति। ते स्फोटं स्वीकुर्वन्ति। यस्मादर्थप्रतीतिर्भवति सः स्फोटः। स्फोट इत्ययं शब्दः पङ्कजादिवत् योगरूढशब्दः। वैयाकरणा अष्टविधं स्फोटं स्वीकुर्वन्ति। यथा वर्णस्फोटः, पदस्फोटः (सखण्डपदस्फोटः), - वाक्यस्फोटः

(सखण्डवाक्यस्फोटः), अखण्डपदस्फोटः, अखण्डवाक्यस्फोटः, वर्णजातिस्फोटः, पदजातिस्फोटः वाक्यजातिस्फोटश्चेति। एते - स्फोटाः पारमार्थिका इति तु नास्ति। वाक्यस्फोटमवगमयितुं एते कल्पिताः सन्ति।

*** वर्णस्फोटः -**

'पचति' इति पदे पच् इति धातुः तिबिति प्रत्ययोऽस्ति। तयोर्शबिति विकरणं भवति। वैयाकरणा विकरणप्रत्ययार्थं नाङ्गीकुर्वन्ति। प्रकृतिप्रत्ययौ सम्भूय यदर्थप्रकाशरूपकार्यं साधयतो, विकरणं तस्मिन् कार्ये सहायतां करोति केवलं, स्वतन्त्रतया कमप्यर्थं न प्रकाशयति। यस्यार्थं प्रकाशयितुं सामर्थ्यमस्ति वाचकतास्ति वा स्फोट इति नाम्ना सोऽभिहितो भवति। क्रमिकवर्णसमूहा-दर्थप्रतीतिहेतोः क्रमिकवर्णसमूहः स्फोट इति शब्दवाच्यो भवति। इदमेव वर्णस्फोटस्य तात्पर्यम्। अयं पक्षो नैयायिकैर्मीमांसकैश्च स्वीकृतः किन्तु वैयाकरणैरस्वीकृतः

*** पदस्फोटः-**

एकस्मिन् पदे ये वर्णाः सन्ति तस्य वर्णसमुदायस्य कस्माच्चिदंशात् कोऽर्थः प्रकाशितो 12 भवतीति कथनं कठिनमस्ति। यतोहि व्यवहारक्षेत्रे केवलं प्रकृतेः केवलं प्रत्ययस्य व्यवहारो न भवति। प्रकृतिप्रत्ययविभागं प्रकल्प्य तत्र विभिन्नांशानां विभिन्नार्थाः सन्तीति निर्देशः कल्पनामात्रमेव। 'पचति' 'देवदत्त' इत्यादिपदेषु कल्पितप्रकृति-प्रत्यययोः स्वतन्त्ररूपेणार्थो नास्ति किमपि। किन्त्वेतेभ्यः पदेभ्यो यार्थप्रतीतिर्भवति सा समग्रपदेनैव प्रकाशिता भवति। व्यवहारक्षेत्रे पदं ह्यर्थज्ञानस्योपायः। अतोऽर्थप्रकाशसामर्थ्यं पदेऽस्त्येतदर्थं वर्णसमूहात्मकं पदं हि स्फोटः (वाचकम्)। प्रकृतिप्रत्ययोर्वाचकता नास्तीति पदस्फोटपक्षः।

*** वाक्यस्फोटः -**

प्रतिपदं पृथक् प्रयोगेण तस्माल्लोकव्यवहारोपयोग्यर्थज्ञानं न भवति। वयमस्माकं भावं प्रकटीकर्तुं केवलं पदस्य प्रयोगमकृत्वा वाक्यं प्रयुञ्ज्महे। अन्येऽपि स्वाभिमतं व्यक्तीकर्तुं वाक्यमेव प्रयुञ्जते। अतो वाक्यं ह्यर्थज्ञानस्य साधनमस्ति। अर्थज्ञानस्यानुकूलशक्तिर्वाक्य एवास्ति। एतद्वाक्यमेव क्रमिकवर्णसमष्टिः। अयं वाक्यस्फोटपक्षः।

*** अखण्डपदस्फोटः -**

पदं निरवयवम्। यथा वर्णवादयो वर्णस्यावयवं नाङ्गीकुर्वन्ति, वर्णो निरवयवोऽखण्ड इति स्वीकुर्वन्ति तथैवाखण्डपदस्फोटवादयः पदमखण्डत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति। अस्मादेवास्माकमर्थज्ञानं जायते। अतोऽ-खण्डपद एवार्थप्रकाशकशक्तिर्वर्तते। अतोऽखण्डपदमेव वाचकमिति अखण्डपदस्फोटपक्षः।

*** अखण्डवाक्यस्फोटः -**

यथा पदमवयवहीनं तथैव वाक्यमपि निरवयवम्। वाक्यार्थ-ज्ञानाय पदानि वाक्यावयवरूपेण कल्पितानि। पदस्य नास्ति कापि पारमार्थिकसत्ता। अखण्डवाक्य एवार्थप्र-तीतेरनुकूलशक्तिरस्ति। अतोऽखण्डवाक्यमेव वाचकम (स्फोटः)। अयमेव अखण्डवाक्यस्फोटपक्षः। उपर्युक्ताः पञ्चस्फोटाः इत्यभिहिताः सन्ति।

*** वर्णजातिस्फोटः -**

महर्षिजैमिनिपूर्वमीमांसका जातिशक्तिवादिनः सन्ति। ते घटादिव्यक्तयो घटादिशब्दानां वाच्यत्वेन न स्वीकुर्वन्ति किन्तु घटत्वपटत्वजातिरेवघटादिशब्दवाच्येति मन्यन्ते। मीमांसकमतानुसारं जातिस्फोटवादिनश्चिन्तयन्ति यथा-घटादिपदार्थनिष्ठजाति-र्वाच्य-रूपेण स्वीकृता भवति तथैव शब्दनिष्ठजातेरपि वाचकत्वं स्वीकृतं भवति। अतः प्रकृतिः प्रत्ययश्चार्थस्य वाचकौ न किन्तु प्रकृतिप्रत्ययग-तजातिरेवार्थस्य वाचिका। इयं प्रकृतिप्रत्ययगतजातेर्वाचकता यस्मिन् मतेन स्वीक्रियते तन्मतमेव वर्णजातिस्फोटः। अत्र प्रकृतिप्रत्यय-निष्ठजातिर्हि वाचकः (स्फोटः)। अत्र च वर्णेन प्रकृतिप्रत्ययौ ज्ञेयौ।

*** पदजातिस्फोटः--**

कस्मिंश्चित्पदे प्रकृतिप्रत्ययस्य या समष्टिर्वर्तते तदन्तर्गतायाः प्रकृतेः प्रत्ययस्य च विभिन्नजातिर्वर्तते तासाञ्च वाचकता नास्ति। तासामर्थबोधानुकूलशक्तिरपि नास्ति। प्रकृतिप्रत्ययसमष्टिर्यत्पदं तत्र काचिज्जाति या चार्थवाचिका स्फोट इत्यभिधीयते। अयमेव पदजातिस्फोटपक्षः।

*** वाक्यजातिस्फोटः -**

व्यवहारकाले प्रतिपदं पृथक् न प्रयुज्यते। स्वकीयं ज्ञानमपरस्य पुरतः प्रकाशयितुमस्माभिः शब्दः प्रयुज्यते। अयञ्च शब्दव्यवहारः। वाक्येनैवायं व्यवहारः सम्पद्यते। यदि प्रतिपदमर्थज्ञानं भवेत् तर्हार्थज्ञानाय पदस्यैव प्रयोगः स्यान्न तु वाक्यस्य। अतः व्यवहारक्षेत्रे पदादेवार्थज्ञानं न भवति किन्तु वाक्येनैव भवति। अतो वाक्येनैवार्थप्रतीतिर्भवति। अर्थप्रकाशयितुं सामर्थ्यं वाक्ये न विद्यते। समानाकृतिविशिष्टेषु वाक्येषु काचन जातिरस्ति। वाक्यनिष्ठा सैव जातिरर्थवाचिका स्फोटो वेति।

आचार्यभतृहरिरखण्डवाक्यस्फोटं स्वीकरोति। तेन वाक्यपदीय एवं

भणितम् – **पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा इव । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन।**।10 इति।

ऋलए ओ ऐ औ चेत्येतेषु यथाक्रमं र् ल् अ+इ अ+उ अ+ए अ+ओ चेति वर्णाः सन्तीति सामान्यतः प्रतीतावपि वस्तुत एते (ऋ-आदिवर्णाः) निरवयवा अखण्डाश्चेति मीमांसकादिवर्णवादिनः स्वीकुर्वन्ति। वर्णवादिनां मतानुसारं यथा वर्णा अखण्डाः स्फोटवादिनां मतानुसारं तथैव वाक्यमखण्डमवयवशून्यञ्च। वाक्यात्पदस्य पृथक् सत्ता नास्ति। केवलमवगमनार्थं वाक्ये पदस्यास्तित्वं कल्प्यते। आचार्येण भतृहरिणा स्वयमुक्तम्-

यथा पदे विभज्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययादयः। आपोद्धारास्तथा वाक्ये पदानामुपवर्ण्यन्ते ॥ इति शम्।

शब्दस्य माहात्म्यविषये वाक्यपदीये उच्यते-

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥11 इति।

अर्थात् यत् अनादिनिधनम्, यत् अक्षरं ब्रह्म, यस्मात् सम्पूर्णजागतिकपदार्थस्य उत्पत्त्याद्यवस्था भवति। तदेव शब्दतत्त्वात्मकं ब्रह्म इति। पराशब्दस्वरूपं ब्रह्म नित्यम्, एकम्। अत एव परिवर्तनविरहितम्। तत्र वर्तमानं जगदिदम् अनित्यं परिवर्तनसहितं नामरूपभेदसम्पन्नम् तत्तु व्यवहारदशायाम् अनिर्वचनीयम्। परमार्थदृष्ट्या तु विवर्तभावमासादयति। एतस्मादेव व्यवहारदशायाम् अनिर्वचनीयरूपा जगतः प्रक्रिया उत्पत्तिस्थितिविनाशावस्था भवति।

तथा च ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या नेह नानास्ति किञ्चन" हति सिद्धान्ताऽनुसारम् एकं ब्रह्म एव पारमार्थिकों सत्तां धारयति। तदेव अनादिनिधनं भवति। तदेव कदाचिदपि न क्षीयते। अतः एवाक्षरपदवाच्यमपि तदेव। तस्मादेव सर्वाणि भूतानि एषञ्च जगदुत्पद्यते विवर्त्तभावेन। तादृशं ब्रह्म एवं शब्दतत्त्वं भवति।

भर्तृहरिमते शब्दः ब्रह्मसदृशः। तथा चोक्तम्-

ब्रह्मेदं शब्दनिर्माणं शब्दशक्तिनिबन्धनम् । विवृतं शब्दमात्राभ्यः तास्वेव प्रविलीयते।। इति।

बृंहयति पालयतीति ब्रह्म, स्वचैतन्यसम्पादनद्वारा जगदुद्भवस्थितिसंहारकारणम्, जगद्व्यवहारस्थितिनियामकं यत्, तद् ब्रह्म। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिभिः तदेव प्रोच्यते। एतल्लक्षणं शब्दरूपे ब्रह्मण्यपि नितरां संघटते। वाचः ब्रह्मत्वविषयेऽपि श्रुतिषु पर्याप्तं प्रतिपादितमस्ति। तथाहि-

10. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, का.सं 73 11. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, का.सं 01

"वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे "वाग्वै ब्रह्म" "वाग्धि ब्रह्म" इति। नामरूपात्मकं सर्वं जगत् वर्तते। सर्वत्र यथा वेदान्तप्रतिपदितस्य ब्रह्मणः अनुवेधः वर्तते तथैव सर्वत्र शब्दानुवेधो भवत्येव। तदुक्तं-

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भाषते।। इति।

अतः शब्द एव ब्रह्म इति वैयाकरणसिद्धान्तो भवति। एतदेव "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" इति श्रुत्याऽपि उच्यते।

जगदुपादानकारणं ब्रह्म एकं सत्यं चिरूपम् अद्वितीयं विद्यते। तस्यैव ब्रह्मणः विद्वांसः भिन्नभिन्नरूपेण प्रतिपादनं कुर्वन्ति। तदुक्तं वाक्यपदीये- **तदेकं प्रक्रिया भेदैः बहुधाः प्रविभज्यते ।।** इति।

एतस्यैव शब्दब्रह्मणः अङ्गोपाङ्गयुक्तं सम्पूर्णेऽपि वाक्यपदीयस्य प्रथमकाण्डे श्रीभर्तृहरिः निरूपितवान्।

ग्रन्थसूची

* आचार्यनागेशः। १९२३। **परिभाषेन्दुशेखरः।** वैद्यनाथकृतगदाटीकासहितः। आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः। पुने ओरियेन्टल पुस्तकभाण्डारः।

* आचार्यपाणिनिः। २०१९। **पाणिनीयधातुपाठः।** प्रो मदनमोहनझा। दूरवाण्यां धातुरूपमाला इति ऐपमाध्यमेन।

* आचार्यभर्तृहरिः। १९६५ । **वाक्यपदीयम्।**Prof. K.V Abhvankar and Acharya V.P Limaye.University of Poona Sanskrit and Prakrit Series.

* आचार्यभर्तृहरिः।२००२।**वाक्यपदीयम्।** पण्डित-वेदानन्द-झा। मन्दाकिनी विद्वत्परिसरः। दिल्ली।

* आचार्यभर्तृहरिः।२००६।**वाक्यपदीयम्।** डाँ. शिवशङ्कर अवस्थी ।चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

* आचार्यभर्तृहरिः।**वाक्यपदीयम्।** डाँ. रमाकान्त-उपाध्यायः।देहली-विश्वविद्यालयः।

* आचार्ययास्कः। निरुक्तम्। Vedic Literature of Collection. Maharshi University of Management.

* आचार्यविश्वनाथः। न्यायसिद्धान्तमुक्तावली। विलासिनीहिन्दीटीकासहिता। ज्वाला प्रसादः गौडः। शिवदत्तमिश्रचरणैः निर्ध्यायानुमोदितः।

* तर्कसंग्रहः। अन्नंभट्टः। इन्दुमतीव्यख्योपेतः। रामचन्द्रझा नारायणशास्त्री च। चौखम्बा संस्कृतसीरीज।

* तर्कसंग्रहः। अन्नंभट्टः। स्वोपज्ञटीकासहितः। काशीराम संध्या राठौर च। मोतिलालबराणसीदासः। 2007

* त्रिपाठी ब्रह्मानन्दः सम्पादकः। **व्याकरणशास्त्रेतिहासः।** २००८। वाराणसी। चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

* न्यायसूत्रम्। महर्षिगौतमः।भाष्यचन्द्रटीकासहितम्। महेश झा। चौखम्बा संस्कृतसीरीज।

* पतञ्जलिः। २०१०। **व्याकरणमहाभाष्यम्** (मूलमात्रम्)। मिश्रः आत्मदेवः सम्पादकः। वाराणसी। चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

* भट्टोजिदीक्षितः। २००८। **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी** (बालमनोरमातत्त्वबोधिनी-व्याख्यासमन्विता)। महामहोपाध्यायशर्मागिरिधरः महामहोपाध्यायशर्म-परमेश्वरानन्देन च संशोध्य संपादिता। दिल्ली, मुम्बई, चेन्नई, कोलकाता, बंगलौर, वाराणसी, पुणे, पटना। मोतीलाल बनारसीदास।

* भारतीयदर्शनम्। डाँ सर्वोपल्ली राधाकृष्णन्। राजपालप्रकाशकः।2010.

* भारतीयदर्शनम्। प्रो मधुसूदन पेन्ना तथा डाँ कलापिनी अगस्ती। कविकुलगुरुकालिदाससंस्कृतविश्वविद्यालयः। राष्ट्रहिताय संस्कृतम्। 2020.

* महर्षिः पतञ्जलिः। २०१७। **व्याकरणमहाभाष्यम्।** (सप्रदीपोद्योत-भावबोधिनी-हिन्दीव्याख्योपेतम्)। प्रो. जयशङ्करलालत्रिपाठी। चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन। वाराणसी।

* महर्षिपाणिनिः। १९४५ । **अष्टाध्यायी।** शिक्षापरिभाषापाठ-अष्टाध्यायीगणपाठधातुपाठ लिङ्गानुशासनपाठसहिता अकाराद्यनुक्रमावतारितसूत्रसूचीपरिष्कृता। खेमराजश्रीकृष्णदास इत्यस्य श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रणालये प्रकाशितम्। मुम्बई।

* महर्षियास्कः। २००२। **निरुक्तम्।** क्लाइब रो। कोलकाता। अवधकिशोरसिंहः।

* युधिष्ठिरमीमांसकः। **संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास।** काशी। भारतीय प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान।

* वैशेषिकदर्शनम्। महर्षिकणादः। प्रसस्तपादभाष्यसहितम्। आचार्य उदयवीर शास्त्री। विजयकुरमारगोविन्द्रम्। हासनाबाद। 2019

* वैशेषिकदर्शनम्। महर्षिकणादः। प्रसस्तपादभाष्यसहितम्। आचार्यआनन्दप्रकाशः। आर्षसाहित्यम्। 2007.

* श्रीनागेशभट्टः। **लघुशब्देन्दुशेखरः** (शेखरदीपिकाव्याख्यासहितः)। महा महोपाध्ययः श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयः सम्पादकः। चौखम्भा प्रकाशनम्। वाराणसी।

* श्रीमत्कौण्डभट्टः।२०१२। **वैयाकरणभूषणसारः।** दीपिकाव्याख्यासहितः। श्रीरामकिशोरत्रिपाठी। चौखम्वासुरभारतीप्रकाशनम्। वाराणसी।

****

ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy

A National Peer-Reviewed Research Journal

Volume : XXVI, July to December-2025

ಭಾರತೀಯ ಜ್ಞಾನಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಪುರಾಣಸಾಹಿತ್ಯಗಳ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಪಾತ್ರ

ಡಾ. ಕವಿತಾ ಬಿ

ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಿಕಾ, ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಭಾಗ

ಶೇಷಾದ್ರಿಪುರಂ ಇನ್ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಕಾಮರ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಮ್ಯಾನೇಜ್ಮೆಂಟ್,

ಬೆಂಗಳೂರು - 560020, ಕರ್ನಾಟಕ

Email ID: eruditesan@gmail.com

ದೂರವಾಣೀ ಸಂಖ್ಯೆ: 8088710623

ಪತ್ರಿಕೆಯ ಧ್ಯೇಯೋದ್ದೇಶಗಳು:-

1. ಭಾರತೀಯ ಜ್ಞಾನಪರಂಪರೆಯ ಅನಂತ ವಿಚಾರಧಾರೆಯನ್ನು ಮತ್ತು ಅಗಾಧವಾದ ಜ್ಞಾನರಾಶಿಯನ್ನು ಅರಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದು.
2. ಭಾರತೀಯ ಜ್ಞಾನಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಪುರಾಣಸಾಹಿತ್ಯಗಳ ಯೋಗದಾನ ಮತ್ತು ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಬಹುದು.
3. ಭಾರತೀಯ ಜ್ಞಾನಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾಗಿರುವ ಅಮೂಲ್ಯ ವಸ್ತು-ವಿಷಯಗಳ ಸಮಕಾಲೀನ ಪ್ರಸ್ತುತತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಅವಲೋಕಿಸಬಹುದು.

ಮುಖ್ಯ ಪದಗಳು:-

ಭಾರತೀಯ ಜ್ಞಾನಪರಂಪರೆ, ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಪುರಾಣಸಾಹಿತ್ಯ, ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳು, ವಸ್ತು-ವಿಷಯ, ಪ್ರಸ್ತುತತೆ, ಸಾರ್ವಕಾಲಿಕ ವಿಚಾರಧಾರೆ, ಸಮಕಾಲೀನ ಚಿಂತನೆ, ವೈದಿಕಪುರಾಣ, ಶೈವಪುರಾಣ, ವೈಷ್ಣವಪುರಾಣ, ವಿಶ್ವಮಾನ್ಯತೆ, ವಿಶ್ವಚೇತನ, ವಿಶ್ವಕೋಶ, ವಿಶ್ವಮಾನವತೆ, ವಸುಧೈವ ಕುಟುಂಬಕಮ್, ಸರ್ವಭೌಮತೆ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕತೆ, ಸರ್ವಾಂಗೀಣ ಉನ್ನತಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಗತಿ, ಜೀವನ ನೀತಿ, ಪ್ರೀತಿ, ರೀತಿಗಳು......... ಇತ್ಯಾದಿ.

***ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಾರಾಂಶ:-**

ಭಾರತೀಯ ಜ್ಞಾನಪರಂಪರೆ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ-ಪುರಾಣಗಳಿಗಿರುವ ನಂಟು ತುಂಬಾ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು ಮತ್ತು ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾದುದಾಗಿದೆ. ಸಾಹಿತ್ಯವು ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾಣವನ್ನು ತನ್ನ ಅಂತರಂಗದಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ನೆಲೆಯಾಗಿದ್ದು, ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅದರದೇ ಆದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಸರ್ವದಾ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು, ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಲಕ್ಷಾಂತರ ಕೃತಿಗಳ ರಚನೆಗೂ ಭದ್ರ ಬುನಾದಿಯನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಪುರಾಣಗಳ ಜಗತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ ಜಗತ್ತಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದರೂ, ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಸ್ವಯಂ ಪರಸ್ಪರ ಅನ್ಯೋನ್ಯವಾಗಿ ಮೇಳೈಸಿಕೊಂಡು ಬೆಳೆದು ನಿಂತಿವೆ. ಅದರಂತೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳು ಸಮೃದ್ಧವಾದ ವಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸವನ್ನೂ ಒದಗಿಸಿಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಅಪೂರ್ವ ಕಲಾಕೃತಿಗಳ ಹಿಂದೆ ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸವು ತನ್ನ ದೀರ್ಘವಾದ ಸುಬಾಹುಗಳನ್ನು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿದೆ. ಇದು ಒಂದು ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತಾಯಿ—ಮಗಳ ಸಂಬಂಧದಂತೆ ಅಮೂಲ್ಯವಾದುದಾಗಿದೆ. ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನು ಪರಾಮರ್ಶಿ ಸುವುದಾದರೆ, ಒಂದು ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಇವು ದೃಶ್ಯವೂ ಹೌದು, ಅದೃಶ್ಯವೂ ಹೌದು; ಮೂರ್ತವೂ ಹೌದು, ಅಮೂರ್ತವೂ ಹೌದು;ಪಾರವೂ ಹೌದೂ ಅಪಾರವೂ ಹೌದು; ಲೌಕಿಕವೂ ಹೌದು, ಅಲೌಕಿಕವೂ ಹೌದು. ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಪರ್ಯರೂಪಣವಿದ್ದರೆ;

ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಸ್ಥೂಲಪಠ್ಯರೂಪಣವಿರುತ್ತದೆ. ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳ ಭಾಷೆ, ಶೈಲಿ, ಪಾತ್ರಪ್ರಪಂಚಗಳು ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಅಧ್ಯಯನಮಾರ್ಗವನ್ನೇ ಹುಟ್ಟುಹಾಕುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವಕೋಶದಂತೆ ಅಗಾಧವಾದ ವಿಷಯ-ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನವೆಂದರೆ, ಜಿನಸೇನನ 'ಪೂರ್ವಪುರಾಣ' ಸ್ಥೂಲಪಠ್ಯವಾದರೆ; ಪಂಪನ 'ಆದಿಪುರಾಣ' ಸೂಕ್ಷ್ಮಪಠ್ಯವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ವೇದವ್ಯಾಸರ 'ಮಹಾಭಾರತ' ಸ್ಥೂಲಪಠ್ಯವಾದರೆ; ಗದುಗಿನ ನಾರಾಣಪ್ಪನ 'ಗದುಗಿನ ಭಾರತ'ವು ಸೂಕ್ಷ್ಮಪಠ್ಯವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಪುರಾಣಸಾಹಿತ್ಯವು ಭಾರತೀಯ ಅಭಿಜಾತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದಿಹ ವಿಶೇಷ ಅಂತರ್ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ, ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಬರುವ ವಸ್ತು, ಪಾತ್ರ, ರೂಪಕ, ಶೈಲಿ, ನೀತಿಪ್ರಜ್ಞೆ ಮತ್ತು ಪ್ರತೀಕಗಳು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಚರ್ಚೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿವೆ. ಹೀಗೆ, ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಯ ಆಕೃತಿ ಮತ್ತು ಆಶಯಗಳು ಹಿಂದೆ ಮೂಲಪಠ್ಯವೊಂದು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿರುತ್ತದೆ.

***ಪೀಠಿಕೆ:-**

ಮಹಾಸಮುದ್ರದಂತೆ ವಿಸ್ತಾರವೂ, ವಿಶಾಲವೂ ಆದ ನಮ್ಮ ಭಾರತೀಯ ಜ್ಞಾನಪರಂಪರೆ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ-ಪುರಾಣಗಳಿಗಿರುವ ನಂಟು ತುಂಬಾ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು ಮತ್ತು ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾದುದಾಗಿದೆ. ಸಾಹಿತ್ಯವು ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾಣವನ್ನು ತನ್ನ ಅಂತರಂಗದಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ನೆಲೆಯಾಗಿದ್ದು, ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅದರದೇ ಆದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಸರ್ವದಾ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು, ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ, ಲಕ್ಷಾಂತರ ಕೃತಿಗಳ ರಚನೆಗೂ ಭದ್ರ ಬುನಾದಿಯನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಪುರಾಣಗಳ ಜಗತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ ಜಗತ್ತಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದರೂ, ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಸ್ವಯಂ ಪರಸ್ಪರ ಅನ್ಯೋನ್ಯವಾಗಿ ಮೇಳೈಸಿಕೊಂಡು ಬೆಳೆದು ನಿಂತಿವೆ. ಅದರಂತೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳು ಸಮೃದ್ಧವಾದ ವಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸವನ್ನೂ ಒದಗಿಸಿಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಅಪೂರ್ವ ಕಲಾಕೃತಿಗಳ ಹಿಂದೆ ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸವು ತನ್ನ ದೀರ್ಘವಾದ ಸುಬಾಹುಗಳನ್ನು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿವೆ. ಇದು ಒಂದು ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತಾಯಿ—ಮಗಳ ಸಂಬಂಧದಂತೆ ಅಮೂಲ್ಯವಾದುದಾಗಿದೆ. ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನು ಪರಾಮರ್ಶಿಸುವುದಾದರೆ, ಒಂದು ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಇವು ದೃಶ್ಯವೂ ಹೌದು, ಅದೃಶ್ಯವೂ ಹೌದು; ಮೂರ್ತವೂ ಹೌದು, ಅಮೂರ್ತವೂ ಹೌದು; ಪಾರವೂ ಹೌದೂ ಅಪಾರವೂ ಹೌದು; ಲೌಕಿಕವೂ ಹೌದು, ಅಲೌಕಿಕವೂ ಹೌದು. ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಪಠ್ಯರೂಪಣವಿದ್ದರೆ; ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಸ್ಥೂಲಪಠ್ಯರೂಪಣವಿರುತ್ತದೆ. ಪುರಾಣೇ-ತಿಹಾಸಗಳ ಭಾಷೆ, ಶೈಲಿ, ಪಾತ್ರಪ್ರಪಂಚಗಳು ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಅಧ್ಯಯನಮಾರ್ಗವನ್ನೇ ಹುಟ್ಟುಹಾಕುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನವೆಂದರೆ, ಜಿನಸೇನನ 'ಪೂರ್ವಪುರಾಣ' ಸ್ಥೂಲಪಠ್ಯವಾದರೆ; ಪಂಪನ 'ಆದಿಪುರಾಣ' ಸೂಕ್ಷ್ಮಪಠ್ಯವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ವೇದವ್ಯಾಸರ 'ಮಹಾಭಾರತ' 1 ಸ್ಥೂಲಪಠ್ಯವಾದರೆ; ಗದುಗಿನ ನಾರಾಣಪ್ಪನ 'ಗದುಗಿನ ಭಾರತ'ವು ಸೂಕ್ಷ್ಮಪಠ್ಯವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

***ವಿಷಯ ನಿರೂಪಣೆ:-**

'ಪುರಾಣಭವಂ ಪುರಾಣಮ್' ಎಂಬ ಸಾಮಾನ್ಯ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.ಅಂದರೆ ಹಿಂದೆ ಆದದ್ದು ಅಥವಾ ನಡೆದದ್ದು ಪುರಾಣ ಎಂದಾಗಿದೆ. ಅದರಂತೆ, "ಅಥ ಪುರಾಣಂ ನಾಮ ವಿಶ್ವಸ್ಯ ಪೂರ್ವಾಸ್ಥಾನಿರೂಪಕಮ್ । 1 'ಮಹತ್ವಾತ್ ಭಾರವತ್ವಾತ್ ಚ ಮಹಾಭಾರತಮ್' ಇತಿ ಉಚ್ಯತೇ। ವ್ಯಾಸಾದಿ ಮುನಿಪ್ರಣೀತಂ ಪಂಚಲಕ್ಷಣಾನ್ವಿತಂ ಶಾಸ್ತ್ರಮ್"॥

ಪುರಾಣವೆಂದರೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಪೂರ್ವಕಾಲದ ಅವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವುದಾಗಿ ವ್ಯಾಸರೇ ಮೊದಲಾದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಮುನಿಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಪಂಚಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಿತವಾದ ಶಾಸ್ತ್ರವಾಗಿದೆ. ಪುರಾಣವನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರವೆಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮೇಲಿನ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳು ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿವೆ.

1. ಪುರಾಣಮ್- 'ವಿಶ್ವಸ್ಯ ಪೂರ್ವಾವಸ್ಥಾ ನಿರೂಪಕಮ್'

2. ಪುರಾಣಮ್– 'ವ್ಯಾಸಾದಿ ಮುನಿಪ್ರಣೀತಮ್'

3. ಪುರಾಣಮ್–'ಪಂಚಲಕ್ಷಣಾನ್ವಿತಂ ಶಾಸ್ತ್ರಮ್' ಇತಿ.

ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಲೋಕದ ಸಮಸ್ತ ಅವಸ್ಥೆಯ ನಿರೂಪಣೆ, ವರ್ತನೆ, ಮನುಷ್ಯಸ್ವಭಾವ, ಪ್ರಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳು, ವಿವಿಧ ಲಕ್ಷಣವಿಶೇಷಗಳಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ, ವಂಶಾವಳಿ, ಸೃಷ್ಟಿಯ ವಿಸ್ತಾರ, ಲಯ, ಪುನಸ್ಸೃಷ್ಟಿ, ಮನ್ವಂತರದ ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆಗಳಿವೆ. ಮಹಾಪುರಾಣಗಳು ಹದಿನೆಂಟು ಮತ್ತು ಉಪಪುರಾಣಗಳು ಹದಿನೆಂಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುವುದು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಪುರಾಣವನ್ನು ಸಾಹಿತ್ಯದ ಅಂಶವಾಗಿಯೇ ನೋಡಿಕೊಂಡು ಬರಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಕೃತಿ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯನ ಸ್ವಭಾವಗಳನ್ನು ಪುರಾಣಗಳು ಅನೇಕ ಬಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದ ವಿಶ್ವಚೇತನತ್ವದ ಅರಿವು ಉಂಟಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವಮಾನ್ಯತೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದರಂತೆ,, 'ಅಗ್ನಿಪುರಾಣ'ವು ಕಾವ್ಯ-ನಾಟಕ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಪುರಾಣಗಳ ವರ್ಣನಾಶೈಲಿಯು ರೂಪಕ ಕಥನ, ಕಥ್ಯಕಥನ, ಆದರ್ಶಕಥನಗಳೆಂಬ ಮೂರು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಸತ್ಯವನ್ನು ಹೇಳುವುದು ರೂಪಕ ಕಥನ; ಇರುವ ವಸ್ತುವನ್ನು ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ರೂಪದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸುವುದು ತಥ್ಯಕಥನ; ಮುಂದಿನ ಆಗು-ಹೋಗುಗಳನ್ನು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಪರಿಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸುವುದು ಆದರ್ಶಕಥನ ಅಥವಾ ಭವಿಷ್ಯದ್ದರ್ಶನಕಥನವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತವೆ. ಈ ಮೂರೂ ಬಗೆಯ ಕಥನಗಳು ಎಲ್ಲಾ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. 2 ಹೀಗಿದ್ದರೂ, ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಥನ ಅಂಶವೇ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಧಾನವಾದುದು. ಒಂದೊಂದು ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಯೂ ಕೂಡ, ಒಂದು ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ 'ಪುರಾಣಕೃತಿಯೂ' ಮತ್ತು 'ಇತಿಹಾಸಕೃತಿಯೂ' ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಜಿನಸೇನರ 'ಪೂರ್ವಪುರಾಣ'ವು ಕಾಲಘಟ್ಟದ ನೆಲೆಯಿಂದ ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಯ ಆಶಯವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರೆ; ಅನಂತರದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅದು ಪುರಾಣಕೃತಿ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸಕೃತಿಯ ಪ್ರಧಾನಾಂಶವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಮಾನ್ಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದು ಒಂದು

2 'ಅಷ್ಟಾದಶ ಉಪನಿಷತ್ತು'- ಸಂಪಾದಕರು- ವಿ.ಪಿ. ಲಿಮಯೆ ಮತ್ತು ಆರ್.ಡಿ. ವಾಡೇಕರ್, ಪೂನಾ, 1958

ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೃತಿಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಗ್ರಹಿಕೆಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಮತ್ತು ಕಲಾಕೇಂದ್ರಿತ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಆದ ಪರಿವರ್ತನೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಜಿನಸೇನ ಮತ್ತು ಪಂಪರ ಕಾಲದೇಶ ಸಂದರ್ಭಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಈ ರೀತಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾಣಕೃತಿಗಳು ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಗೆ ಮಾತೆ ಎನಿಸಿವೆ. ಕಾರಣ, ಒಂದು ಇತಿಹಾಸ ಅಥವಾ ಪುರಾಣಕೃತಿಯೊಂದರಿಂದ ಅನೇಕ ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಗಳು ಜನ್ಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಜಿನಸೇನ ಮತ್ತು ಗುಣಭದ್ರರ 'ಮಹಾಪುರಾಣ'ವೇ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ. ಇದು ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯಂತೆ ಎಲ್ಲಾ ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೂ ಅನ್ವಯವಾಗುವಂತಹ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ. ಒಂದು ರಾಮಾಯಣದಿಂದ ನೂರಾರು ರಾಮಾಯಣಗಳು; ಒಂದು ಮಹಾಭಾರತದಿಂದ ನೂರಾರು ಮಹಾಭಾರತ ಕೃತಿಗಳು ಸ್ಥೂಲಪಠ್ಯದಿಂದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಪಠ್ಯಗಳಾಗಿ ಅವತರಣಗೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಅಭ್ಯಸಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಗಳ ನಡುವಿನ ಅಂತರ್ಸಂಬಧದ ಬಗೆಗಿನ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ, ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಹಾಗೂ ವಿವರಣೆ-ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗಳ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಮತ್ತು ಸಮನ್ವಯತೆಯು ಕೃತಿಯಿಂದ ಕೃತಿಗೆ; ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ; ಸಂದರ್ಭದಿಂದ ಸಂದರ್ಭಕ್ಕೆ ದಾಟುತ್ತಾ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಪುರಾಣಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಜಾನಪದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ನಂಬಿಕೆಗಳೂ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸುಂದರ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದು, ಸಾಹಿತ್ಯಲೋಕಕ್ಕೆ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಕೊಡುಗೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಇವತ್ತಿನ ಜನಪದಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಪುರಾಣಕಥೆಗಳ ಪ್ರತಿಬಿಂಬವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದೆಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಇತಿಹಾಸಕಾರರಾದ ಲಿವಿಸ್ ಸ್ಪೆನ್ಸ್ ಈ ರೀತಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ.-

"Mythology in the study of a primitive or early form of religion while it was living faith".

ಕವಿ ಜನ್ನನು ತನ್ನ 'ಅನಂತನಾಥಪುರಾಣ'ದಲ್ಲಿ ಮುನಿಪ್ರೋಕ್ತಪುರಾಣವು ಪಂಚಾಂಗಗಳಿಂದಲೂ ಕವಿಪ್ರೋಕ್ತಪುರಾಣವು

ಅವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ದೇಶ, ನಗರ, ರಾಜ್ಯೋತ್ಸವಾಖ್ಯಾನ-ಇವು ಮೂರೂ ಅಂಶಗಳು ಸೇರಿವೆ ಎಂದು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. –

"ಮುನಿಮಾರ್ಗೋಕ್ತಿ ಪುರಾಣಪದ್ಧತಿಗೆ ಲೋಕಾಕಾರಮುಂ
ತೀರ್ಥವರ್ತನಮುಂ ವ್ಯಾಪ್ತ ಚತುರ್ಗತಿ ಸ್ಥಿತಿಗಶುಂ
ಭಾಸ್ವತ್ತಪೋದಾನಕೀರ್ತನಮುಂ ತತ್ಫಲ ಸಿದ್ಧಿಯುಂ
ನೆಗದ್ದಿವ್ಯೆದಂಗಂ ಕವಿಪ್ರೋಕ್ತ ಕಾವ್ಯನಿಬಂಧೋಚಿತಮೆಂಟು
ದೇಶ, ನಗರೀ, ರಾಜ್ಯೋತ್ಸವಾಖ್ಯಾನದಿಂದ"॥ 3

3 ಪಂಪ ಕವಿಯ 'ಆದಿಪುರಾಣ'ದಲ್ಲಿರುವ ಮಾತುಗಳು ಇಲ್ಲಿನ ವರ್ಣನೆಗಳಿಗೆ ತುಲನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯಲ್ಲಿ ಪುರಾಣ ಶಬ್ದದ ಅರ್ಥ ಪುರಾತನವಾದ ಕಥೆಗಳು ಎಂದು 'ಪುರಾಣಂ ಆಖ್ಯಾನಮ್' ಎಂದೂ, 'ಇತಿ ಆಸೀತ್' ಇತಿಹಾಸವೆಂಬುದಾಗಿಯೂ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪುರಾತನವೆಂಬ ನಿರ್ವಚನವೂ ಉಂಟು. ಭಾರತೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪುರಾಣಗಳ ಜೊತೆಜೊತೆಗೆ ಇತಿಹಾಸದ ಶಬ್ದವೂ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿದೆ. ಭೂತಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಘಟನೆಗಳ ವರ್ಣನೆಗಳು ಇತಿಹಾಸವೆನಿಸಿದರೆ; ಪುರಾಣಗಳ ವಿಷಯ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕಿಂತ ಅಧಿಕ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಕವೂ, ವಿಸ್ತೃತವೂ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಪುರಾಣಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಸಾಹಿತ್ಯವಾಗಿದ್ದು, ವೇದಗಳಿಂದ ಹಿಡಿದು, ಮಹಾಭಾರತದವರೆಗೂ ಎಲ್ಲಾ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಮಾಣ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಅಥರ್ವವೇದ, ಶತಪಥಬ್ರಾಹ್ಮಣ, ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕ, ಛಾಂದೋಗ್ಯ, ತೈತ್ತಿರೀಯಾರಣ್ಯಕ, ಮಹಾಭಾಷ್ಯ, ಆಶ್ವಲಾಯನ ಗೃಹ್ಯಸೂತ್ರ, ಆಪಸ್ತಂಭ ಧರ್ಮಸೂತ್ರ, ಮನುಸಂಹಿತೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪುರಾಣಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವುಂಟು. ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಐತಿಹ್ಯದೊಡನೆ ಕಾವ್ಯಾತ್ಮಕವಾದ ಹಲವಾರು ವಿಚಾರಗಳು, ಸಂಗತಿಗಳು ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿವೆ. 'ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣ'ದ ಭಾಷೆ ಲಾಲಿತ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದರೆ; 'ಶ್ರೀಮದ್ಭಾಗವತ' ಮಹಾಪುರಾಣದ ಭಾಷೆ ಶ್ರುತಿನಿಷ್ಠವಾಗಿದೆ. ಪುರಾಣಗಳೆಂಬ ಮೂಲಪಥ್ಯದಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪಥ್ಯಗಳು ಕಾವ್ಯ, ಖಂಡಕಾವ್ಯ ಮತ್ತು ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಾಗಿವೆ. ಕಾಳಿದಾಸನ ರಘುವಂಶಕ್ಕೆ ವಾಲ್ಮೀಕಿ ಮಹರ್ಷಿಗಳ 'ರಾಮಾಯಾಣ', ಕುಮಾರಸಂಭವಕ್ಕೆ ವಾಯು ಮತ್ತು ಸ್ಕಂದಪುರಾಣಗಳು ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ನೆರವಾಗಿವೆ. ಆದಿಪುರಾಣಕ್ಕೆ ಜಿನಸೇನರ ಪೂರ್ವಪುರಾಣವು ಪರ್ಯಾಯವೆನಿಸಿದಂತೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ಜಿನಸಮಯ ದೀಪಕರಾದ ಮಹಾಪುರುಷರ ದಿವ್ಯಚರಿತೆ, ಅವರ ಲೋಕೋದ್ಧಾರಕವಾದ ದಿವ್ಯೋಪದೇಶ, ವಿಶೇಷ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ, ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಬದ್ಧವಾದ ಕೃತಿಗಳೇ ಜೈನಪುರಾಣಗಳೆನಿಸಿವೆ. ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಶ್ರದ್ಧೆ, ನೀತಿ-ನಿಷ್ಠೆ, ಸದಾಚಾರಗಳು ಬೇರೂರುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು ಪುರಾಣಗಳ ಪ್ರಧಾನ ಉದ್ದೇಶ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಮಾದರಿಯೇ ವೈದಿಕ ಪುರಾಣಗಳಾಗಿವೆ. ಜೈನರ ಪುರಾಣಪುರುಷರೆಂದರೆ, ತ್ರಿಷಷ್ಠಿಶಲಾಕಾ ಪುರುಷರೇ ಆಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ತೀರ್ಥಂಕರರಿಗೆ ಆದ್ಯ ಸ್ಥಾನ; ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಿಗೆ ಎರಡನೆಯ ಸ್ಥಾನ; ಬಲರಾಮ-ವಾಸುದೇವ-ಪ್ರತಿವಾಸುದೇವರಿಗೆ ಮೂರನೆಯ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಭಾಗವತಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಮಹಾಪುರಾಣದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಈ ರೀತಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ.-

"ಸರ್ಗೋಸ್ಯಾಥ ವಿಸರ್ಗಶ್ಚ ವೃತ್ತೀ ರಕ್ಷಾಂತರಾಣಿ ಚ ।
ವಂಶೋ ವಂಶಾನುಚರಿತಂ ಸಂಸ್ಥಾ ಹೇತುರುಪಾಶ್ರಯಃ"॥
"ದಶಭಿರ್ಲಕ್ಷಣೈರ್ಯುಕ್ತಂ ಪುರಾಣಂ ತದ್ವಿದೋ ವಿದುಃ ।
ಕೇಚಿತ್ ಪಂಚವಿಧಂ ಬ್ರಹ್ಮನ್ ಮಹದಲ್ಪ ವ್ಯವಸ್ಥಯಾ"॥

'ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣ'ದಲ್ಲಿಯೂ ಪುರಾಣದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಈ ರೀತಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. –

"ಬ್ರಹ್ಮವಿಷ್ಣ್ವರ್ಕರುದ್ರಾಣಾಂ ಮಹಾತ್ಮ್ಯಂ ಭುವನಸ್ಯ ಚ ।
ಸಸಂಹಾರ ಪ್ರದಾನಂ ಚ ಪುರಾಣೇ ಪಂಚವರ್ಣಕೇ ।

ಧರ್ಮಶ್ಚಾರ್ಥಶ್ಚ ಕಾಮಶ್ಚ ಮೋಕ್ಷಶ್ಚೈವಾತ್ರ ಕೀರ್ತ್ಯತೇ"॥ 4

ವೈದಿಕ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ 'ಭಾಗವತಪುರಾಣ'ಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆದ್ಯತೆ ಉಂಟು. ಭಾರತೀಯ ಧರ್ಮವಿಕಾಸದಲ್ಲಿ ಭಾಗವತಪುರಾಣದ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಪ್ರಭಾವವುಂಟು. ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮುಖ್ಯಕವಿಗಳ ಕಾವ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ-ಪ್ರೇರಣೆ ಬೀರಿದೆ. ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಯು ರಕ್ತ-ಮಾಂಸಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವುದೇ ಇತಿಹಾಸ-ಪುರಾಣಗಳ ನೆಲೆಯಿಂದ ಎಂಬುದು ಸರ್ವವಿದಿತ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾಣಸಾಹಿತ್ಯದ ಸಂದರ್ಭ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಶೇಷವಾದ ಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ ವೈಷ್ಣವ ಪುರಾಣಗಳಂತೆ, ಶೈವಪುರಾಣಗಳೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಶೈವಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ 'ಮಾರ್ಕಂಡೇಯಪುರಾಣ', 'ಶಿವಪುರಾಣ', 'ಲಿಂಗಪುರಾಣ' ಮತ್ತು 'ಸ್ಕಾಂದಪುರಾಣ' ಹಾಗೂ ಉಪಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ 'ಶಿವಧರ್ಮಪುರಾಣ', 'ಮಾಹೇಶ್ವರಪುರಾಣ' ಮತ್ತು 'ಸಾಂಬಪುರಾಣ'ಗಳು ಶೈವ ಚಿಂತನೆಯ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಧಾರೆಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಲು ಸಹಾಯಕವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮುಖ್ಯ ಸಾರಾಂಶಗಳು ಖಂಡಕಾವ್ಯ ಮತ್ತು ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿ ನಿಂತಿವೆ. ಇವುಗಳ ವಿಶೇಷ ಆಕೃತಿಗಳು ಸಹಸ್ರಾರು ಸ್ತೋತ್ರಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆ ನಿಂತಿವೆ. ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳ ಕಥನಜಗತ್ತು 'ನಾದರೂಪಕ'ದಲ್ಲಿ ಮೇಳೈಸಿವೆ. ಆದಿಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರ 'ಶಿವಮಹಿಮ್ನಃಸ್ತೋತ್ರ', 'ಶಿವಾನಂದಲಹರೀ', 'ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿಸ್ತೋತ್ರ'ಗಳು ಶಿವಪರ ಹಾಗೂ ತಂತ್ರಪರ ಸ್ತೋತ್ರಗಳು; ಹಾಗೂ ಅಭಿನವಗುಪ್ತರ ಹತ್ತಾರು ಶೈವಸ್ತೋತ್ರಗಳು ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಮತ್ತು ಆದರ್ಶಮಯ ಕೃತಿಗಳೆನಿಸಿವೆ. ಇಂತಹ ಸ್ತೋತ್ರಕಾವ್ಯಗಳು ಭಕ್ತಿ ಪರಂಪರೆಯ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟರಚನೆ ಎನಿಸಿವೆ. ಆದಿಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು, ಕಾಳಿದಾಸ, ರತ್ನಾಕರ, ಅಭಿನವಗುಪ್ತ, ಜಗದ್ಧರರೇ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಮುಖರು ಮಂಡಿಸಿದ ಶೈವಚಿಂತನೆ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ ಚಿಂತನೆಗಳ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು, ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಲೋಕದಿಂದ ಸ್ವೀಕರಿಸಿ, ವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಹಾಗೂ ಮಂಡಿತವಾದ ಕ್ರಮಗಳ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿಸಿದ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಭಾವ, ಪ್ರೇರಣೆ ಮತ್ತು ನೂತನ ದಿಶೆ

4 ಪುರಾಣಗಳ ಪ್ರಮುಖ ಹತ್ತು ಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು, ಸೂರ್ಯ, ರುದ್ರಾದಿ ದೇವತೆಗಳ ಮಹಿಮಾನುವರ್ಣನೆ, ಪ್ರಪಂಚದ ಸ್ಥಿತಿ-ಲಯಗಳ ವರ್ಣನೆ, ಧರ್ಮಾರ್ಥಕಾಮಮೋಕ್ಷಗಳ ಕೀರ್ತನೆ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿರಬೇಕು ಎಂದರ್ಥ. ಎನ್ನಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ಚಿಂತನೆಗಳಿಂದ ತೌಲನಿಕ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೂ, ಅಂತರ್ಶಿಸ್ತೀಯ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಗೂ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕವಾಗಿವೆ.

ವೀರಶೈವಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾಣಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುವ ಕೃತಿಗಳು ಕಡಿಮೆ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ – 'ಬಸವಪುರಾಣ', 'ಚೆನ್ನಬಸವಪುರಾಣ', ' ಚತುರ್ರಾಯರ ಪುರಾಣ', 'ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರಪುರಾಣ', 'ಪ್ರಭುದೇವರ ಪುರಾಣ', 'ಶಂಕರ ದಾಸಿಮಯ್ಯನ ಪುರಾಣ'ಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. 'ಶಿವತತ್ತ್ವಚಿಂತಾಮಣಿ' ಮತ್ತು 'ವೀರಶೈವಾಮೃತ ಮಹಾಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ' ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಪುರಾಣಗಳ ಎಲ್ಲಾ ಲಕ್ಷಣಗಳೂ ಸಮನ್ವಿತಗೊಂಡಿವೆ.

ಕಾಶ್ಮೀರದ ತ್ರಿದರ್ಶನದ ಆಚಾರ್ಯರಲ್ಲೊಬ್ಬರಾದ ಉತ್ಪಲದೇವನ ಸ್ತೋತ್ರವೊಂದರಲ್ಲಿ ಪುರಾಣಗಳ ಆಕೃತಿ ಮತ್ತು ಆಶಯದ ವಿವಿಧ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಇದೂ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ನಿಯೋಜಿಸಲ್ಪಡುವ ಪಲ್ಲಟವ್ಯಾಪಾರಗಳ ಮುಕ್ತನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು.-

"ಕಂಠಕೋಣ ವಿನಷ್ಯಮೀಶತೇ ಕಾಲಕೂಟಮಪಿ ಮೇ ಮಹಾಮೃತಮ್ ।

ಅಪ್ಯುಪಾತ್ತಮಮೃತ ಭವದ್ವಪುಃ ಭೇದವೃತ್ತಿ ಯದಿ ಮೇ ನ ರೋಚತೇ"॥ 5

ಇಲ್ಲಿ ಶಿವನ ಸಂಪರ್ಕ್ಕೆ ಬಂದ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ವಸ್ತುವೂ ಕವಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಿಯವಾದುದು. ಈ ಭಾವನೆ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ.- "ನಿನ್ನ ಕೊರಳಿನಲ್ಲಿರುವ ಕಾಲಕೂಟ ವಿಷವು ನನಗೆ ಅಮೃತಕ್ಕೆ ಸಮಾನ ಮತ್ತು ಪೋಷಕವಾದುದು. ಅದು ನನಗೆ ಸಂಜೀವಿನೀ ಕೂಡ ಹೌದು. ಆದರೆ, ನಿನ್ನ ಶರೀರದಿಂದ ಬೇರೆಯಾದ ಅಮೃತವೂ ಸಹ ನನಗೆ ರುಚಿಸುವುದಿಲ್ಲ" ಎಂದರ್ಥ.

***ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಚಂಪೂ ಕಾವ್ಯಶೈಲಿ:-**

ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿದ ಅನೇಕಾನೇಕ ಚಂಪೂ ಕಾವ್ಯಗಳು ಭಾರತೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಮೇಲೈಸಿವೆ. ಅದರಲ್ಲೂ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಗಳ ಕೊಡುಗೆ ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿವೆ ಎಂದರೂ ತಪ್ಪಾಗದು.

"ಗದ್ಯಾವಲೀ ಪದ್ಯಪರಂಪರಾ ಚ ಪ್ರತ್ಯೇಕಮುತ್ಪಾದಯತಿ ಪ್ರಮೋದಮ್।

ಹರ್ಷಪ್ರಕರ್ಷಂ ತನುತೇ ಮಿಲಿತ್ವಾ ಪ್ರಾಕ್ ಬಾಲ್ಯತಾರುಣ್ಯವತೀವಕನ್ಯಾ"॥ (ಜೀವಂಧರಚಂಪೂ-1.9) 6

5 'ಶಿವಸ್ತೋತ್ರಾವಳೀ'- ಚೌಖಾಂಬಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಗ್ರಂಥಮಾಲಾ, ಕಾಶೀ, 1959

"ಗದ್ಯಾನುಬನ್ಧರಸಮಿಶ್ರಿತಪದ್ಯಸೂಕ್ತಿಃ । ಹೃದ್ಯಾ ಹಿ ವಾದ್ಯಕಲಯಾ ಕಲಿತೇವ ಗೀತಿಃ"। (ಚಂಪೂರಾಮಾಯಣಮ್-1.2)

ಕೇವಲ ಪದ್ಯ ಅಥವಾ ಗದ್ಯಕ್ಕಿಂತ ಉಭಯಮಿಶ್ರಣವು ಹೆಚ್ಚು ಆಕರ್ಷಕವೆಂಬ ಭಾವನೆ ಚಂಪೂರಚನೆಗೆ ಪ್ರೇರಕವಾಗಿರಬೇಕು. ಗದ್ಯಸಹಿತವಾದ ಪದ್ಯವು ವೀಣಾದಿವಾದ್ಯ ಸಹಿತವಾದ ಸಂಗೀತವಿದ್ದಂತೆ ಎಂಬುದು ಕವಿ ವೇಂಕಟಾಧ್ವರಿಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

"ಆದತ್ತೇ ಹಿ ತಯೋಃ ಪ್ರಯೋಗ-ಉಭಯೋರಾಮೋದಭೂಮೋದಯಮ್ ।

ಸಂಗಃ ಕಸ್ಯ ಹಿ ಸ್ವದೇತ ಮನಸೇ ಮಾಧ್ವೀಕಮೃದ್ವೀಕಯೋಃ" ॥ (ವಿಶ್ವಗುಣಾದರ್ಶನಚಂಪೂ)

ಚಂಪೂ ಶೈಲಿಯ ಕೃತಿಗಳು ಇಪ್ಪತ್ತನೇಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೂ ಸಹ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚುರವಾಗಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದು, ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡಭಾಷೆಯೇ ಮೊದಲಾದ ಸಾಹಿತ್ಯಲೋಕದಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯ ಸೃಷ್ಟಿಯು ನಿಂತ ನೀರಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತವೆ. ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾಣಕಥೆಗಳ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚಂಪೂಕೃತಿಗಳೆಂದರೆ,- ಅ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಭಟ್ಟನ 'ನಳಚಂಪೂ' ಅಥವಾ 'ದಮಯಂತೀಚಂಪೂ' 7 ಮತ್ತು 'ಮದಾಲಸಚಂಪೂ', ಜೈನತತ್ತ್ವಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸೋಮದೇವಸೂರಿಯ 'ಯಶಸ್ತಿಲಕಚಂಪೂ', ಹರಿಚಂದ್ರನ 'ಜೀವಂಧರಚಂಪೂ', ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾಣಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ವಿದರ್ಭರಾಜನಾದ ಭೋಜರಾಜನ 'ಚಂಪೂರಾಮಾಯಣಮ್' 8 , ಸೋಡ್ಢಲನ 'ಉದಯಸುಂದರೀ ಕಥಾ', ಅಭಿನವ ಕಾಳಿದಾಸನ 'ಭಾಗವತಚಂಪೂ', ಅನಂತಭಟ್ಟನ 'ಚಂಪೂಭಾರತಮ್', ಅರ್ಹದಾಸನ 'ಪುರದೇವ ಚಂಪೂ', ಅಹೋಬಲಸೂರಿಯ 'ವಿರೂಪಾಕ್ಷವಸಂತೋತ್ಸವಚಂಪೂ' 9 , ಸೋಮನಾಥನ 'ವ್ಯಾಸಯೋಗಿಚರಿತಮ್', ಪರಮಾನಂದದಾಸನ 'ಆನಂದವೃಂದಾವನಚಂಪೂ', ಜೀವಗೋಸ್ವಾಮಿಯ 'ಗೋಪಾಲಚಂಪೂ', ತಿರುಮಲಾಂಬೆಯ 'ವರದಾಂಬಿಕಾಪರಿಣಯಚಂಪೂ' 10 , ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯರ 'ಶ್ರೀರಾಮಾನುಜಚಂಪೂ', ಶೇಷಕೃಷ್ಣರ 'ಪಾರಿಜಾತ ಹರಣಚಂಪೂ', ಸಮರಪುಂಗವದೀಕ್ಷಿತರ 'ತೀರ್ಥಯಾತ್ರಾಪ್ರಬಂಧಚಂಪೂ', ಸೂರ್ಯಕವಿಯ 'ನೃಸಿಂಹಚಂಪೂ', ನಾರಾಯಣಭಟ್ಟತಿರಿ(ಭಟ್ಟಪಾದ)ಯ 'ಮತ್ಸ್ಯಾವತಾರಪ್ರಬಂಧ',

6 ಹರಿಚಂದ್ರ-ಕ್ರಿ.ಶ.10 ನೇ ಶತಮಾನ

7 ನಳೋಪಾಖ್ಯಾನಮ್ ಆಧಾರಿತ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚಂಪೂಕೃತಿ

8 ಪಂಚಮಹಾ ಚಂಪೂಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುದು.

9 ವಸಂತ ನವರಾತ್ರಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವರ ರಥೋತ್ಸವ, ಪಂಪಾಂಬಿಕಾ ವಿವಾಹ, ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ ಗುರುಗಳು, ಹರಿಹರ, ವಿದ್ಯಾನಗರ, ಕಮಲಾಪುರ, ಪಂಪಾ, ತುಂಗಭದ್ರಾ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸ್ಥಳವಿಶೇಷಗಳ ವರ್ಣನೆಗಳುಂಟು.

10 ಕರ್ಣಾಟಕದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಯಿತ್ರೀ, ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಾ ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ರಾಣಿ (ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವಿಷಯವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕೃತಿ)

ಮಿತ್ರಮಿಶ್ರರ 'ಆನಂದಕಂದಚಂಪೂ', ನೀಲಕಂಠದೀಕ್ಷಿತರ 'ನೀಲಕಂಠವಿಜಯಚಂಪೂ', ವೇಂಕಟಾಧ್ವರಿಯ 'ವಿಶ್ವಗುಣಾ.

ದರ್ಶಚಂಪೂ' 11 ಮತ್ತು 'ವರದಾಭ್ಯುದಯ ಅಥವಾ ಹಸ್ತಗಿರಿಚಂಪೂ', ವೇಂಕಟೇಪ್ಪಕವಿಯ 'ಶ್ರೀನಿವಾಸಚಂಪೂ' ಮತ್ತು 'ಉತ್ತರಚಂಪೂ', ಚಕ್ರಕವಿಯ 'ದ್ರೌಪದೀಪರಿಣಯಚಂಪೂ', ವಿರೂಪಾಕ್ಷಕವಿಯ 'ಚೋಲಚಂಪೂ' ಮತ್ತು 'ಕಾರ್ತವೀರ್ಯವಿಜಯಚಂಪೂ', ಅಶ್ವಿನರಾಮವರ್ಮನ 'ಸಂತಾನಗೋಪಾಲಚಂಪೂ', ಶ್ರೀನಿವಾಸಕವಿಯ 'ಆನಂದರಂಗ ಚಂಪೂ', ಅಚ್ಯುತಶರ್ಮಾರ 'ಭಾಗೀರಥೀಚಂಪೂ' ಇತ್ಯಾದಿ.

ಹೀಗೆ ನೂರಾರು ಚಂಪೂ ಕಾವ್ಯಗಳು ಸಮಸ್ತ ಭಾರತೀಯ ಜ್ಞಾನಪರಂಪರೆ, ಇತಿಹಾಸ, ಪುರಾಣ, ಸಮಗ್ರ ಪರಂಪರೆ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ-ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಪದ್ಧತಿ, ಆಚಾರ-ವಿಚಾರ, ಮನೋಭಾವ, ಮಾನವೀಯ ಮೌಲ್ಯಗಳು, ಪ್ರಕೃತಿಪ್ರೇಮ, ಜೀವವೈವಿಧ್ಯತೆ, ಜೀವನವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಎಡಬಿಡದೆ ಓತಪ್ರೋತವಾಗಿ, ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಮಗೆಲ್ಲಾ ಅನಂತವಾದ ವಿಶ್ವರೂಪ ಸದೃಶವಾದಿ ವಿಶೇಷ ದರ್ಶನವನ್ನೂ, ಜ್ಞಾನ-ವಿಜ್ಞಾನಸುಧೆಯನ್ನು ಹರಿಸುತ್ತಾ ಬಂದಿವೆ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಇಂತಹ ಮಹನೀಯ ಕಾವ್ಯಪರಂಪರೆಯು ಸಾಹಿತ್ಯಾಕಾಶದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳ ಅನ್ಯೋನ್ಯ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸರ್ವದಾ ಅಜರಾಮರವಾಗಿಸಿವೆ.

***ಉಪಸಂಹಾರ:-**

ಪುರಾಣಸಾಹಿತ್ಯವು ಭಾರತೀಯ ಅಭಿಜಾತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದಿಹ ವಿಶೇಷ ಅಂತರ್ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ, ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಬರುವ ವಸ್ತು, ಪಾತ್ರ, ರೂಪಕ, ಶೈಲಿ, ನೀತಿಪ್ರಜ್ಞೆ ಮತ್ತು ಪ್ರತೀಕಗಳು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಚರ್ಚೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿವೆ. ಹೀಗೆ, ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಯ ಆಕೃತಿ ಮತ್ತು ಆಶಯಗಳು ಹಿಂದೆ ಮೂಲಪಠ್ಯವೊಂದು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿರುತ್ತದೆ. ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಯು ತನ್ನ ನಿರ್ಮಾಣಹಂತದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕಡೆಗಳಿಂದ ತನಗೆ ಬೇಕಾದ ವಸ್ತುನಿರ್ಮಾಣದ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ನಿರಂತರವಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುತ್ತದೆ. ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂದರ್ಭವೊಂದು ಕಾಲ-ದೇಶಗಳ ನಡುವಣ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂರಚನೆ ಮಾಡಿಯೇ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಕಾಲ-ದೇಶಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಹೀಗೆ, ಪುರಾಣಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಾಗೂ ವಿಶಾಲವಾದ ಸಾಹಿತ್ಯವಾಗಿದ್ದು, ಇವಕ್ಕೆ ವೇದಗಳಿಂದ ಹಿಡಿದು, ಮಹಾಭಾರತದವರೆಗೆ ಎಲ್ಲಾ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಮಾಣ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

11 ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿನ ಗುಣದೋಷಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ವಿಶೇಷ ಕೃತಿ.

ಅಥರ್ವವೇದ, ಶತಪಥಬ್ರಾಹ್ಮಣ, ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕೋಪನಿಷತ್ತು, ಛಾಂದೋಗ್ಯೋಪನಿಷತ್ತು, ತೈತ್ತರೀಯೋಪನಿಷತ್ತು, ಮಹಾಭಾಷ್ಯ, ಆಶ್ವಲಾಯನ ಗೃಹ್ಯಸೂತ್ರ, ಆಪಸ್ತಂಭ ಧರ್ಮಾಸೂತ್ರ, ಮನುಸಂಹಿತೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪುರಾಣಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವುಂಟು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ:-

"ಋಚಃ ಸಾಮಾನಿ ಛಂದಾಂಸಿ ಪುರಾಣಂ ಯಜುಷಾ ಸಹ ।

ಉಚ್ಛಿಷ್ಟಾಜ್ಜಜ್ಞಿರೇ ಸರ್ವೇ ದಿವಿ ದೇವಾ ದಿವಿಶ್ರಿತಾಃ"॥ (ಅಥರ್ವವೇದ)

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ "ಲೋಕಾಃ ಸಮಸ್ತಾಃ ಸುಖಿನೋ ಭವಂತು" ಎಂಬ ಉತ್ತುಂಗವಾದ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳು ಅನಂತವಾದ ಭಾರತೀಯ ಜೀವನಾದರ್ಶಗಳನ್ನು ಎಡಬಿಡದೆ ನಮಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುವ ಮಹಾನ್ ದಾರಿದೀಪವಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ವಿಶ್ವಮಾನವ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯೊಂದಿಗೆ ಸರ್ವಾಂಗೀಣ ಉನ್ನತಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಗತಿ, ಜೀವನ ನೀತಿ, ಪ್ರೀತಿ, ರೀತಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸ ಕೃತಿಗಳ ರಚನೆಯ ಸಮಗ್ರ ಧ್ಯೇಯೋದ್ದೇಶವಾಗಿದೆ. ಪುರಾಣೇ-ತಿಹಾಸವು ವಿಶಿಷ್ಟ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವೇ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದಲ್ಲದೇ, ಜನಪದ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ, ಆಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ, ಯಕ್ಷಗಾನ-ಬಯಲಾಟಗಳಲ್ಲೂ ಹಲವಾರು ಮಜಲುಗಳನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಲೋಕದೊಳಗಿನ ಬದುಕಿನ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳನ್ನು, ಬಾಳ್ವೆಯ ದ್ವಂದ್ವಗಳನ್ನು ಹುಡಿಕಿ ತಿಳಿಯಲು, ಪ್ರಾಚೀನ, ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ

ಹಾಗೂ ಆಧುನಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಪಂಚದ ವಿವಿಧ ಸ್ತರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಅಪೂರ್ವ ರಚನೆಯಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮೂಲಕ ನಾವು "ವಸುಧೈವ ಕುಟುಂಬಕಮ್" ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಸಾಕಾರಗೊಳಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳ ನಡುವಿನ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಕುರಿತು ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ಸಾಹಿತ್ಯಲೋಕದಲ್ಲೂ ಭಿನ್ನ ರೀತಿಯ ಚರ್ಚೆಗಳು ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನಗಳು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಸಾಗಿವೆ.

*****

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

1.'ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಪುರಾಣ' ಸಹಸಂಬಂಧಗಳ ಅಧ್ಯಯನ– ಪ್ರೊ.ಮಲ್ಲೇಪುರಂ ಜಿ. ವೆಂಕಟೇಶ, ಉದಯ ಪ್ರಕಾಶನ, ರಾಜಾಜಿನಗರ, ಬೆಂಗಳೂರು–560010, ತೃತೀಯ ಮುದ್ರಣ–2019, ISBN: 978–81–930079–7–6

2. ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ– ಆಚಾರ್ಯ ಬಲದೇವ ಉಪಾಧ್ಯಾಯ (ಮೂಲ ಲೇಖಕರು), ವಿದ್ವಾನ್. ಎಸ್. ರಾಮಚಂದ್ರಶಾಸ್ತ್ರೀ (ಅನುವಾದಕರು), ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಎರಡನೇ ಮುದ್ರಣ–2003

3. 'ತತ್ತ್ವಕಥನ'– ಪ್ರೊ.ಮಲ್ಲೇಪುರಂ ಜಿ. ವೆಂಕಟೇಶ, ಅನುಪಮ ಪ್ರಕಾಶನ, ಅಥಣಿ, ಮುದ್ರಣ 2022

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

वासाधिकारे दशावतारकल्पनम्

कुमारी लिङ्गारेड्डि उमामहेश्वरी
शोधच्छात्री आगमविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
तिरुपतिः, आं.प्र.
Cell: 91820 75761

वेदानां व्यसनादर्वाक् प्राग्रूपं मिलितन्तु यत् । तां तु वैखानसीं शाखमिति वेदविदो विदुः ॥

सर्वैः ज्ञायते यत् अपौरुषोयो हि वेदः परमात्मनः उच्छ्वासनिःश्वासरूप इति । असौ समस्तानां शास्त्राणां तत्त्वानां धर्माणां च आधारभूत एव भवेत् । वस्तुवैशद्यात् अयं महर्षिणा व्यासेन विभागः कृतः ऋक्-यजुः साम-आथर्वणरूपेण । विभागात् पूर्वं वेदराशेः नाम वैखानसी शाखा इति प्रसिद्धिः जाता[1]।

वैखानसस्य औखेय इति नामान्तरमप्यस्ति। सर्वसमर्चनासिद्धान्तस्य प्राग्रूपमिदं भवतीति वक्तुं नैव संशीतिः। संसारसागरे मज्जानोन्मज्जनान् तापत्रयदुःखानुभूयमानान् समुद्धर्तुं श्रीमन्नारायणद्वारा उपिदष्टं यत् वैदिकमार्गसमाराधनम् अस्ति तदेव वेदवीथीसदृशं अखिलानां प्रमाणानां सार्वभौमसदृशं अद्वितीयं मार्ग च भवतीति नास्ति संसीतिलेशः।

यद्वेदमन्त्रैः क्रियते तत् वैखानसमीरितम् । तस्माद्वैखानसं श्रेष्ठमिति पूर्वजदर्शनम्[2] ॥

वैखानसवाङ्मये प्रप्रथमः आचार्यः गुरुश्रेष्ठः श्रीविखनोमुनिः। अस्य मुनेः शिष्याः तावत् भृगु-मरीचि-अत्रि-कश्यपाः महर्षयः चत्वारः विद्यन्ते । एतेषु चतुर्षु शिष्येषु अन्यतमः भृगुमहर्षिः । असौ ब्रह्ममानसपुत्रः सप्तमहर्षिषु अन्यतमः। असौ श्रीमहाविष्णुरेव हविर्भोक्ता इति संघोषणं कृतवान् । असौ स्वीयपुत्रिकां महालक्ष्मीं श्रीमहाविष्णवे दत्त्वा श्वशुरस्थानं संपादितवान्[3]।

ज्योतिषशास्त्रेषु अयमग्रगण्यः । ज्योतिषशास्त्रग्रन्थप्रणेता च । वैखानसशास्त्रसम्बद्धान् नैकान् ग्रन्थान् लोकाय उपदिश्य वैदिकक्रियामार्गं संस्थापितवान् अयं भृगुमहर्षिः।

तत्र वैखानसग्रन्थाः तावत्

खिलं क्रियाधिकारं च पुरातन्त्रं तथैव च ।

वासाधिकरणं ज्ञेयं चित्राधिकरणं तथा । मानाधिकरणं चैव प्रकीर्णाधिकरणं च ॥

निरुक्तमधिकारं च अर्चनस्याधिकारकम् । यज्ञाधिकरणं चैवं वर्णाधिकरणं तथा ॥

प्रतिगृह्याधिकारं च मया प्रोक्तस्य संहिताः । एतैश्चैव चतुष्षष्टिग्रन्थसंख्याक्रमं विदुः[4] ॥

---

१. दशविधहेतुनिरूपणम् २. क्रियाधिकारः ३६, २६ ३. वेङ्कटाचलमाहात्म्यम् ४. वासाधिकारः १, १०२-१०५

खिल - क्रियाधिकार - पुरातन्त्र वासाधिकार चित्राधिकार मानाधिकार-प्रकीर्णाधिकार - निरुक्ताधिकार अर्चनाधिकार यज्ञाधिकार वर्णाधिकार प्रतिगृह्याधिकारेति द्वादश अधिकारग्रन्थानां चतुष्षष्टिग्रन्थसंख्यानुरोधेन अनेन महर्षिणा उपदिश्यते। एतेषु द्वादशग्रन्थेषु खिल - क्रियाधिकार वासाधिकार प्रकीर्णाधिकार यज्ञाधिकारेति पञ्चग्रन्थाः एव विविधाभिः संस्थाभिः द्वारा मुद्रिताः अद्य उपलब्धाश्च । एतेषु ग्रन्थेषु अन्यतमः वासाधिकारः।

अस्मिन् भृगुप्रोक्ते वासाधिकारग्रन्थे दशावतारकल्पनं कीदृशम् उपदिष्टं? तस्य स्वरूपं कथं? नाममन्त्राः के? इत्येते अंशाः यथामति पत्रेऽस्मिन् प्रस्तोतुमिच्छामि ।

दशावतारकल्पनम्

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नारसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च रामश्च कृष्णः कल्कीति ते दश[5] ॥

मत्स्य कूर्म वराह नृसिंह वामन परशुराम श्रीराम बलराम श्रीकृष्ण कल्की इति दशानां स्वरूपाणां विष्णोः अवतारभेदाः तेषां कल्पनं प्रतिष्ठा च साङ्गोपाङ्गं उपदिश्यते वासाधिकारे। तत्र एकैकं पश्यामः-

१. मत्स्यावतारकल्पनम्

हस्तिपृष्ठविमाने वा कुम्भाकारविमाने वा मत्स्यमूर्तिः स्थापनीया । नासाग्रपुच्छपर्यन्तं अष्टाविंशतिमात्रकं पुच्छमूलान्तं चतुष्कम् उदरं नवमात्रकं पुच्छमूलं चतुर्मात्रम् आयामविस्तारं पक्षमात्रं भवत्विति मत्स्यमूर्तेः कल्पनं विव्रियते वासाधिकारे । पौण्डरीकाग्निकुण्डं, प्रधानतमम् अस्य देवस्य । मत्स्यः जलजः भद्रः क्रीडात्मकः इति चतुर्मूर्तिमन्त्राः उपदिष्टाः तत्र । "यत्स्वयं सृष्ट" इत्ययं मन्त्रः मत्स्यस्य प्रधानतमः भवति[6] ।

२. कूर्ममूर्तिकल्पनम्

नन्द्यावर्तविमाने वा कुम्भाकारविमाने वा फेलाकारविमाने वा कूर्ममूर्तिः स्थापनीया। असौ आसीनः भवेत् । उत्तमं एकतालं शिरोमानं द्विमात्रं एकाङ्गुलं कण्ठस्वरूपं हृदयं त्रिमात्रं भवेत् । गार्हपत्याग्निकुण्डं प्रधानतमम् आकूबरः जलः कूर्मः कच्छपः इति चतुर्मूर्तिमन्त्राः उपदिष्टाः तत्र । "रायामीश" इत्ययं मन्त्रः कूर्मस्य प्रधानतमः भवेत्[7] ।

३. वराहमूर्तिकल्पनम्

सर्वतोभद्रकविमाने वा चतुष्कूटविमाने वा पर्वताकृतिकविमाने वा वराहमूर्तिः स्थापनीया। दशतालमानेन असै कल्पनीयः। वराहमुखं अस्य भवेत्। दक्षिणे दंष्ट्रयुतः वामाङ्के स्थितां देवीं संप्रेक्षमाणस्सन् गरुडाधिष्ठितः विराजति वराहमूर्तिः ।

द्विभुजः श्वेतवर्णः ऋग्वेदरूपः,

यजुर्वेदः पीतवर्णः

बालार्कवर्णः चतुर्भुजः सामवेदरूपः

रक्तवर्णः द्विभुजः अथर्वणरूपः

मकुटाभरणसंयुक्तः तप्तकाञ्चनसन्निभः भवतु इत ऋग्गादिवेदपुरुषस्वरूपः वराहः स्पष्टं निर्दिश्यते तत्र ।

---

५. वासाधिकारः १७, ५ ६. तत्रैव १७, ६-३० ७. तत्रैव १७, १९-३०

सभ्याग्निकुण्डं प्रधानतमम् अस्य । वराहः वरदः भूमिसन्धारणः वज्रदंष्ट्रिणः इति चतुर्मूर्तिमन्त्राः उपदिष्टाः[8] ।

४. नारसिंहमूर्तिकल्पनम्

त्रिकूटे मण्डपे पर्वतविमाने वा नृसिंहमूर्तिः स्थापनीया। मध्यमदशतालेन मानोन्मानप्रमाणेन च त्रिमात्रं शिरोमानं नेत्रान्तं रसाङ्गुलं भवतु । पौण्डरीकाग्निकण्डं प्रधानतमं भवेत् अस्य । नारसिंहः तपोनाथः महाविष्णुः महाबलः अनन्तबलः इत्येते मूर्तिमन्त्राः नृसिंहस्वामिनमुद्दिश्य निर्दिष्टा आसन् । "योवा नृसिंह" इत्ययं मन्त्रः प्रधानतमः भवेदिति उपदिश्यते[9]।

५. वामनमूर्तिकल्पनम्

सोमच्छन्दविमाने वा त्रिकूटविमाने वा दीर्घशालकविमाने वा वामनमूर्तिः कल्पनीया भवेत् ।

नवतालेन मानेन निर्माणं करणीयम् । मानोन्मानप्रमाणेन कल्पनीयः अयम् । ब्रह्मवेषसमायुक्तः जटी ब्रह्मचारी कृष्णाजिनधारी शान्तमूर्तिः सर्वाभरणविभूषितः वेदाध्ययनशीलः हस्ते पुस्तकधारी छत्रहस्तश्च भवेत् ।

अष्टभुजो वा चतुर्भुजो वा द्विभुजो वा भवेत् परिजनैस्संयुक्तः असौ ।

अन्वाहार्याग्निकुण्डं प्रधानतमं भवेत् । त्रिविक्रमः त्रिलोकेशः लोकाधारः वैकुण्ठः इति वामनः वरदः कश्यपात्मजः अदितिप्रियः इति च नामान्तराणि वासाधिकारे[10] उपदिश्यते।

६. परशुराममूर्तिकल्पनम्

श्रीप्रतिष्ठके विमाने वा अङ्गनाकारे वा विमाने परशुराममूर्तिः प्रतिष्ठापनीया। मध्यमदशतालेन कल्पनं कार्यम्। द्विभुजः रक्तवर्णः श्वेताम्बरयुतः दक्षिणहस्ते परशुधरः जटामकुटशोभितः उपवीताभरणैर्युक्तः भवेत् । अन्वाहार्याग्निकुण्डं प्रधानं भवेत् । रामः ऋषिसुतः विष्णुः परशुपाणिः इति तस्य परशुरामस्य नामान्तराणि भवन्ति। "विष्णुर्वरिष्ठ" इति प्रधानतमः मन्त्रः भवेदिति उच्यते[11]।

८. श्रीराममूर्तिकल्पनम्

कूटाकार - अङ्गनाकार - फेलाकारा चतुस्फुट स्वस्तिकविमानेषु अन्यतमे विमाने श्रीरामः स्थापनीयः।

गर्भागारस्य विस्तृतं समं पादहीनं अर्थ वा यजमानसमं मध्यमदशतालेन निर्मातव्यः अयम् ।

सर्वाभरणसंयुक्तः स्थानकः मौलिमकुटभूषितः श्रीवत्साङ्कः ब्रह्मसूत्रसहित कौस्तुभोरस्कः नानावस्त्रधरः त्रिभङ्गान्वितः भवेत्। सीता लक्ष्मण भरत शत्रुघ्न हनुमत्समेतः श्रीरामः भवेत् ।

अन्वाहार्याग्निकुण्डं प्रधानतमं भवेत् । रामः दाशरथिः वीरः काकुत्स्थः इति मूर्तिमन्त्राः विद्यन्ते। "रायामीश" इत्ययं मन्त्रः प्रधानतमः भवतीत्युच्यते वासाधिकारे[12]।

८. बलराममूर्तिकल्पनम्

इहलोकहितार्थाय भूभारहरणाय च । वसुदेवसुतो भूत्वा सर्वान् लोकान् अपालयत् ॥

भूभारहरणार्थं लोकहितार्थं वसुदेवस्य पुत्रत्वेन आविर्भूय लोकपालनं संरक्षणं च अकरोत् वलभद्रामः।

---

८. तत्रैव १८-१,१७ ९. तत्रैव १९, १-७ १०. तत्रैव १९, ८-४३ ११. तत्रैव २०, १-८ १२. तत्रैव २०-९, ८५

हस्तिपृष्ठविमाने सोमच्छन्दविमाने वा असौ स्थापनीयः । दशतालमानेन अयं कल्पनीयः भवेत् । मुसलधरदक्षिणहस्तः हलधरवामहस्तः समाकुञ्चितवामपादः प्रसारित दक्षिणहस्तः दक्षिणे पत्नी रेवती संयुक्ता भवेत्। आहवनीयाग्निकुण्डं प्रधानतमं भवेत् अस्य देवस्य । रामः यदुवरः विष्णुः हलायुधः इति चतुर्मूर्तिमन्त्राः उपदिष्टा अत्र[13]।

९. श्रीकृष्णमूर्तिकल्पनम्

कृष्णरूपाणि असंख्याकानि भवन्ति। पार्थसारथिः विश्वरूपः वेणुधरः नवनीतनटः कालीयमर्दनः चतुर्भुजधरः इत्यादिरूपाणि भवन्ति।

कृष्णरूपं असंख्याकं संख्या वक्तुं न शक्यते । देवानां च ऋषीणां च वक्तुं नैवावतारकम्[14] ॥

इति उपदिश्यते भृगोः वासाधिकारे।

सर्वतोभद्र-नन्द्यावर्त-स्वस्तिक भद्रक-पर्वताकृति कुम्भाकार-त्रिकूटाख्येषु विमानेषु अन्यतमे विमाने श्रीकृष्णमूर्तिः स्थापनीया। मानोन्मानप्रमाणेन मध्यमदशतालमानेन कृष्णः कल्पनीयः । सर्वाभरणसंयुक्तः ब्रह्मसूत्रसमन्वितः रक्ताम्बरधरः श्यामवर्णः कमलेक्षणः रुक्मवर्णः मकुटे कुन्तलैर्युक्तः भवेत् । आवसथ्याग्निकुण्डं प्रधानतमं भवेत् अस्य । पुण्यः नारायणः वटपत्रशायी त्रिदशाधिपः इति मूर्तिमन्त्राः विद्यन्ते । "सत्यः सत्यस्थ" इत्ययं मन्त्रः प्रधानः भवेदिति उच्यते वासाधिकारे'।

१०. कल्किमूर्तिकल्पनम्

शङ्ख चक्र खड्ग खेटकधारी उग्ररूपी शुद्धस्फटिकसन्निभः भवेत् मध्यमतालमानेन कल्किमूर्तिः कल्पनीया। अश्वाननः चतुर्भुजः चतुर्हस्तः पौण्डरीकाग्निकुण्डं प्रधानतमं भवेत् । कल्की वाजिरूपः विष्णुः संहारकारी इत्येतैः चतुर्मूर्तिमन्त्रैः अर्चनीयः। "धूर्नोवहन्त" इत्ययं मन्त्रः कल्किसम्बन्धः भवति[15]।

उपसंहारः

मत्स्य कूर्म वराह नृसिंह वामन (त्रिविक्रम) परशुराम - श्रीराम -बलराम - कृष्ण - कल्की इति दशानां अवताररूपाणां कल्पनं तेषां मूर्तिमन्त्राः विमानविशेषाः प्रधानाः मन्त्राः स्पष्टं साङ्गोपाङ्गं उपदिष्टमभूत् वासाधिकारे ।

भृगुप्रोक्तेऽस्मिन् वासाधिकारग्रन्थे ये विशिष्टा अंशाः सन्ति एतान् दशावतारसम्बद्धानंशान् अधीत्य प्रतिष्ठाप्य वैदिकपद्धत्या अर्चनादिकं कृत्वा सर्वे भगवदनुग्रहतत्पराः भवन्तु इत्याशास्य विरमामि विस्तरात् ।

बलं विष्णोः प्रवर्धताम्

आधारग्रन्थाः

1.**क्रियाधिकारः** तिरुमलतिरुपतिदेवस्थानम् तिरुपतिः, २०२२

२. **वासाधिकारः** तिरुमलतिरुपतिदेवस्थानम् तिरुपतिः, २०२२

३. **श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यम्** तिरुमलतिरुपतिदेवस्थानम् तिरुपतिः, २०१५

---

१३. तत्रैव २१, १-१६ १४. तत्रैव २०,८६-९३ १५. तत्रैव २१, १७-५० १५. तत्रैव २१, ५१-५९

****

ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy

A National Peer-Reviewed Research Journal

Volume : XXVI, July to December-2025

मनुस्मृति में प्रतिपादित शासन व्यवस्था का अध्ययन

अमित तिवारी

शोधच्छात्र, संस्कृत विभाग

दिल्ली विश्वविद्यालय, नई दिल्ली

E-mail : amit.tiwari.8061@gmail.com

Mobile : 7895564329

सारांश –

मनुस्मृति प्राचीन भारतीय धर्मशास्त्र का एक महत्वपूर्ण ग्रंथ है, जिसमें शासन व्यवस्था को धर्माधारित राजतंत्र के रूप में प्रतिपादित किया गया है। इसमें राज्य को सामाजिक व्यवस्था, नैतिक अनुशासन तथा न्याय की स्थापना का प्रमुख साधन माना गया है। मनुस्मृति में शासन का केंद्रबिंदु राजा है, जिसे ईश्वर का प्रतिनिधि तथा धर्म का संरक्षक माना गया है।
मनुस्मृति के अनुसार राजा का प्रमुख कर्तव्य प्रजा की रक्षा, न्याय का निष्पक्ष वितरण, सामाजिक व्यवस्था की स्थिरता तथा धर्म की प्रतिष्ठा करना है। राजा को दंडनीति का अधिकार दिया गया है, किंतु दंड का प्रयोग न्याय, लोककल्याण और धर्म के अनुरूप होना चाहिए। दंड को शासन की आधारशिला माना गया है, क्योंकि उसके अभाव में समाज में अराजकता उत्पन्न हो जाती है। शासन व्यवस्था में मंत्रिपरिषद, सभासद, अमात्य, पुरोहित तथा अन्य अधिकारियों की भूमिका को भी महत्त्व दिया गया है। राजा को विद्वान, धर्मज्ञ एवं अनुभवी व्यक्तियों की सलाह से शासन करने का निर्देश दिया गया है। मनुस्मृति में न्याय व्यवस्था को शासन का अनिवार्य अंग माना गया है। न्यायाधीशों को धर्म, शास्त्र और सदाचार के आधार पर निर्णय देने का निर्देश है। राजा स्वयं अंतिम न्यायाधिकारी होता है, किंतु उसे पक्षपात, क्रोध और लोभ से मुक्त होकर न्याय करना चाहिए।समग्र रूप से मनुस्मृति की शासन व्यवस्था धर्म, न्याय और लोककल्याण पर आधारित है। यद्यपि इसकी शासन अवधारणा वर्णाश्रम व्यवस्था से प्रभावित है, फिर भी इसमें राज्य की जिम्मेदारी, प्रजा के हितों की रक्षा और नैतिक शासन के सिद्धांत स्पष्ट रूप से प्रतिपादित हैं। यह ग्रंथ प्राचीन भारतीय राजनीतिक चिंतन में शासन व्यवस्था के नैतिक एवं दायित्वपूर्ण स्वरूप को समझने का एक महत्वपूर्ण स्रोत है।

बीज शब्द – मनुस्मृति, राजनीति, शासन-व्यवस्थाएं, प्रासंगिकता, राजधर्म, राजनय, मंत्रिमंडल, राज्य, धर्म

प्रस्तावना-

आचार संहिता नहीं है बल्कि यह प्राचीन भारतीय राज्य कीशासन प्रणाली,न्याय प्रशासन एवं राजधर्म के आधारभूत सिद्धांतों को भी स्पष्ट करती है । इसकी भूमिकामें प्रशासन व्यवस्था को धर्म आधारित और लोग कल्याणकारी मनुस्मृति केवल धार्मिक या सामाजिक बताया गया है । मनुस्मृति में वर्णित शासनमॉडल केवल शासक और प्रजा के संबंध तक सीमित नहीं बल्कि धर्म नैतिकता और न्याय परस्थापित आदर्श राज्य की संरचना को प्रस्तुत करता है ।

मनुस्मृति में प्रतिपादित शासन व्यवस्था केवलराज सत्ता नहीं बल्किधर्म सत्ता है । इसका मूल लक्ष्य धर्म की स्थापना प्रजा की रक्षा तथा समाज कीनैतिक उन्नति है । इस प्रकार मनुस्मृति एक आदर्श धर्म राज्य की संकल्पना प्रस्तुत करता है ।

जहां राजा धर्म का अनुयायी और प्रजा का पालन करता है । मनुस्मृति 12 अध्याय में लगभग2600 श्लोकों में वर्णितधर्म ग्रंथ है

जिसमें वर्ण ,आश्रम, संस्कार, राज धर्म, प्रायश्चितआदि विषय वर्णित है । मानव सभ्यता केविकास के साथ ही समाज के प्रबंधन की विभिन्न युक्त पर विचार प्रारंभ हो गया एक समूह या समाजके रूप में कैसे हम प्रगति करें क्या नियम हो और किस प्रकार के कार्य में प्रवेश हो संसाधनों पर नियंत्रणकिसका हो या कौन नेतृत्व करें इन्हीं विषयों पर मंथन या विचारोपरांत विभिन्न नीतियों या नियमों काविकासहुआ । मनुस्मृति प्राचीन भारतीय धर्मशास्त्र का प्रमुख ग्रंथ है जिसमें सामाजिक, धार्मिक, नैतिकतथा राजनीतिक जीवन के विभिन्न पक्षों का व्यवस्थित विवेचन प्रस्तुत है । शासन व्यवस्था के संदर्भ मेंमनुस्मृति एक आदर्श राज धर्म की स्थापना करती है तथा राजा को धर्माधिष्ठित शासन का केंद्र मानतीहै । मनु ने एक दृढ़ तथा आदर्श राज्य व्यवस्था तथा हिंदू राजनीतिक व्यवस्था दी मनु का कथन है किराजा के अन्यायी रहने पर यह बंधु बांधवों के साथ शीघ्र नष्ट हो जाता है।

'दंडों ही सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभि: धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबांध्वम्' ॥ [1]

धर्म प्रधान शान सर्वोत्तम शासन कहलाता है क्योंकि भारतीय संस्कृति में धर्म प्राय: रही है इसलिएभारतीय समाज का मूल पाठ धर्म पर ही आश्रित है धर्म से युक्त शासन हिंसक शासन नहीं होता है तथाधर्म निष्प्राण शासन हिंसा से युक्त शासन है। भारतीय संस्कृति वेद से युक्त एवं धर्म से युक्त संस्कृति कहीगई है क्योंकि भारतीय समाज बहु संप्रदाय एवं बहु जातीय रहा है।इसी प्रकार स्मृति कारों ने भी धर्म कीपरिभाषा दी है ।

विषय वस्तु का विभाग –

1. मनुस्मृति में राजनीतिक व्यवस्था
2. कर्म के अनुसार राजनीतिक व्यवस्था
3. राजनय का स्वरूप एवं सिद्धांत
4. राजा और शासन विधान
5. राजा एवंमंत्रियों के अधिकार एवं कर्तव्य

1. मनुस्मृति में राजनीतिक व्यवस्था –

"व्यवस्था" शब्द की उत्पत्ति कार्यों एवं नियमों को किसी निश्चित स्थान पर सुविचारित करके बैठना यारखना ही है संगठन या व्यवस्था विभिन्न व्यक्तियों के बीच कार्यों को बांटने की रीति है संगठन का अर्थहै कर्मचारियों की ऐसी व्यवस्था करना ताकि कार्यों और उत्तरदायित्वों के उचित विभाजन द्वारा निश्चितउद्देश्य को सुगमता के साथ पूरा किया जा सके इस प्रकार व्यवस्था में किसी निश्चित लक्ष्य की प्राप्ति केलिए कार्यों को विभाजित तथा निर्धारित किया जा सके और उसके समस्त कार्यों में समन्वय स्थापितकिया जा सके अतः यह प्रश्न उठना स्वाभाविक है कि विभाजन किस प्रकार किया जाए तथा कार्यों केविभिन्न इकाइयों को किस प्रकार समूहवद् किया जाए। अरस्तु ने भी कार्य विभाजन के दो तरीकाबतलाएं हैं प्रथम मनुष्य का श्रेणियां के अनुसार कार्य का विभाजन, द्वितीय सेवा के अनुसार कार्य काविभाजन। इसी प्रकार स्मृतिकारो ने अपनी व्यवस्था को कार्यों एवं उत्तरदायित्वों के अनुसार भी संपूर्णवर्ण व्यवस्था का आधार सूचित किया है तथा महाभारत में भी गुण एवं कर्म दोनों को विभाजन में स्थानदिया है।

2. कर्म के अनुसार राजनीतिक व्यवस्था -

स्मृतियों में चारो वर्णों की व्यवस्था द्वारा एक सुदृढ़ समाज का संचालन होता था। ब्राह्मण समाज मेंशिक्षा देने के कार्य में संलग्न

---

1. कुल्लूक भट्ट.मन्वर्थमुक्तवली.पृ. 371

रहता था। मनुस्मृति में कहा गया है कि ब्राह्मण को धर्मशास्त्र कीयत्नपूर्वक रक्षा करके तथा योग्य शिष्यों को पढ़ना चाहिए है और कहा है कि ब्राह्मण शास्त्र का पढ़तेया पढ़ाते हुए जो ब्राह्मण व्रत, यज्ञ, अनुष्ठान करता है वह ब्राह्मण का कायिक,वाचिक आदि दोषों मेंलिप्त नहीं होता है और अंत में अपने साथ सातपीढ़ी तक के वंशज को पवित्र करता है और इस पृथ्वीको ग्रहण करने योग्य हो जाता है – **अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥** [2]

इस धर्मशास्त्र में संपूर्ण धर्म,कर्म के गुणों और दोषों को बताया गया है और इसी धर्मशास्त्र के अनुसारही चारों वर्णों के लिए सनातन धर्म लिएगए हैं इसी प्रकार क्षत्रिय के लिए प्रजा की रक्षा करना, दानदेना, यज्ञ करना आदि विषय कर्म बतलाए गए हैं और क्षत्रियों को किसी भी विषय में आसक्ति नहींरखनी चाहिए क्षत्रिय को प्रजा पालन में तत्पर रहना चाहिए-

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च।विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ [3]

जो क्षत्रिय अपने राज्य में प्रजा को किसी भी प्रकार के कष्ट को नहीं देखा वह राजा प्रजा वात्सल्ययोग्य नहीं बताया गया है तथा अंत में मोक्ष की प्राप्ति से विमुख होता है । मनु ने कहा है कि धर्म शास्त्रोंमें वैश्य को भी अपना कर्तव्य निभाने का दायित्व सोपा गया है पशुओं की रक्षा करना, दान देना, यज्ञकरना, व्यापार आदि में तत्पर रहना चाहिए-

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च।वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ [4]

यदि वह इन सभी कर्मों से विमुख होता है तो वह नर्क गामी होता है । इस प्रकार तीन वर्णों शूद्र कोअन्य सभी वर्णों को की सेवा करना ही प्रधान कार्य बताया गया है मनुस्मृति में ऐसा कथन इस लोकके द्वारा उद्धृत होता है-

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कार्यं समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ [5]

उपयुक्त श्लोक द्वारा संपूर्ण वर्णों को अपनी-अपनी वृद्धि और कर्म को अलग-अलग बढ़कर ब्रह्म ने आगेके अपने वृत्तांत में योनियों में पुरुष अर्थात मनुष्य को श्रेष्ठ बताया है मनुष्य को सभी जीवो में श्रेष्ठत्तरबताया है इसी में भी पुरुष रूपी ब्रह्मांड में संपूर्ण अंग प्रत्यंग के अधम एवं उत्तम बतलाते हुए कहते हैं किपुरुषों के नाभि के ऊपर भाग को पवित्र बताया गया है और ब्रह्मा के मुख से उत्पन्न होने वाली सभीवर्गों में श्रेष्ठ होने से और वेद को धारण करने से धर्म अनुसार ब्राह्मण ही संपूर्ण सृष्टि का स्वामी होता हैतीनों लोकों में कोई भी ब्रह्म ज्ञानियों का पूज्य नहीं है तब विद्या विशेष सेवा आपस में पूछते हैं इससेसिद्ध होता है कि ब्रह्म ज्ञानियों से बडा संसार में कुछ नहीं है इसी प्रकार श्रीमद् भागवत गीता मेंकहा गया है –

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः। शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ [6]

अर्थात श्री कृष्ण अर्जुन से कहते हैं कि तू शास्त्र विहित कर्म कर क्योंकि कर्म न करने की अपेक्षा कर्मकरना श्रेष्ठ है तथा कर्म न करने से तेरा शरीर निर्वाह भी नहीं सिद्ध होगा।

3. राजनय का स्वरूप एवं सिद्धांत-

राजनयिक अभिकर्ता वे व्यक्ति होते हैं जो विदेश में भेजे जाने वाले राज्य के प्रतिनिधियों के रूप मेंनिवास करते हैं वे उन दोनों देशों के मध्य जिसके द्वारा यह भेजे जाते हैं तथा जहां भेजे जाते हैंमहत्वपूर्ण संबंध स्थापित करते हैं। इस प्रकार के कूटनीतिक कृतियां करते हैं एवं बनाए रखते हैं तथाराजनीतिक या विधिक संव्यवहार पूरा करते हैं वर्तमान समय में राजनीतिक प्रतिनिधियों

2. कुल्लूक भट्ट विरचित,मन्वर्थमुक्तावली, पृ. 32 3. कुल्लूक भट्ट.मन्वर्थमुक्तवली.पृ. 33 4. कुल्लूक भट्ट.मन्वर्थमुक्तवली.पृ.34 5. कुल्लूक भट्ट.मन्वर्थमुक्तवली.पृ.36 6. भगवतगीता,अध्याय 3 ,श्लोक 8

की संस्थाएक पद्धति हो गई है जिसके द्वारा राज्यों के बीच समागम प्रतिपादित किया जाता है। यह राजनयिकअभिकर्ताओं को भेजने तथा स्वीकार करने की प्रथा का अनुसरण प्राचीन काल से ही किया जा रहा है। प्राचीन भारत में भी दूत को एक राज्य से दूसरे राज्य में भेजने की प्रथा थी मनुस्मृति में भी जो वर्णनमिलता है उसे पूर्ण रूप से अस्वस्थ होकर नहीं कहा जा सकता है की हकीकत में मनु का क्या मंतव्यरहा होगा इस संदर्भ में मानव धर्मशास्त्र में जो भी मूल्यांकन सामग्री उपलब्ध है वह सूक्ष्म है इस विषयवस्तु के आधार पर सिर्फ इतना ही कहा जा सकता है कि मनु वास्तविक रूप से सावयव स्वरूप सेपरिचित थे और इस सिद्धांत का आश्रय उन्होंने मानव धर्मशास्त्र में राज्य के स्वरूप के वर्णन प्रसंग मेंसमेट लिया था-

दूत एव हि संधत्ते भिनत्त्येव च संहतान्। दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥ [7]

4. राजा और शासन विधान-

राजा के तीन प्रमुख कार्य है -राजनयिक (प्रबंध अथवा कार्यकारिणी) संबंधी, न्याय संबंधी एवं विधाननिर्माण संबंधी कार्य। मनु का कथन है कि राजा में सभी देवताओं की दीप्ति विद्यमान रहती है-

'इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च। चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निहृत्य शाश्वतीः' ॥ मनु० ७/४ ॥

राजा शास्त्रोचित जिन नियमों का प्रणयन करता है, उनका उल्लंघन नहीं करना चाहिए। मेघा तिथि नेराज्य नियमों के अंतर्गत लिखा है की राजधानी में उत्सव आदि मनाना चाहिए। मंत्री के घर वैवाहिककार्यक्रम में सबको जाना चाहिए। कसाई पशु को ना मारे, पक्षियों को ना पकड़े महाजन श्रेणी को नासताए बुरी संगति न करें,राजा को शास्त्रीय नियमों वर्णाश्रम धर्म तथा अग्निहोत्र का विरोध नहीं करनाचाहिए। मनु का मत है कि राजा दुर्भिक्ष के समय निर्यात पर रोक लगा दे यदि कोई व्यापारी इसका उल्लंघनकार्य तो उसकी सारी संपत्ति जप्त कर ले। [8] दुर्भिक्ष तथा विपत्ति के समय राजा प्रजा का आरक्षण करें। प्रजा की चोरों, आक्रमणों तथा डाकुओं से रक्षा करें। मनु का कथन है कि राजा ही युग है। राजा के कार्यअनुसार चार युग होते हैं। यदि राजा अलसी तथा आज्ञा के कारण कोई कार्य नहीं करता है तो उसे समयकलियुग होता है उसे समय राजसुप्त अवस्था में होता है जागृत अवस्था में होने पर तथा कार्य न करनेपर उसके राज्य में द्वापर युग होता है जब राजा राज्य कार्य संधि विग्रह आदि और शासन प्रबंधन करताहै तो उसे समय त्रेता युग होता है जब राजा शास्त्र द्वारा निर्दिष्ट धर्म अनुसार राज्य करता है उसे समयसतयुग होता है। मनु का कथन है कि व्यक्ति दंड के भय से जीते हैं स्वभाव से ही धर्म परायण मनुष्यदुर्लभ है। दंड के भय के कारण ही संपूर्ण संसार के व्यक्ति अपनी अपनी वस्तुओं का उपभोग करते हैं। [9] मनु दंड का महत्व बताते हैं कि दंड संपूर्ण प्राजों पर शासन करता है सबकी रक्षा करता है सब प्राणियोंके सोने पर वह अकेला जागता रहता है विद्वानों ने धर्म को दंड हेतु माना है। यदि राजा दंड का उचितप्रयोग करता है। तब वह धर्म और कम से समृद्ध माना जाता है। इसके विपरीत कामी क्रोधी आदि गुनासे युक्त राजा दंड के द्वारा ही मर जाता है। [10] अत्यंत तेजस्वी तथा दुर्धर राजा उसके संबंधियों को नष्टकरता है। मनु ने असहाय मूर्ख शास्त्र ज्ञान से रहित राजा दंड प्रयोग करने का निषेध किया है। धन केविषय में निर्मल चित्र वाला सत्य प्रतिज्ञा वाला शास्त्रोचित व्यवहार करने वाला सुसाइड संयुक्त तथाबुद्धिमत्ता संयुक्त राजा दंड का प्रयोग कर सकता है राजा को अपने राज्य में न्याय

---

7. कुल्लूक भट्ट.मन्वर्थमुक्तवली.पृ.382 8. कुल्लूक भट्ट.मन्वर्थमुक्तवली.पृ.438 9. कुल्लूक भट्ट.मन्वर्थमुक्तवली.पृ.368

10. समीक्ष्य तू घृत: सम्यकसर्वा रंजयति प्रजा:। असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयती सर्वत:।। तत्र एव पृष्ट. 369

अनुसार था। शत्रु देशमें कठोर दंड देना चाहिए ब्राह्मणों को क्षमता तथा मित्रों से मृत्यु व्यवहार करना चाहिए राजा को इसप्रकार की व्यवस्था करनी चाहिए कि उसके राज्य में सर्वत्र शांति हो। शक्तिशाली राजा को सुरक्षा बनाएरखने के लिए साम,दाम,दंड तथा भेद इन चारों उपाय का सहारा लेना पड़ता है। साम तथा दंड राज्य कीसमृद्धि हेतु श्रेष्ठ है, शत्रु से युद्ध न करके पहले उसे तीन उपाय से बस में करना चाहिए तीन उपाय के निष्फल हो जाने पर चतुर्थ उपाय दंड का सहारा लेकर शत्रु को परास्त करना चाहिए।

5. राजा एवंमंत्रियों के अधिकार एवं कर्तव्य-

जमीन के अंदर गाड़ी हुई संपत्ति पर राजा का अधिकार होता था संपत्ति प्राप्त करने के पश्चात राजा कोडुग्गी बाजार बजवाकर लोगों को सूचित करना पड़ता था 3 वर्ष बाद राजा का उसे पर पूर्ण अधिकार होजाता था। कुल्लूक भट्ट कामत है की राजधानी पर शत्रु का अधिपत्य नहीं होना चाहिए। यदि कुछ राज्यशत्रु जीत भी ले तो कोई नुकसान नहीं पर यदि राजधानी पर शत्रु अधिकार कर ले तो गंभीर संकट आजाता है क्योंकि संपूर्ण राष्ट्र की भोजन सामग्री वही एकत्र रहती है प्रमुख तत्व सैन्य बल सुरक्षित रहताहै दुर्ग शासन का केंद्र है। दुर्ग का निर्माण करनाराजा का कर्तव्य है ।मंत्रियों के कर्तव्य और अधिकारकी जो कार्य शैलियों पुराणों उपनिषदों और स्मृति साहित्य में थी वह परंपरा आज भी हमें देखने कोमिलती है । [11] जो उसे समय राजतंत्र में राजा को सहायक और सलाह के लिए मंत्री परिषद् थी और उसमेंप्रत्येक विवाह के मंत्री अपनी विवाह की कार्य नीतियों की और अपने विभाग संबंधी समस्त गोपनीयहो या खुली रिपोर्ट राजा को देते थे। राजा ऐसे मंत्रियों को नियुक्त करे जो अपने राज्य और देश मेंउत्पन्न हुए,वेद वा शास्त्रों के जानने वाले, शूरवीर, कवि, गृहस्थ, अनुभवकर्ता, सात अथवा आठ धार्मिक बुद्धि मान मंत्री राजा को रखने चाहिए –

'मोलाच्छास्त्रविदः शूराँल्लब्धलक्षान्कुलोद्भवान् । सचिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान्' ॥ (मनु ० ७/५४।।)

राजा अपने राज्य के प्रत्येक विभाग में मंत्री की नियुक्ति कर समस्त अपने अधिकार क्षेत्र कीगतिविधियों का संचालन सुचारु ढंग से करता था वही परंपरा आज भी भारतीय संविधान में वर्णितकिया गया है। इसमें लिखा गया है कि आज के मुख्य कार्यपालक अर्थात राष्ट्रपति को सहायता औरसलाह के लिए मंत्री परिषद होगी आज की शासन अध्यक्ष अपने अधिकार क्षेत्र की जानकारी अपनेमंत्रियों के द्वारा ही रखता है सभी राजनीतिक ग में राजा को मंत्रियों की राय लेने के लिए अनुमति दीगई है मनु ने राजा को मंत्रियों से सामूहिक और अलग-अलग दोनों विधि से मंत्रणा देने को कहा है। इसप्रकार राजा, प्रजा का हित चिंतक होता था तो वह मंत्रियों की सलाह का उल्लंघन नहीं करता था राजाके लिए कल्याणकारी करना ही मंत्री परिषद् का मुख्य ध्येय था। अमात्य अपने विभागों को अच्छी तरहसंचालन करते थे।

6. निष्कर्ष -

मनुस्मृति की सबसे बड़ी देन है मनुष्य में देवत्व की कल्पना उसकी चेतना तथा उत्थान मनुष्यसामग्री अथवा पदार्थ न होकर चेतना का केंद्र है उसके अध्ययन तथा व्यवस्था के लिए सामान्यसिद्धांतों तथा नियमों से ही कार्य नहीं चल सकता बल्कि उसका वास्तविक विवेचन एक हद तकदार्शनिक प्रणाली के द्वारा संभव है दर्शन तथा समाज व्यवस्था दोनों ही सामाजिक

---

11. अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम्। विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ।। तत्र एव पृष्ठ.379

उद्देश्य से प्रेरित हैऔर जो मानव जीवन में सरत श्रृंखला के रूप में परिलक्षित होता है इस प्रकार मनु स्मृति द्वारानिर्धारित वैज्ञानिक सामाजिक व्यवस्था के स्थान पर एक बौद्धिक सामाजिक दर्शन पर आधारित हैमनुस्मृति की भाषा शैली पाणिनि सम्मत संस्कृत व्याख्या है है इस साहित्य धर्मशास्त्र में कहीं भीकठिन शब्दावली का चयन नहीं किया गया है मनुस्मृति में धर्म के जो भी तत्व बताए गए हैं । वह सबवेद विहित धार्मिक तत्व हैं फिर भी वैदिक शब्द स्मृति साहित्य में नहीं के बराबर ही आ सके हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची-

प्राथमिक स्रोत-

1. शास्त्री,राकेश.मनुस्मृति: कुल्लूकभट्ट विरचित मन्वर्थमुक्तावली.विद्यानिधिप्रकाशन,दिल्ली,2021.
2. काणे,पांडुरंग वामन.धर्मशास्त्र का इतिहास भाग -I.उत्तर प्रदेश हिंदी संस्थान,लखनऊ,1992
3. शर्मा,सुरेंद्र.मनुस्मृति, पृष्ठ संख्या 1

द्वितीयक स्रोत-

1. मिश्र,राजेन्द्र प्रसाद.रामायणकविन्,संपूर्णानंद विश्वविद्यालय,प्रथमसंस्करण.
2. रामायण चक्रवर्ती राजगोपालाचारी,भारतीय विद्या प्रकाशन,2001
3. रामायण तिलक उत्तरकाण्डम्,शिवसहाय,परिमल पब्लिकेशंस,1991
4. शीतांशु रथ ,रामकथा-त्रयी-वाल्मीकि भास - कालिदास,भारतीय विद्या प्रकाशन,1992
5. राय,कुबेर.रामायण महातीर्थ.भारतीय ज्ञान पीठ दिल्ली,2002
6. वाल्मीकि रामायण में मूल्य चेतना. बृजेश नाग प्रकाशन,2001.

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

अपरीक्षितकारकसमासवैशिष्ट्यम्

Mamatha B. J.
Research Scholar
Karnataka Samskrit University
Chamaraja Pete- 560018, Bengaluru, Karnataka
Mobile :
E-mail : mamathabj23@gmail.com

पञ्चतन्त्रस्य पञ्चमं तन्त्रम्- **'अपरीक्षितकारकम्'** - नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति । अस्मिन्तन्त्रे मुख्यं तत्त्वम् अस्ति- "विचारं विना कृत्यं न कार्यम्" इति । एतत्तन्त्रं केवलं नीतिशास्त्रार्थं प्रसिद्धं न, अपि तु भाषिकदृष्ट्या अपि विशेषं महत्वं वहति । तत्र प्रयोगे समासानां विशेषविन्यासः दृश्यते, ये भाषायाः लाघवम्, अर्थघनतां तथा सौन्दर्यं वर्धयन्ति ।

भूमिका समासः संस्कृतभाषायाः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः व्याकरणाङ्गः अस्ति । पदद्वयं त्रयं वा बहवः पदसमूहाः यदा एकीकृत्य एकं नवपदं भवति , तदा समासः इति उच्यते । अस्य प्रयोगेन वाक्यं लघु भवति, परं अर्थः विस्तारं प्राप्नोति । अपरीक्षितकारकस्य भाषाविशेषता' अपरीक्षितकारकं' तन्त्रं न केवलं नीति परं, किन्तु व्याकरणदृष्ट्या अपि महत्वपूर्णम् । तत्र नीतिकथानां माध्यमेन रचयिता विष्णुशर्मा समासानां विविधान्प्रयोगान् अत्यन्तं कौशलपूर्णतया दर्शयति । उदाहरणतया—

१. तत्पुरुषसमासः-

यथा 'अपरीक्षितकारकः' इत्यत्र 'अपरीक्षित' इति कर्मवाचकविशेषणं तथा 'कारक' इति प्रधानपदम् । अयं समासः विषयस्य मुख्यतत्त्वं सूचयति ।

- अङ्गैः हीनाः = हीनाङ्गाः।
- वित्तेन विहीनः = वित्तविहीनः।
- नकुलाय कृतम् = नकुलार्थम् ।
- सिद्धिमार्गात्च्युतः = सिद्धिमार्गच्युतः ।
- धनस्य क्षयः = धनक्षयः ।
- ग्रीष्मार्कस्य प्रतापः = ग्रीष्मार्कप्रतापः ।
- शास्त्रेषु पारङ्गताः = शास्त्रपारङ्गताः ।
- न परीक्षितम् = अपरीक्षितम् ।
- अन्यः देशः = देशान्तरम् ।

- चिन्ता एव चक्रम् = चि न्ताचक्रम् ।
- मूर्खः मित्रम् = मूर्खमित्रम् ।
- कृतघ्नः पुरुषः = कृतघ्नपुरुषः।

2. बहुव्रीहि समासाः-

यत्र बाह्यगुणविशेषः प्रतिपाद्यते । अपरीक्षितं कर्म यस्य सः = अपरीक्षितकारकः। यथा धृति-धैर्ये शीलं यस्य सः = धृतिधैर्यशीलः । एतेन पात्राणां चरित्रविशेषः एकेन पदेन निर्दिश्यते ।

- पाणिः एव पात्रं यस्य सः = पाणिपात्रः ।
- दिक् एव अम्बरं यस्य सः = दिगम्बरः ।
- सुस्थं शरीरं यस्य सः = सुस्थशरीरः ।
- विषण्णं वदनं यस्याः सा = विषण्णवदना ।
- उपार्जितं वित्तं येन सः = उपार्जितवित्तः ।
- लब्धा दुष्टिः येन सः = लब्धदृष्टः ।

3. अव्ययीभावसमासाः –

अपरीक्षितकारके देशकालवर्णने वा भावप्रदर्शने यत्र अव्ययेन सह संयोगः अस्ति ।

यथा 'एकवारं', 'अनन्तरं', 'प्रातःकाले' इत्यादयः।

- दिवसं दिवसं प्रति = प्रतिदिवसम् ।
- दृष्टम् अनतिक्रम्य = यथादृष्टम् ।
- घोषणापर्यन्तम् = अघोषणम् ।
- प्रीत्या सह इति = प्रीतिपूर्वम् ।

4. द्वन्द्वसमासाः-

यत्र समकक्षयोः पदयोः संयोगः भवति । उदाहरणम्-

हितं च अहितं च = हिताहितम् ।

धर्मं च अधर्मं च = धर्माधर्मः। इत्यादयः।

- धृतिः च धैर्यं च = धृतिधैर्ये ।
- कुलः च कुशलः च शीलः च = कुलकुशलशीलाः ।
- भोजनं च जलं च = भोजनजले ।

नीतिप्रसङ्गे समासानाम् उपयोगः-

पञ्चतन्त्रस्य प्रत्येककथा नीतिविषयं दर्शयति । समासः तत्र न केवलं व्याकरणिक-संयोजनाय उपयोगी, कि न्तु अर्थसंकेतनाय अपि साधनम् । उदाहरणार्थम्-

- "अकृतज्ञपुरुषः" इति पदं केवलं शब्दयोजनामात्रं न, किन्तु सामाजिकवर्तनीनां दोषं सूचयति ।
- "राजसहायः" इत्यत्र राज्ञः सहायः इति तत्पुरुषः नीतिप्रधानं पात्रं बोधयति ।

अर्थलाघवम्

समासानां विशेषता अस्ति — 'लाघवम्' । अपरीक्षितकारककथासुदीर्घवाक्यानां स्थाने समासरूपेण सारं दत्तम् । उदाहरणतया—"न्यायविपरीतकर्म" इत्यत्र अन्यथा विस्तरेण उक्तवाक्यं'यः न्यायं विपरीतं कर्म करोति ' इति स्यात् ।

शैलीगतप्रभावः-

समासप्रयोगेण कथायाः प्रवाहः सुन्दरः भवति । 'अपरीक्षितकारकं' तन्त्रे पात्राणां वर्णने, नीतिशिक्षायाम्, हास्यवर्णने च समासः शैलीगतं सौन्दर्यं निर्माति ।

शैक्षिकदृष्ट्या महत्त्वम्-

अपरीक्षितकारकखण्डस्य अध्ययनं छात्रेभ्यः उपयोगि भवति, यतो हि समासप्रयोगः लेखनशैलीं, भावप्रदर्शनं च शिक्षयति । आधुनिकशिक्षायामपि संक्षेपेण अर्थप्रदर्शनस्य महत्त्वं द्रष्टुं शक्यते ।

निष्कर्षः-

एवं दृश्यते यत् अपरीक्षितकारकं तन्त्रं समासप्रयोगैः न केवलं नीतिपरं सन्देशं वहति, किन्तु भाषिक-कलादृष्ट्या अपि अद्वितीयं सौन्दर्यं दर्शयति । अस्मिन्नेव तन्त्रे समासानां प्रयोगः विचारलाघवस्य, भावगौरवस्य, तथा शिक्षणोपयोगस्य आदर्शः भवति ।

ग्रन्थसूची

1. Śarma, Viṣṇu. (1998). Pañcatantram (M. R. Kale, Ed.). Delhi: Motilal Banarsidass.
2. Pāṇini. (1980). Aṣṭādhyāyī (S. D. Joshi & J. A. F. Roodbergen, Eds.). Pune: Bhandarkar Oriental Research Institute.
3. Nāgeśabhaṭṭa. (1967). Vyākaraṇaśāstra-dīpikā (Śivadatta Miśra, Ed.). Vārāṇasī: Chowkhamba Sanskrit Series Office.

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

राष्ट्रियशिक्षानीतिः(२०२०)मातृभाषाधारितशिक्षणञ्च : एकं समीक्षणम्

Avijit Pandit
Assistant Professor
Department of Sanskrit
Belda College, Belda
Paschim Medinipur, 721424, West Bengal, India.
Mail ID: avijitpanditsanskrit09@gmail.com
Mobile No.: 9775611415

सारांशः :

राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० भवति एकविंशतिशताब्द्याः प्रथमशिक्षानीतिः । अस्माकं देशस्य विकासार्थम् अपेक्षितावश्यकतानाञ्च पूरणार्थम् अस्याः राष्ट्रियशिक्षानीत्याः अवतारणा कृता । स्वतन्त्रताप्राप्त्यनन्तरम् अस्माकं देशस्य भारतवर्षस्य भुरिपरिवर्तनं सञ्जातम्, राष्ट्रियशिक्षाप्रणाल्याः विकासाय भारतसर्वकारेण समयान्तरे विविधशिक्षायोगाः नियुक्ताः। राष्ट्रीयशिक्षानीतिः २०२० (NEP-2020) भारतकेन्द्रियशिक्षाव्यवस्थायाः परिकल्पनां करोति या भारतवर्षस्य परम्परासु, संस्कृतिषु, मूल्येषु, लोकाचारेषु च महत्त्वपूर्णं योगदानं अभिलक्ष्य विरचिता । नवीनशिक्षानीतेः उद्देश्यं भवति प्रत्येकव्यक्तिं प्रति किमपि पक्षपातं अकृत्वा वृद्धजनस्य विकासेभ्यः च समानावकाशान् प्रदातुं, ज्ञान-कौशल-बुद्धिः-आत्मविश्वासं च प्रवर्तयित्वा छात्राणां दृष्टिकोणं विकसार्थाय च इति । भारतसर्वकारेण भारतस्य जनानां मध्ये शिक्षायाः व्यापकरूपेण प्रचारार्थं २९ जुलै, २०२० दिनाङ्के नूतनशिक्षानीतिः (NEP-2920) घोषिता । प्राथमिकशिक्षातः उच्चशिक्षापर्यन्तं ग्रामीणशिक्षाव्यवस्थायां नगरशिक्षाव्यवस्थायां च एषा नीतिः समानरूपेण प्रवर्तते । एषा नीतिःसर्वेभ्यः उच्चगुणवत्तायुक्तशिक्षाव्यवस्था प्रदातुं ज्ञानाधारितं समाजं स्थापयितुं च भारतकेन्द्रियशिक्षाव्यवस्थां परिकल्पयति या अस्माकं राष्ट्रे सर्वत्र सर्वसमाजे समानरूपेण स्थायिरूपेण च प्रयुक्तं भवति । राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० इत्यस्य लक्ष्यं भारतं वैश्विकज्ञानमहाशक्तिरूपेण निर्माणार्थम् । प्रथमा राष्ट्रियशिक्षानीतिः (NEP) भारतसर्वकारेण १९६८ तमे वर्षे प्रधानमन्त्रिणा इन्दिरागान्धिना प्रवर्तिता, द्वितीया १९८६ तमे वर्षे प्रधानमन्त्रिणा राजीवगान्धिना जारीकृता, या पश्चात् १९९२ तमे वर्षे सर्वकारेण संशोधिता । ३४ वर्षाणां अनन्तरं अस्माकं नूतना राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० (NEP-2020) आगता यस्याः उद्देश्यं अस्माकं देशस्य शिक्षाव्यवस्थायाः वैप्लविकपरिवर्तनम् । अस्माकं छात्रान् सशक्तं करोति इति शिक्षायाः माध्यमेन राष्ट्रियैकतायाः निर्माणं अस्य लक्ष्यम् अस्ति । एषा नीतिः प्राथमिकशिक्षणे मातृभाषायाः प्रभावं, मातृभाषायाः शक्तिं, बहुभाषिकतायाः च महत्त्वं अपि स्वी-कुर्वति । भारतसर्वकारस्य एषा नीतिः राज्यैः सह परामर्शेन 'त्रिभाषासूत्रम्' निर्धारितम् । भारतीयसंकेतभाषा (Indian Sign Language - ISL) देशे सर्वत्र मानकीकृता भविष्यति, राष्ट्रियराज्यपाठ्यक्रमसामग्रीणां विकासः भविष्यति । एषा राष्ट्रिय-शिक्षानीतिः २०२० सशक्तः भविष्योन्मुखी च प्रतीयते किन्तु अस्मिन् बहुधार्मिकबहुभाषिकविविधतायुक्ते भारते कार्यान्वयनार्थं व्यापकं प्रभावी च नीतिमार्गस्य आवश्यकता अवश्यमेव ।

कुटशव्दाः–

राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० (NEP-2020), पाठ्यक्रमसंरचना, भाषाशिक्षा, मातृभाषया शिक्षालाभः, प्रभावीनीतिः, सार्वजनिकशिक्षा

उपोद्घातः :

नीतिः भवति दिशायाः इष्टमार्गस्य वा अन्वेषणम्। देशस्य भविष्यस्य प्रगतेः का दिशा भविष्यति, तां निश्चितां दिशं देशः कथं प्राप्स्यति? देशस्य प्रगतेः प्रक्रिया का अस्ति ? किं देशः इष्टं लक्ष्यं प्राप्तुं शक्नोति?–तदेवमार्गदर्शनमुपस्थापयतिनीतिः।प्रगतेः दिशा प्रगतेः प्रक्रिया च हिनीतिः।‘इसरो-समितिः’ इत्यस्यप्राक्तनसभापतिः, डः.के. कास्तुरिरङ्गनस्य ३१ मई २०१९ प्रतिवेदनमाधृत्य २९जुलाई१०१०दिनाङ्केप्रधानमन्त्री‘श्रीःनरेन्द्रःमोदी’इत्यनेननेतृत्वेनकेन्द्रीयमन्त्रिमण्डलेन‘राष्ट्रियशिक्षानीतिः२०२०(NEP-2020) ’इत्यस्य घोषणाकृता।प्रधानमन्त्रिणा ‘श्रीः नरेन्द्रः मोदी’महोदयेनोक्तंयत्अस्माकं देशस्यएकविंशतिशतकस्य युवानां आकांक्षां मनसि कृत्वाएषा नूतना राष्ट्रियशिक्षानीतिः निर्मिताइति।एकविंशतिशतकस्य अयं युगेभवति‘ज्ञानयुगः’ इति।शिक्षा, अनुसन्धानं, उद्भावननीविषयंप्रति ध्यानं दातुं समयः आगतः। तथा च इत्यनेन कारणेन भारतस्य ‘राष्ट्रियशिक्षानीतिः२०२०’ तदेव कृतम्। २०२२ तमवर्षस्याभ्यन्तरं पाठ्यक्रमस्य आमूलपरिवर्तनं भविष्यति। एकविंशतिशतकस्य अनुरूपं शिक्षार्थिनां सर्वतोमुख-विकासविषयेऽपि ध्यानं प्रदानीयम्।शिक्षार्थिनांबौद्धिकचिन्तनं-सृजनात्मकभावना-वैज्ञानिकचेतना-संचारः-सहकार्यं-बहुभाषिकता-समस्यानिराकरणं-नीतिशास्त्रं-सामाजिकदायित्वं-सङ्गणकसाक्षरतादिविषयादिशिक्षालाभविषयेषुध्यानंप्रदानीयम्।विद्यालयशिक्षाक्षेत्रे शिक्षार्थिनामाचारे सेवा-अहिंसा-पारदर्शिता-सत्य-निस्वार्थकर्म-शान्ति-त्याग-सहिष्णुता-विविधता-बहुलता-निष्पक्षता-संवेदन शीलता-सम्मानप्रदर्षणं-सहायता-शिष्टाचार-क्षमा-सहानुभूति-करुणा-देशभक्ति-लोकतान्त्रिकदृष्टि-दायित्वज्ञान-न्याय-स्वतन्त्रता समतादि आचारादि सदाचारनिर्माणं कर्तव्यम् ।

‘राष्ट्रियशिक्षानीतिः२०२०’ इत्यनेन वर्तमानशिक्षाव्यवस्थायां क्रान्तिकारीपरिवर्तनस्य अनुशंसा कृता। राष्ट्रियशिक्षानीतिः२०२०’ इत्यनेन २०३० तमवर्षाभ्यन्तरं विद्यालयशिक्षायाः सार्वत्रिकप्रसारार्थं विषयं चर्चा कृता। उक्तविषयमाधृत्य प्रत्येकस्य शिक्षार्थिनः निहितक्षमतायाः पूर्णविकासार्थं अतीव चिन्तनं दत्तं च नूतनपाठ्यक्रमविकासपद्धतेः चर्चा कृता।शैक्षिकसंरचनांचत्वारस्तरेण विभाजनंकृर्तुंपरामर्शःप्रदत्तः यथा प्राथमिकस्तरः, पूर्वाभ्यासात्मकस्तरःप्रस्तुतिमूलकस्तरः वा, मध्यमस्तरः, माध्यमिकस्तरः चेति (५+३+३+४) । **प्राथमिकस्तरः वुनियादिस्तरः वा** द्विधा विभक्तः –

1. अङ्गनओयारीवालवाटिकावा (३-६वर्षः)
2. प्रथमश्रेणीद्वितीयश्रेणीच (६-८वर्षः)

‘राष्ट्रियशिक्षानीतिः-२०२०’ इत्यस्य एकः प्रमुखः अनुशंसः भवति यत् सर्वे शिक्षार्थिनः द्वितीयश्रेण्याः अन्ते मूलभूतशिक्षां कर्मायत्तं कर्तुं समर्थाः भवेयुः इति सुनिश्चितं करणीयम्।प्राथमिकशिक्षासाक्षरताशिक्षावुनियादिशिक्षावाइत्यनेन पठितुं अवगन्तुं च अधिगतगाणितीकज्ञानं वास्तविकजीवनस्य विविधपरिस्थितिषु प्रयोगसामर्थ्यं च बोध्यते, कक्षायां बहुस्तरीयक्रीडां प्रेरणाधारितं च अन्तःक्रियाशीलं च शिक्षणंज्ञानं चबोध्यते।**पूर्वाभ्यासात्मकस्तरः प्रस्तुतिमूलकस्तरः वा (८-११वर्षः)**भवतिक्रीडा क्रियाकलापाः च औपचारिकशिक्षायाः आरम्भः (३-५ श्रेणी) स्तरः।**मध्यमस्तरः(११-१४वर्षः)** भवति वयःसन्धिकाले प्रवेशकालः। विभिन्नेषु विषयेषु औपचारिकशिक्षा (६-८ श्रेणी) आरभ्यते। विज्ञान-गणित-कला-सामाजिकविज्ञानाध्ययनं प्रयोगात्मकज्ञानंच प्राप्तुं अवसरः प्राप्यते। **माध्यमिकस्तरः (१४-१८वर्षः)** भवति उच्चशिक्षालाभस्यजीविकानिर्वहनस्य च प्रस्तुतिपर्वः, यौवनं प्रवेशकालः (९-१०श्रेणी)।

अस्मिन् स्तरे बहुविषाध्ययनस्य गहनचिन्तनस्यविषयावगमनस्य च अवसराः प्राप्यन्ते। शिशवःजातकाले भाषाकौशलं गृहीत्वा न आगच्छन्ति, अवाच्यध्वनिं कर्तुं विना अन्यत् किमपि वक्तुं न शक्नुवन्ति। मानवशिशुः जन्मपरंक्रन्दनं कृत्वा आगमनवार्तां घोषयति। यथा वयं वर्धयते तथैव माता-पिता-पितामह-भगिनीत्यादीनां स्वजनानां वचनं श्रुत्वा भाषाः शिक्षितुं आरभ्यते, प्राथमिकस्तरे तेन उक्ताः शब्दाः पूर्णसमीचीनोच्चारणरूपं न भवन्ति। भाषाशिक्षणे श्रवणं अत्यावश्यकम् इति दृश्यते, बालः यत् शृणोति तत् शिक्षते। भाषाशिक्षणं बहुधा पर्यावरणस्य उपरि निर्भरं करोति। भाषाशिक्षणस्य अन्येषु क्षेत्रेषु एतत् वातावरणं कृत्रिमरूपेण निर्मितं भवति, भाषाशिक्षणक्षेत्रे एतत् वातावरणं स्वाभाविकतया भवति। भाषायाः प्रयोगस्य आवश्यकता तदा अधिका भवति यदा स्वस्य अभिव्यक्तिं कर्तुं प्रबला इच्छा भवति। बालः यस्मिन् वातावरणे वर्धते, यस्मिन् भाषाभाषीप्रदेशे सः निवसति, तस्य बन्धुभिः मित्रैः च भाषिता भाषा – एतानि सर्वाणि भाषायाः विकासे योगदानं करोति, स च तां भाषां वक्तुं शिक्ष्यते। अद्यावधि विद्यालयशिक्षा पुस्तककेन्द्रिता आसीत्,कक्षमध्ये शिक्षार्थिनां पठनलेखनस्य अभ्यासकरणं अभवत्, एकदा शिक्षा नितरां पुस्तककेन्द्रिता आसीत्।अधुना 'राष्ट्रियशिक्षानीतिः२०२०', विद्यालयेषु पुस्तककेन्द्रिता, पुस्तकानां अनुशासनं, पुस्तकेषु सीमां च न स्थापयित्वा छात्राणां स्वतन्त्रता कार्यक्रीडामाध्यमेन च विस्तारं कर्तुं समर्थयति। तदतिरिक्तं पठनक्षेत्रे एतानि कार्याणि क्रीडाः च बालस्य दैनन्दिनानुभवद्वारा कथं पठनरूपेण परिणतं कर्तुं शक्यन्ते इति दिशां दर्शितवान्। पञ्चमश्रेणीपर्यन्तं शिक्षार्थिनां शिक्षालाभं मातृभाषया भविष्यति, द्वितीयभाषा अष्टमश्रेणीपर्यन्तं प्रयोक्तुं शक्यते, आवश्यकतानुसारम्।शिक्षार्थिनां आवश्यकतानुसारं स्थानीयभाषासु उच्चगुणवत्तायुक्तानि पाठ्यपुस्तकानि प्रदानीयम्। "त्रिभाषासूत्रनीतिः' सम्पूर्णे देशे कार्यान्वितं करणीयम्। तमिल-तेलुगु-कन्नड-मलयालम-उड़िया-पाल्यादि भाषा शास्त्रीयभाषारूपेण अनुशंसिताः, एतेषां शिक्षणार्थं ऑनलाइन-मॉड्यूल-प्रदानं भविष्यति। अभारतीयभाषासु आङ्ग्लभाषा, कोरियाभाषा, जापानीभाषा, फ्रेंचभाषा, जर्मनभाषा, स्पेन्भाषा, रूसीभाषा च सन्ति। राष्ट्रियशिक्षानीत्या संस्कृतभाषा प्राचीनभाषारूपेण प्रकटिता अधिकसमादृता च, संस्कृतमाध्यमेनसंस्कृतशिक्षणव्यवस्था सर्वेषु स्तरेषुप्रयोगार्थं निर्दिशनंपरिलक्ष्यते, शिक्षार्थिनः स्वानुरागभाषां परिवर्तयितुं शक्नुवन्ति।चलचित्रं, नाट्यशास्त्रं, कथाः, काव्यं, सङ्गीतं च भाषाशिक्षणस्य तत्त्वरूपेण प्रकाशितम्।Indian Sing Language (ISL)तथा च 'प्रतीकीभाषा'याः सर्वव्यापी रूपं उक्तम्।

'प्रतीकीभाषा'माध्यमेन आधारभूतसंरचनायाः निर्माणं भविष्यति, सर्वाणि पाठ्यपुस्तकानि प्रकाशितव्यानि। सर्वभारतीयभाषाणां संरक्षणं विकासं प्रचारं च सुनिश्चितं करणीयम, विद्यालयेषु सर्वेषु शिक्षार्थिषु एततअवगमनं तदा एव सम्भवं भविष्यति यदा आदिवासीभाषासहितया सर्वासु भारतीयभाषासु यथायोग्यं सम्मानं प्रदयिश्यति।

शिशुनां जन्मक्षणात् आरभ्य द्विदिशा विकासं भवति, एकं तस्य शरीरेण अपरं तस्य मनसा। तस्य शरीरस्य पोषणार्थं मातुः दुग्धस्य, मनसः पोषणार्थं च मातृभाषायाः आवश्यकता वर्तते। 'राष्ट्रियशिक्षानीतिः२०२०' अस्याः मातृभाषायाः उपरि प्रकट चिन्तनं दत्तम्।गर्भजातः शिशुः रसपूर्णे लोके नवागतः, नूतनजगति प्रविश्य स्वस्य अभियोजनप्रक्रियाम् आरभ्यते।ते शनैः शनैः अपरिचितवातावरणे अनुकूलतां प्राप्तुं आरभन्ते। ते स्वस्य अन्तःकरणीयभावनानां अभिव्यक्तिं कर्तुम् इच्छन्ति तथा च तानि अभिव्यक्तुं एकमात्रं मार्गं भाषा अर्थात् स्वमातृभाषयाः माध्यमेन एव। मातृभाषा न केवलं अस्मिन् अर्थे सार्थकः यत् बालः मातृ-अङ्के शयितः सन् मातृदुग्धपानमाध्यमेन भाषायाः परिचयं प्राप्नोति –स्वपरिवारेण समाजेन च सह स्वाभाविकतया सफलतया चया भाषा बालः प्राप्नोति सा तस्य मातृभाषा एव। राष्ट्रियशिक्षानीतेः मूलभूतस्तरस्य अध्यापनस्य उद्देश्यस्य चर्चायां निम्नलिखितद्वयप्रकारं कौशलं स्मरितम्–

1. **ग्रहणकौशलम्** 2. **अभिव्यक्तकौशलम्** । पुनः ग्रहणकौशलं द्विविधं भवति–1. **श्रवणकौशलम्** 2. **पठनकौशलम्**। वयं जानीमः यत् **श्रवणकौशलम्** मातृभाषाशिक्षणस्य मुख्यम्। अन्येषां वचनं श्रुत्वा अवगन्तुं सामर्थ्यं श्रवणकौशलेनप्राप्यते, शिशवः यत् श्रृणोति तत् शिक्षन्ते।**पठनकौशलम्** भवति लिखितं पाठं पठितुं अवगन्तुं च योग्यता, विचारणीयस्य लेखनस्य अन्तर्निहितसन्देशं अवगन्तुं समर्थता, काव्यस्य गद्यस्य वा सारं अवगन्तुं च योग्यता। पठनकौशलस्य आधारेण पाठकान् वर्गत्रयेण विभज्यते –**क. स्वादनापाठःख. चर्वनापाठःग. धारणापाठः**।यस्मिन् पाठे रसास्वादनं हि मुख्यः सः**स्वादनापाठः** इत्युच्यते। रसः रसस्वाद इत्यर्थः।न तु न्यायविश्लेषणं – पठनानन्तरं पाठकस्य मनसि यत् सन्तुष्टिः भवति तत् रसः एव। साहित्ये विशेषतः काव्यपठनकाले अस्य रसस्य आस्वादनस्य अवसरः प्राप्यते । अतः एषः स्वादनापाठः। अस्य पाठस्य अभ्यासः समाप्तिः च काव्यस्य पठनेन भवति।**चर्वनापाठः** तर्केन विश्लेषणेन च माध्यमेन अवगम्यते। अस्मिन् प्रकारे पठने विषयं प्रति प्राधान्यं स्थीयते यथा शरीरस्य आवश्यकतायाः कृते ठोसभोजनं चर्वितं निगलितं च भवति तथा अस्मिन् पठने अपि मनसः निर्माणस्य तर्कः विश्लेषणञ्च भवति।अस्मिन् प्रकारे पठने प्रायः उचितविवेकसम्बद्धेषु समस्याप्रधानविषयेषु निबन्धाः सन्ति।**धारणापाठः** केषाञ्चन विषयाणां पठनं भवति यत् विषयस्य सामान्यविचारं क्रियते। अस्मिन् प्रकारे पठने भावःतर्कःन्यायविश्लेषणञ्च न भवति। अस्य पाठस्य आवश्यकता अत्रैव अन्तर्धानं भवति, केवलं पठित्वा एव। हृदयेन स्वीकारस्य बाध्यता नास्ति। मनसा सह तस्याधिगमस्य प्रश्नः नास्ति।**अभिव्यक्तकौशलम्** द्वौ प्रकारौ – **च)कथनम्ख) लिखनम्**।स्पष्टोच्चारणेन अन्येभ्यः स्वसन्देशं प्रसारयितुं, वार्तालापद्वारा परस्परं आदानप्रदानेन सामाजिकजीवनस्य स्वस्थभावना विकसितुं**कथनस्य** आवश्यकम्।कथनस्य उद्देश्यानि आत्माभिव्याक्तिः, उत्तमं वाक्यशिष्टाचारं वाक्पटुतां च शिक्षितुम्, भाषानैपुण्यमर्जनार्थमित्या- दिनि । **लिखनम्**भवति सुरुचिपूर्णहस्तलेखेन स्वविचारं अभिव्यक्तकौशलंक्षमतावा।महाकविः रवीन्द्रनाथठाकुरः मातृभाषायाः तुलना मातृदुग्धेन सह अकरोत्। यथा मातृदुग्धं विना बालः जीवितुं न शक्नोति तथा मातृभाषा बालस्य पूर्णतया आत्मनिर्भरतां प्राप्तुं साहाय्यं करोति। मातृभाषा न केवलं स्वतन्त्रचिन्तनस्य वाहनम्, अपितु देशभक्तेः राष्ट्रगौरवस्य च भावेन सह अपि अविच्छिन्नरूपेण सम्बद्धा यत् राष्ट्रियशिक्षानीति२०२० एतद्विषयेअवलोकितम्। मातृभाषाशिक्षायाः उद्देश्यं आवश्यकता च राष्ट्रियशिक्षानीति२०२०मध्ये निम्नलिखितरूपेण चर्चा कृता - मातृभाषायाः सुअध्ययनं विना बालस्य शिक्षा अपूर्णा एव तिष्ठति, बालकः स्वभावं सम्यक् सुन्दरं च व्यक्तं कर्तुं न शक्नोति, अन्यैः सह संवादं कर्तुं न शक्नोति।मातृभाषायाः सुज्ञानं विना बालस्य अन्यविषयेषु ज्ञानं प्राप्तुं प्रायः असम्भवं भवति – यतः बालः कस्मिन् अपि विषये निपुणः भवितुम् अर्हति चेदपि सर्वं मातृभाषायाः उपरि आश्रितं भवति। मातृभाषा बालस्य आत्मव्यञ्जनस्य, चिन्तनशक्तिः, कल्पनाशक्तिः, सर्वस्य च वाहनमेव। स्वमातृभाषायाः अभ्यासद्वारा विविधानि पुस्तकानि पठितुं शक्यते, फलतः साहित्यस्य अभ्यासः, साहित्यपठनात् अपारं आनन्दं च प्राप्तुं शक्यते। मूलभूतविचारविचारव्यञ्जनार्थं मातृभाषा सर्वाधिकं उपयुक्तं वाहनमेव।राष्ट्रियसाहित्यस्य, राष्ट्रस्य उच्चादर्शानां, दर्शनस्य, संस्कृतिस्य, सभ्यतायाः च विषये ज्ञानं मातृभाषायाः माध्यमेन सहजतया प्राप्तुं शक्यते।यदि मातृभाषायाः उपेक्षा क्रियते तर्हि स्वसभ्यतायाः कृषिविषये च ज्ञानं बहुषु क्षेत्रेषु प्रायः असम्भवं भवति। स्वस्य भावनानां अभिव्यक्तिः, हृदयेन आनन्दं प्राप्तुं, मनसः जटिलकल्पनायाः अभिव्यक्तिः, अन्येभ्यः स्वविचारस्य अभिव्यक्तिश्च मातृभाषया एव सम्भवति। भारते बहवः जनाः सन्ति, तेषां भाषाः अपि भिन्नाः सन्ति, प्रत्येकभाषायाः किञ्चित् सौन्दर्यं उल्लेखनीयं आकर्षणं वा भवति, परन्तु आत्मव्यञ्जनक्षेत्रे मातृभाषायाः उपमा नास्ति। न पुनः शिक्षाक्षेत्रे परभेदबोधक्षेत्रे मातृभाषायाः योगदानं विलक्षणम्। राष्ट्रियशिक्षानीतेः कार्यान्वयने तस्याः केचन व्यावहारिकाः आदर्शाः मनसि अवश्यं धारयितव्याः।

राष्ट्रीयशिक्षानीति२०२० इत्यस्य उद्देश्यं २०४० तमवर्षपर्यन्तं निम्नलिखित उद्देश्यं प्राप्तुं वर्तते यत् प्रत्येकं नागरिकं शिक्षाव्यवस्थायां प्रवेशात् आरभ्य कार्यबलं सम्मिलितं यावत् नूतनबौद्धिकचेतनायाः समृद्धः भवति इति सुनिश्चितं कर्तुं। एते उद्देश्याः सन्ति– राष्ट्रियशिक्षानीतिसमित्याः कार्ये अपेक्षितप्रगतिः स्पष्टविचाराः च आनेतुं तस्याः अन्तः विविधभागेषु समन्वयः विशेषतया आवश्यकः।एकतायाः कृते भागानां कार्यस्य मध्ये स्पष्टा विभाजनरेखा आवश्यकी अस्ति । विभिन्नक्षेत्रेषु उत्तरदायित्वं नियुक्त्य योजनायाः समन्वयं कुर्वन्तु। नीतिविकासपरामर्शदातृभिः समुचितसंवेदनशीलतायाः सह कार्यं कर्तव्यम्, यतः एतेषां कार्याणां सफलतया कार्यान्वयनार्थं विशेषसंवेदनशीलतायाः आवश्यकता भवति।कार्याणि सन्ति - शिक्षाक्षेत्रे विविधविकासप्रधानविषयेषु दीर्घकालीनयोजनानि निर्मातुं, येन क्षेत्रेषु अपेक्षितविकासः सम्भवः भवति। यस्मिन् शिक्षाक्षेत्रे कार्यसूची स्वीकृता अस्ति तस्मिन् विकासस्य प्रगतिः मापनार्थम्। योजनानुसारं कार्याणां गतिं निरीक्षणम्। विशिष्टसंक्रमणयोजनायाः प्रगतेः समीक्षा। समाजस्य भूत-वर्तमान-भविष्ययोः सम्बन्धानां तस्य स्वरूपस्य च निर्धारणम्। जीवनं गतिशीलं भवति, मार्गे स्थगितुं समयः नास्ति। जीवनं अस्मिन् गतिशीलप्रवाहेन सह सम्बद्धं कर्तुं शिक्षायाः वास्तविकं उद्देश्यम् अस्ति। जीवनं जीविका च – एतौ शिक्षायाः आश्रितौ। एषा नीतिः शीघ्रं कार्यान्वितुं अर्हति। न केवलं शीघ्रं – तस्य सम्यक् कार्यान्वयनम् अवश्यं करणीयम्। दुरुपयोगेन तस्य आजीविकायां अविश्वसनीयरूपेण नकारात्मकाः प्रभावाः भवितुम् अर्हन्ति। यत्किमपि कार्यं कुर्वन् मनसि वर्तमानस्य चेतनकामस्य नाम प्रयोजनम्। वयं विश्वसितुम् अर्हति यत् राष्ट्रियशिक्षानीतिः२०२० इत्यस्य उद्देश्यं गतिशीलरूपेण जीवनं आजीविकरं च समृद्धं करिष्यति। एकविंशतिशतकस्य कौशलस्य अतिरिक्तं इन्टरनेट् आफ् थिङ्ग्स्, यन्त्रशिक्षणं, कृत्रिमबुद्धिः, रोबोटिक्स इत्यादीनां उदयमानप्रवृत्तीनां अपि अन्वेषणं क्रियते । सीबीएसई इत्ये पूर्वमेव डाटा साइंस, कोडिंग्, आर्टिफिशियल इन्टेलिजेन्स् इत्यादीनि पाठ्यक्रमाः आरब्धाः सन्ति।

अस्य देशस्य समृद्धः इतिहासः, प्राचीनः शाश्वतः च भारतीयः ज्ञानः, विचारः च अस्याः राष्ट्रियशिक्षानीतेः दीपिकारूपेण भूमिकां निर्वहति। वर्तमानसर्वकारेण राष्ट्रियशिक्षानीति२०२० निर्मातुं यः महासंकल्पः कृतः सः निःसंदेहं प्रशंसनीयः। एषा शैक्षणिकनीतिः छात्रस्य निरन्तरप्रगतेः तादात्म्यं वहन् स्वयात्राम् आरभते। एषा नीतिः सार्वत्रिकताम् क्षेत्रीयलक्षणैः, माङ्गस्य प्रश्नैः च सह संयोजयति।गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः प्राथमिकता, शिक्षाव्यवस्थायाः सुदृढा आधारः, विपन्नजनानाम् शैक्षणिकआवश्यकतानां पूर्तये, भारतं विश्वस्य शैक्षणिककेन्द्रेषु अन्यतमं कर्तुं लक्ष्यं च पूर्वशिक्षानीतिभ्यः अपवादात्मकम्। शिक्षानीतेः उन्नतिं प्रति छात्राणां वैज्ञानिकपरिचयः नीतिमहत्त्वम् अस्ति। छात्रे अग्रे चिन्तनं दृष्टिकोणं च निर्मितं भविष्यति। एतत् चिन्तनं प्रगतिशीलं, सुधारात्मकं, तटस्थं च अस्ति। एषः दृष्टिकोणः छात्रस्य भविष्यजीवने सम्यक् मार्गे मार्गदर्शनं करिष्यति। एषा एव सर्वोत्तमा शैक्षणिकनीतिः। अन्तर्राष्ट्रीयराजनीतेः सहकार्यस्य च मूल्यं छात्राणां मध्ये प्रवर्तयिष्यते। एतेन शान्तिसहकार्यस्य एकीकृतस्य जगतः निर्माणं भविष्यति। भारतस्य जनाः समृद्धेः प्रगतेः च बहु इष्टानि नूतनानि क्षितिजानि आविष्करिष्यन्ति, सुन्दरतरं भारतं च निर्मितं भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थसूची:

1. National Education Policy (Final Circular)-2020. Ministry of Human Resource Development. Government of India. (www.mhrd.gov.in).

२. पाण्डेय के. पी. (२००८) शैक्षिक अनुसन्धान, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी ।

3. Tilak, JB (Ed.), Education in India: Policy and Practice,Sage Publications Pvt. Limited, c2021.
4. Kasturirangan, (2021) “Liberal Education- A 21s Century Initiative” FifteenthFoundation Day Lecture, NIEPA, New Delhi, 11t August.
5. Dept. Of School Education & Literacy (DOSEL)-2021, UDISE+Projected Population of India by Gender, Age-group and Social Category (2011-2021). Ministry of Initiative” Fifteenth Of Human Resource Education.(https://dashboard.udiseplus.gov.in)
6. Bangla SikshanDipika (book), Ruma Publication, 15A, Tamer Lane, Kolkata- 700009
7. N.E.P-2020 (https://www.education.gov.in/sites/upload_ules/mhrd/ules/NEP_Final_English_0.pdf)
8. NEP-2020, Section-4, para-23
9. NIEPA, 2021, P-152.
10. NIEPA, 2020, P-114: Kasturirangan, 2021.
11. NEP-2020.P-6
12. NEP-2020 Para-4.1, P-11.
१३. अग्निहोत्री, र. के. (२००९), “बहुभाषिता और भारतीय शिक्षा प्रणाली” भाषा और शिक्षा ।

****

ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy

A National Peer-Reviewed Research Journal

Volume : XXVI, July to December-2025

An Analytical Overview of the Sītā-Rāvaṇa-Saṁvāda Prahelikā Compositions

Apoorva N
Research Scholar
Karnataka Sanskrit University
Chamaraja Pete- 560018, Bengaluru, Karnataka
Moble :
E-mail : apoorvamurthyn@gmail.com

The *Sītā-Rāvaṇa-Saṁvāda* is an extraordinary literary achievement within the Sanskrit tradition. It centers around the episode of Sītā's confrontation with Rāvaṇa, reimagined not through straightforward narrative, but through a poetic form known as *prahelikā*—an intricate riddle-poetry that conceals meanings through the manipulation of phonemes and syllables. This work distinguishes itself by using sophisticated poetic techniques to demonstrate the unwavering pātivratya of Sītā and her intellectual superiority over Rāvaṇa, articulated through poetic riddles.

Prahelikā: The Literary Device

The device of prahelikā has a long-standing yet underexplored history in Sanskrit poetics. It is a form of śabdālaṅkāra, wherein the poet deliberately conceals and reveals meanings through phonetic alterations—such as omitting a letter (chyutākṣarā), adding a letter (dattākṣarā), or replacing a letter (pratidattākṣarā). These transformations cause a shift in interpretation, often reversing the meaning of a verse.

Works such as the Vishnudharmottara Purāṇa, Agni Purāṇa, Kāvyādarśa of Dandin, and Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa of Bhoja mention prahelikā and its various types, including samātrā, vyāmūḍhā, gūḍhā, channa, and others. While earlier poets treated prahelikā as a playful literary game, later scholars recognized its depth and aesthetic value.

Śrī Cāmarājanagarī Rāmaśāstrī

The most significant e ort in presenting an entire narrative dialogue through prahelikās belongs to Śrī Cāmarājanagarī Rāmaśāstrī, a poet from the Mysore royal court. Inspired by the ingenious use of chyutākṣarā in earlier poetry (e.g., in Hanumannāṭaka), Rāmaśāstrī undertook the ambitious task of composing a complete Sītā-Rāvaṇa dialogue in 100 prahelikā verses.

In each verse:

- The frst three pādas (quarters) represent Rāvaṇa's speech, where he typically boasts about himself and denigrates Rāma.
- The fourth pāda is Sītā's response, crafted in such a way that, if specic letters are removed, replaced, or inserted (according to hidden instructions in her line), Rāvaṇa's abusive verse is reversed to yield praise of Rāma and self-condemnation of Rāvaṇa.

This structure requires a profound command over poetic metrics and phonology. The cleverness lies not only in the reversal of meaning but in embedding instructions within Sītā's brief responses.

Continuation and Completion by Disciples

Rāmaśāstrī could complete only 50 verses in this highly intricate style, due to the intellectual rigor and mental exhaustion involved. To fulfill his original intent of 100 verses:

- His disciple, Śrī Sītārāmaśāstrī, composed the remaining 50 verses, carefully mirroring the stylistic and structural techniques of his guru. He titled his composition the Uttarabhāga (second part) of the Sītā-Rāvaṇa-Saṁvāda.
- Later, a third contribution came from Śrī Vacchusuvvāraiyagupta, who composed the Abhinava Sītā-Rāvaṇa Saṁvādañcarī, creating a trilogy of works, collectively referred to as the Sītā-Rāvaṇa-Saṁvāda-Trayī.

Together, these three works form a unique corpus unparalleled in world literature. The eort by the authors represents not only devotion to poetic craft but also a reverence for the character of Sītā and her dharmic values.

Literary Mechanics

The key literary techniques used across the Sītā-Rāvaṇa-Saṁvāda-Trayī are:

- **Chyutākṣarā:** Removal of a specied letter changes Rāvaṇa's insult into Rāma's praise.
- **Dattākṣarā:** Addition of a new letter alters the content.
- **Pratidattākṣarā:** Swapping a specic character brings out an entirely new meaning.

These changes are performed by the reader or listener, guided by the fourth pāda of each verse. The process resembles encryption and decryption in poetic form.

Furthermore, the same line can thus be interpreted on two distinct levels: one intended by Rāvaṇa, and the other subtly exposed by Sītā. This dramatic reversal encapsulates not just poetic brilliance but the triumph of satya and dharma over deception and adharma.

Scholarly Contribution

The editor and commentator Rāmeś Chaturvedi played a pivotal role in making this intricate literature accessible to modern readers:

- He prepared a Sanskrit commentary and a Hindi bhāṣya (explanatory translation).
- He elucidated the technical details of each prahelikā and decoded the transformation mechanism.
- He emphasized the work's place in the tradition of śabdālaṅkāra and its contribution to Sanskrit poetics.

This effort was undertaken with the encouragement of renowned scholars like **Dr. Sudhādev Tripāṭhī** and **Kandeyalāl Joshi**, and with assistance from students such as Vimal Kumar Balodhi, demonstrating the collective spirit behind the scholarly restoration.

Significance :

The Sītā-Rāvaṇa-Saṁvāda-Trayī occupies a unique place in Sanskrit literature:

- It integrates poetic alaṅkāra, intellectual prahelikā, and bhakti.
- It showcases the brilliance of Sanskrit as a language capable of encoding layered meaning through pure poetic structure.
- It offers a spiritual commentary on the power of truth, virtue, and inner clarity—embodied in Sītā—to overturn external appearances and defeat evil through wit, not war.

****

ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy

A National Peer-Reviewed Research Journal

Volume : XXVI, July to December-2025

भारतीय ज्ञान परंपरा में योग की अवधारणा

डॉ. अनिल कुमार

असिस्टेंट प्रोफेसर

संस्कृत विभाग, कमला नेहरू कॉलेज (दिल्ली विश्वविद्यालय)

Mob:- 9650214651

Email id:- anilkumar@knc.du.ac.in

भारतीय चिन्तन परम्परा में योग दर्शन का महत्त्वपूर्ण स्थान है। आधुनिक समय में योग तीव्र गति से विश्वपटल पर बौद्धिक समुदाय को अपनी ओर आकर्षित कर रहा है। इसके पीछे तथ्य यह है कि योग जीवन के प्रत्येक क्षेत्र को स्पर्श करता हुआ मानव जीवन की अवधारणा को सजीव व जीवन्त रूप से अभिव्यक्त करता है और शारीरिक, मानसिक, सामाजिक तथा आध्यात्मिक धरातल पर स्वास्थ्य की अवधारणा को प्रतिबिम्बित करता है।

भारतीय दर्शन-शास्त्र में षड् वैदिक दर्शनों के अन्तर्गत योग-दर्शन का परिगणन किया गया है। योग-दर्शन व्यावहारिक रूप में सांख्य-दर्शन का अनुपूरक शास्त्र है, अर्थात् जिस मूल लक्ष्य की प्राप्ति के लिए सांख्य-दर्शन में सैद्धान्तिक पक्ष का विवेचन किया है उसी लक्ष्य की प्राप्ति के लिए योग-दर्शन में उस सैद्धान्तिक तत्त्व विश्लेषण को व्यवहारिक रूप में विभिन्न साधनों के माध्यम से प्रयत्नपूर्वक आचरण करने का निर्देश किया गया है। अतः यह सर्वविदित तथ्य है कि योग-दर्शन की तात्विक मान्यता सांख्यदर्शन से बहुत सीमा तक साम्यता रखती है। सांख्य और योग दर्शन के तात्त्विक विवेचन में यदि कोई भेद प्रतीत होता है तो वह केवल वर्णन शैली का ही भेद है, मौलिक मतभेद नहीं है। सांख्यदर्शन की वर्णन शैली सैद्दान्तिक विवेचनपरक है जबकि योगशास्त्र का वर्णनक्रम अधिकांशतः व्यावहारिक व प्रयोगात्मक पक्ष पर आधारित है। प्रायः सभी दार्शनिक तंत्रों ने योग के महत्व व उसकी विशिष्टता को स्वीकार किया है। वेद, उपनिषद्, स्मृति, पुराण, महाभारत आदि ग्रथों में सांख्य-योग की परिचर्चा मिलती है। इसका प्रतिपाद्य विषय शरीर व आत्मा को सबल व स्वस्थ बनाना है अर्थात दुःखत्रय से आध्यात्मिक निवृत्ति है और यही पातन्जलयोग का मूल उद्देश्य है। 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्'। योग सूत्र 1.3 योग का सामान्य अर्थ है- समस्त चित्तवृत्तियों (मनोव्यापार) का निरोध करना - जैसाकि महर्षि पतञ्जलि ने योगशास्त्र में योग का लक्षण का उल्लेख किया है-

'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः'। योग सूत्र 1.2

मनुष्य अपने सम्पूर्ण बाह्य जगत् के व्यवहार की सिद्धि के लिए चक्षु-श्रोत्र-घ्राण-रसना-त्वक् पञ्च ज्ञानेन्द्रियों तथा हस्त-पाद-पायु-उपस्थ-वाक् पञ्च कर्मेन्द्रियों का उपयोग करता है। मनुष्य के व्यवहार या आचरण का साधन होने से इन इन्द्रियों को करण भी कहा जाता है। इनका सम्बन्ध शरीर के बाह्य क्रिया कलाप से है, अतः ये बाह्य करण कहलाते हैं। इसी प्रकार मनुष्य अपने आभ्यन्तरिक व्यवहार या आचरण की सिद्धि के लिए मन, बुद्धि व अहंकार इन तीन साधनों का उपयोग करता है। ये तीनों साधन अन्तःकरण कहलाते हैं। इन सभी साधनों (बाह्यकरण ओर अन्तःकरण) में मन प्रमुख है। वह मन सभी बाह्य करणों का नियन्त्रक व प्रेरक है, अर्थात् दसों इन्द्रियों की क्रियायें मन के अधीन होती हैं। मन स्वयं का भी निग्रह करता है ओर पर्याप्त रूप से बुद्धि एवं अहंकार को भी प्रभावित करता है। इस प्रकार दोनों ही करणो में मन की विशेष स्थिति है। योगदर्शन में मन को 'चित्त' संज्ञा से व्यवहृत किया गया है और उस मन के सम्पूर्ण व्यापार को चित्तवृत्ति कहा गया है। इन सम्पूर्ण चित्तवृत्तियों का मन की एकाग्रता-पूर्वक ही निग्रह किया जा सकता है अर्थात् जब मन की एकाग्रता है तब सभी इन्द्रियों का सम्पूर्ण व्यापार अवरुद्ध हो जाता है। यही 'चित्तवृत्तिनिरोध' कहलाता है और इसी का नाम 'योग' है।

इसी बिन्दु को ओर अधिक स्पष्ट करते हुए कहा गया है कि जब चित्त विविध विषयों में अपने प्रवृत्तिरूप कार्यों को न करते हुए शान्त, व्यवस्थित, निश्चल और एकाग्र स्थिति में होता है उस अवस्था का नाम अथवा ऐसा करने की प्रक्रिया का नाम 'योग' है। जब मनुष्य की शारीरिक मानसिक और आत्मिक स्थिति असन्तुलित या अस्त-व्यस्त हो जाती है तब वह स्वयं को अशान्त और दुःखी अनुभव करता हुआ चिन्ता युक्त हो जाता है। इसी प्रकार किसी पदार्थ या भाव विशेष का जब चितत पर प्रतिकूल प्रभाव पङता है तो उसकी स्थिति अव्यवस्थित हो जाती है और वह अशान्त हो जाता है। इस प्रकार मन का अशान्त होना दुःख या रोग का कारण बन जाता है। मन की अशान्ति को दूर करने के लिए जो प्रयत्न विशेष किया जाता है उससे दुःख या रोग का अभाव होता है तथा मन शान्त और निर्द्रव्यद्रव हो जाता है। अतः दुःख या रोग के कारण भूत 'मन की अशान्ति' के निराकरण का नाम ही 'योग' है। जब मन की अशान्ति का निवारण होता है तो मन में समस्थिति, समत्वभाव, साम्यावस्था या व्यवस्थीकरण होता है, इसे ही योग कहा जाता है। श्रीभगवद्गीता में भी यही भाव प्रतिपादित है – **"समत्वं योग उच्चते ।"**

योग का अर्थ व परिभाषा :-

'योग' शब्द् की व्युत्पत्ति कई प्रकार से की जा सकती है। जैसे 'युज्यते एतत् इति योगः' - इस व्युत्पत्ति के अनुसार कर्मकारक में योग शब्द् का अर्थ मनस की वह अवस्था है जब चित्त की समस्त वृतियों में एकाग्रता आ जाती है। इसी प्रकार 'युज्यते अनेन इति योगः' इस व्यत्पत्ति के अनुसार करण कारक में योग शब्द का अर्थ वह साधन है जिसके द्वारा समस्त चित्तवृत्तियों में एकाग्रता लाई जाती है। "युज्यते अस्मिन् इति योग" इस व्युत्पत्ति के अनुसार अधिकरण कारक में योग का अर्थ वह स्थान है जहां चित्तवृत्तियों की एकाग्रता उत्पन्न की जाती है। योग अथवा समाधि से तात्पर्य उस रहस्यात्मक विषय पर केन्द्रित करने की शक्ति शक्ति से भी है जो योगाभ्यास कर्त्ता के जीवन के प्रति दृष्टिकोण में परिवर्तन का रूप है। महाभारत में योग शब्द् का प्रयोग अनेक अथों में हुआ है, किन्तु वे सब जिस धातु से निष्पन्न हुए हैं उसका अर्थ 'जोडना' या 'मिलाना' है। इस अर्थ में प्रयुक्त धातु 'युजिर योगे' है। कठोपनिषद् में योग शब्द् का प्रयोग 'इन्द्रियों को वश में करना' के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। आयुर्वेदशास्त्र में योग शब्द का अर्थ औषधियों का निश्चित अनुपात में मिश्रण से है। अन्यत्र मानस रोगों की निवृत्यार्थ व परमात्मा से मिलन अर्थ भी उपलब्ध होता है। पालि भाषा में भी योग शब्द का प्रयोग 'जोङना' 'वश में करना' या 'प्रयत्न करना' के अर्थ में किया गया है, जैसा कि "पुब्ब योगे" या "चित्तस्य निग्गान्हे योगो करणीगो" आदि कथन से स्पष्ट है। 'मेंदनी कोश' के अनुसार भिन्न-भिन्न अर्थों में योग शब्द का प्रयोग या व्यवहार होता है – योगोऽपूर्वार्थासम्प्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु। वपुः स्थैर्ये प्रयोगे च विष्कम्भाविषु भेषजे । अर्थात् अपूर्व अर्थ सम्प्राप्ति, संगति, ध्यान, युक्ति, शरीर की स्थिरता और प्रयोग, विष्कम्भ, भेषज आदि अर्थों में योग शब्द का प्रयोग किया जाता है। पाणिनिगण पाठ का विस्तृत अध्ययन करें तो उसमें तीन; युज; धातु हैं।(क)युज समाधौ -दिवादिगणीय,(ख) युजिर योगे-रुधादिगणीय, (ग) युजसंयमने-चुरादिगणीय । युज समाधौ – दिवादिगणीय दिवादीगणीय युज धातु का अर्थ है, समाधि । समाधि का प्रकृति प्रत्यय अर्थ है। सम्यक स्थापन । अर्थात् जब प्रगाढ़ संयोग सुषुम्ना में स्थिर ब्रह्मनाडी से होता है। वह स्थिति समाधि की होती है। दूसरे अर्थ में युज समाधौ का अर्थ है - समाधि की सिद्धि के लिए जुड़ना। या समाधि की प्राप्ति के लिए जो भी साधनायें शास्त्रों में बताई गयी हैं, उन साधनाओ को अपने जीवन में अपनाना, ही योग का पहला अर्थ है। युजिर योगे-रुधादिगणीय-रुधादिगणीय युज धातु का अर्थ है, जुड़ना, जोडना, मिलना, मेल करना। युजिर योगे का अर्थ है, संयोग करना। अर्थात् इस दुःख रुप संसार से वियोग तथा ईश्वर से संयोग का नाम ही योग है। जिसका वर्णन श्रीमदभगवद्गीता में इस प्रकार किया गया है - तं विद्याद् दुःख संयोग वियोग योग संज्ञितम् ।(गीता 6/23) अर्थात् इस दुख रुपी संसार के संयोग से रहित होने का नाम ही योग है। वह साधन जिसके द्वारा परमात्मा के साथ ज्ञानपूर्वक संयोग है, जीवात्मा का। इस प्रकार योग का अर्थ जीवात्मा का परमात्मा के साथ संयोग हैं । युजसंयमने-चुरादिगणीय चुरादिगणीय युज् धातु का अर्थ है, संयमन् अर्थात मन का संयम या मन का नियमन। इस प्रकार युज् संयमने का अर्थ है, मन का नियमन करना ही योग है। मन को संयमित करना ही योग है, तथा यह मन को नियन्त्रित करने की विद्या योग ही है। इस प्रकार योग का अर्थ योग साधनाओं को अपनाते हुए मन को नियन्त्रित कर, संयमित कर, आत्मा का परमात्मा से मिलन ही योग है।

योगविद्या भारत वर्ष की अमूल्य धरोहर है। यही विद्या एक ऐसी विद्या है, जिसमे वाद विवाद का कोई स्थान नही है। योग विद्या समस्त मोक्ष साधनाओ में से सबसे श्रेष्ठ व सर्वोच्च साधना पद्धति है। योग के द्वारा ही सृष्टि के गूढ़तम रहस्यो का दर्शन किया जाता है। योग समाधि के द्वारा ही तत्व दर्शन, अतिन्द्रिय दर्शन, आत्म दर्शन तथा आत्मसाक्षात्कार किया जा सकता है। मनुष्य जीवन का मुख्य उद्धेश्य है, मोक्ष, कैवल्य की प्राप्ति, जीवन की सार्थकता इसी में है। जब इस मानव शरीर के जीवित रहते हुए उस परम चैतन्य स्वरूप आत्म तत्व को जान लिया जाए। योग केवल आसन, प्राणायाम तक ही सीमित नहीं है। योग का क्षेत्र अत्यन्त व्यापक है। योग एक साधना है, एक ऐसी ब्रहम विद्या है जिससे मनुष्य शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक स्वास्थ्य को प्राप्त करता है। इन सभी को प्राप्त करते हुए अपनी साधना के द्वारा मोक्ष को प्राप्त कर सकता है।

योग शब्द का अर्थ है जुडना, यदि आध्यात्मिक अर्थ में लेते है तो इसका तात्पर्य आत्मा का परमशुद्ध तत्त्व से मिलन और दोनो का एकाग्र हो जाना है। भक्त का भगवान से, मानव का ईश्वर से, व्यष्टि का समष्टि से, पिण्ड का ब्रह्माण्ड से मिलन को ही योग कहा गया है, इस सन्दर्भ में योग व यौगिक क्रियाओ का उद्देश्य मानव मन को पूर्ण रुप से परम तत्त्व के साथ एकलय की अवस्था को योग कहते हैं। पातञ्जल योगशास्त्र में चितवृतियों पर नियंत्रण और उनके निरोध के अर्थ में योग शब्द प्रयुक्त हुआ है। वेद के अनुसार - स द्या नो योग आभुवत् स राये स पुर धयाम्। गमद् वाजगिरा स नः। (ऋ0 1/5/3, साम0 1/2/311) ऋतम्भरा अर्थात् ईश्वर की कृपा से हमें योग (समाधि) सिद्ध होकर विवेक ख्याति तथा प्रज्ञा प्राप्त हो, और वही ईश्वर हमे अपनी सिद्धियो (अणिमा महिमा) सहित प्राप्त हो। वेद में इसी कारण प्रार्थना की गयी है- योगे - योगे तवस्तंर वाजे वाजे हवामहे। सखाय इन्द्र मूतये।(ऋ01/30/7/11, शुक्ल यजु० 1/14) सब कार्यों के और सब युद्धों के आरम्भ में , अति बलवान् इन्द्र् की , अपनी रक्षा के लिए हम सब लोग प्रेम से प्रार्थना करते हैं, जिससे हमारे सब कार्य निर्विघ्नतया पूर्ण हों । हमारे मन में ही जो सदा देवासुर संग्राम बना रहता है। हम इस आभ्यन्तर युद्ध में विजयी होकर इस लोक और परलोक में सदा सुखी रहें । अर्थात् साधक योग प्राप्ति के लिए तथा विघ्नो में परम् ऐश्वर्यवान इन्द्र का आह्वान करते है। योग साधना में उत्पन्न विघ्नो को दूर करने की सामर्थ्य ईश्वर में है। अतः ईश्वर की महत्ता का वर्णन किया गया है। वेदो का मुख्य विषय आध्यात्मिक उन्नति करना है। इसके लिए यज्ञ, उपासना व कर्मकाण्ड का वर्णन किया गया है, तथा योग साधना पर विशेष बल दिया गया है। इस सन्दर्भ में ऋग्वेद में वर्णन इस प्रकार है यस्माद्दते न सिध्यति यज्ञो विश्चितश्चन । स धीनां योगमिनवति।(ऋक्संहिता 1/18/7) अर्थात् योग के बिना विद्वान का भी कोई यज्ञकर्म सिद्ध नहीं होता। वह योग क्या है? योग चित्तवृत्तियों का निरोध है, वह कर्तव्य कर्ममात्र में व्याप्त है। इसी प्रकार में कहा गया है-'यूयं तत् सत्यशवस आविष्कर्त महित्वना। विध्यता विद्युता रक्षः। गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमत्रिणम् । ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि।'(ऋग्वेद१/८६/९-१०) अर्थात् इन मन्त्रोंमें गौतम ऋषि मरुत्-देवताओं का आवाहन कर उनसे ज्योति प्राप्ति की प्रार्थना करते हैं- हे सत्य के बल से सम्पन्न मरुतो !

तुम्हारी महिमा से वह परमतत्त्व हमारे सामने प्रकाशित हो गया। विद्युत के सदृश अपने प्रकाश से राक्षस का विनाश कर डालो। हृदय-गुहा में स्थित अन्धकार को छिन्न-भिन्न कर दो, जिससे वह अन्धकार सत्य की ज्योति की नाव में डूबकर तिरोहित हो जाय। हमारी अभीष्ट ज्योति को प्रकट कर दो। यहाँ मरुत्-देवताओं से योग परक अर्थ करने में पञ्चप्राण-प्राण, अपान, समान, उदान और व्यानका भी ग्रहण हो सकता है। इनपर पूरण प्रभुत्व की प्राप्ति से योगाभ्यास को शक्ति के आरोहण का अनुभव और परमतत्त्व का साक्षात्कार प्राप्त होता है। साक्षात्कार से जिस ज्योति के दर्शन होते हैं, वही योगी का अभीष्ट ध्येय है। वेदों में कहा गया है कि योगाभ्यास के द्वारा प्राप्त विवकेख्याति (ऋतंभरा-प्रज्ञा) ईश्वर की कृपा से ही होती है। वेद के निम्न निर्दिष्ट मंत्र इसी भाव को प्रकट करते हैं- "स घा नो योग आभुवत् स राये स पुरं ध्याम। गमद् वाजेभिरा स नः।"(ऋक्संहिता 1/5/3) अर्थात् वही परमात्मा हमारी समाधि के निमित्त अभिमुख हो, उसकी दया से समाधि, विवेक, ख्याति तथा ऋतम्भरा प्रज्ञा का हमें लाभ हो, अपितु वही परमात्मा अणिमा आदि सिद्धियों के सहित हमारी ओर आगमन करे। इस मन्त्र में से वेदो में योग की महत्ता वर्णित होती है। वेदो में हठयोग का वर्णन भी मिलता है, तथा उसके अंगो का वर्णन भी प्राप्त होता है - अष्ठचक नवद्वारा देवानां पूरयोधया। तस्यां हिरण्यमयः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः।(अथर्ववेद 10/1/31) अर्थात् मनुष्य शरीर (अष्टाचक्रा) आठ चक्रों वाली, (नवद्वारा) नौ द्वारों वाली, (देवानाम्, पूः) इन्द्रिय-देवों की पुरी (अयोध्या) अयोध्या है।

(तस्याम्) उस पुरी में (हिरण्ययः) सुवर्ण सदृश चमकीला (कोशः) कोश है, (स्वर्गः) जिसे कि स्वर्ग कहते हैं, (ज्योतिषा आवृतः) जो कि ब्राह्मी ज्योति द्वारा घिरा हुआ है। शरीर के नवद्वार=दो आंखों के छिद्र, दो नासिकारन्ध्र, दो कर्णछिद्र, । मुख का छिद्र, । लिंग का, और गुदा का छिद्र-ये 9 द्वार हैं। अयोध्या का अर्थ परमेश्वर प्रदर्शित मार्गों पर चलने से रोग, तथा काम क्रोध आदि शत्रुओं द्वारा शरीर-पुरी पराजित नहीं होती, और न रोग आदि इस पुरी के साथ युद्ध करने की शक्ति ही रखते हैं। हृदय को हिरण्यय कोश कहा है जोकि ब्राह्मीज्योति द्वारा आवृत है, यह हृदय स्वर्ग है, जहां कि ब्रह्म के सन्निधान योग आदि द्वारा सुख-विशेष की प्राप्ति होती है। वेदों में शरीरस्थ नाड़ियों और प्राण आदि का भी उल्लेख प्राप्त होता है ऋग्वेद में प्राण की महिमा को बताने वाले अनेक मंत्र मिलते हैं। इसे इन्द्रियों का रक्षक बताया गया है। वेदों में मंत्रयोग, लययोग आदि का भी वर्णन प्राप्त होता है- "क चित्रका त्रिवृतो रथस्य क त्रयो बन्धुरो मे सनीलाः। कदा योगो वाजिनो रास्भस्य येन यज्ञं नासत्यो पयाथः।"(ऋग्वेद 1/31/9) अर्थात् यह शरीर पंचमहाभूत पृथ्वी, अग्नि, जल, वायु, आकाश से बना हुआ शरीर रूपी रथ है। इस शरीर रूपी रथ के मध्य के नीचे चक्र हैं। जिनके नाम मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपुर है। वे कहां है। उनका स्थान विशेष कौन सा है, यह हमें ज्ञात नहीं है। जीवधारक बन्धु पुष्प के समान नितान्त रक्तवर्ण कन्दर्प नामक वायु कहां है ? शिवस्थान सहस्रदल कमल सहित ऊपर के तीन चक्र जिनके अनाहत विशुद्धि आज्ञा नाम हैं, वे कहां है ? यह भी हमें ज्ञात नहीं है। सर्वशक्ति सम्पन्न आनन्दघन, स्वप्रकाश शिव परमात्मा जो शिव-शक्ति संगम रूप रासलीला शोभित होते हैं। उनका आधार पद्‌ स्थित कुल-कुण्डलिनी का लय किस समय होता है ? इसका भी हमें ज्ञात नहीं है। हे परमयोगी परमात्मा आपके मार्गदर्शन से लयसम्बन्धी यह समस्त ज्ञान मुझे दीजिये, जिससे में लययोग की साधना कर सकूं।

वेदो में यम-नियम से हम भलीभांति परिचित है इनका वर्णन कई योगशास्त्रों में देखने को मिलता है -"ऋतं च सत्यञ्चामीद्धात् तपसोऽध्यजायत । ततो राज्यमजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥१ समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अप्जायत अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी । (ऋग्वेद २.१०.१९०) अर्थात् विद्वानजन सत्य मार्ग का चयन करते है तथा सत् कर्म करते है वे सत्कर्मियों का व्यवहार अहिंसा रूपी हो ऐसी कामना करते है। इसके उपरान्त धन की अस्थिरता का वर्णन ऋग्वेद में दिया गया है। यजुर्वेद में योग समाधि के लिए कहा गया है- "वेदाहमेतं पुरूषं महान्त मदित्यवर्ण तमसः परस्तात तमेव विवित्वाति मृत्युमतिं नान्यः पन्थाविद्यते ऽयनाया।" (यजुर्वेद अध्याय 3/18) प्रस्तुत मंत्र में ऋषि स्वयं भाषित करते हैं कि पृथ्वीलोक, घूलोक, तथा अन्तरिक्षलोक से परे स्थित उस परम्पिता परमात्मा को मैं सभी प्रकार से जानता हूं क्योंकि योग समाधि के द्वारा मैंने उसे प्रत्यक्ष रूप से साक्षात् दर्शन किया है। वह विधा रूपी अन्धकार से परे स्वयं ज्योति स्वरूप है। उस चैतन्य रूपी ज्योति का ज्ञान प्राप्त कर तथा उसका साक्षात दर्शन करके ही मनुष्य जनम मरण रूपी संसार में आवागमन के बन्धन से मुक्ति पाकर परमआनन्द को प्राप्त करता है। योग के इस प्रधान लक्षण का प्रतिपादन यजुर्वेद के ११ वें अध्याय में किया गया हैं- युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः। अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याऽभरत्।" अर्थात् सबको उत्पन्न करनेवाले परमात्मा पहले हमारे मन और बुद्धि की वृत्तियों को तत्त्व की प्राप्ति के लिये अपने दिव्य स्वरूप में लगायें तथा अग्नि आदि इन्द्रियाभिमानी देवताओंकी; जो विषयोंको प्रकाशित करनेकी सामर्थ्य है, उसे दृष्टिमें रखते हुए बाह्य विषयोंसे लौटाकर हमारी इन्द्रियों में स्थिरतापूर्वक स्थापित कर दें; जिससे हमारी इन्द्रियों का प्रकाश बाहर न जाकर बुद्धि और मन की स्थिरता में सहायक हो। 'युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे। स्वर्याय शक्त्या।' सबको उत्पन्न करनेवाले परमदेव परमेश्वर की आराधनारूप यज्ञ में लगे हुए मन के द्वारा परमानन्द की प्राप्ति के लिये पूर्ण शक्ति से प्रयत्न करें अर्थात् हमारा मन निरन्तर परम शक्ति की आराधना में लगा रहे और हम भगवत् प्राप्ति जनित अनुभूति के लिये पूर्णशक्ति से प्रयत्नशील रहें। यजुर्वेद में कहा गया है- तद्विप्रासो विपन्वयो जागृवांसः समिन्धते। विष्णोर्चरपरमं पदम्। सप्तस्यासन् परिधयास्त्र सप्तसमिधा कृत:। देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरूष पशुम् ।(यजुर्वेद 31/15) अर्थात् हे मनुष्यो ! अविद्या रूपी निद्रा से उठकर चैतन्यता पूर्वक ईश्वर की स्तुति करने वाले एवं बुद्धिमान योग सर्वत्र व्यापक मोक्षदायी जिस परम् पद को सम्यक् रूप से प्रकाशित करते हैं, उसी को तुम भी प्रकाशित करो। सात गायत्री आदि छन्दों को चारों ओर से सूत से चार लपेटों के समान मानकर प्रकृति, महत्, तत्व, अहंकार, पंचसुक्ष्म भूत, पंचस्थूल भूत, पंचज्ञानेन्द्रिया एवं सत्व, रजस, तमस तीन गुणों को

साम्रगी रूप से प्रयुक्त जिस मानस यज्ञ को विस्तृत करते हुए विद्वान लोग परमात्मा रूपी पशु को (हृदय) में बाँधते हैं, उसी यज्ञ को तुम भी सम्पादित करो । अथर्ववेद में योग समाधि के लिए कहा गया है- पुण्यरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम् । तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः।"(अथर्ववेद 10/8/4311) अर्थात चक्र, पूण्डरीक, नवद्वार त्रिगुण आदि शब्द योग शास्त्र में परिभाषित किये जाते है। त्रिगुणात्मक रूपी शरीर में जो आत्मा रूप में यक्ष ब्रम्ह विद्यमान है वह ब्रम्हनिष्ठावान पुरूष ही जो योगनिष्ठ है ध्यान, समाधि के द्वारा सभी प्रकार से जानते हैं, या दर्शन कर पाते हैं वह अन्य नहीं हैं। धारणा की अवस्था में ही चित्तवृत्तियों को लगाया जाता है। इस प्रकार अध्ययन से स्पष्ट होता है कि वेदों में योग का महत्वपूर्ण स्थान है। मन को शान्त करने के लिए योग रूपी साधना में लीन होना ही पड़ता है। ऋग्वेद के अनुसार परमात्मा को ही सर्वश्रेष्ठ बताया गया है। योग अभ्यास तथा वैराग्य के द्वारा उस परम्पिता परमात्मा में लीन होकर अपनी योग साधना को सिद्ध किया जा सकता है।

उपनिषदो में योग की अनेक परिभाषाए दी गयी है। कठोपनिषद में कहा गया है- तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्। अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभावाप्ययौ।(कठोपनिषद 3/11) अर्थात् मन, बुद्धि, इन्द्रिय की स्थिर धारणा का नाम ही योग है। इस योग को प्राप्त साधक विषयो व प्रमाद से सर्वदा रहित हो जाता है। परमातमा को प्राप्त करने की इच्छा रखने वाले साधक निरन्तर योग युक्त रहने का दृढ अभ्यास करते रहना चाहिए। योग के संदर्भ में कठोपनिषद में कहा गया है- नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा। अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते । (कठो0 3/12) अर्थात् वह परमात्मा कर्मन्द्रियो से ज्ञानेन्द्रियो से तथा मन, बुद्धि, अहंकार से भी प्राप्त नही किया जा सकता है। जब साधक योगाभ्यास से इंद्रियों पर नियंत्रण स्थापित कर लेता है -यदा पंचावतिष्ठनते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्।(कठो0 3/10) अर्थात् योगाभ्यास करते करते पाँचो इन्द्रियों व मन स्थिर हो जाए और बुद्धि भी परमात्मा के स्वरूप में स्थिर हो जाए, उस स्थिति में उसको परमात्मा के अतिरिक्त किसी अन्य वस्तु का ज्ञान या चेष्टा नही रहती है। उस स्थिति को योगीगण परमगति, योग की सर्वोच्च अवस्था बतलाते है। योग शिखोपनिषद के अनुसार योऽपान प्राणयोऐक्यं स्थरजो रेतसोस्तथा। सूर्य चन्द्रसोर्योगाद् जीवात्मा परमात्मनो। एवं तु द्वन्द्व जालस्य संयोगो योग उच्यते।अर्थात् प्राण और अपान की एकता सतरज रूपी कुण्डलिनी की शक्ति और स्वरेत रूपी आत्म तत्व का मिलन, सूर्य स्वर व चन्द्र स्वर का मिलन, एवं जीवात्मा व परमात्मा का मिलन ही योग है।

ईशोपनिषत् में स्तेय और अपरिग्रह का उल्लेख मिलता है- ईशावास्यमिद सर्वं यत्किं च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुन्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम।। अर्थात् जड़-चेतन प्राणियों वाली यह समस्त सृष्टि परमात्मा से व्याप्त है । मनुष्य इसके पदार्थों का आवश्यकतानुसार भोग करे, परंतु 'यह सब मेरा नहीं है के भाव के साथ' उनका संग्रह न करे। परमात्मा द्वारा रचाये इस अनुशासित जगत में मनुष्य की आयु सौ वर्ष बताई गई है। मनुष्य जब इस जगत में अनुशासित होकर कर्म करता है तो उन कर्मों में लिप्त नहीं होता। परमात्मा का संदेश है कि इस प्रकार जीवन जीने से विकार मुक्त रहते है। इस प्रकार साधक को परम कल्याण हेतु अनुशासित कर्मों के साथ जीवन जीने का मार्ग सुनिश्चित करना चाहिए। यजुर्वेद के एक मन्त्र में व्रत का वर्णन मिलता है जिसकी तुलना स्वामी दयानन्द सरस्वती ने यम से की है, व उसके अर्थ का भी निरूपण किया है।

गीता में 'योग' शब्द के तीन अर्थ हैं – १. समता; जैसे – 'समत्वं योग उच्यते' (२/४८); २. सामर्थ्य, ऐश्वर्य या प्रभाव; जैसे-'पश्य मे योगमैश्वर्यम्'(९/५), समाधि जैसे-'यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया' (६/२०)। यद्यपि गीता में 'योग' का अर्थ मुख्य रूप से समता ही है तथापि 'योग' शब्द के अंतर्गत तीनों ही अर्थ स्वीकार्य हैं। इसके अतिरिक्त गीता में योग की तीन परिभाषाएं क्रमश: इस प्रकार हैं- "समत्वं योग उच्यते"(गीता २/४८), "योग: कर्मसु कौशलम्"(गीता २/५०), तं विद्याद्:खसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम्।(गीता ६/२३)। शुभ कर्मों में कुशलता ही योग है अर्थात् शुभ कर्मों को कुशलतापूर्वक करना ही योग है। इस अर्थ में 'योग' शब्द से मानसिक, बौद्धिक एवं शारीरिक समन्वयन एवं तादात्म्य अभिप्रेत है। यानि मन, बुद्धि एवं शरीर इन तीनों को एक साथ जोड़कर जब हम कोई कार्य करते हैं तो निश्चित ही उस कार्य में कुशलता या संपूर्ण दक्षता प्राप्त होती है, जिसे योग कहते हैं। व्यावहारिक परिप्रेक्ष्य में, यह अर्थ सटीक है एवं सफलता के सूत्र-रूप में स्वीकार्य है। आधिदैविक या अलौकिक परिप्रेक्ष्य में इसका भावार्थ यह है कि यदि कुशलतापूर्वक अर्थात् मन,

बुद्धि एवं क्रिया तीनों के ही संयोग से यदि जप-तपादि अनुष्ठान किया जाए तो निश्चित ही अभीष्ट (शक्ति/सिद्धि) से योग (या संयोग) होता है। भगवद् गीता के दूसरे अध्याय में कहा गया है- योगस्थ: कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय। सिद्ध्यसिद्ध्यो: समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते"।।(गीता २/४८) अर्थात्हे धनञ्जय! तुम योग में स्थित होकर शास्त्रोक्त कर्म करते जाओ। केवल कर्म में आसक्ति का त्याग कर दो और कर्म सिद्ध हो या असिद्ध अर्थात् उसका फल मिले या फिर न मिले, इन दोनों ही अवस्थाओं में अपनी चित्तवृत्ति को समान रखो। अर्थात् सिद्ध होने पर हर्ष एवं असिद्ध होने पर विषाद अपने चित्त में मत आने दो। यह सिद्धि एवं असिद्धि में सम-वृत्ति रखना ही योग है ।

निष्कर्ष –

इस प्रकार अध्ययन से स्पष्ट होता है कि वेदों में योग का महत्वपूर्ण स्थान है। मन को शान्त करने के लिए योग रूपी साधना में लीन होना ही पडता है। ऋषिमुनियों ने योग साधना के माध्यम से चित्त को एकाग्र किया और इसके बाद वैदिक मंत्रों की उपासना की। तब उन्हें एक सूत्र में पिरोने का कार्य किया। इसलिए योग साधना का वर्णन वेदों में कई स्थानों पर देखा जाता है। योग कोई नया अनुसंधान नहीं है यह तो पुरातन है जो वैदिक काल से चला आ रहा है। यह मोक्ष प्राप्ति सर्वोत्तम साधना है। अतः वेदों में वर्णित योग अन्तर्विज्ञान है जो अध्यात्म की अनुभूति कराता है। अतः शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य के लिए योग अत्यंत महत्त्वपूर्ण है क्योंकि यौगिक क्रियाओं की यह विशेषता है कि वे जहां वे एक ओर आध्यात्मिक विकास और श्रेयस्कारी पथ का निर्देश करती है वहीं दूसरी ओर शरीर को निरोग बनाने में भी समर्थ होती है। अतः यौगिक क्रियाएं शरीर की समस्त क्रियाओं को नियन्त्रित व प्रभावित करती है, अतः शरीर के स्वास्थ्य पर इसका अनुकूल प्रभाव पड्ता है और शरीर पूरण स्वस्थ व निरोग रहता है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची -

श्रीमद्भगीता शांकरभाष्य सहितं, श्री हरिकृष्णदास गोयन्दका, गीताप्रेस, गोरखपुर, २०६१

ईशादि नौ उपनिषद् गीताप्रेस गोरखपुर।

कठोपनिषद् डाँ शशि तिवारी, विद्याभवन प्रकाशन दिल्ली, २००६

योगदर्शनम् उदयवीर शास्त्री, विजय कुमार गोविन्दराम हासानन्द प्रकाशन,दिल्ली,२०००

प्रो० रामहर्ष सिंह, योग एव यौगिक चिकित्सा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी 1999, पृ0-51

स्वामी दिव्यानन्द सरस्वती, वेदों में योग विद्या, यौगिक शोध संस्थान, योगधाम आर्यनगर ज्वालापुर हरिद्वार, 1999, पृ0-115

राजकुमारी पाण्डेय, भारतीय योग परम्परा के विविध आयाम, राधा पब्लिकेशन्स, 4378/4 बी, असारी रोड, दरियागंज,
नई दिल्ली, 1993, पृष्ठ-38, 39

आचार्य बलदेव उपाध्याय, भारतीयदर्शन, चौखम्बा ओरियन्टालिया तृ0सं0-1984, पृ० -37, 38

श्री योगेश्वरानन्द परमहंस, आत्म विज्ञान, योग निकेतन ट्रस्ट, 30ए-78, पंजाबी बाग, नई दिल्ली, 1996, पृ०- 67, 68, 97

पं० श्री रामशर्मा आचार्य, वांङमय खण्ड-13, गायत्री की पंचकोशी साधना एवं उपलब्धियाँ पृ०- 2,4

श्री सुरेश वर्णमाला, योग और मानसिक स्वास्थ्य, न्यू भारती बुक कॉर्पोरेशन, दिल्ली, 2002, पृ० 45 तथा मन्दागिनी श्री
माली, प्रज्ञापुरूष का समग्र दर्शन, पृ० 229-233

पं0 पूर्णचन्द्र पन्त शास्त्री, योग विज्ञान, इन्टरेक्टिव एजुकेशन सिस्टम प्राइवेट लिमिटेड, नाहन, 2002, पृ० 143,147

डॉ० रामनाथ शर्मा, भारतीय मनोविज्ञान, एटलांटिक पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स-बी-2, विशाल एन्कलेव, नई दिल्ली, पृ० 208,

अमरकोश, शक्तिधरशास्त्रीकृत हिन्दी टीका सहित, नवल किशोर प्रेस, लखनऊ,1919

भारतीय दर्शन वृहतकोश (4 खण्ड), बच्चूलाल अवस्थी, शारदा प्रकाशन, दिल्ली,2005

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

उपनिषत्सुतत्त्वबोधेषु शिक्षाविज्ञानदृष्ट्या शिक्षणपद्धतीनां समीक्षणम्

Shraboni Mandal
Student, Vidyasagar University
Midnapore, West Bengal- 721102
Mobile : 6295831991
E-mail : shrabonimandal02018@gmail.com

Uttam Biswas
Associate Professor,
Dept. of Sanskrit, Vidyasagar University
Midnapore, West Bengal- 721102

सारसंक्षेपः -

शिक्षाव्यवस्थायां शैक्षिकघटकाः खलुशिक्षकः, शिक्षार्थी, पाठ्यविषयश्च भवति । जन्मनः परं शिशोः गुरुः खलु माता भवति। माता, पिता, गुरुश्च सदैव देवतुल्यो भवति । वैदिकसाहित्ये उपनिषद्विद्या गुरुं निकषा शिष्यः अधीयते । उपनिषदः विषयः आत्मतत्त्वम् । आत्मतत्त्वं गहनतत्त्वं भवति । प्राथमिकशिक्षार्थिनामात्मतत्त्वं दृष्टान्तमुखेन, वस्तुनः विधिनिषेधाभ्याम्, कथोपकथनरूपसंवादेन, प्रश्नमुखेन गुरुः बोधयति । अद्यतनकालेऽपि शिक्षाविज्ञाने प्लेटो प्रमुखादिभिः शिक्षाविद्भिः प्राथमिकशिक्षार्थिनां शिक्षार्थयाः पद्धतयः कथ्यन्तेताः पद्धतयः वैदिकसाहित्येऽपि ऋषिकविभिः उपनिषत्सु ब्रह्मतत्त्वनिरूपणे उच्यन्ते । एताभिः पद्धतिभिः शिक्षार्थिनां मनसि आत्मस्वरूपं बोध्यते । अपि च तेषां चिन्तनसामर्थ्यं वर्ध्यते । एतानां शिक्षापद्धतीनां संक्षिप्य वर्णनं **"उपनिषत्सुतत्त्वबोधेषु शिक्षाविज्ञानदृष्ट्या शिक्षणपद्धतीनां समीक्षणम्"** इति शीर्षके यथामतिः व्याख्यायते ।

कूटशब्दाः- शिक्षाविज्ञानम्, शिखनम्, शिक्षणम्, उपनिषत्, शिक्षणपद्धतिः इत्यादयः।

भूमिका शिखनं (Learning)

शिक्षार्थिनः जीवने महद् गुरुत्वपूर्णञ्च भवति । प्रतिदिनं शिक्षार्थिनः कृत्याकृत्यविषयेयः सिद्धान्तः तैः गृह्यन्ते स सिद्धान्तः शिखनमुपरि निर्णेतुं शक्यन्ते । अतः शिखनं शिक्षार्थिनः व्यक्तित्वविकाशे आचरणे च महत्वपूर्णं भवति । जन्मनः परं शिशुः प्रत्यक्षभावेन परोक्षभावेनाभिज्ञतया च शिखनेन सह सम्बन्धयुक्तो भवति । कश्चनः शिशुः यदा प्रदीपस्य शिखां स्पृशति तदा स दग्धो भवति । परवर्तिनि काले प्रदीपतः नान्तिकं तिष्ठति । इत्थं स सर्वान्दाह्यवस्तुनि नान्तिकं तिष्ठति। प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां अभिज्ञताभ्यां प्राप्तेन सिद्धान्तेन तस्याचरणस्य परिवर्तनं साधयति । अभिज्ञतया आचरणस्य परिवर्तनं शिखनेन सम्भवति ।

क्रो एन्ड क्रो (crow & crow) महोदयमते शिखनं खलु 'Learning is the acquisition of habits, knowledge and attitudes. It involves new ways of doing things, and it operates in an individual's attempts to overcome obstacles or to adjust to new situations. It represents progressive changes in

behavior..It enables him to satisfy interests to attain goals.'
1 अर्थात् शिखनं खलु शिक्षार्थिनः अभिज्ञतया आचरणस्य परिवर्तनम्, यानि स आजीवनं परिपालयति, ज्ञानं लभ्यते । अद्यतनकालेशिक्षार्थिनां शिक्षाग्रहणे प्रोत्साहबर्धनाय शिक्षाविज्ञानस्य शिक्षणस्य प्रदर्शिताः पद्धतयः अनुसृताः भवन्ति । प्राचीनकाले भारतवर्षे ज्ञानविज्ञानधर्मदर्शनादीनां विषयाणामाकरो वेदो भवति ।

वैदिकसाहित्येषु उपनिषत्सु ऋषिकवी-नामाध्यात्मिकचिन्तायाः दार्शनिकचिन्तायाश्च समुन्नतिःपरिलक्ष्यते । उपनिषच्छब्दस्तु उपपूर्वकस्य निपूर्वकस्य विशरणगत्यवसादनार्थकात् सदिति धातोः क्विप्रत्यये निष्पन्नो भवति । उप इत्यस्यार्थः सामीप्यमिति । नि इत्यस्यार्थः निश्चयः। या विद्या संसारमतिं विनाशयति, परब्रह्म प्रत्यगात्मानं गमयति, दुःखजन्मादेः कारणज्ञानमवसादयतीति सा उपनिषद्विद्या भवति। इयं विद्या गुरुं निकषा लभ्यते । गुरुं विना उपनिषदः दुरूहतत्त्वं शिक्षार्थी शिष्यःबोद्धुं न शक्नोति । शिष्यः यथा अल्पधी तथैव पण्डितः अपि भवति । सर्वान् बोधयितुं गुरुः सरलरीत्या दृष्टान्तमुखेन विषयं वदति । दृष्टान्तद्वारा विषयबोधाय गुरुः शिक्षणपद्धतिमाश्रयति ।

शिक्षणपद्धतिः-

गुरुः शिष्याय नैकया पद्धत्या विषयमुपदिशति । आधुनिकशिक्षाविज्ञाने शिक्षणपद्धतयः बहुधा भवन्ति । तासु मुख्याः भवन्ति

1. प्लेटो नाम शिक्षाविदः संवादप्रविधिः
2. सुरात नाम शिक्षाविदः प्रश्नप्रविधिः
3. हरबार्टनाम शिक्षाविदः निर्देशः प्रयोगो वा प्रविधिः
4. पेस्टालाजी नाम शिक्षाविदः अभ्यासप्रविधिः

एतासां शिक्षणपद्धत्यां संवादपद्धतिः-

कठोपनिषदि यमनचिकेतासंवाद इत्याख्ये नचिकेतसेयमः ब्रह्मतत्त्वं संवादप्रविधिना उपदिशति । ब्रह्म स्वरूपम्, तस्य प्राप्त्युपायः, ब्रह्मज्ञानस्य किं फलमित्येतेविषया आलोच्यन्ते । परमात्मा शब्दस्पर्शरूपरहितः भवति । सर्वेषु भूतेषु ब्रह्म वर्तते । ब्रह्मज्ञानेन मृत्यमति क्राम्यति। तदुच्यते-

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचार्य्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते॥"2

प्रश्नपद्धतिः-

अथर्ववेदस्य पिप्पलादशाखायां ब्राह्मणे प्रश्नोपनिषदि ब्रह्मज्ञः पिप्पलादः नाम ऋषिः सुकेशान्नामानि शिष्यान् परमात्मनः स्वरूपं सुस्पष्टं बोधयितुं दृष्टान्तमुखेन वदति यत्प्रवह मानाः नद्यः यथा उत्सक्षेत्रतः यदा समुद्रं पतन्ति तदा तासां नामानि रूपाणि च मिलित्वा समुद्र इत्युच्यते तथैव नामरूपाभ्यां भिन्नो जीवोऽपि परमात्मसायुज्यं लब्ध्वा केवलं पुरुष इत्युच्यते । तदुच्यते – **"स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते ।**

---

1 Crow & Crow: An Introduction to Guidance 2. क.उ.३.१५

एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यस्तं गच्छन्ति भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ।"3

प्रयोगपद्धतिः-

छान्दोग्योपनिषदि आरुणिः श्वेतकेतुं प्रति वदति "**अन्नमयंहि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति ।**"4 मन्त्रस्यास्यार्थं स्पष्टीकर्तुं आरुणिः वदति कृतभोजनस्य अन्नस्य सूक्ष्मं कणमुपरि आगच्छति, तदेव मनः। पीतोदकस्य सूक्ष्मं कणमुपरि आगच्छति, स एव प्राणः, गृहीतस्य तेजसःसूक्ष्मं कणमुपरि आगच्छति, स एव वाग्भवति। श्वेतकेतुः यदा मन्त्रस्यास्यार्थमिमं बोद्धुं न शक्नोति तदा आरुणिः वदति पञ्चदशदिनानि न खादित्वा केवलं जलं पिब । तदा तेन जलमेव प्राण इति बोध्यते । अथ स ऋग्यजुर्सामानि अध्येतुमिच्छति । परन्तु अनश्नन्स दुर्वलो भवति । अतःभुक्ता स सर्वं पठति । इत्थं प्रयोगपद्धत्या शिक्षार्थी श्वेतकेतुः मन्त्रार्थं ज्ञातुं शक्नोसि ।

दृष्टान्तपद्धतिः-

मुण्डकोपनिषदि ब्रह्मज्ञःजीवस्य परमब्रह्मणि लीनस्य विषयं नद्या दृष्टान्तेन वदति यद्यथा नद्यः स्वनामानि रूपाणि च वर्जयित्वा समुद्रेण सह मिलति तथैव विद्वान्महात्मा अपि नामरूपाभ्यां विमुक्तः परमपुरुषं प्राप्नोति । तदुच्यते-

"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥"5

बृहदारण्यकोपनिषदि ब्रह्मज्ञः याज्ञवल्क्यः वदति यज्जले प्रदत्तं लवणद्रव्यं यथा जले द्रवीभूतं भवति तद्वदविद्यावशातः देहाभिमानो जीवः ब्रह्मसायुज्यं लब्धा परमब्रह्मण्येवानुविलीयते । तदुच्यते -

"स यथा सैन्धवखिल्य उदकेप्रास्त उदकमेवानुविलीयतेन हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमापारं विज्ञानघन एव ।"6

ब्रह्मज्ञः नीरक्षीरन्यायेन ब्रह्मजीवयोः मध्ये अभिन्नभावं प्रदर्श्यद्वयोर्मध्ये भिन्नभावप्रदर्शनाय रूपकमाश्रित्य वदति यच्छरीरमेव अश्वत्थवृक्षः, जीवः पक्षी, परमात्मा अपि पक्षी भवति । एकस्मिन्नेव शरीरवृक्षेद्वौ पक्षिणौ बन्धू इव निवसन्ति । द्वयोर्मध्ये जीवपक्षी वृक्षस्य पिप्पलं फलं खादति । अर्थात्कर्मफलजन्यं सुखदुःखे अनुभवति । अन्यः परमात्मा फलं न खादित्वा केवलं पश्यति । द्वयोर्मध्ये भेदोऽयमुच्यते-

"द्वा सुपर्णासयुजा सखाया समानंवृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ।।"7

कठोपनिषदि देहात्ममनोबुद्धीन्द्रियाणां विषयाणां सम्बन्धः रथदृष्टान्तेन ब्रह्मज्ञेनोच्यते शरीरमिदं रथम्, बुद्धिः खलु सारथिः, मनस्तु प्रगृह्यम्, इन्द्रियाणि एव अश्वाः, विषयास्तु पन्थानः, जीवात्मा तुरथस्य स्वामी भवति । तदुच्यते-

"आत्मानं रथिनं विद्धिः शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धिः मनः प्रगृह्यमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥"8

---

3. प्र.उ.६.५ 4 .छा.उ ६.५.४ 5. मु.उ.३.२.८ 6. बृ.उ.२.४.१२ 7. मु.उ.३.१.१ 8. क.उ.१.३.३-४

निर्देशनात्मकपद्धतिः-

छान्दोग्योपनिषदि तत्त्वमसीति महावाक्यमुद्दालकः आरुणिः श्वेतकेतुं प्रति वस्तुविधिना उपदिशति । आरुणिः श्वेतकेतुं प्रति वदति त्वं वटवृक्षफलमाहरतु । स फलमानीतवान्, तदा आरुणिः वदति फलमेतत् भग्नं करोतु । तदनन्तरं पृच्छति त्वं किं पश्यसि । श्वेतकेतुः वदति खण्डमेकम् । तस्य भिन्नेसति पृच्छति किं पश्यसि । श्वेतकेतुः वदति न किमपि पश्यामि । तदा आरुणिः वदति बीजस्य अन्तिमावयवः अस्ति, परन्तु न दृश्यते । प्रत्यक्षाभावादेतद्वक्तुं न शक्नोति यत्तस्याभावोऽस्ति । यतो हि तस्मात् वटवृक्षो जायते । अतः जगतःमूल आत्मा भवति। आत्मा सच्चिदानन्दः मुक्तः, शुद्धः, बुद्धो भवति । तदुच्यते- **"स य एषोऽणोमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि ।"**9

व्याख्यानपद्धतिः-

बृहदारण्यकोपनिषदि ब्रह्मज्ञेन याज्ञवल्क्येन व्याख्यानविधिना अमृतसाधनात्मज्ञानं पत्नीं मैत्रयीं प्रति उच्यते । जगति सर्वेभ्यः प्रियेभ्यो वस्तुभ्यः अमृतस्य प्राधान्यं वर्तते । आत्मज्ञानेनामृतत्वं लभ्यते । आत्मतत्त्वं गहनतत्त्वम् । अतः आत्मतत्त्वं येन केन न व्याख्यायते । ब्रह्मविद्याज्ञवल्क्यः सुविस्तरमात्मतत्त्वं मैत्रेयीं प्रति वदति । तदुच्यते-

"...एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि तेव्याचक्षणस्य तुमेनिदिध्यासस्वेति ।"10 **आत्मनः कारणतः नः सर्वं प्रियं भवति ।**

तदुच्यते **'न वा अरेसर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।"**11

अन्वेषणपद्धतिः-

तैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्ल्यां वरुणदेवस्य पुत्रः ऋषिः भृगुः ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञातुं पितरं वरुणमगच्छत् । वरुणः वदति इन्द्रियाणि ब्रह्मलाभेसहायकानि भवन्ति । परिदृश्यमानं जगदिदं यस्माज्जायते, यमाश्रित्य जीवःजीवति, प्रलयेऽपि यमाश्रित्य लीनो भवति तद् ब्रह्म । तदुच्यते-

"अन्नं प्राणं चक्षुःश्रोत्रं मनो वाचमिति। यतो वै इमानि भूतानि जायन्तेयेन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद् ब्रह्मेति।"12

पितुं वाक्यं श्रुत्वा मननेन निदिध्यासनेन च भृगुःजानाति यदन्नमेव ब्रह्म । यतो हि अन्नस्य परिणामभूतेन वीर्येण जीवो जीवति, अन्नेन तिष्ठति, मृत्योः परं लीनो भवति । पितुः आदेशेन पुनः तपस्यया प्राणो ब्रह्म, मनो ब्रह्म, विज्ञानं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्म इति ज्ञायते । इत्थं ब्रह्मणि स्थूलापेक्षया अन्नापेक्षया सूक्ष्मज्ञानमानन्द अन्वेषणप्रविधिना ज्ञायते। 13

संकेतपद्धतिः

बृहदारण्यकोपनिषदि प्रजापतिः ब्रह्मा समागतेभ्यःदेवासुरमनुष्येभ्यः 'द' इत्येकाक्षरमुपदिश्य सर्वान् प्रति शब्दस्यास्यार्थं पृच्छति । देवःदकारेण दाम्यत इत्यर्थं वदति । असुरःदकारेण दयध्वमित्यर्थं वदति । मनुष्यः दकारेण दत्त इत्यथं वदति । ब्रह्मा वदति यः यमर्थं जानासि स सम्यगर्थं जानासि । अनया शिक्षणपद्धत्या शिक्षार्थिनां शिक्षायाः चिन्तनसामर्थ्यं प्रतिदिनं बृद्धिं प्राप्नोति ।

---

9. छा.उ.६.१२.१-३ 10. बृ.उ.२.४.४ 11. बृ.उ.२.४.५ 12. तै.उ.३.१.१ 13. तै.उ.३.१.२-६

उपसंहृतिः-

प्राचीनभारतीयसाहित्ये वैदिकसाहित्ये धर्मदर्शनशिक्षाज्ञानविज्ञानादीनां शास्त्राणां विषयाकरः परिलक्ष्यते । अद्यतनकाले प्रत्येकं विषयस्य समुन्नतिसाधने कृतविद्याः आचार्याः यत्नशीलाः भवन्ति यथा प्राच्यदेशे तथा पाश्चात्त्यदेशेऽपि । शिक्षाविज्ञाने शिक्षाविद्भिः शिक्षार्थिनां विषयबोधाय बहुधा पद्धतयः कथ्यन्ते । वैदिकसाहित्येऽपि ऋषिकवयः शिष्याणां विषयज्ञानेइमां पद्धतीः व्यवहरन्ति । यथा वैदिककाले तथा अद्यतनकालेऽपि अनया पद्धत्या शिक्षार्थीनां सर्वतोभावेन शारीरिकचारित्रिकमानसिकानां सामर्थ्यानां विकाशं साधयति ।

तथ्यसंकेतः

सहायकग्रन्थाः

१. उपनिषत्; सम्पा.अतुलचन्द्रसेनः, कोलकाता, हरफप्रकाशनी, १९७८।

२. तैत्तिरीयोपनिषत्; अनु.जुष्टानन्दः, कलकाता, उद्बोधनकार्यालयः, २०१४।

३. उपनिषत्; सम्पा.लोकेश्वरानन्दः, कोलकाता, आनन्दपावलिशार्स, २००२।

४. उपनिषत्; गोरक्षपुरम्, गीताप्रेसः, २०१४ (दशमपुनर्मुद्रणम्)।

५. वेदव्यासः, श्रीमद्भगवद्गीता, शांकरभाष्यसहिता; सम्पा. वासुदेवानन्दः, कलिकाता, उद्बोधनकार्यालयः,

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

ಜ್ಞಾನ-ಭಕ್ತಿ-ಕರ್ಮಯೋಗಗಳ ಸಮನ್ವಯವಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಣ: ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ದೃಷ್ಟಿ

ಶ್ರೀ ಮಗದುಮ್ ಹನಮಂತ ಅಣ್ಣಪ್ಪ,
ಸಂಶೋಧನಾರ್ಥಿ,
ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಶಿಕ್ಷಣ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ,
ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ.

ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರು :
ಡಾ. ಸುರೇಶ ಎಸ್. ಸಮ್ಮಸಗಿ,
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು,
ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಶಿಕ್ಷಣ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ,
ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ.

ಸಾರಾಂಶ

ಪ್ರಸಕ್ತ ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಹಿತಿ ಕೇಂದ್ರಿತವಾಗಿದ್ದು, ಮಾನವೀಯ ಮೌಲ್ಯಾಧಾರಿತ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿದೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ, ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಚಿಂತನೆಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗಿವೆ. ಜ್ಞಾನಯೋಗಿ, ತತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಹಾಗೂ ಮಹಾಮಾನವತಾವಾದಿಯಾಗಿದ್ದ ಸ್ವಾಮೀಜಿಯವರು ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಆತ್ಮಜಾಗೃತಿ, ಮನಶುದ್ಧಿ ಮತ್ತು ಜೀವನ ಪರಿವರ್ತನೆಯ ಸಾಧನವಾಗಿ ಕಂಡವರು. ಈ ಲೇಖನವು ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಜ್ಞಾನಯೋಗ, ಭಕ್ತಿಯೋಗ ಹಾಗೂ ಕರ್ಮಯೋಗಗಳನ್ನು ಸಮನ್ವಯಗೊಳಿಸಬೇಕಾದ ಅಗತ್ಯತೆಯನ್ನು ಹಾಗೂ ಸಮಕಾಲೀನ ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಇರುವ ಅವಕಾಶಗಳು ಮತ್ತು ಸವಾಲುಗಳನ್ನೂ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಅಧ್ಯಯನವು ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಮತ್ತು ವಿಶ್ಲೇಷಣಾತ್ಮಕ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ್ದು, ಸ್ವಾಮೀಜಿಯವರ ಪ್ರವಚನಗಳು, ಬರಹಗಳು ಮತ್ತು ದ್ವಿತೀಯಕ ಮೂಲಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರೂಪುಗೊಂಡಿದೆ.ಸ್ವಾಮೀಜಿಯವರ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ತತ್ತ್ವವು ದೇಹ-ಮನ-ಬುದ್ಧಿ-ಆತ್ಮಗಳ ಸಮನ್ವಯ ವಿಕಾಸವನ್ನು ಒತ್ತಿ ಹೇಳುವ ಮೂಲಕ ಆಧುನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮೌಲ್ಯ ಸಂಕಟಕ್ಕೆ ಪರಿಹಾರ ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಈ ಅಧ್ಯಯನದ ಪ್ರಮುಖ ತೀರ್ಮಾನವಾಗಿದೆ.

ಮುಖ್ಯ ಪದಗಳು:*ಶ್ರೀ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ ಸ್ವಾಮೀಜಿ, ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ, ಜ್ಞಾನಯೋಗ, ಭಕ್ತಿಯೋಗ, ಕರ್ಮಯೋಗ, ಮೌಲ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣ, ಅಧ್ಯಾತ್ಮ ಶಿಕ್ಷಣ, ಮೌಲ್ಯಾಧಾರಿತ ಶಿಕ್ಷಣ, ಮಾನವೀಯ ಮೌಲ್ಯಗಳು*

1. ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ

"ತನುವಿನ ಶುದ್ಧಿಗಾಗಿ ಕರ್ಮಯೋಗ,
ಭಾವಶುದ್ಧಿಗಾಗಿ ಭಕ್ತಿಯೋಗ,
ಬುದ್ಧಿಯ ಶುದ್ಧಿಗಾಗಿ ಜ್ಞಾನಯೋಗ.
ಮನುಷ್ಯ ಈ ಮೂರನ್ನು ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ಆಚರಿಸಬೇಕು"

-ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರು

ಶಿಕ್ಷಣವು ಮನುಷ್ಯನ ಜೀವನವನ್ನು ಸಂಪದ್ಭರಿತಗೊಳಿಸುವ ಒಂದು ಪ್ರಬಲ ಸಾಧನ. ಆದರೆ, ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ಪರೀಕ್ಷಾಕೇಂದ್ರಿತವಾಗಿದೆ, ಅಂಕಾಧಾರಿತವಾಗಿದೆ, ಉದ್ಯೋಗಮುಖಿಯಾಗಿದೆ. ಅಂಕ, ಪದವಿ, ಪದಕ, ಪ್ರಮಾಣಪತ್ರ ಮತ್ತು ವೃತ್ತಿ ಸಾಧನೆಗಳೇ ಶಿಕ್ಷಣದ ಧ್ಯೇಯಗಳಾಗಿವೆ.ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ಮಗುವಿನ ಆಂತರಿಕ ವಿಕಾಸವನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಿದೆ. ಫಲವಾಗಿ, ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಮಾನವೀಯ ಮೌಲ್ಯಗಳು ಕುಸಿದಿವೆ. ನೈತಿಕತೆ ಕಳಚಿದೆ. ಅಶಾಂತಿ ಹೆಚ್ಚಿದೆ.ಅರ್ಥಹೀನ ಜೀವನಾಕಾಂಕ್ಷೆ, ಕುಸಿದ ಮಾನವೀಯ ಮೌಲ್ಯಗಳು, ಅಧಃಪತನಗೊಂಡ ನೈತಿಕತೆ, ಅತಿಯಾದ ಭೌತ ವ್ಯಾಮೋಹ, ಹಳಸಿದ ಮಾನವ ಸಂಬಂಧಗಳು, ಹೆಚ್ಚಿದ ದ್ವೇಷ, ಕಳೆದು ಹೋದ ಶಾಂತಿ, ಮರೆಯಾದ ಸಾಮರಸ್ಯ, ಕಡಿಮೆಯಾದ ಜ್ಞಾನದಾಹ, ಕುಂದಿದ ಜೀವನೋತ್ಸಾಹ, ವೃದ್ಧಿಸಿದ ಸ್ವಾರ್ಥ ಭಾವನೆ-ಇವೆಲ್ಲ ಆಧುನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇತ್ತ 'ಅಮೂಲ್ಯ' ಕಾಣಿಕೆಗಳು. "The destruction of a nation begins with the destruction of its education system" ಎಂಬ ಮಾತಿದೆ. ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹೀಗೆಯೇ ಮುಂದುವರೆದಲ್ಲಿ, ಭವಿಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಪಾಯ ತಪ್ಪಿದ್ದಲ್ಲ. ಸಮಾಜ ಅಧೋಗತಿಗೆ ಸಾಗುವುದನ್ನು ತಡೆಯುವ ಶಕ್ತಿ ಇರುವುದು ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ.

ಅದಕ್ಕೆ ತತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳ ಚಿಂತನೆಗಳ ಸಹಾಯ ಬೇಕಿದೆ. ಶಿಕ್ಷಣ ತಜ್ಞರ ವಿಚಾರಧಾರೆಗಳ ಅಗತ್ಯವಿದೆ. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ, ಭಾರತೀಯ ದಾರ್ಶನಿಕ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿ ಬಂದ ಮಹಾನ್ ಚಿಂತಕರ ತತ್ವಗಳನ್ನು ಪುನರ್ ಪರಿಶೀಲಿಸುವ ಅಗತ್ಯವಿದೆ.

ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರು ಅಂತಹವರಲ್ಲೊಬ್ಬ ಮಹಾನ್ ಚಿಂತಕರು. ಅವರು ಜ್ಞಾನ, ಭಕ್ತಿ, ಕರ್ಮ, ವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಮಾನವೀಯತೆಯನ್ನು ಸಮನ್ವಯಗೊಳಿಸಿದ ಅಪೂರ್ವ ತತ್ವಜ್ಞಾನಿ. ಸ್ವಾಮೀಜಿಯವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಕೇವಲ ಮಾಹಿತಿಯ ವರ್ಗಾವಣೆಯಲ್ಲ; ಅದು ಅಜ್ಞಾನವನ್ನು ದೂರ ಮಾಡಿ, ಜೀವನವನ್ನು ಬೆಳಗಿಸುವ ಚಿಜ್ಯೋತಿ. ಹೊರಗಿನಿಂದ ತುಂಬುವ ಜ್ಞಾನ ಶಿಕ್ಷಣವಲ್ಲ. ಯಾವುದು ಮಗುವಿನ ಆತ್ಮದೀಪವನ್ನು ಬೆಳಗಿಸುತ್ತದೆಯೋ ಅದುವೇ ಶಿಕ್ಷಣ. ಅವರ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಚಿಂತನೆ ಮಾನವನನ್ನು ಒಳಗಿನಿಂದ ಶುದ್ಧಗೊಳಿಸಿ, ಮಗುವನ್ನು ಜೀವನಮುಖಿಯಾಗಿ, ಸಮಾಜಮುಖಿಯಾಗಿ, ವಿಶ್ವಮುಖಿಯಾಗಿ ರೂಪಿಸುವುದನ್ನು ಗುರಿಯಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದೆ.

2. ಅಧ್ಯಯನದ ಉದ್ದೇಶಗಳು

ಈ ಲೇಖನದ ಪ್ರಮುಖ ಉದ್ದೇಶಗಳು ಹೀಗಿವೆ:

1. ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಶಿಕ್ಷಣ ದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಯೋಗ, ಭಕ್ತಿಯೋಗ ಮತ್ತು ಕರ್ಮಯೋಗಗಳ ತಾತ್ವಿಕ ಅರ್ಥವನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವುದು.
2. ಜ್ಞಾನ–ಭಕ್ತಿ–ಕರ್ಮಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಸಮನ್ವಯಾತ್ಮಕ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವುದು.
3. ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಸಮನ್ವಯಾತ್ಮಕ ಶಿಕ್ಷಣವು ವ್ಯಕ್ತಿಯ ದೇಹ, ಮನಸ್ಸು ಮತ್ತು ಬುದ್ಧಿಯ ವಿಕಾಸಕ್ಕೆ ಹೇಗೆ ಸಹಾಯಕವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ವಿವರಿಸುವುದು.
4. ಭಾರತೀಯ ದಾರ್ಶನಿಕ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನ–ಭಕ್ತಿ–ಕರ್ಮಯೋಗಗಳ ನಿಹಿತಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ, ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಚಿಂತನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸುವುದು.
5. ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಕೇವಲ ಉದ್ಯೋಗಮುಖಿಯಾಗಿಸದೇ ಜೀವನಮುಖಿ, ಮೌಲ್ಯಾಧಾರಿತ ಮತ್ತು ಆತ್ಮವಿಕಾಸ ಮುಖಿಯಾಗಿಸುವಲ್ಲಿ ಯೋಗಸಮನ್ವಯದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವುದು.

3. ಸಂಶೋಧನಾ ವಿಧಾನ

ಈ ಅಧ್ಯಯನವು ಗುಣಾತ್ಮಕ ಸ್ವರೂಪದ್ದಾಗಿದೆ. ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಪ್ರವಚನಗಳು, ಪ್ರವಚನಗಳ ಸಂಕಲನಗಳು, ಅವರ ಬರಹಗಳು,ಸಂಬಂಧಿತ ದ್ವಿತೀಯಕ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಆಧಾರವಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಷಯ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ನಡೆಸಲಾಗಿದೆ. ವಿವರಣಾತ್ಮಕ ಹಾಗೂ ವಿಶ್ಲೇಷಣಾತ್ಮಕ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಲಾಗಿದೆ.

4. ಭಾರತೀಯ ತತ್ವಜ್ಞಾನದ ಜೀವಾಳ: ಜ್ಞಾನಯೋಗ–ಭಕ್ತಿಯೋಗ–ಕರ್ಮಯೋಗ

ಜ್ಞಾನಯೋಗ, ಭಕ್ತಿಯೋಗ ಹಾಗೂ ಕರ್ಮಯೋಗಗಳು ಭಾರತೀಯ ತತ್ವಜ್ಞಾನದ ತಳಹದಿಗಳಾಗಿವೆ. ಭಗವದ್ಗೀತೆ, ವೇದಂತ ಗ್ರಂಥಗಳು, ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು, ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಗ್ರಂಥಗಳು, ವಚನ ಸಾಹಿತ್ಯ, ದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮುಂತಾವುಗಳಿಗೆ ಇವೇ ಮೂಲಾಧಾರಗಳಾಗಿವೆ.

4.1 ಜ್ಞಾನಯೋಗ

ಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ ಆತ್ಮಜ್ಞಾನ. ಯೋಗವೆಂದರೆ ಒಗ್ಗೂಡಿಸು. ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಆತ್ಮನನ್ನು ಪರಮಾತ್ಮನೊಂದಿಗೆ ಒಂದಾಗಿಸುವ ಮಾರ್ಗವೇ ಜ್ಞಾನ ಮಾರ್ಗ. ನಮ್ಮಲ್ಲಿರುವ ಅಜ್ಞಾನವೇ ದುಃಖಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಅಜ್ಞಾನವನ್ನು ದೂರ ಮಾಡುವುದೇ ಜ್ಞಾನಯೋಗದ ಧ್ಯೇಯ. ಜ್ಞಾನಯೋಗಕ್ಕೆ "ತತ್ವಮಸಿ" ಎಂಬ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ವಾಕ್ಯವೇ ಆಧಾರ. ಅದರರ್ಥ ಇಷ್ಟೇ; ಆತ್ಮ ಮತ್ತು ಪರಮಾತ್ಮ ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಲ್ಲ, ಅವೆರಡೂ ಒಂದೇ. ವಿವೇಕ ಮತ್ತು ವೈರಾಗ್ಯಗಳೇ ಜ್ಞಾನಯೋಗಿಯ ಅಸ್ತ್ರಗಳು. ನಿತ್ಯ, ಅಂದರೆ ಶಾಶ್ವತ ಮತ್ತು ಅನಿತ್ಯ, ಅಂದರೆ ಕ್ಷಣಿಕ–ಇವೆರಡೂ ಸಂಗತಿಗಳ ನಡುವಿನ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ವಿವೇಚಿಸುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವೇ ವಿವೇಕ. ಆಸೆಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವೇ ವೈರಾಗ್ಯ. ಶ್ರವಣ, ಮನನ ಮತ್ತು ನಿಧಿಧ್ಯಾಸನಗಳೇ ಜ್ಞಾನಯೋಗಿಯಾಗುವ ಮಾರ್ಗಗಳು. ಗುರುವಾಣಿಯನ್ನು ಆಲಿಸುವುದು ಶ್ರವಣವಾದರೆ, ಆ ವಿಚಾರಗಳ ಕುರಿತು ಆಳವಾಗಿ ಚಿಂತಿಸುವುದು ಮನನ. ಹಾಗೆಯೇ, ಧ್ಯಾನದ ಮೂಲಕ ಆತ್ಮಾನುಭವ ಪಡೆಯುವುದೇ ನಿಧಿಧ್ಯಾಸನ.

4.2 ಭಕ್ತಿಯೋಗ

ಇದು ಭಗವಂತನನ್ನು ಅರಿಯುವ ಮಾರ್ಗ. ಭಗವಂತನಲ್ಲಿ ಅಚಲ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನಿರಿಸಬೇಕು. ಎಲ್ಲವೂ ಆತನ ಕೃಪೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕು. ದೇವರ ಮುಂದೆ ನಮ್ಮ ಎಲ್ಲ ಅಹಂಕಾರವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ, ದೇವರಿಗೆ ನಮ್ಮನ್ನು ನಾವು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಮರ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ದೇವರ ಮೇಲಿನ ಪ್ರೀತಿ ಶುದ್ಧವೂ, ಸ್ವಾರ್ಥರಹಿತವೂ ಆಗಿರಬೇಕು. ಸದಾ ದೇವರನ್ನು ಸ್ಮರಿಸುತ್ತಿರಬೇಕು. ಇದೇ ಭಕ್ತಿಯೋಗ.

4.3 ಕರ್ಮಯೋಗ

ಕರ್ಮಯೋಗವೆಂದರೆ, ನಿಷ್ಕಾಮ ಕಾರ್ಯದ ಮೂಲಕ ಆತ್ಮಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು. ಮಾಡುವ ಕೆಲಸ ಯಾವುದೇ ಆಗಿರಲಿ, ಅದನ್ನು ದೇವರ ಪೂಜೆಯಂತೆ ಮಾಡುವುದು. ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ಮಾಡುವುದು. ಫಲಾಪೇಕ್ಷೆ ಇಲ್ಲದೇ ಮಾಡುವುದು. ಮಾಡುವ ಕೆಲಸ ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿರಬೇಕು. ಅದು ನೈತಿಕ ಕೆಲಸವಾಗಿರಬೇಕು. ನಿಷ್ಕಾಮ ಕರ್ಮದಿಂದ ಮನಸ್ಸು ಶುದ್ಧವಾಗಿ, ಅಹಂಕಾರ ಮರೆಯಾಗುತ್ತದೆ.

5. ಜ್ಞಾನ-ಭಕ್ತಿ-ಕರ್ಮಯೋಗಗಳ ಸಮನ್ವಯವಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಣ: ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ದೃಷ್ಟಿ

5.1 ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನ ಯೋಗ

ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ ಸತ್ಯ, ಪರಮಸತ್ಯ. ಇದುಅಭಿಮಾನ, ರಾಗ, ದ್ವೇಷ, ಆಸಕ್ತಿಗಳೆಂಬ ರಾಕ್ಷಸ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡುವ ಅಸ್ತ್ರ. ಇದು ಶಾಂತಿಯನ್ನು ತರುವ, ಮೋಕ್ಷ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ತೋರುವ ಸಾಧನ.

ಅವರ ಮಾತುಗಳಲ್ಲೇ ಹೇಳುವುದಾದರೆ;

"ಅವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಬಂಧನ, ಜನ್ಮ ಮರಣಗಳ ಚಕ್ರಕ್ಕೆ ಸಿಲುಕಿದುದು ಅಜ್ಞಾನದಿಂದ! ಈ ಅವಿದ್ಯೆ ಬಾಳಿರುವವರೆಗೆ ಅಂತರಂಗದಲ್ಲಿ ಅಭಿಮಾನ, ರಾಗ, ದ್ವೇಷ, ಆಸಕ್ತಿ ಎಂಬ ರಕ್ಕಸ ಶಕ್ತಿಗಳು ಬಾಳಿರುವವು. ರಕ್ಕಸ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನಟ್ಟಿ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸುವ ಬಲ 'ವಿದ್ಯೆ'ಗಿದೆ. ಜೀವನು ಗುರುಗಳಲ್ಲಿ ತತ್ವ ವಿತತ್ತ್ವಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಅರಿಯಬೇಕು; ಸರ್ವ ತತ್ತ್ವಗಳ ಆದಿಯಾಧಾರನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನು ಸರ್ವವ್ಯಾಪಿ ಎಂಬ ನಿಜ ಅರಿವ ಪಡೆಯಬೇಕು. ಅಗ ಅವಿದ್ಯೆ ಅಳಿಯುವುದು. ಹೃದಯಗತ ರಕ್ಕಸರು ವಿನಾಶ ಹೊಂದುವರು; ದಿವ್ಯದೃಷ್ಟಿ ಸಮನಿಸುವುದು. ಜಗವೆಲ್ಲ ಈಶ ರೂಪವಾಗಿ ತೋರುವುದು! ಅಲ್ಲಿಗೆ, ತಾನೂ ಈಶ, ಜಗವೂ ಈಶ! ಈ ಭೋಗ ಸಂಪದವೆಲ್ಲ ಈಶ! ಈ ಪವಿತ್ರ ದರುಶನವೇ ಅಮರ ಅನುಭವ! ವಿಮುಕ್ತಿ!! "

5.1.1 ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಯೋಗದ ಅಗತ್ಯತೆ

ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಪ್ರಕಾರ, ಅಭಿಮಾನ, ರಾಗ, ದ್ವೇಷ, ಆಸಕ್ತಿಗಳು ಮನುಷ್ಯನ ಬಂಧನಗಳು. ಇವುಗಳಿಂದ ಆಚೆ ಬರುವುದೇ ವಿಮುಕ್ತಿ. ಅದನ್ನು ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದ ಸಾಧಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ, ಜ್ಞಾನಯೋಗವನ್ನು ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಸಮನ್ವಯಗೊಳಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಜ್ಞಾನಯೋಗವನ್ನು ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಸಮನ್ವಯಗೊಳಿಸುವುದರ ಅಗತ್ಯತೆ ಹೀಗಿದೆ;

1) ಅಭಿಮಾನರಹಿತ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಜ್ಞಾನಯೋಗ

ಅಭಿಮಾನವೆಂದರೆ, ವಸ್ತು, ವ್ಯಕ್ತಿ, ಸ್ಥಾನ ಅಥವಾ ವಿಚಾರ 'ನನ್ನದು', 'ನಾನು', 'ನನಗೆಯೇ ಸೇರಿದ್ದು' ಎಂಬ ಭಾವ.

ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಅಭಿಮಾನ ಭಾವ ಹುಟ್ಟು ಹಾಕುತ್ತಿದೆ ಎಂಬುದೇ ವಿಷಾದ. ಎಲ್ಲದರ ಬಗೆಗೂ ಅಭಿಮಾನ. ತಮ್ಮ ದೇಹದ ಬಗೆಗೆ ಅಭಿಮಾನ, ಸೌಂದರ್ಯದ ಬಗೆಗೆ ಅಭಿಮಾನ, ತಮ್ಮ ವಿದ್ಯೆ, ಬುದ್ಧಿಯ ಬಗೆಗೆ ಅಭಿಮಾನ, ತಮ್ಮ ಹುದ್ದೆ-ಪದವಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ಅಭಿಮಾನ, ತಮ್ಮ ಸಾಧನೆ-ಯಶಸ್ಸುಗಳ ಬಗೆಗೆ ಅಭಿಮಾನ. ತಮ್ಮ ಕುಲ-ಗೋತ್ರ-ಜಾತಿ-ಮತ-ಪಂಥಗಳ ಬಗೆಗೆ ಅಭಿಮಾನ. ತಮ್ಮ ಕುಟುಂಬ, ಮಕ್ಕಳು, ವಂಶಸ್ಥರ ಬಗೆಗೆ ಅಭಿಮಾನ. ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ, ಸಿರಿವಂತಿಕೆಯ ಬಗೆಗೆ ಅಭಿಮಾನ. ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಪ್ರಕಾರ ಅಭಿಮಾನವಿರುವಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲ. ಜ್ಞಾನವಿರುವಲ್ಲಿ ಅಭಿಮಾನವಿಲ್ಲ. ಈ ಅಭಿಮಾನದಿಂದ ಬಂಧನ. ಬಂಧನದಿಂದ ದುಃಖ. ಈ ಸತ್ಯವನ್ನು ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಅರುಹಬೇಕಾಗಿದೆ. ಅಭಿಮಾನ ಪರವಶನಾಗಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ನಿರಭಿಮಾನಿಯನ್ನಾಗಿಸಿ ಜೀವನದ ನೈಜ ಸೌಖ್ಯವನ್ನು ಅವನು ಅನುಭವಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು ಶಿಕ್ಷಣದ ಧ್ಯೇಯವಾಗಬೇಕಿದೆ. 'ಅಭಿಮಾನ'ವೆಂಬ ಬಂಧನದಿಂದ ಅವರನ್ನು ಹೊರತರಬೇಕಾಗಿದೆ. ಅದು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಗುರುವಿನ ಮೂಲಕ ಆಗಬೇಕಾದ ಕೆಲಸ ಎಂಬುದು ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಅಭಿಮತ. ಅದಕ್ಕೆ ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಯೋಗ ಅಗತ್ಯವಾಗಿದೆ.

2) ರಾಗರಹಿತ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಜ್ಞಾನಯೋಗ

ರಾಗವೆಂದರೆ, ಯಾವುದೇ ಒಂದು ವಸ್ತು, ವ್ಯಕ್ತಿ, ಸ್ಥಾನ ಅಥವಾ ಕಲ್ಪನೆಗೆ ಅತೀಯಾಗಿ ಅಂಟಿಕೊಳ್ಳುವಿಕೆ. "ಇದೇ ಬೇಕು" ಎಂಬ ಭಾವ. ಇದೊಂದು ಮನುಷ್ಯನಲ್ಲಿರುವ ಅತೀಯಾಸೆ, ದುರಾಸೆ.

ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ಭೌತಪ್ರಪಂಚದ ಬಗೆಗೆ ಅತೀಯಾದ ಆಕರ್ಷಣೆ ಬೆಳೆಸುತ್ತಿದೆ. ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ಪಡೆಯುವ ಸಂಬಳದಿಂದ ಅಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಮೌಲ್ಯಯುತ ಜೀವನ ಸಾಗಿಸಬೇಕೆಂಬ ಅಭೀಪ್ಸೆ ಮರೆಯಾಗುತ್ತಿದೆ. ವಸ್ತುಗಳ ಬಗೆಗೆ ಇನ್ನಿಲ್ಲದ ಪ್ರೀತಿ. ಮಾನವ ಸಂಬಂಧಗಳಿಗಿಂತಲೂ ವಸ್ತುಗಳೇ ಪ್ರಿಯವಾಗಿವೆ. ಹಿಡಿದ ಮಾರ್ಗ ಯಾವುದಾದರೇನು? ಆಸ್ತಿ ಗಳಿಕೆ, ಹಣ ಸಂಪಾದನೆಯೇ ಮುಖ್ಯ ಧ್ಯೇಯವಾಗಿದೆ. ಹಣಕ್ಕೆ ಅತೀಯಾದ ಮಹತ್ವ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಹಣವಿಲ್ಲದೇ ಬದುಕೇ ಇಲ್ಲವೆಂಬ ಭಾವ ಮೂಡುತ್ತಿದೆ. ಹಣದೆಡೆಗೆ ಮೋಹ, ಆಸ್ತಿಯೆಡೆಗೆ ಮೋಹ, ಪದವಿ-ಹುದ್ದೆಗಳೆಡೆಗೆ ಮೋಹ, ಪ್ರಶಸ್ತಿ-ಪುನಸ್ಕಾರಗಳೆಡೆಗೆ ಮೋಹ, ಮದ್ಯ-ಮಾದಕ ವಸ್ತುಗಳೆಡೆಗೆ ಮೋಹ, ಸೌಂದರ್ಯದೆಡೆಗೆ ಮೋಹ, ಪುರುಷನಿಗೆ ಸ್ತ್ರೀಯೆಡೆಗೆ ಮೋಹ, ಸ್ತ್ರೀಗೆ ಪುರುಷನೆಡೆಗೆ ಮೋಹ. ಆಡಂಬರದ ಬದುಕಿನೆಡೆಗೆ ಮೋಹ,ತನ್ನ ಕುಟುಂಬದೆಡೆಗೆ ಮೋಹ,ಇಂದ್ರಿಯ ಸುಖದೆಡೆಗೆ ಮೋಹ, ಭೋಗದ ಬದುಕಿನೆಡೆಗೆ ಮೋಹ, ಈ ಪ್ರಕೃತಿ ನೀರು, ಗಾಳಿ, ಮಣ್ಣು, ಬೆಳಕು ಎಲ್ಲವನ್ನು ಸಾಕಷ್ಟು ನೀಡಿದ್ದರೂ ಇನ್ನಷ್ಟು ಬೇಕು ಎಂಬ ಆಸೆ.

ಬರೀ ಸುಖಾಪೇಕ್ಷೆ, ಭೋಗ ವಿಲಾಸದ ಬಯಕೆ. ರಾಗದಿಂದ ಬಂಧನ. ಬಂಧನದಿಂದ ಪುನಃ ದುಃಖ. ರಾಗ ಬಂಧನದಲ್ಲಿ ಸಿಲುಕಿ ವ್ಯಕ್ತಿ ಜೀವನದ ನಿಜಸುಖವನ್ನೇ ಮರೆತಿದ್ದಾನೆ. ಮಗುವನ್ನು 'ರಾಗ'ಭಾವದಿಂದ ಹೊರತಂದು 'ವಿರಾಗಿ'ಗಳನ್ನಾಗಿಸಬೇಕಿದೆ. ಜ್ಞಾನದಿಂದ ರಾಗ ಅಳಿಯುವುದು. ಅಂಥ ಜ್ಞಾನ ನೀಡುವುದು ಶಿಕ್ಷಣದ ಗುರುತರ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಆದುದರಿಂದ, ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಯೋಗವನ್ನು ಸಮನ್ವಯಗೊಳಿಸಬೇಕಾದ ಅಗತ್ಯವಿದೆ. ಆಧ್ಯಾತ್ಮಜ್ಞಾನವನ್ನು ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಗತಗೊಳಿಸುವುದು ಅಗತ್ಯವಾಗಿದೆ.

3) ದ್ವೇಷರಹಿತ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಜ್ಞಾನಯೋಗ

ದ್ವೇಷವೆಂದರೆ, ವಸ್ತು, ವ್ಯಕ್ತಿ, ವಿಚಾರ ಇಲ್ಲವೇ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗುವ ತಿರಸ್ಕಾರ ಭಾವನೆ, ಅಸಹನೆ, ವೈರತ್ವದ ಭಾವ ಅಥವಾ ವಿರೋಧಭಾವ.

ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್, ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ದ್ವೇಷ ಭಾವನೆ ಬೆಳೆಯಲು ಅವಕಾಶವನ್ನಿತ್ತಿದೆ. ಎಲ್ಲರ ಬಗೆಗೂ ದ್ವೇಷ. ಇತರರನ್ನು ಕಂಡರೆ ದ್ವೇಷ, ಅಸಹಿಷ್ಣುತೆ. ಇತರ ಜಾತಿ, ಮತ, ಪಂಥಗಳ ಬಗೆಗೆ ದ್ವೇಷ. ಕುಟುಂಬ ಸದಸ್ಯರು, ಸಹೋದರರು, ಬಂಧು–ಬಾಂಧವರೊಂದಿಗೆ, ಸ್ನೇಹಿತರೊಂದಿಗೆ ದ್ವೇಷ. ನೆರೆಹೊರೆಯವರೊಂದಿಗೆ ದ್ವೇಷ. ಜೀವನ ಸಂಗಾತಿಯ ಬಗೆಗೆ ದ್ವೇಷ. ರಾಜಕೀಯ ಎದುರಾಳಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ದ್ವೇಷ. ತನಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಸಾಧಿಸಿದವರ ಮೇಲೆ ದ್ವೇಷ. ತನಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಬಲರಾದವರ ಬಗೆಗೆ, ಸಿರಿವಂತರ ಬಗೆಗೆ ದ್ವೇಷ.ತನಗೆ ಒದಗಿ ಬಂದ ಸಮಯ ಮತ್ತು ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ದ್ವೇಷ. ಈ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಬಗೆಗೆ ದ್ವೇಷ. ಇತರ ಭಾಷೆಗಳ ಬಗೆಗೆ, ಇತರ ದೇಶಗಳ ಬಗೆಗೆ ದ್ವೇಷ.ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ತನ್ನ ಮೇಲೆಯೂ ದ್ವೇಷ.'ರಾಷ್ಟ್ರೈಕ್ಯತೆ', 'ವಸುದೈವ ಕುಟುಂಬಕಂ' ಎಂಬ ಪದಗಳು ಕೇವಲ ಪುಸ್ತಕಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿವೆ. ದ್ವೇಷ ಕೂಡ ಮನುಷ್ಯನ ಒಂದು ಬಂಧನವೇ. ಇದರಿಂದಲೂ ಕೂಡ ದುಃಖ ತಪ್ಪಿದ್ದಲ್ಲ. ಈ ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತಿ ನಿಜಸಂತೋಷವನ್ನೇ ಮರೆತಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಸತ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದಾಗಬೇಕು. ಇದು ಜ್ಞಾನಯೋಗ. ಅಧ್ಯಾತ್ಮವಿದ್ಯೆ ಶಿಕ್ಷಣದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗವಾಗಬೇಕು.

4) ಆಸಕ್ತಿರಹಿತ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಜ್ಞಾನಯೋಗ

ಆಸಕ್ತಿ ಎಂದರೆ ಯಾವುದೇ ಒಂದು ವಿಷಯ, ವಸ್ತು, ವ್ಯಕ್ತಿ ಅಥವಾ ಕ್ರಿಯೆಯ ಬಗೆಗೆ ಇರುವ ಅಸಹಜ ಆಕರ್ಷಣೆ.

ದುರಂತವೆಂದರೆ, ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿರುವ ಅತಿಯಾಸಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸುವಲ್ಲಿ ವಿಫಲವಾಗಿದೆ. ಹಣ ಸಂಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಅತಿಯಾಸಕ್ತಿ. ಮಾನ–ಸನ್ಮಾನಗಳ ಬಗೆಗೆ, ಪ್ರಶಸ್ತಿ–ಪುನಸ್ಕಾರಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹೆಸರು–ಕೀರ್ತಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ಅತೀಯಾಸಕ್ತಿ.ಇಂದ್ರಿಯ ಸುಖದ ಬಗೆಗೆ ಅತಿಯಾಸಕ್ತಿ. ಹೆಣ್ಣು, ಹೊನ್ನು, ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಅತಿಯಾಸಕ್ತಿ. ಬಟ್ಟೆ, ಬರೆಗಳ ಮೇಲೆ, ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆಅತಿಯಾಸಕ್ತಿ.ಅಧಿಕಾರದ ಮೇಲೆ ಅತಿಯಾಸಕ್ತಿ.ಆಹಾರದ ಬಗೆಗೆ ಅತಿಯಾಸಕ್ತಿ. ಇದೂ ಕೂಡ ದುಃಖಕ್ಕೀಡು ಮಾಡಬಲ್ಲ ಬಂಧನವೇ. ಈ ಬಂಧನದಿಂದ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ವಿಮುಕ್ತರನ್ನಾಗಿಸುವ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಇದೆ. ಅದು ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಯೋಗದ ಸಮನ್ವಯದಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಗಬಲ್ಲುದು.

5.2 ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿಯೋಗ

ಭಕ್ತಿ ಎಂದರೆ ಭಗವಂತನಲ್ಲಿ ಅಚಲ ನಂಬಿಕೆ, ಶ್ರದ್ಧೆ. ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಪ್ರಕಾರ ಭಗವಂತನೆಂದರೆ, ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವವನಲ್ಲ. ಆತ ಯಾವುದೇ ಜಾತಿ, ಮತ, ಪಂಥಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವನಲ್ಲ. ಆತ ಬಣ್ಣ, ರೂಪ, ಗುಣ, ಆಕಾರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿಲ್ಲ. ಆತ ನಿರಾಕಾರಿ, ನಿರಾಮಯ. ಆತನಿಗೆ ದೇಹದ ಹಂಗಿಲ್ಲ,ದೇಶದ ಹಂಗಿಲ್ಲ, ಕಾಲದ ಹಂಗಿಲ್ಲ. ಅವನು ಸರ್ವತಂತ್ರ ಸ್ವತಂತ್ರ. ಆತ ಸರ್ವವ್ಯಾಪಿ, ಸವಾಂತರ್ಯಾಮಿ. ಆತನಿಗೆ ಜನನ ಮರಣಗಳಿಲ್ಲ. ಅವನಲ್ಲಿ ಚಲನೆ ಇಲ್ಲ, ಕ್ರಿಯೆಗಳಿಲ್ಲ. ಸತ್ಯವೇ ದೇವರು, ದೇವರೇ ಸತ್ಯ. "ಅನಂತವಾಗಿ ಹರವಿದ ಆಕಾಶ, ಪ್ರಪಂಚವನ್ನೆಲ್ಲ ಪ್ರಕಾಶಿಸುವ ಸೂರ್ಯ, ಜೀವನವನ್ನೇ ಪೋಷಿಸುವ ಭೂಮಿ, ಪ್ರೀತಿಸುವ ಜನಾಂಗ ದೇವರಲ್ಲವೇ?" ಎಂದವರು ಪ್ರಶ್ನಿಸುತ್ತಾರೆ. ನಮ್ಮ ಬದುಕು ಯೋಗಮಯವಾಗಲು ನಾವು ಆಸ್ತಿಕರಾಗಬೇಕು ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುವುದೇ ನಾಸ್ತಿಕಭಾವ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಆಸ್ತಿಕರೆಂದರೆ ಯಾರು ಎಂದು ಹೇಳಲು ಅವರು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವ ಆಂಗ್ಲ ತತ್ವಜ್ಞಾನಿಯ ಹೇಳಿಕೆಯೊಂದು ಹೀಗಿದೆ;

"He is theist who believes not in God" the old religion says. "He is the theist who believes not in himself" the new religion says.

ದೇವರನ್ನು ಹೀಗೆ ಸಾಕಾರ ಮತ್ತು ನಿರಾಕಾರ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರು, "ಜೀವನು ದೇಹಭಾವವನ್ನು, ದೇಹಸಂಬಂಧಿತ ಸಕಲ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಮರೆತು, ಇಂಥ ದೇವನನ್ನು ನೆನೆಯುತ್ತ ಅವನಲ್ಲಿ ಬೆರೆಯುವುದೇ ಭಕ್ತಿ"ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ನೆನೆದ ದೇವನಲ್ಲಿ ಮನವೊಂದಾಗುವುದೇ ಅವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿಯೋಗ.ಭಕ್ತಿಯೋಗದ ಬಗೆಗೆ ಅವರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಹೀಗಿದೆ;

"ಭಕ್ತಿಯ ಶಕ್ತಿ ಅಪಾರ. ಅದು ನಮ್ಮ ಮನದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರೆ ಸಾಕು, ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅಗಾಧ ಪರಿವರ್ತನೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಧನಕನಕಾದಿ ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ ಆಕರ್ಷಣೆಗಳೆಲ್ಲ ಕಳಚಿ ಬೀಳುತ್ತವೆ. ತ್ಯಾಗಭಾವ ಮೊಳೆತು ಜೀವನು ಭಕ್ತಿಯೋಗಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ಕಷ್ಟನಷ್ಟಗಳಿಗೆ ಹೆದರದ ಅಜೇಯ ಆತ್ಮಬಲ ಪಡೆದು ನಿಶ್ಚಿಂತ ನಿರಾಭಾರಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಇನ್ನಾವುದರಿಂದಲೂ ಆಗದ ಅಗಾಧ ಪರಿವರ್ತನೆಯನ್ನು, ಚಮತ್ಕಾರವನ್ನು ಭಕ್ತಿ ಮಾಡುತ್ತದೆ"

5.2.1 ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿಯೋಗದ ಅಗತ್ಯತೆ

ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅಗಾಧ ಪರಿವರ್ತನೆಯಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ನಂಬಿಕೆ. ಇದರಿಂದ ಮನುಷ್ಯನಿಂದ ಆಕರ್ಷಣೆಗಳು ದೂರವಾಗುತ್ತವೆ. ಅವನಲ್ಲಿ ತ್ಯಾಗಭಾವ ಮೂಡುತ್ತದೆ. ಅವನು ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಕಷ್ಟ-ಸುಖ, ಸೋಲು-ಗೆಲುವು ಏನೇ ಬಂದರೂ ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಎದುರಿಸುತ್ತಾನೆ.ಅವರ ಪ್ರಕಾರ, ಭಕ್ತಿ ಎಂದರೆ ಭಯದಿಂದ ದೇವರನ್ನು ಆರಾಧಿಸುವುದಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ, ಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ದೇವರ ಇರುವಿಕೆಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವುದು. ಭಕ್ತಿಯ ನಿಜ ಸ್ವರೂಪವೇ ಸೇವೆ. ಭಕ್ತಿಯೇ ಸೇವೆ. ಸೇವೆಯೇ ಭಕ್ತಿ. ಇತರರ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ನಾವು ದೇವರನ್ನು ಕಾಣಬೇಕು. ಮನುಷ್ಯರಲ್ಲಿ, ಪ್ರಕೃತಿಯಲ್ಲಿ, ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ದೇವರನ್ನು ಕಾಣಬೇಕು ಎಂದು ಸ್ವಾಮೀಜಿ ಒತ್ತಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಶಿಕ್ಷಣವು ಇತರರೆಡೆಗೆ, ಪ್ರಾಣಿ-ಪಕ್ಷಿಗಳೆಡೆಗೆ, ಪ್ರಕೃತಿಯೆಡೆಗೆ ಪ್ರೇಮ ಭಾವನೆ ಮೂಡಿಸುವಂತಿರಬೇಕು. ಶಿಕ್ಷಣ ಕೇವಲ ಪದವಿ, ಪ್ರಮಾಣಪತ್ರಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಬಾರದು. ಬದಲಿಗೆ, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೇವಾ ಮನೋಭಾವನೆಯನ್ನು ಮೂಡಿಸಬೇಕು. ಶಿಕ್ಷಣದ ಫಲಶೃತಿ ಕಲುಷಿತ ಹೃದಯಗಳಾಗಬಾರದು. ಹೃದಯ ಶುದ್ಧಿಗೊಳಿಸುವುದೇ ಶಿಕ್ಷಣ. ದೇವರನ್ನು ಬಾಹ್ಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲ, ಆಂತರಿಕ ಅನುಭವದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬೇಕು.

ಹಾಗಾಗಿ, ಇಂಥ ಭಕ್ತಿಯೋಗವನ್ನು ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಸಮನ್ವಯಗೊಳಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ಭಕ್ತಿಯೋಗವನ್ನು ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಸಮನ್ವಯಗೊಳಿಸುವುದರ ಅಗತ್ಯತೆಯನ್ನು ಈ ಕೆಳಗಿನಂತೆ ನೋಡಬಹುದು;

1) ಜೀವನದ ಪರಿವರ್ತನೆಗಾಗಿ ಭಕ್ತಿಯೋಗ

ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಅಹಂಕಾರಿಯನ್ನಾಗಿಸುತ್ತಿದೆ. "ನಾನೇ ಶ್ರೇಷ್ಠ" ಎಂಬ ಭಾವನೆ ಮೂಡಿಸುತ್ತಿದೆ. ತಾನು ಹೇಳುವುದೇ ಸತ್ಯ, ತನ್ನ ದಾರಿಯೇ ಸರಿಯಾದುದು ಎಂಬ ಅಹಂಭಾವ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ. ತನ್ನ ತಪ್ಪುಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವ ಔದಾರ್ಯ ಇಲ್ಲವಾಗಿದೆ. ತಾನು ಸಮರ್ಥ ಎಂಬ ಭ್ರಮೆಯಲ್ಲಿ ಯಾರ ಸಹಾಯವನ್ನೂ ಪಡೆಯುತ್ತಿಲ್ಲ ಮತ್ತು ಯಾರಿಗೂ ಸಹಾಯವನ್ನೂ ಮಾಡುತ್ತಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲರಲ್ಲೂ "ತಾನು ಹೆಚ್ಚು", "ತಾನು ಹೆಚ್ಚು" ಎಂಬ ಜಿದ್ದಾಜಿದ್ದಿ. ತಾನೇ ಹೆಚ್ಚು ತಿಳಿದವನು, ತಾನೇ ಹೆಚ್ಚು ಓದಿದವನು, ತಾನೇ ಹೆಚ್ಚು ಸಾಧಿಸಿದವನು ಎಂಬ ಭ್ರಮೆ. ತನ್ನ ಜಾತಿಯೇ ಶ್ರೇಷ್ಠ, ತನ್ನ ಧರ್ಮವೇ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಎಂಬ ಭ್ರಾಂತಿ.ಅಹಂಕಾರ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಬಂಧಿಸಿದೆ. ಆದರೆ, 'ಭಕ್ತಿ' ಎಂಬುದು ಈ ಬಂಧನದಿಂದ ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡುವ ಪ್ರಬಲ ಸಾಧನವಾಗಿದೆ. ಭಕ್ತಿಯು ಅಹಂಕಾರವನ್ನು ಕರಗಿಸುತ್ತದೆ. ಭಕ್ತಿಯು ದೇವರ ಮುಂದೆ ತಾನು ತೃಣ ಸಮಾನ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಹುಟ್ಟು ಹಾಕಿ, ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸರಳತೆಯನ್ನೂ, ನಿರಾಡಂಬರತೆಯನ್ನೂ, ವಿನಮ್ರತೆಯನ್ನೂ, ವಿನೀತ ಭಾವನೆಯನ್ನೂ ಮೂಡಿಸಿ, ಭೂತ-ಭವಿಷ್ಯತ್ತುಗಳ ಬಗೆಗಿನ ಚಿಂತೆಗಳನ್ನು ದೂರ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಆಗ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಭಾರ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಅವನು ರಾಗ-ದ್ವೇಷದಿಂದ ಮುಕ್ತನಾಗಿ, ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಕಳಚಿ ಹಗುರವಾಗುತ್ತಾನೆ. ಅವನು 'ನಿರಾಭಾರಿ' ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ, ಭಕ್ತಿಯು ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅಗಾಧವಾದ ಪರಿವರ್ತನೆಯನ್ನು ತರುತ್ತದೆ. ಆದುದರಿಂದ, ಭಕ್ತಿಯೋಗವನ್ನು ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಸಮನ್ವಯಗೊಳಿಸಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳನ್ನು 'ನಿರಾಭಾರಿ'ಗಳನ್ನಾಗಿಸಬೇಕಿದೆ. ಅವರ ಜೀವನ ಪರಿವರ್ತನೆಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಬೇಕಿದೆ.

2) ತ್ಯಾಗಭಾವ ಬೆಳೆಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಭಕ್ತಿಯೋಗ

ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ವಿಧಾನದಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಲೋಭಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಯು ತನ್ನಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಇದ್ದರೂ ಇನ್ನೂ ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕು ಎಂಬ ಹಟಕ್ಕೆ ಬಿದ್ದಿರುವಂತಿದೆ. ಅಗತ್ಯಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಬುದ್ಧಿ. ಬ್ಯಾಂಕ್ ಖಾತೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹಣಕ್ಕೆ ಸೊನ್ನೆಗಳು ಸೇರುತ್ತಲೇ ಇರಬೇಕು,ಆಸ್ತಿ ದ್ವಿಗುಣಗೊಳ್ಳುತ್ತಲೇ ಇರಬೇಕು ಎಂಬ ಅತಿಯಾಸೆಗೆ ಕೊನೆಯೇ ಇಲ್ಲವಾಗಿದೆ. ದೊಡ್ಡ ಬಂಗಲೆ, ಐಷಾರಾಮಿ ಕಾರುಗಳೇ ಯಶಸ್ಸು ಅಳೆಯುವ ಮಾನದಂಡಗಳಾಗಿವೆ.ಆರೋಗ್ಯಕ್ಕೆ ಹಾನಿ ಎಂದು ತಿಳಿದರೂ ಆಹಾರದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಲೋಭ. ಹೊಟ್ಟೆ ತುಂಬಿದರೂ ತಿನ್ನುತ್ತಲೇ ಇರುವ ಚಪಲ.ಕಿಲೋಗಟ್ಟಲೇ ಚಿನ್ನ. ಕ್ವಿಂಟಾಲ್‌ಗಟ್ಟಲೇ ಬೆಳ್ಳಿ ಇದ್ದರೂ ತೃಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ.ಸಕಲ ಸೌಲಭ್ಯಗಳೂ ಬೇಕು. ಬರುವ ಸಂಬಳ ಸಾಕಾಗುತ್ತಿಲ್ಲ.ಸಂಬಳ ಬರುತ್ತಿದ್ದರೂ ಲಂಚ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆ, ನಿಷ್ಠೆಗಳು ಮರೆಯಾಗುತ್ತಿವೆ.ತಮ್ಮ ಮಕ್ಕಳು, ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳು, ಮರಿಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳು ಹೀಗೆ ಹತ್ತಾರು ತಲೆಮಾರುಗಳು ಕುಳಿತು ತಿಂದರೂ ಕರಗದಷ್ಟು ಆಸ್ತಿ ಕೂಡಿಡುತ್ತಾರೆ. ಈ 'ಲೋಭ' ಎಂಬುದು ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಅಧಃಪತನಕ್ಕೆ ತಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಈ ಲೋಭ ಭಾವನೆ ಮರೆಯಾಗಿ ತ್ಯಾಗಭಾವ ಮೂಡುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ತ್ಯಾಗಭಾವ ಪರಮ ಪವಿತ್ರ ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಮಾತ್ರ ಮೂಡಲು ಸಾಧ್ಯ. ಆದುದರಿಂದ, ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ತ್ಯಾಗಭಾವ ಮೂಡಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಭಕ್ತಿಯೋಗವನ್ನು ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಸಮನ್ವಯಗೊಳಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಆಸ್ತಿಕತೆ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠೆ, ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆ, ನಿಸ್ವಾರ್ಥತೆ ಮತ್ತು ತ್ಯಾಗಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸುತ್ತದೆ.

3) ಆತ್ಮಬಲ ಮೂಡಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಭಕ್ತಿಯೋಗ

ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸ ವೃದ್ಧಿಸುವುದು ಶಿಕ್ಷಣದ ಗುರಿಯಾಗಬೇಕು. ಆದರೆ, ಪ್ರಸಕ್ತ ಶಿಕ್ಷಣ ಸ್ಥಿತಿ ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ವೃದ್ಧಿಸುವ ಬದಲು, ಕುಂದಿಸುತ್ತಿರುವುದು ಕಳವಳಕಾರಿ. ಶಿಕ್ಷಣ ಮಗುವಿನಲ್ಲಿ ಧೈರ್ಯವನ್ನು ಬೆಳೆಸಬೇಕು.ಆದರೆ, ಇಂದು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಧೃತಿಗೆಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಅನುತ್ತೀರ್ಣನಾದರೆ ಹೇಗೆ ಎಂಬ ಭಯ. ಪರೀಕ್ಷಾ ಭಯ, ಶಿಕ್ಷಕರ ಭಯ, ಪೋಷಕರ ಭಯ. ಸಮಾಜ ನನ್ನನ್ನು ಅವಮಾನಿಸಿದರೆ ಹೇಗೆ ಎಂಬ ಭಯ.ಉದ್ಯೋಗ ದೊರಕದಿದ್ದರೆ ಹೇಗೆ ಎಂಬ ಭಯ. ಸೋಲಿನ ಭಯ. ಅನಾರೋಗ್ಯಕ್ಕೀಡಾದರೆ ಹೇಗೆ ಎಂಬ ಭಯ.

ಜೀವನದಲ್ಲಿ ವಿಫಲನಾದರೆ ಹೇಗೆ ಎಂಬ ಭಯ. ಒಂಟಿತನದ ಭಯ. ಎಲ್ಲರೂ ನನ್ನನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದರೆ ಹೇಗೆ ಎಂಬ ಭಯ. ಭವಿಷ್ಯವನ್ನು ನೆನೆಸಿಕೊಂಡು ಭಯ. ಗಳಿಸಿದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಯಾರಾದರೂ ದೋಚಿದರೆ ಹೇಗೆಂಬ ಭಯ. ವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಭಯ. ನೌಕರರಲ್ಲಿ ಮೇಲಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಅಮಾನತ್ತುಗೊಳಿಸಿದರೆ ಹೇಗೆಂಬ ಭಯ. ನೋವಿನ ಭಯ. ಕಷ್ಟಗಳ ಬಗೆಗೆ ಭಯ. ಅಂತಿಮವಾಗಿ, ಸಾವು ಬಂದರೆ ಹೇಗೆ ಎಂಬ ಭಯ. ಹೀಗೆ ಭಯಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಿಧಗಳು. ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ಭಯದ ವಾತಾವರಣ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡುತ್ತಿದೆ. ಭಯದ ಬದುಕು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಕಿತ್ತುಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ.ಇದೆಲ್ಲದರಿಂದ ಹೊರಬರಬೇಕೆಂದರೆ ಭಕ್ತಿಯೊಂದೇ ಮಾರ್ಗ. ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಆತ್ಮಶಕ್ತಿ ದೊರಕುತ್ತದೆ. 'ನನ್ನನ್ನು ಕಾಯುವವ ದೇವರಿದ್ದಾನೆ' ಎಂಬ ಧೈರ್ಯ ಮೂಡುತ್ತದೆ. ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸ ವೃದ್ಧಿಯಾದರೆ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಫಲತೆ ಸುಲಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಶ್ರದ್ಧೆ ಒಡಮೂಡುತ್ತದೆ. ಆದುದರಿಂದ, ಭಕ್ತಿಯೋಗವನ್ನು ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಸಮ್ಮಿಳಿತಗೊಳಿಸುವುದು ಅವಶ್ಯಕವಾಗಿದೆ.

5.3 ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಕರ್ಮಯೋಗ

ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಕರ್ಮವು ತಪಸ್ಸಿಗಿಂತಲೂ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದದ್ದು. ನಮ್ಮಲ್ಲಿರುವ ಅಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕಳೆಯಲು, ದೇವರ ದಿವ್ಯಾನಂದವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ತಪಸ್ಸು ಮಾಡಿ ದೇಹ ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಿಲ್ಲ. ಮುಕ್ತಿಗೆ ದೇಹ ಬೇಕೇ ಬೇಕು. ಆ ದೇಹ ಸಶಕ್ತವಾಗಿರಲು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಕರ್ಮ ಮಾಡುತ್ತಲೇ ಇರಬೇಕು. ಆ ಕರ್ಮ ಯಾವುದೇ ಫಲದ ನಿರೀಕ್ಷೆ ಹೊಂದಿರಬಾರದು ಎಂದು ಅವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಕರ್ಮಯೋಗದ ಬಗೆಗೆ ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಹೀಗಿದೆ;

"ಆತ್ಮದೀಪ್ತಿಯನ್ನು ಮರೆಗೊಳಿಸಿದ ಅವಿದ್ಯಾನಾಶಕ್ಕಾಗಿ, ದೇವನ ದಿವ್ಯಾನಂದದ ಗಳಿಕೆಗಾಗಿ ಮನುಷ್ಯನು ತನ್ನ ದೇಹವನ್ನು ತಪದಿಂದ ವಿನಾಶಗೊಳಿಸಬೇಕಿಲ್ಲ, ನೂರು ವರುಷ ಅವನು ಬಾಳಬೇಕು; ಸುಂದರವಾದ ಹಾಗೂ ಶಕ್ತಿಯುತವಾದ ದೇಹ ಪಡೆಯಬೇಕು. ದೇಹವು ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಾಧನ. ಅದು ಬದುಕಿರುವಷ್ಟು ಕಾಲ ಕರ್ಮ ಮಾಡಬೇಕು. ಅದೂ ಹೇಗೆ? ಸಕಾಮದಿಂದಲ್ಲ; ನಿಷ್ಕಾಮದಿಂದ! ಫಲದಾಸೆ ಇಲ್ಲದೆ! ನಿಷ್ಕಾಮ ಕರ್ಮವು ಬಹು ಪರಿಶುದ್ಧ. ಅದರಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು, ಮನಸ್ಸು, ಬುದ್ಧಿ ಅಕಲಂಕವಾಗುವವು."

5.3.1 ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಕರ್ಮಯೋಗದ ಅಗತ್ಯತೆ

ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ಕರ್ಮದ ಮಹತ್ವ ಅರುಹಿಸುವಲ್ಲಿ ವಿಫಲವಾಗಿದೆ. ಇಂದು ಜನರು ಹಣದ ಹಿಂದೆ ಬಿದ್ದಿದ್ದಾರೆ. ಆರೋಗ್ಯವನ್ನೇ ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಿಂದ, ಮಿತಾಯುಷಿಗಳಾಗುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ, ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರು "ನೂರು ವರ್ಷ ಬಾಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಕರ್ಮ ಮಾಡಲೇಬೇಕು" ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಶುದ್ಧ ಕರ್ಮವೇ ದೀರ್ಘಾಯುಷ್ಯದ ಗುಟ್ಟು ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣಕರ್ಮಕ್ಕಿಂತ ಫಲಾಪೇಕ್ಷೆಯನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚು ಬೆಳೆಸುತ್ತಿದೆ. ದುಡಿಯುವುದು ಕಡಿಮೆ, ಪಡೆಯುವುದೇ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತಿದೆ. "ನಹಿ ಕಶ್ಚಿತ್ ಕ್ಷಣಮಪಿ ಜಾತು ತಿಷ್ಠತ್ಯಕರ್ಮಕೃತ್" ಎಂಬ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿ ಸ್ವಾಮೀಜಿ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ; ಒಂದು ಕ್ಷಣವೂ ಕರ್ಮ ಮಾಡದೇ ಇರಬೇಡ. ಅಂತೆಯೇ ಭಗವಂತನು ಪ್ರತಿಕ್ಷಣವೂ ಸೃಷ್ಟಿ, ಸ್ಥಿತಿ, ಲಯದ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದಾನೆ. ಗಾಳಿ ಬೀಸುತ್ತದೆ, ಮಳೆ ಸುರಿಯುತ್ತದೆ, ಹೊಳೆ ಹರಿಯುತ್ತದೆ, ಬೆಳೆ ಬರುತ್ತದೆ, ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರರು ಉದಿಸುತ್ತಾರೆ, ನಕ್ಷತ್ರ ಮಿನುಗುತ್ತವೆ. ಸೃಷ್ಟಿಯ ಪ್ರತಿಯೊಂದೂ ಕಣ ಕಣವೂ ಕಾರ್ಯಮಗ್ನವಾಗಿವೆ, ದೇವರ ಸನ್ನಿಧಾನ ಕರ್ತೃತ್ವದಲ್ಲಿ. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲಾ ಮಾಡಿಯೂ ದೇವನು ಮಾಡದಂತೆ ಮೌನವಾಗಿದ್ದಾನೆ!". ಆದುದರಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಯಾವ ಫಲವನ್ನು ಬಯಸದೇ ಸದಾ ಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ನಿರತನಾಗಿರಬೇಕು ಎಂಬುದು ಸ್ವಾಮೀಜಿಯವರ ಬೋಧೆ.

1) ದೀರ್ಘಾಯುಷ್ಯ, ಸಶಕ್ತ–ಸುಂದರ ದೇಹಕ್ಕಾಗಿ ಕರ್ಮಯೋಗ

ಪ್ರಸಕ್ತ ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅನೇಕ 'ಫಲಶ್ರುತಿ'ಗಳಲ್ಲಿ ಆಲಸ್ಯತನವೂ ಒಂದು. ಕ್ರಿಯಾಶೀಲತೆ ಮರೆಯಾಗುತ್ತಿದೆ. ಬೆಳಿಗ್ಗೆ ವಿಳಂಬವಾಗಿ ಏಳುವುದು, "ನಾಳೆ ಮಾಡೋಣ"ವೆಂದು ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮುಂದೂಡುವುದು, ಸ್ವಲ್ಪ ಕಷ್ಟ ಎದುರಾದರೆ ಕೆಲಸವನ್ನೇ ಬಿಡುವುದು, ಮನಸ್ಸು ಸದಾ ವಿಶ್ರಾಂತಿಯನ್ನೇ ಬಯಸುವುದು, ವಿನಾಕಾರಣ ಸಮಯ ಹರಣ ಮಾಡುವುದು, ಮಾಡಬೇಕಾದ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದು, ಉದ್ಯೋಗ ಮಾಡದೇ ಮನೆಯಲ್ಲಿರುವುದು, ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಶ್ರದ್ಧೆ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು, ಹೊಸತನ್ನು ಕಲಿಯಲು ಇಚ್ಛೆ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು, ಜವಾಬ್ದಾರಿಯಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ತನ್ನ ಜವಾಬ್ದಾರಿಗಳನ್ನು ಇತರರ ಮೇಲೆ ಹೊರಿಸುವುದು, ಸಮಾಜಮುಖಿ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅನಾಸಕ್ತಿ ತೋರುವುದು ಇವೆಲ್ಲ ಆಲಸ್ಯತನದ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಆದರೆ, ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರು ಈ ಆಲಸ್ಯತನವನ್ನು ಕಳೆಯಲು ಕರ್ಮಯೋಗ ಸಹಕಾರಿ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಅವರು ದೀರ್ಘಾಯುಷ್ಯದ ಗುಟ್ಟು ಕರ್ಮಯೋಗವೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ಪ್ರಕಾರ, ದೀರ್ಘಾಯುಷ್ಯವೆಂದರೆ ಬರೀ ಬದುಕಿನ ವರ್ಷಗಳ ಹೆಚ್ಚಳವಲ್ಲ. ಆರೋಗ್ಯಯುತವಾದ, ಶಾಂತಿಯುತವಾದ ಮತ್ತು ಸಾರ್ಥಕತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಬದುಕು. ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರು ದೇಹವನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆದಿಲ್ಲ. ದೇಹವು ಮುಕ್ತಿಯ ಸಾಧನ ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಕರ್ಮದಿಂದಲೇ ತನು–ಮನದ ವಿಕಾಸ. ನಮ್ಮ ದೇಹದ ಪ್ರತೀ ಅವಯವು ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತದೆ. "ಗಜ ಟಜ ಠಖಜಡಿಥಿಜ ಥಿಠಣ ಟಠಥಜ ಟಜ". ಈ ಕರ್ಮದಿಂದ ದೇಹದ ಕಾರ್ಯಕ್ಷಮತೆ ಹೆಚ್ಚುತ್ತದೆ. ಆದರೆ, ಈ ದೇಹ ಅಶಕ್ತವಾಗಿರಬಾರದು, ವಿರೂಪವಾಗಿರಬಾರದು. ಇದು ಸುಂದರವೂ, ಶಕ್ತಿಯುತವೂ ಆಗಿರಬೇಕು.ಸುಂದರವಾದ ಮತ್ತು ಶಕ್ತಿಯುತವಾದ ದೇಹ ಪಡೆಯಲು ಕರ್ಮ ಬೇಕೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ವ್ಯಕ್ತಿ ತಾನು ಬದುಕಿರುವಷ್ಟು ದಿನ ಕರ್ಮ ಮಾಡಬೇಕೆನ್ನುತ್ತಾರೆ.

ಇದರಿಂದ ಆಯುಷ್ಯ ಹೆಚ್ಚಾಗುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ದೇಹ ಸುಂದರವೂ, ಸಶಕ್ತವೂ ಆಗುತ್ತದೆ. ಸಶಕ್ತ ದೇಹದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಮುಕ್ತಿ ಸಾಧ್ಯ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಇಂಥ ಕರ್ಮಯೋಗದ ಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಇಂದು ಬಿತ್ತಬೇಕಾಗಿದೆ.

2) ಜೀವನ್ಮುಕ್ತಿಗಾಗಿ ಕರ್ಮಯೋಗ

ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ಸ್ವಾರ್ಥ ಭಾವನೆ ಬೆಳೆಸುತ್ತಿದೆ. ಮಕ್ಕಳು ಕೇವಲ ಪರೀಕ್ಷೆಗಾಗಿ ಓದುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ನೌಕರರು ಕೇವಲ ಸಂಬಳಕ್ಕಾಗಿ ದುಡಿಯುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಪೋಷಕರು ಕೇವಲ ಉದ್ಯೋಗ ಕೊಡಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಓದಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಬಹುಮಾನ ಇದೆ ಎಂಬ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಸ್ಪರ್ಧೆ. ಇಲ್ಲಿ ಲಾಭಕ್ಕಾಗಿ ಮಾತ್ರ ವ್ಯವಹಾರ ನಡೆಯುತ್ತಿದೆ. ಜೀವನದಲ್ಲಿಯೂ ಅಷ್ಟೇ; ಬಹಳಷ್ಟು ಜನ "ನಾನು ಮಾಡಿದೆ, ನೀನು ಏನು ಕೊಟ್ಟೆ?" ಎಂಬ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದಾರೆ. ಲಾಭವಿದ್ದರೆ ಮಾತ್ರ ಸಂಬಂಧಗಳು ಉಳಿಯುತ್ತಿವೆ. ಮತಗಳಿಗಾಗಿ ಜನಸೇವೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದೆ. ಹೆಸರು, ಕೀರ್ತಿಗಳಿಗಾಗಿ ಸಮಾಜಸೇವೆ ಸಾಗುತ್ತಿದೆ. ಸಂಪತ್ತು, ಆರೋಗ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ದೇವರ ಪೂಜೆ, ಪುನಸ್ಕಾರಗಳು ಜರುಗುತ್ತಿವೆ. ಸಂತಾನಕ್ಕಾಗಿ ವ್ರತಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ. ಮೋಕ್ಷ ಸಿಗಲಿ ಎಂಬ ಆಸೆಯಿಂದ ಸಾಧನೆಗಳು ಆಗುತ್ತಿವೆ. ಪಾಪ ನಿವಾರಣೆಯ ಭಯದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಧರ್ಮಾಚರಣೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ.ಇದು ನಿಷ್ಕಾಮ ಕರ್ಮವಲ್ಲ, ಇದು ಸಕಾಮ ಕರ್ಮ. ನಿಷ್ಕಾಮ ಕರ್ಮವೆಂದರೆ, ಯಾವುದೇ ಪ್ರತಿಫಲಾಪೇಕ್ಷೆ ಇಲ್ಲದೇ ಮಾಡುವುದು. ನಿಷ್ಕಾಮ ಕರ್ಮದಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯ, ಮನಸ್ಸು ಮತ್ತು ಬುದ್ಧಿಗಳು ಪರಿಶುದ್ಧವಾಗುವವು ಎಂದು ಸ್ವಾಮೀಜಿ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಹೇಗೆಂದರೆ, ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಸ್ವಭಾವತಃ ಸುಖಾಪೇಕ್ಷಿ. ಫಲದ ಆಸೆ ಇಲ್ಲದಿದ್ದಾಗ ಇಂದ್ರಿಯ ಸುಖಾಪೇಕ್ಷೆ ತಗ್ಗುತ್ತದೆ. ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಶುದ್ಧವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಸಕಾಮ ಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ಮನಸ್ಸು ಫಲ-ವಿಫಲತೆಗಳ ಆತಂಕದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ನಿಷ್ಕಾಮ ಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ಫಲದ ಚಿಂತೆ ಇಲ್ಲದೇ ಇರುವುದುದರಿಂದ ಮನಸ್ಸು ಶಾಂತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಸಕಾಮ ಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧಿಯು, ಲಾಭ-ನಷ್ಟಗಳ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ, ನಿಷ್ಕಾಮ ಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಲಾಭ-ನಷ್ಟದ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ ಬುದ್ಧಿ ಪಾರದರ್ಶಕವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ, ಕರ್ಮಯೋಗದಿಂದ ನಮ್ಮ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು, ಮನಸ್ಸು ಮತ್ತು ಬುದ್ಧಿ ಪರಿಶುದ್ಧಗೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಅವಿದ್ಯೆಯೂ ವಿನಾಶ ಹೊಂದಿ ಆತ್ಮದೀಪ್ತಿ ಬೆಳಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಸ್ವಾಮೀಜಿಯವರ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ.ಕರ್ಮವನ್ನು ಫಲದ ಆಸೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದರೆ ಅದು ಬಂಧನವಾಗುತ್ತದೆ. ಕರ್ತವ್ಯಭಾವದಿಂದ ಮಾಡಿದರೆ ಅದು ಮುಕ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಿ ಎಂದರೆ, ವಿದೇಹಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲ. ನಮ್ಮನ್ನು ಬಂಧಿಸಿರುವ ಅಜ್ಞಾನ, ಅಹಂಕಾರ, ರಾಗ, ದ್ವೇಷ, ಲೋಭಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತಿ. ಇವೆಲ್ಲವುಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಮುಕ್ತರನ್ನಾಗಿಸಲುಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಕರ್ಮಯೋಗವು ಅಳವಡಿಸಲ್ಪಡುವುದು ಇಂದಿನ ಅಗತ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಸ್ವಾಮೀಜಿಯವರು ಈ ಮೂರು ಯೋಗಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿಲ್ಲ. ಈ ಮೂರೂ ಸಮನ್ವಯವಾಗಿ ಸಾಗಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ;

"ತನುವಿನ ಶುದ್ಧಿಗಾಗಿ ಕರ್ಮಯೋಗ, ಭಾವಶುದ್ಧಿಗಾಗಿ ಭಕ್ತಿಯೋಗ ಬುದ್ಧಿಯ ಶುದ್ಧೀಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಜ್ಞಾನಯೋಗ. ಈ ಮೂರನ್ನು ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ಆಚರಿಸಬೇಕು. ಯಾವ ಯೋಗವೂ ಶ್ರೇಷ್ಠವಲ್ಲ. ಯಾವ ಯೋಗವೂ ಕನಿಷ್ಠವಲ್ಲ. ನೋಡುವ, ಮಾಡುವ ಕ್ರಿಯೆ ಎಷ್ಟು ಮುಖ್ಯವೋ, ಅಷ್ಟೇ ಅದನ್ನು ಅರಿಯುವ ಬುದ್ಧಿಯು ಮುಖ್ಯ; ಆ ನೋಟ-ಮಾಟಗಳನ್ನು, ಅರಿವು-ಅನುಭಾವಗಳನ್ನೂ ವಾತ್ಸಲ್ಯದ ಕಣ್ಣುಗಳಿಂದ ಕಂಡು ಆನಂದಿಸುವ ಹೃದಯವೂ ಅಷ್ಟೇ ಮುಖ್ಯ. ಯಾವುದೂ ಮೇಲಲ್ಲ, ಯಾವುದೂ ಕೀಳಲ್ಲ!"

ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಮೂರು ಮಾರ್ಗಗಳೂ ಸಮನ್ವಯವಾಗಿಯೇ ಸಾಗಬೇಕು."The function of education is to develop 3Hs (Hand, Head and Heart)" ಎಂಬುದು ಮಹಾತ್ಮಾ ಗಾಂಧಿಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಅಗಿತ್ತು. ಆ ದೆಸೆಯಲ್ಲಿ, ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರು ಹಾಗೂ ಮಹಾತ್ಮಾ ಗಾಂಧಿಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ಯತೆ ಇದೆ.

6. ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಈ ಸಮನ್ವಯ ಯೋಗಾಧಾರಿತ ಮಾದರಿ ಜಾರಿಗೆ ತರಲುಇರುವ ಅವಕಾಶಗಳು ಮತ್ತು ಸವಾಲುಗಳು

ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ ಯೋಗ ಸಮನ್ವಯ ದರ್ಶನ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲು ಅವಕಾಶಗಳು ಹಾಗೂ ಸವಾಲುಗಳೂ-ಎರಡೂ ಇವೆ.

6.1 ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಈ ಸಮನ್ವಯ ಯೋಗಾಧಾರಿತ ಮಾದರಿ ಜಾರಿಗೆ ತರಲುಇರುವ ಅವಕಾಶಗಳು

1) **ಪಠ್ಯಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಗತಗೊಳಿಸುವುದು:** ಪಠ್ಯಕ್ರಮವನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸುವಾಗ ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಜ್ಞಾನ-ಭಕ್ತಿ-ಯೋಗಗಳ ಸಮನ್ವಯ ಯೋಗಾಧಾರಿತ ವಿನ್ಯಾಸ ಅನುಸರಿಸುವುದು.
2) **ಡಿಜಿಟಲ್ ಪ್ಲಾಟ್‌ಫಾರ್ಮ್‌ಗಳ ಉಪಯೋಗ:** ಆನ್‌ಲೈನ್ ಕಾರ್ಯಾಗಾರಗಳು, ಮೌಲ್ಯಾಧಾರಿತ ವಿಡಿಯೋ ಪಾಠಗಳು, e-Modules ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಮನ್ವಯ ಯಾಗಾಧಾರಿತ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸುವುದು.
3) **ಸಮುದಾಯ ಹಾಗೂ ಪೋಷಕರ ಭಾಗವಹಿಸುವಿಕೆ:** ಮೌಲ್ಯ-ಕೇಂದ್ರಿತ ಪೋಷಕರ ಕಾರ್ಯಾಗಾರಗಳು (Value-centered parenting workshops), ಸಮುದಾಯ ಸೇವಾ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು (Community service programs) ಮುಂತಾದವುಗಳ ಮೂಲಕ ಸಮನ್ವಯ ಯೋಗಾಧಾರಿತ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಚುರಗೊಳಿಸುವುದು.

4) **ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ನೀತಿಯ ಬೆಂಬಲ**: NEP 2020 ಕೂಡ "Holistic, value-based learning" ಮೇಲೆ ಒತ್ತು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಚಿಂತನೆಗಳಿಗೆ ತುಂಬ ಬೆಂಬಲ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ.
5) **ಶಿಕ್ಷಕರಿಗೆ ವಿಶೇಷ ತರಬೇತಿಗಳು:** ಶಿಕ್ಷಕರಿಗೆ ಜ್ಞಾನ–ಭಕ್ತಿ–ಕರ್ಮಯೋಗಗಳ ಸಮನ್ವಯ ಯೋಗಾಧರಿತ ಬೋಧನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಂವೇಗಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ನೈತಿಕ ಬೋಧನಾಶಾಸ್ತ್ರ (Emotional & Moral Pedagogy) ಕುರಿತ ತರಬೇತಿಗಳನ್ನು ಹಮ್ಮಿಕೊಳ್ಳುವುದು.
6) **ಶಾಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಮೌಲ್ಯವರ್ಧನೆ:** ಚರ್ಚಾ ಸ್ಪರ್ಧೆ, ನಾಟಕೋತ್ಸವ, ಕಥೆ ಹೇಳುವಿಕೆ, ಸಮವಯಸ್ಕ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಪದ್ಧತಿ (Peer mentoring systems), charity drive ಗಳು, ಇಕೋ–ಕ್ಲಬ್‌ಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಮೂಲಕ ಸಮನ್ವಯ ಯೋಗಾಧರಿತ ಶಿಕ್ಷಣದ ಆಶಯಗಳನ್ನು ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಳಿಸುವುದು.

6.2 ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಈ ಸಮನ್ವಯ ಯೋಗಾಧಾರಿತ ಮಾದರಿ ಜಾರಿಗೆ ತರಲು ಇರುವ ಸವಾಲುಗಳು

ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಈ ಯೋಗ ಸಮನ್ವಯ ಶಿಕ್ಷಣ ದರ್ಶನವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲು ಇರುವ ಸವಾಲುಗಳು ಇಂತಿವೆ;

1) **ಪಠ್ಯಕ್ರಮದ ಒತ್ತಡ ಮತ್ತು ಅಂಕ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ:**ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಕರ ಮೇಲೆ ಪರೀಕ್ಷೆ ಮತ್ತು ಫಲಿತಾಂಶದ ಒತ್ತಡ ಇರುವುದರಿಂದ ಸಮಯದ ಅಲಭ್ಯತೆ.
2) **ಕುಟುಂಬ ಮತ್ತು ಸಮಾಜದ ಮೌಲ್ಯಗಳ ಕುಸಿತ:** ಸ್ಪರ್ಧೆ, ಭೋಗವಾದ, ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ವ್ಯಸನದಿಂದ ಮೌಲ್ಯಗಳ ಅಭ್ಯಾಸ ಕಷ್ಟವಾಗುತ್ತಿದೆ.
3) **ಶಿಕ್ಷಕರ ಸಿದ್ಧತೆಯ ಕೊರತೆ:** ಎಲ್ಲ ಶಿಕ್ಷಕರೂ ಈ ಮಾದರಿಯ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಬೋಧಿಸಲು ತರಬೇತಿ ಪಡೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದಿರುವುದು.
4) **ಡಿಜಿಟಲ್ ಯುಗದ ದ್ವಂದ್ವಗಳು:** ಆನ್‌ಲೈನ್, ಮೊಬೈಲ್ ಗೀಳು, ಸಾಮಾಜಿಕ ಜಾಲತಾಣಗಳು, ದೂರದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಾರವಾಗುವ ರಿಯಾಲಿಟಿ ಶೋಗಳು–ಇವುಗಳಿಂದ ಜೀವನ ಮೌಲ್ಯಗಳಮೇಲಿನ ಒಲವು ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತದೆ.
5) **ಶಾಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಲಸೌಕರ್ಯ ಸವಾಲುಗಳು:**ಎಲ್ಲ ಶಾಲಾ–ಕಾಲೇಜುಗಳಲ್ಲೂ ಧ್ಯಾನ ಮಂದಿರ, ಸೇವಾ ಕ್ಲಬ್‌ಗಳು, ಚಟುವಟಿಕೆ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದಿರುವುದು.

ಸವಾಲುಗಳು ಏನೇ ಇದ್ದರೂ ಅವುಗಳನ್ನು ಮೆಟ್ಟಿ ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಸಮನ್ವಯ ಯೋಗ ದರ್ಶನವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರುವುದು ವ್ಯಕ್ತಿ, ಸಮಾಜ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರದ ಹಿತದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಒಳ್ಳೆಯದಾಗಿದೆ.

7. ಉಪಸಂಹಾರ

ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಧ್ಯಯನವು, ಸ್ವಾಮಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಶಿಕ್ಷಣದರ್ಶನವು ಜ್ಞಾನ–ಭಕ್ತಿ–ಕರ್ಮಗಳಸಮನ್ವಯದಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾದ**'ಸಮಗ್ರಮಾನವನಿರ್ಮಾಣದ ತತ್ತ್ವ'**ವಾಗಿರುವುದನ್ನುಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಸ್ವಾಮೀಜಿಯವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿಶಿಕ್ಷಣವು, ಕೇವಲ ಬೌದ್ಧಿಕ ಸಾಧನೆಯಾಗದೇ, ವ್ಯಕ್ತಿಯ ದೇಹ, ಮನಸ್ಸು ಮತ್ತು ಬುದ್ಧಿಯ ಸಮತೋಲನಯುತ ವಿಕಾಸಕ್ಕೆ ದಾರಿ ಮಾಡಿಕೊಡುವ ಜೀವನಸಾಧನೆಯಾಗಿದೆ. ಜ್ಞಾನಯೋಗದಿಂದ ವಿವೇಕ ಮತ್ತು ಅರಿವು, ಭಕ್ತಿಯೋಗದಿಂದ ಭಾವಶುದ್ಧಿ ಮತ್ತು ವಿನಯ, ಕರ್ಮಯೋಗದಿಂದ ಶಿಸ್ತು ಮತ್ತು ಸೇವಾ ಮನೋಭಾವನೆ ಬೆಳೆದುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಮೂರೂ ಯೋಗಗಳೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿಲ್ಲ; ಪರಸ್ಪರ ಪೂರಕವಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದಾಗ ಮಾತ್ರ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಾರ್ಥಕವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಸ್ವಾಮೀಜಿಯವರ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ತತ್ತ್ವದ ತಿರುಳಾಗಿದೆ.

ಆಧುನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಎದುರಿಸುತ್ತಿರುವ ಮೌಲ್ಯಗಳ ಕುಸಿತ, ಅನಾರೋಗ್ಯಕರ ಸ್ಪರ್ಧೆ, ಮಾನಸಿಕ ಅಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ಉದ್ಯೋಗಕೇಂದ್ರಿತ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಂತಹ ಸವಾಲುಗಳಿಗೆ, ಜ್ಞಾನ–ಭಕ್ತಿ–ಕರ್ಮಗಳಸಮನ್ವಯಾತ್ಮಕಶಿಕ್ಷಣವುಅತ್ಯಂತ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಪರ್ಯಾಯಮಾರ್ಗವನ್ನುನೀಡುತ್ತದೆ. ಸ್ವಾಮೀಜಿಯವರ ಚಿಂತನೆಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಕೇವಲವೃತ್ತಿಪರ ಯಶಸ್ಸಿಗೆ ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸದೇ, ಮಾನವೀಯತೆ, ನೈತಿಕತೆ ಮತ್ತು ಆತ್ಮವಿಕಾಸದೊಂದಿಗೆ ಸಂಯೋಜಿಸುತ್ತದೆ. ಅವರ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣವು ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಸಮಾಜಮುಖಿ, ಜವಾಬ್ದಾರಿಯುತ ಮತ್ತು ಶಾಂತಚಿತ್ತನಾಗಿಸುವ ಶಕ್ತಿಯುತ ಸಾಧನವಾಗಿದೆ.

ಸ್ವಾಮಿಸಿದ್ಧೇಶ್ವರರ ಜ್ಞಾನ–ಭಕ್ತಿ–ಕರ್ಮಗಳಸಮನ್ವಯದರ್ಶನವು ಇಂದಿನಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆಕೇವಲ ತಾತ್ಕಾಲಿಕಪರಿಹಾರವಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿದೀರ್ಘಕಾಲೀನಮಾರ್ಗದರ್ಶನವನ್ನುನೀಡುವಒಂದು ದೂರದೃಷ್ಟಿಯುಳ್ಳ ಬೃಹತ್ ದಾರ್ಶನಿಕ ಚೌಕಟ್ಟಾಗಿದೆ. ಈ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನುಶೈಕ್ಷಣಿಕನೀತಿಗಳಲ್ಲಿಮತ್ತು ಕಾರ್ಯಪ್ರಯೋಗಗಳಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದೇ ಆದಲ್ಲಿ,ಶಿಕ್ಷಣವು ಜೀವನದಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಒಂದು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗದೇ,**"ಜೀವನವೇ ಶಿಕ್ಷಣ"**ವಾಗುವಂತಹ ಒಂದು ಭವ್ಯ ಮಾನವಮುಖಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಾಗಿ ರೂಪುಗೊಳ್ಳಬಹುದು.

ಉಲ್ಲೇಖಗಳು

ಸ್ವಾಮಿ, ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ. (2019). *ಜ್ಞಾನಯೋಗ ಸಂಪುಟ-1.* ಜ್ಞಾನಯೋಗ ಫೌಂಡೇಶನ್, ವಿಜಯಪುರ.

ಸ್ವಾಮಿ, ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ. (2013). *ಕರ್ಮಯೋಗ* (ಶ್ರೀ ಶ್ರದ್ಧಾನಂದ ಸ್ವಾಮಿಗಳು, ಸಂ.). ಜ್ಞಾನಯೋಗ ಫೌಂಡೇಶನ್, ವಿಜಯಪುರ.

ಸ್ವಾಮಿ, ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ. (2022). *ಶಾಂತಿಯೋಗ*(ಶ್ರೀ ಶ್ರದ್ಧಾನಂದ ಸ್ವಾಮಿಗಳು, ಸಂ.). ಜ್ಞಾನಯೋಗ ಫೌಂಡೇಶನ್, ವಿಜಯಪುರ.

ಸ್ವಾಮಿ, ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ. (2023). *ಭಕ್ತಿಯೋಗ* (ಶ್ರೀ ಶ್ರದ್ಧಾನಂದ ಸ್ವಾಮಿಗಳು, ಸಂ.). ಜ್ಞಾನಯೋಗ ಫೌಂಡೇಶನ್, ವಿಜಯಪುರ.

Chatterjee, Satishchandra & Datta, Dhirendramohan. (2012). *An Introduction to Indian Philosophy.* New Delhi: Rupa & Co.

Chandra, S. S. & Sharma, R. K. (2020). *Philosophy of Education.* Antlantic Publishers & Distributors (P) Ltd., New Delhi.

Kothari, C.S. & Garg, Gaurav. (2019). *Research Methodology.* New Age International Publishers, New Delhi:

Mukherjee, S., Pandey, P. & Kundu, P. (2023). *Educational Philosophy Volume 2 Contribution and Impact of Indian Philosophers.*Red' Shine Publication Pvt. Ltd., Lunawada:

****

ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy

A National Peer-Reviewed Research Journal

Volume : XXVI, July to December-2025

Malaviya's Educational Ideals and Their Relevance to Contemporary Indian Education

Kumar D. K.,
Research Scholar,
P. G. Dept. of Studies in Education,
Karnatak University, Dharwad.
and
Dr. Suresh S. Sammasagi,
Professor,
University College of Education,
Karnatak University, Dharwad.

Abstract

Pandit Madan Mohan Malaviya (1861–1946) stands among the most prominent educationists in modern Indian history. His vision of education was deeply rooted in the cultural and moral heritage of India and simultaneously responsive to the needs of a rapidly modernizing society. This article examines the core principles of Malaviya's educational ideology-nationalism, moral values, cultural heritage, character building, and holistic human development and assesses its relevance to the contemporary Indian education system. By tracing Malaviya's philosophical foundations, institutional contributions (notably the establishment of Banaras Hindu University), and key policy orientations, this study highlights the enduring significance of his thought in the context of current educational reforms such as the National Education Policy 2020. The findings demonstrate that Malaviya's educational principles continue to offer valuable insights for addressing modern challenges in education, including value erosion, employability gaps, and the integration of ethics with technical learning.

Key Words:*Madan Mohan Malaviya, Educational Philosophy, Educational Ideology, Banaras Hindu University*

Introduction

Pandit Madan Mohan Malaviya was a towering figure in India's national movement-not only as a freedom fighter and public intellectual but also as a visionary educationist. In an era when India grappled with colonial education policies that often alienated students from their culture and values, Malaviya articulated a comprehensive philosophy of education that sought to harmonize India's rich civilizational legacy with modern scientific knowledge. His ideas were not restricted to theoretical exposition; he translated them into practice most visibly through the establishment of Banaras Hindu University (BHU) in 1916, one of the earliest attempts in Asia at creating a modern residential university grounded in indigenous ideals.

Malaviya's educational ideology is significant not only historically but also pedagogically and philosophically. In contemporary debates on educational reform, questions about moral values, character formation, cultural identity, and holistic development have regained prominence. Against this backdrop, revisiting Malaviya's educational thought allows us to engage with an integrative model that values both tradition and modernity.

This article explores Malaviya's educational ideology, elucidates its foundational principles, and analyzes its continuing relevance to the modern Indian education system. It also examines how his ideas resonate with current educational policies and address contemporary challenges.

Historical and Philosophical Foundations of Malaviya's Educational Thought

Indian Cultural and Moral Legacy

Malaviya's educational philosophy was deeply influenced by India's philosophical and spiritual traditions. He drew inspiration from classical texts such as the *Bhagavad Gita*, Upanishads, and the moral teachings of the Vedic and Dharmic traditions. These sources emphasized the harmonious development of the human personality-physical, mental, and spiritual.

Unlike Western educational paradigms, which often prioritize cognitive achievement over moral formation, Indian traditions viewed education as a means of shaping character, ethical reasoning, and spiritual awareness. For Malaviya, these dimensions were essential components of a meaningful education. He argued that education must transcend mere information acquisition to facilitate values, self-discipline, and social responsibility.

Response to Colonial Education

During the colonial period, Indian education was heavily influenced by British models that prioritized administrative training and technical skills relevant to colonial governance. Malaviya critiqued this approach for producing alienated subjects whose education divorced them from their cultural roots, ethical moorings, and national identity.

In response, he advocated an educational framework that respected cultural heritage while embracing the tools of modern science and rational inquiry. His philosophy thus sought to decolonize the Indian mind, emphasizing self-respect, cultural confidence, and the pursuit of knowledge in the service of society.

Core Principles of Malaviya's Educational Ideology

Nationalism and Education

Malaviya placed nationalism at the heart of educational thought. For him, education was a key instrument of national awakening and integration. He believed that an educated citizenry must develop a deep sense of loyalty to the nation, an understanding of its history, and a commitment to its welfare.

National consciousness, in Malaviya's view, was not narrow or exclusionary. Instead, it was inclusive and rooted in a shared civilizational ethos capable of accommodating India's pluralistic social fabric. Education, therefore, should cultivate a love for the motherland and a sense of collective responsibility.

Moral Values and Character Building

Malaviya asserted that moral education and character building are the foundational goals of learning. He believed that intellect without morality could lead to arrogance, selfishness, and social fragmentation. Thus, he emphasized virtues such as truthfulness, self-discipline, compassion, and ethical leadership.

Malaviya's insistence on moral education remains particularly relevant in modern contexts where concerns about ethical lapses, erosion of values, and moral relativism are prevalent.

Cultural Heritage and Identity

Another key principle of Malaviya's educational ideology was cultural rootedness. He maintained that education should cultivate an appreciation for India's cultural, spiritual, and philosophical heritage. This did not imply rejection of modern thought; rather, it involved a synthesis that respects tradition while incorporating progressive knowledge systems.

This cultural dimension aimed to nurture identity, self-confidence, and moral grounding among learners, allowing them to engage with global knowledge without losing their cultural moorings.

Holistic Development

Malaviya adopted a holistic perspective on human development. He believed that education should address the physical, mental, and spiritual dimensions of the individual:

- **Physical Dimension:** Health, discipline, and bodily vigor were seen as prerequisites for effective learning and service to society.

- **Mental Dimension:** Critical thinking, intellectual curiosity, and scientific temper were valued as essential components of modern education.
- **Spiritual Dimension:** Inner awareness, moral discernment, and ethical purpose were necessary for guiding behavior and social relations.

Institutional Expression: Banaras Hindu University

The establishment of Banaras Hindu University (BHU) in 1916 was Malaviya's most significant institutional contribution to educational reform. BHU embodied his philosophical principles and provided a practical model for implementing integrated education.

Residential University Model

BHU was designed as a residential university to foster an environment of continuous intellectual and moral engagement. The residential system facilitated close interaction between teachers and students, fostering mentorship, character formation, and community life.

Multidisciplinary Framework

BHU encompassed faculties covering a wide range of disciplines-arts, sciences, engineering, medicine, agriculture, commerce, and law. This multidisciplinary structure anticipated modern calls for interdisciplinary learning, enabling students to explore diverse domains of knowledge.

Integration of Tradition and Modernity

At BHU, courses in Indian philosophy, Sanskrit, and classical arts coexisted with modern scientific and professional subjects. This fusion reflected Malaviya's conviction that cultural grounding and scientific competence are complementary, not contradictory.

Malaviya's Views on Various Levels of Education

Pandit Madan Mohan Malaviya viewed education as a continuous and integrated process aimed at the holistic development of the individual and the nation. He emphasized that each level of education-primary, secondary, and higher-has a distinct yet complementary role in shaping character, intellect, and social responsibility.

Malaviya's Views on Primary Education

Malaviya regarded **primary education** as the foundation of the entire educational system. He believed that education at this stage should focus on the **basic development of character, moral values, and fundamental skills.** According to him, primary education must be accessible to all and should aim at nurturing discipline, truthfulness, cooperation, and respect for cultural traditions.

He emphasized instruction in the **mother tongue,** arguing that children learn more effectively when taught in a familiar language. Malaviya also supported the inclusion of **moral instruction, basic physical education, and simple vocational skills** at the primary level to promote all-round growth. In his view, primary education should not merely transmit literacy and numeracy but should cultivate habits of cleanliness, social harmony, and respect for national values.

Malaviya's Views on Secondary Education

Malaviya considered **secondary education** as a crucial stage for intellectual and moral refinement. He believed that education at this level should strengthen **critical thinking, self-discipline, and social awareness** while preparing students for higher studies or vocational pursuits.

He advocated a **balanced curriculum** that integrates humanities, sciences, and vocational subjects along with moral and civic education. Secondary education, according to Malaviya, should promote **national consciousness,** ethical conduct, and respect for India's cultural heritage. He emphasized the role of schools in shaping responsible citizens capable of contributing positively to society.

Malaviya also stressed the importance of **guidance and mentorship** during adolescence, a stage when students are highly impressionable. He believed teachers at the secondary level should serve as moral exemplars and intellectual guides.

Malaviya's Views on Higher Education

Malaviya viewed **higher education** as a powerful instrument for national reconstruction and leadership development. He believed universities should serve as centers of **advanced learning, research, and moral leadership.** His establishment of Banaras Hindu University (BHU) exemplified

his vision of higher education that integrates **modern scientific knowledge with Indian cultural and spiritual values.**

He emphasized **multidisciplinary learning,** research orientation, and professional education grounded in ethics and social service. For Malaviya, higher education should produce scholars, professionals, and leaders committed to national development and human welfare. He opposed education that fostered elitism and argued that higher education must remain socially responsive and inclusive.

Malaviya's Views on Professional Education

Malaviya regarded professional education as a vital component of national development. He believed that professionals—engineers, doctors, lawyers, administrators, and agriculturists—played a decisive role in shaping society. Therefore, professional education had to balance **skill acquisition, ethical training**,and **social responsibility.**

He opposed the narrow specialization that ignored moral and cultural dimensions and advocated an integrated educational model that nurtured competence alongside character.

Pandit Madan Mohan Malaviya's views on primary, secondary, and higher education reflect a **coherent and holistic educational philosophy.** He envisioned primary education as the foundation of moral character, secondary education as the stage of intellectual and social development, and higher education as the means of national leadership and service. His ideas remain highly relevant in contemporary educational discourse, particularly in the context of value-based, inclusive, and holistic education reforms.

Relevance to the Modern Indian Education System

Alignment with Contemporary Reforms

Many aspects of Malaviya's ideology find resonance in modern educational reforms such as the National Education Policy (NEP) 2020, which emphasizes:

- Multidisciplinary and holistic education
- Flexibility in learning pathways
- Value-based education
- Integration of arts and sciences
- Promotion of Indian languages and cultural knowledge

NEP 2020's focus on ethics, life skills, and holistic development echoes Malaviya's principles, affirming the enduring relevance of his ideas.

Value-Based Education

In a global era where value erosion and ethical ambiguity are pressing concerns, Malaviya's emphasis on moral education and character building offers a corrective framework. His ideas encourage education systems to prioritize ethical reasoning, responsible citizenship, and social empathy alongside cognitive skills.

National Identity and Social Harmony

Malaviya's inclusive nationalism provides guidance for contemporary education in fostering unity within diversity. His approach advocates respect for cultural pluralism while nurturing a shared sense of national purpose-an imperative in a diverse society such as India.

Holistic and Person-Centered Education

Modern criticisms of education point to the fragmentation of learning into specialized silos. Malaviya's holistic model counters this by integrating physical well-being, intellectual growth, ethical grounding, and spiritual awareness, guiding education toward the development of well-rounded individuals.

Education for Social Equality and Inclusive Development

An important yet often understated dimension of Pandit Madan Mohan Malaviya's educational ideology is his commitment to **social equality and inclusive development.** Malaviya believed that education should serve as a transformative force capable of reducing social disparities and uplifting marginalized sections of society. He supported the expansion of educational opportunities for women and advocated the inclusion of socially disadvantaged groups within mainstream educational institutions.

His progressive stance on women's education, including their access to higher learning and Vedic studies at Banaras Hindu University, reflected his belief that national progress was inseparable from social justice. In the contemporary context, where inclusivity and equity are central concerns of educational policy, Malaviya's ideas offer a valuable framework for ensuring that education functions as a vehicle for empowerment rather than exclusion.

Relevance of Malaviya's Educational Ideology at Different Levels

Relevance of Malaviya's Educational Ideology to Primary Education

Primary education forms the foundation of the entire educational process. Malaviya believed that early education should focus not only on basic literacy and numeracy but also on **moral habits, discipline, and cultural awareness.**

At the primary level, Malaviya's emphasis on character formation is particularly relevant. He advocated the cultivation of values such as honesty, respect, cooperation, and self-control from an early age. Stories from national history, moral narratives, and cultural activities were seen as effective tools for nurturing patriotism and ethical conduct among young learners.

Furthermore, Malaviya emphasized physical development and health, recognizing that a healthy body supports effective learning. In the modern context, where foundational education often suffers from rote learning and value neglect, Malaviya's ideas provide a strong framework for developing emotionally balanced, morally grounded, and socially responsible children.

Relevance of Malaviya's Educational Ideology to Secondary Education

Secondary education represents a crucial stage in the intellectual and moral development of learners. Malaviya believed that education at this stage should strengthen critical thinking, ethical reasoning, and national consciousness. His ideology supports the integration of moral and civic education into the secondary curriculum, enabling adolescents to develop a sense of social responsibility and ethical judgment. Malaviya also emphasized vocational orientation at this stage, arguing that education should prepare learners for productive work and self-reliance.

In the present educational context, where secondary education often focuses excessively on examinations and competition, Malaviya's vision offers a corrective approach. His emphasis on value-based learning, cultural awareness, and skill development aligns closely with contemporary objectives such as career readiness, citizenship education, and holistic adolescent development.

Relevance of Malaviya's Educational Ideology to Higher Education

Malaviya regarded higher education as a powerful instrument for leadership, social service, and national development. His vision found practical expression in the establishment of Banaras Hindu University, which embodied his ideals of integrated and value-based education.

In higher education, Malaviya emphasized the synthesis of traditional knowledge and modern science. He believed that universities should promote advanced learning while fostering ethical leadership and social commitment. Professional education, according to Malaviya, must be guided by values of service, integrity, and responsibility.

In the contemporary context, where higher education faces challenges such as commercialization, ethical crises, and employability concerns, Malaviya's ideology remains highly relevant. His insistence on ethical professionalism, interdisciplinary learning, and social relevance offers valuable guidance for reforming universities and professional institutions.

Relevance to Technical Education

Malaviya supported the expansion of technical education to meet the needs of industrial and scientific advancement. At Banaras Hindu University, he established engineering and technological disciplines alongside traditional studies, reflecting his belief in the compatibility of science and culture.

For Malaviya, technical education should promote innovation, discipline, and service to society. In today's era of rapid technological change, his vision encourages the development of technically skilled professionals who are ethically grounded and socially conscious, addressing issues such as sustainable development and responsible innovation.

Relevance to Medical Education

Malaviya viewed medical education as a noble profession rooted in service to humanity. He

believed that doctors should possess not only scientific expertise but also compassion, ethical integrity, and commitment to public welfare.

In contemporary medical education, where concerns about commercialization, ethical misconduct, and declining doctor-patient relationships are increasing, Malaviya's emphasis on moral training and service orientation offers a valuable corrective framework. His ideology supports integrating ethics, empathy, and social responsibility into medical curricula.

Relevance to Agricultural Education

Agriculture being the backbone of the Indian economy, Malaviya recognized the importance of agricultural education for rural development and national prosperity. He supported scientific agricultural education to improve productivity while respecting traditional knowledge and ecological balance.

Today, Malaviya's ideas resonate strongly with sustainable agriculture, farmer education, and rural empowerment. His ideology encourages agricultural professionals to work toward food security, environmental sustainability, and the upliftment of rural communities.

Relevance to Industrial and Vocational Education

Malaviya was a strong advocate of industrial and vocational education as instruments for economic self-sufficiency and social dignity of labor. He rejected the colonial mindset that devalued manual and vocational work and argued that vocational skills deserved equal respect as academic learning.

In modern India, where vocational education is essential for addressing unemployment and skill gaps, Malaviya's ideology provides philosophical support for elevating the status of vocational training and integrating it into mainstream education.

Relevance to Law Education

Malaviya, himself a distinguished lawyer, placed great importance on legal education grounded in justice, ethics, and constitutional values. He believed that lawyers should serve as guardians of social justice and democratic principles rather than mere legal technicians.

In contemporary legal education, where professional success often overshadows ethical commitment, Malaviya's emphasis on integrity, fairness, and public service remains highly relevant. His ideology supports legal education that promotes rule of law, human rights, and social equity.

Relevance to Political Education

Malaviya viewed political education as essential for nurturing informed, ethical, and responsible citizens and leaders. He believed that political leaders must be guided by moral principles, national interest, and democratic values.

In the present political climate, marked by ethical challenges and declining public trust, Malaviya's emphasis on value-based political education offers guidance for developing principled leadership committed to democratic governance and social harmony.

Contemporary Relevance and Policy Implications

Malaviya's educational ideology finds strong resonance with contemporary educational reforms, particularly the National Education Policy 2020, which emphasizes holistic development, ethical education, vocational integration, and multidisciplinary learning. His ideas offer a value-oriented framework for reforming professional education to meet modern economic and social challenges.

Pandit Madan Mohan Malaviya's educational ideology provides a comprehensive and enduring framework for professional education in India. His emphasis on skill development, ethical grounding, national service, and holistic development remains highly relevant across diverse professional domains—technical, medical, agricultural, vocational, legal, and political education.

In an age characterized by rapid technological advancement and ethical uncertainty, Malaviya's ideas remind us that professional education must serve not only economic goals but also moral and social purposes. Integrating his ideology into contemporary professional education can contribute significantly to nation-building and the creation of responsible, skilled, and ethical professionals.

Addressing Contemporary Challenges

Skill Development and Employability

Malaviya's advocacy for integration of vocational, technical, and professional education anticipates current policy emphasis on skill development and employability. By linking education to productive work and national development, his thought supports contemporary priorities such as Skill India and workforce readiness.

Teacher Education and Leadership

Malaviya highlighted the role of teachers as moral exemplars and intellectual guides. In an era where teacher education often prioritizes pedagogy over values, his perspective underscores the need for ethical training, character formation, and leadership development in teacher preparation programs.

Ethics in Professional Education

As professions grapple with ethical dilemmas (in medicine, business, engineering, and law), Malaviya's idea that professional education must be grounded in service, honesty, and social responsibility remains profoundly relevant.

Global Relevance of Malaviya's Educational Thought

Although rooted in the Indian cultural and philosophical tradition, Malaviya's educational ideology possesses a **universal and global relevance.** His emphasis on ethical education, character formation, and the integration of values with professional competence resonates with international debates on the moral purpose of education. In a globalized world facing challenges such as ethical crises in professions, cultural homogenization, and the loss of humanistic values, Malaviya's insistence on balancing scientific advancement with moral responsibility appears remarkably prescient. His educational vision aligns with global calls for sustainable development, peace education, and human-centered learning. Thus, Malaviya's thought transcends national boundaries, offering insights that remain applicable to education systems worldwide.

Implications for Policy and Practice

Malaviya's educational ideology has significant implications for educational policy, curriculum design, teacher training, and institutional culture:

- **Curriculum Design:** Incorporate value education, cultural studies, and ethics into mainstream curricula.
- **Teacher Preparation:** Emphasize character development and ethical leadership in teacher training.
- **Institutional Culture:** Foster environments that support community living, mentorship, and holistic engagement.
- **Assessment Practices:** Balance cognitive achievement with assessments of ethical reasoning, empathy, and life skills.

These implications suggest a shift from exam-centric education to person-centric learning, aligned with national and global educational goals.

Conclusion

Pandit Madan Mohan Malaviya's educational ideology presents a balanced, integrative, and value-based framework that remains deeply relevant to contemporary education. By harmonizing cultural heritage with scientific inquiry, moral values with intellectual competence, and national consciousness with individual development, Malaviya offered a holistic vision that transcends temporal boundaries.

His contributions-intellectual, institutional, and philosophical-continue to inform modern educational discourse. In an age of rapid technological change and cultural flux, Malaviya's ideas remind us that education must nurture the whole person, equipping learners not only with knowledge but with character, purpose, and a sense of service. Revisiting his thought enables educators, policymakers, and institutions to reinvigorate education with meaning, ethics, and vision-ensuring that education serves both the individual and the nation.

References

Singh, S. (2022).*Educational Philosophy of Madan Mohan Malaviya*. Atlantic Publishers & Distributors Pvt. Ltd.

Parmanand. (1985).*Mahamana Madan Mohan Malaviya: An Historical Biography* (Vol. II). Malaviya Adhyayan Sansthan, Banaras Hindu University.

Misra, J. P. (2016).*Madan Mohan Malaviya and the Indian Freedom Movement*. Oxford University Press.

Malaviya, M. M. (Ed.). (2023). *Speeches and Writings of Pandit Madan Mohan Malaviya*. Gyan Publishing House.

Reddy, G. H. (2020). *Madan Mohan Malaviya: A Comprehensive Political Biography*. Research India Press.

Akkad, B. J. (1948). *Malaviyaji: A Brief Life Sketch of Pandit Madan Mohan Malaviya*. Vora (as referenced in secondary literature on Malaviya's educational philosophy).

Pandey, V. N. (2006).*Founder of Banaras Hindu University: MahamanaPandit Madan Mohan Malviya*. Varanasi Publication Cell, Banaras Hindu University (as cited in literature on Malaviya's educational contributions).

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

योगनये ईश्वरप्रणिधानमेकं समीक्षात्मकालोचनम्

Shasanka Shekhar Patra
Assistant Professor,
Dept. of Sanskrit, C.D.O.E. Vidyasagar University
Midnapore, West Bengal- 721102
shasankasanskrit@mail.vidyasagar.ac.in
Ph.7583954218

Uttam Biswas
Associate Professor,
Dept. of Sanskrit, Vidyasagar University
Midnapore, West Bengal- 721102

सारसंक्षेपः जीव आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकादुःखैः पीडितो भवति। जीवस्य दुःखस्य कारणमेव चित्तं भवति। अतः चित्तैकाग्रमपेक्ष्यते। चित्तैकाग्रं योगेन सम्भवति। योगेन चित्तं शुद्धं भवति। अनया योगसाधनया जीव ईश्वरं प्रति उन्मुखं भवति। ईश्वरप्रणिधानाच्चित्तस्य समाधिर्भवति। योगदर्शने उच्यते क्लेशकर्मविपाकाशयरहितः पुरुषविशेष एव ईश्वरः। मनुष्यस्य परिमितं ज्ञानं भवति। तज्ज्ञानं वर्धित्वा अन्त्यकाले सर्वेषां विषयाणां ज्ञानैः मनुष्यः सर्वज्ञः भवति। तस्य सर्वज्ञभूतस्य ज्ञानस्य कारणमीश्वरो भवति। ईश्वरः सर्वेषां गुरुः भवति। तस्य वाचकः प्रणवो भवति। प्रणवस्वरूपं "ओम्" भवति। ईश्वरेण सह वाचकशब्दस्य नित्यसम्बन्धो वर्तते। अतः ओम् इत्युच्चारणेन ईश्वरप्रणिधानाज्जगतः जन्मस्थितिलयानां कारणरूपस्य ईश्वरस्य स्मरणं भवति। वस्तुत ईश्वरस्मरणेन मनुष्याणां सर्वेषां कर्मफलानि प्रतिविघ्नानि विनष्टं भवन्ति। अनेन चित्तस्यासम्प्रज्ञातसमाधिः लभ्यते। एवं कैवल्यं लभ्यते। इत्थं योगदर्शने मोक्षसाधनभूतमीश्वरप्रणिधानं पुरस्कृत्य भाष्यकारादीनां मतानि सम्यगालोच्य विश्लिष्य च यथामतिः "**योगनये ईश्वरप्रणिधानमेकं समीक्षात्मकालोचनम्**" इति शीर्षकः प्रस्तुयते।

कूटशब्दाः योगः, चित्तम्, ईश्वरः, सर्बज्ञः, प्रणवः, ईश्वरप्रणिधानमित्यादयः शब्दाः

उपोद्घातः"युँजिर् योगे" (रुधादिगणः १४४४) योगार्थक-युज् इति धातोः घञ्प्रत्यये निष्पन्नो योग इति शब्दास्यार्थः संयोगः। अर्थाद्वयोः पदार्थयोः संयोगः। जीवेन सह परमात्मनः संयोगेन अभेदसम्बन्धस्य बोधो भवति। पुनश्च "युँज समाधौ" (दिवादिगणः ११७७) समाध्यर्थक-युज् इति धातोः घञि निष्पन्नो योग इति शब्दस्यार्थः समाधिः समाधानं वा। अर्थादभ्यासवैराग्याभ्यां चित्तवृत्तीनां निरोधेन चित्तैकाग्रं भवति। येन मुक्तिः संसाध्यते। भाष्यकारेण व्यासेन योगशब्दार्थः समाधिरुच्यते।[1] हरिहरानन्देनोच्यते यद्यपि योगशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थः संयोगः समधिर्वा, परन्त्वत्र योगशब्दार्थः खलु समाधिः।[2] योगेन चित्तस्य शुद्धिर्भवति। अस्यामवस्थायामावरणविक्षेपयोः प्रतिबन्धकः क्षीणो भवति। सर्वभूतेषु जीवः स्वात्मानं पश्यति। भगवता श्रीकृष्णेनोच्यते-

---

1 योगः समाधिः। व्या.भा.१.१ 2 योगः समाधिः। न च संयोगाद्यर्थकोऽयं योगः। भा.टी.१.१

"योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः। सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥"[3]

मनुष्याणां यथा बन्धनस्य तथा मोक्षस्य साधनमेव मनः चित्तं वा। चित्तं सत्त्वरजोतमस इति गुणत्रयैः संसृष्टं भवति। अतो गुणानां तारतम्यवशतः चित्तस्य परिवर्तनं भवति।

योगदर्शने ईश्वरस्वरूपम् भगवान् पतञ्जलिः जीवस्य कृते मोक्षलाभार्थं विभिन्नानि साधनानि वदन्ति। तेषु जीवस्य ईश्वरप्रणिधानमन्यतममं साधनं भवति। ईश्वरप्रणिधानप्रसङ्गे प्रसङ्गसंगत्या ईश्वरस्वरूपनिरूपणमुच्यते। 'लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरि'ति नियमान्महर्षिणा पतञ्जलिना ईश्वरस्य लक्षणप्रमाणवाचकादीनां विषयाणां सूत्रमुच्यते "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः।"[4] क्लेशकर्मविपाकाशयरहितः पुरुषविशेष एव ईश्वरः।

क्लेशः यः दुःखकरो भवति स क्लेशः। क्लेशाः पञ्च अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः भवन्ति। [5] इमे क्लेशाः जीवस्य कर्मजात्ययुभोगानां बन्धनकारणं भवति। दुःखकरक्लेशाः खलु मिथ्याज्ञानम्, विपर्ययज्ञानं भवति। [6] इमे क्लेशाः यदि चित्ते वर्तन्ते तर्हि सांसारधर्माधर्मकर्म गुणपरिणामं द्रढयति।[7] क्लेशस्यावस्था चतुर्धा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदराः भवन्ति। [8]

अविद्या अविद्यायाः पर्यायवाचकः माया, अज्ञानम्, प्रकृत्यादयः शब्दाः। अविद्यालक्षणं खलु अनित्ये नित्यज्ञानम्, अशुचौ शुचिज्ञानम्, दुःखे सुखज्ञानम्, अनात्मनि आत्मज्ञानमेव अविद्या।[9] अर्थाद्यत्र यस्य भानं नास्ति तत्र तस्यैव ज्ञानमेव अविद्या।[10]

अस्मिता दृक् द्रष्टा पुरुषः। द्रष्टृत्वशक्त्या पुरुषः द्रष्टा भवति। भोक्तृत्वशक्त्या सोऽपि भोक्ता भवति। पुरुषो बुद्ध्या विषयं पश्यति। बुद्धिरिति भोग्या भवति। इत्थं अनयोः भोक्तृभोग्यत्वेन भिन्नत्वेऽपि एकात्मतेव अस्मिता।[11] अत्यन्तविभक्ता-अत्यन्तविभिन्ना-अत्यन्ताऽसंकीर्णा-अत्यन्ताविमिश्रारूपयोः भोक्तृभोग्यशक्त्योः अस्मितया एकताभिमानो भवति। अस्मितया अहं सुखी, अहं दुःखी इति ज्ञानं भवति।

रागः अस्मितायाः कार्यं खलु रागः। सुखाभिज्ञस्य सुखवासनारूपः सुखसंस्कारो जायते। सुखवासनायाः अनुस्मरणपूर्विका तदनुकूलप्रवृत्तिरूपा चित्तावस्था एव रागः।[12] रागस्य पर्यायवाचकाः गर्धस्तृष्णालोभाश्च।

द्वेषः दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मरणाद् दुःखस्य दुःखसाधनस्य विनाशाय प्रवृत्तिरेव द्वेषः। [13] दुःखं प्रति ईर्ष्यादयः खलु द्वेषः। दुःखस्य पर्यायवाचकाः प्रतिघः, जिघांसा, क्रोधः, मन्युश्चेति।

अभिनिवेशः योगनयेऽभिनिवेशः खलु जीवस्य मरणभयजन्यः क्लेशः।[14] मृत्युभयः यथा विदुषोः तथा मूर्खस्यापि भवति। यथा शरीरादिभ्यः मम वियोगो न भवति, अहं सदा स्यामिति मृत्युभयः। अयं मृत्युभयः स्वरसवाही भवति। स्वरसवाही खलु पूर्वजन्मानुभूतवासनाबलाज्जयमानः मरणत्रासः। अतः क्लेशाः सदैव हातव्याः।

कर्म सूत्रकारेण कर्माशयस्वरूपमुच्यते "क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः।"[15] कर्माशयस्तु धर्माधर्मरूपः।

---

3. भ.गी.५.७ 4. पा.यो.सू.१.२४ 5. यो.सू.२.३ 6. क्लेशा इति पञ्चविपर्यया। व्या.भा.२.३ 7. ते हि चेतसि प्रवर्तमानाः संस्कारलक्षणं गुणपरिणामं दृढयति। भो.वृ.२.३ 8. यो.सू.२.४ 9. अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या। यो.सू.२.५ 10. अतस्मिंस्तदिति प्रतिभासोऽविद्येत्यविद्यायाः सामान्यलक्षणम्। भो.वृ.२.५

11. दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता। यो.सू.२.६ 12. सुखानुशयी रागः। यो.सू.२.७ 13. दुःखानुशयी द्वेषः। यो.सू.२.८

14. स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः। यो.सू.२.९ 15. यो.सू.२.१२

धर्माधर्मौ कामादिभ्यः जायेते। अतः कर्माशयः क्लेशमूलो भवति। अविद्यादीनां नामान्तरं कामादयः। कर्माशयस्तु द्विविधः दृष्टजन्मवेदनीयः अदृष्टजन्मवेदनीयश्चेति। येन शरीरेण कर्म कृतम्, तच्छरीरमेव दृष्टजन्म। अनेन शरीरेण भोक्तव्यः दृष्टजन्मवेदनीयः। यः कर्माशयः अन्यस्मिन् जन्मनि विपक्वो भवति सः अदृष्टजन्मवेदनीयः।

विपाकः विपाकशब्दार्थः फलम्। क्लेशमूलः कर्माशयो विपाकोन्मुखो भवति। कर्माशयस्य कर्मरूपबीजो यदा भोगरूपवृक्षो जायते तदा विपाको भवति। अर्थाज्जात्यायुभोगानां फलमेव विपाकः।[16] विपाकस्त्रिविधः जातिरायुर्भोगभेदेन। जातिशब्दार्थः जन्म। आयुः देहस्थितिकालः। भोगस्तु सुखम्, दुःखश्चेति। यदा विवेकज्ञानेन अविद्या नष्टा भवति तदा कर्म बन्धनकरं न भवति।

आशयः आशयशब्दार्थः संस्कारः।

ईश्वरप्रणिधानम् ईश्वरस्य प्रणिधानमिति विग्रहे ईश्वरप्रणिधानम्। प्रणिधानशब्दार्थः भक्तिविशेषः। ईश्वरं प्रति कायमनोवाचा भक्तिविशेषेण समाधि आसन्नतमो भवति। पतञ्जलिना उच्यते "ईश्वरप्रणिधानाद्वा।"[17] ईश्वरप्रणिधानाद्वा इति सूत्रे "वा" इति शब्दस्य अर्थो वार्त्तिककारेण 'न वेति विभाषा' इत्यनेन विकल्पार्थक उच्यते। 'वा' इति अव्ययस्य विकल्पार्थसाधनाय पूर्वसूत्रेण 'मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपिविशेषः' इत्यनेन अन्वयो विवक्षितः। मृदुतीव्रादिभिः संयोगत्पत्त्याकार्यजनने ईश्वरप्रणिधानस्य विशेषो वर्तते। सूत्रकारमते श्रद्धादिभिः पञ्चभिः उपायैः निरुक्तादिभिः नवविधेषु योगेषु तीव्रसंवेगयुक्तस्य योगिनः समाधिलाभः शीघ्रो भवति। अतिशीघ्रे समाधिलाभे अन्यतमः उपाय ईश्वरप्रणिधानं भवति। योगसूत्रे कैवल्यप्राप्त्याम् ईश्वरप्रणिधानमेकं महत्त्वपूर्णं विषयं वर्तते। भाष्यकारव्यासदेवेन समाधिपादे ईश्वरप्रणिधानशव्दस्य अर्थो भक्तिविशेष उच्यते। प्रणिधानात्भक्तिविशेषादेकाग्रचित्ते अभिध्याने सम्यक् शरणागतौ अभिमुखी ईश्वरः योगिं प्रति अनुग्रहं करोति। तेन अविध्यानेन योगिनः शीघ्रं समाधिलाभो भवति।[18] समाधिपादे क्रियायोगस्य अन्तर्गते ईश्वरप्रणिधानविषये भाष्यकारेण उक्तम् ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसन्न्यासो वा।[19]पुनः भाष्यकारेण उक्तं परमगुरौ सर्वकर्मार्पणम् ईश्वरप्रणिधानम्।[20] विज्ञानभिक्षुणा उच्यते योगाङ्गैः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार- धारणाध्यानसमाधिभिः ईश्वरप्रणिधानं न भवेत्। यतो हि ईश्वरप्रणिधानेन मोहस्य निवृत्तिर्भवति, तदेव मुख्यसाधनम्। तेनोच्यते लौकिकक्रियाणां तथा वैदिकक्रियाणामन्तर्यामिपरमेश्वरे अर्थात् परमगुरौ समर्पणमेव ईश्वरप्रणिधानम्।

ईश्वरप्रणिधानमहत्त्वम् ईश्वरप्रणिधानेन जीवाः अनायासेन मोक्षप्राप्तुं शक्नुवन्ति।[21] भोजमते जीवात्मासाक्षात्कारादपि परमात्मासाक्षात्कार एव श्रेष्ठः। यतः जीवात्मनः ध्यानं कृत्वा साधकः शीघ्रमेव असम्प्रज्ञातयोगं प्राप्तुं शक्नोति, परन्तु ईश्वरध्यानेन असम्प्रज्ञातयोगं विहाय अनायासेन साधकः मोक्षं प्राप्तुं समर्थो भवति। श्रुत्यामपि मोक्षाय ब्रह्मज्ञानं प्रचारितम्। ईश्वरध्यानं कुर्वतः जनस्य तीव्रं तपस्यां न करणीयम्। यतो हि ईश्वरः स्वयमेव साधकस्य उपरि करुणया कृपादृष्टिं करोति। अनेन तस्य मोक्षंप्राप्तिः शीघ्रमेव भवेत्।

---

16. सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः। यो.सू.२.१३ 17. यो.सू.२.२३ 18. प्रणिधानात्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति अभिधानमात्रेण, तदभिधानादपि योगिन आसन्नतमः समाधिलाभः फलञ्च भवतीति।" व्या.भा.१.१३

19. ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसन्न्यासो वा।" व्या.भा.२.१ 20. ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्पणम्। व्या.भा.२.३२ 21. समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्। यो.सू.२.४५

ईश्वरप्रणिधानपद्धतिः सूत्रकारपतञ्जलिमते ईश्वरस्य वाचकः खलु प्रणवः।[22] प्रणवस्य सर्वदा प्रतिक्षणं जपः तथा ईश्वरस्य ध्यानं कुर्यात्।[23] प्रणवस्य जपो यथावदुच्चारणम्।[24] अर्थात् धारणाध्यानसमाधिभिः ईश्वरप्रणिधानं हि कैवल्यप्राप्तां सर्वश्रेष्ठोउपायम्। प्रणवजपेन तथा ईश्वरध्यानेन योगिनः चित्तं एकाग्ररूपं भवति। स्वाध्यायेन योगे, योगेन स्वाध्याये साधकः स्थितो भवेत्। एतयोः गुणयोः माध्यमेन परमात्मा प्रकाशितो भवति।

ईश्वरप्रणिधानफलम् सूत्रकारेण ईश्वरप्रणिधानस्य फलप्रतिपादनविषये उच्यते ईश्वरप्रणिधानात्प्रत्येकस्य चैतन्यस्य शिक्षणं भवति, विघ्नाभावश्च भवति।

ईश्वरप्रणिधानेन विघ्नानाशः ईश्वरप्रणिधानेनात्मतत्त्वं साक्षात्कृत्य योगमार्गे आगच्छन्तं विघ्नान् नाशयति। पतञ्जलिमते चित्तस्य एकाग्रता, व्याधिः, स्त्यानः, संशयः, प्रमादः, आलस्यः, अविरतिः, भ्रान्तिदर्शनम्, अलब्धभूमिकत्वम्, अनवस्थितत्वञ्च एतैः समाधिः भग्नो भवति।

व्याधिः - वातपित्तश्लेष्माभिः अस्माकं शरीरं रोगाक्रान्तो भवति। एतैः साधकः एकाग्रचित्ते स्थातुं न शक्नोति येन समाधिः न भवति। अतः व्याधिः खलु योगस्य अन्तरायः।

स्त्यानः - मनः एकाग्रं कर्तुं दृढनिश्चयः अत्यावश्यकः। यदि योगाभ्यासेन मनः निष्क्रियं भवति तर्हि अयं स्त्यानः अन्तरायः योगस्य स्थिरतां न ददाति।

संशयः - द्विविधं ज्ञानं संशय उच्यते। गुरुणा प्रस्तावितं ज्ञानं शास्त्रं वा साधकस्य युक्तं न वा इति संशयात्साधकः एकाग्रतां न प्राप्नोति यतः गुरुणा प्रस्तावितेषु ज्ञानसाधनेषु श्रद्धा अत्यावश्यकी भवति। अतः गीतायामपि ज्ञानप्राप्त्यर्थं श्रद्धा आवश्यकी। अतः संशयः एव योगस्य अन्तरायः।

प्रमादः - समाधिसाधने उदासीनता खलु प्रमादः। समाधेः कृते साधकस्य उत्साहः आवश्यकः, अन्यथा स्वलक्ष्यसाधने असमर्थः भवति।

आलस्यम् - शरीरे कफादिभिः अतिशयेन तमो गुणः वर्धते। शरीरे गुरुत्वस्य भावः आरभ्यते तथा च साधकस्य समाधिसाधनं प्रति प्रवृत्तिः न भवति।

अविरतिः - लौकिकविषयेभ्यः मुक्तं मनः एव योगाभ्यासं कर्तुं समर्थः भवितुम् अर्हति। लौकिकसुखेषु रुचिः योगीमार्गे बाधकं भवति।

भ्रान्तिदर्शनम् - शुक्तौ रजतज्ञानं भ्रान्तिदर्शनं भवति । गुरुणा प्रतिपादितः योऽर्थः यदि साधकः तस्य विपरीतः अर्थः गृह्णाति चेत् तर्हि तत् भ्रान्तिदर्शनं येन साधकः योगसाधने असमर्थो भवति।

अलब्धभूमिकत्व - समाधौ चतस्रःअवस्थाः यथा-मधुमती, मधुप्रतीका, पराज्योति अतिक्रान्तभवनीयश्च। चतसृषु अवस्थासु मधुमती भूमेः साधकः यदि प्राप्तं कर्तुं न शक्नोति तर्हि तस्य उत्साहः न भवति । योगमार्गे प्रवृत्तिः अपि न भवति।

अनावस्तिथ्वा - यदि साधकः काञ्चित् भूमिं प्राप्य तासां भूम्यां स्वस्यावस्थानं निश्चिनोति तर्हि तस्य पतनं भवति।

योगाभ्यासेन योगिनः मुख्यतया उपर्युक्तानां विघ्नानां अतिक्रमो भवति।

---

22. तस्य वाचकः प्रणवः। यो.सू.१.२७ 23. तज्जपस्तदर्थभावनम्। यो.सू.१..२८ 24. जपो यथावदुच्चारणम्। भो.वृ. १.२८

समाधिसिद्धिः ईश्वरप्रणिधानेन प्रणवोच्चारणेन विघ्ननाशानन्तरं चैतन्यं प्राप्यते। प्रणवजपमाध्यमेन ईश्वरभक्तिरूपेण ध्यानमार्गेभाविविघ्नानामभावो भवति। भाष्यकारमते यो लोकसदृशे पुरीसुप्तः, अविद्यावर्जितः, केवलं आनन्दस्य मूर्तरूपः, निर्जन्मः, बुद्धिं च जानाति, स जीवात्मा पुरुषः। एवं साधकः ईश्वरस्य (पुरुषस्य) समानप्रकारं ज्ञानं प्राप्नोति। एतच्च ज्ञानं मनसः विक्षेपादर्थाद्विघ्ननाशात् परं सम्भवति।

उपसंहारः ईश्वरेण सह प्रणवस्य प्रत्यक्षसम्बन्धकारणात् प्रणवस्य साहाय्येन योगी तस्य ईश्वरस्य ज्ञानं प्राप्य तस्य शरणं गच्छति। प्रणवस्य जपस्य अनन्तरं योगी ईश्वरस्य ज्ञानं प्राप्नोति, तस्मै समर्पणं कृत्वा समाधिं प्राप्नोति। ईश्वरप्रणिधानादेव समाधिः भवति। अत्र समाधिः शब्दः सम्प्रज्ञातसमाधेः वाचकः। ईश्वरं प्रति सर्वकर्मार्पणेन समाधिः सिद्धिर्भवति। ईश्वरप्रणिधानेन साधकः स्वस्य व्यक्तित्वं विस्मृत्य सदैव ध्यानं करोति। ईश्वरप्रणिधानेन यदा योगिनः सर्वज्ञस्य ज्ञानं भवति तदा स इच्छामात्रेण शाश्वतं जीवनं प्राप्तुं शक्नोति। ईश्वरप्रणिधानेन योगसाधनायां विघ्नानां नाशो भवति। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयश्च योगसाधनायां साधनं भवति। परन्तु ईश्वरप्रणिधानादेव साक्षात्समाधिः भवितुमर्हति।

सहायकग्रन्थाः

1. पतञ्जलिः, योगसूत्रवृत्तिः : मणिप्रभायुता; सम्पा. विमला कर्णाटकः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, २०२६।

2. पतञ्जलिः, योगसूत्रम् : षट्टीकोपेतम्; सम्पा. ढुण्ढिराज शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्, २०१६।

3. पातञ्जलयोगदर्शनम् : व्यासभाष्यसहितम्; अनू. भर्गानन्दः, उद्बोधनकार्यालयः,२००४।

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ನಾಯಕರು

ಡಾ. ಮಾರುತಿ ಹೆಚ್
ಇತಿಹಾಸ ಉಪನ್ಯಾಸಕರು
ಹನುಮಂತಾಪುರ ಪೋಸ್ಟ್
ಜಗಳೂರು ತಾಲೂಕು, ದಾವಣಗೆರೆ ಜಿಲ್ಲೆ, ಕರ್ನಾಟಕ - 577 528
Mob - 9740093980

ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉದಯಿಸಿದ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ತುಂಬಾ ಪ್ರಮುಖವಾದದ್ದು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ. ಇದನ್ನು ಆಳಿದವರು ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ನಾಯಕರು ಎಂದೇ ಪ್ರಖ್ಯಾತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಕ್ರಿ.ಶ.16ನೇ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಕಾಲದಿಂದ ಕ್ರಿ.ಶ.18ನೇ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದವರೆಗೆ ಇವರು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಆಳಿದರು. ಇವರು ಬೇಡ ಜನಾಂಗದವರಾದ್ದರಿಂದ ತಮ್ಮನ್ನು ವಾಲ್ಮೀಕಿ ಗೋತ್ರದವರೆಂದು, **ಕಾಮಗೇತಿ** ಎಂಬ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದವರಾದ್ದರಿಂದ **ಕಾಮಗೇತಿ ಕಸ್ತೂರಿ** ಎಂದು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ನಾಯಕರು ತಮ್ಮ ಶೌರ್ಯ, ಧೈರ್ಯ, ಸಾಹಸ, ದಾನಾದಿ ಗುಣಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ದರಾಗಿದ್ದರೂ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಗಂಡು ಮೆಟ್ಟಿನ ನಾಡು ಎಂದು ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಕೋಟೆಯ ಏಳು ಸುತ್ತಿನ ಕೋಟೆ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದವರನ್ನು ನೆನಪಿಸುವುದು ಈ ಲೇಖನದ ಮುಖ್ಯ ಆಶಯ.

ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ಮತ್ತಿ ತಿಮ್ಮಣ್ಣ ನಾಯಕ.

ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ ಚಳ್ಳಕೆರೆಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ದೊಡ್ಡ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರ ನೇರ ವಂಶಸ್ಥ ರಾಜಾ ಪಿ ಆರ್ ವೀರಭದ್ರ ನಾಯಕರ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಅಪೂರ್ಣ ಕಾಗದದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯ ದಾಖಲೆಯಂತೆ ಒಂದು ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಆಗಲೇ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ ಸಾಳುವ ನರಸಿಂಗರಾಯನು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ತಾನೇ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಬೇಕೆಂದು ಹಂಚಿಕೆ ಹೂಡಿ, ಉಪಾಯವಾಗಿ ನರಸಿಂಗರಾಯನು ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕರನ್ನು ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಕರೆಸಿಕೊಂಡು ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟನು. ನಂತರ ತಿಮ್ಮಣ್ಣ ನಾಯಕರು ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಮೃತರಾದರು. ತಿಮ್ಮಣ್ಣ ನಾಯಕರ ಮರಣ ನಂತರ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಮರಳಿದ ರಾಮರಾಯ ತಿಮ್ಮಣ್ಣ ನಾಯಕರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಓಬಣ್ಣ ನಾಯಕ ಅಥವಾ 1ನೇ ಮದಕರಿ ನಾಯಕನಿಗೆ ದುರ್ಗದ ನಾಯಕತನವನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ರಾಮರಾಯ ಸ್ವರ್ಗಸ್ಥನಾದ ಮೇಲೆ ಓಬಣ್ಣನಾಯಕನಿಗೆ ದುರ್ಗದ ಅರಸುತನವಾಯಿತು.

ರಾಜಾ ವೀರ ಓಬಣ್ಣ (1ನೇ ಮದಕರಿ)ನಾಯಕ...

ವಿಜಯನಗರದ (ಅಳಿಯ) ರಾಜರಾಮಯ್ಯನಿಂದ (ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕನ ನಂತರ) ನಾಯಕತನ ಪಡೆದಿದ್ದ ಓಬಣ್ಣ (1ನೇ ಮದಕರಿ)ನಾಯಕರು, ರಾಜರಾಮಯ್ಯ ನಂತರ ಅರಸುತನ ಪಡೆದರು. ವಿಜಯನಗರದ ಪತನದ ನಂತರ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ನಾಯಕರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ಇವರಿಗೆ ಕನಕಗಿರಿಯ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕನ ಮಗಳೊಂದಿಗೆ ಮದುವೆಯಾಗಿತ್ತು. ಅವನ ಮರಣ ನಂತರ (1602) ಅವನ ಮಗ 1ನೇ ಕಸ್ತೂರಿ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕರು ದುರ್ಗದ ದೊರೆಯಾದನು. ಗಾದಿರಿ ಹೆಬ್ಬುಲಿ ಓಬಣ್ಣನಾಯಕರಿಗೆ ಇದ್ದ ಬಿರುದು.

1ನೇ ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ಕಸ್ತೂರಿ ರಂಗಪ್ಪ ನಾಯಕರು....

ಒಂದನೇ ಕಸ್ತೂರಿ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕನ ಕಾಲ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ನಾಯಕರೊಂದಿಗೆ ಘರ್ಷಣೆಯೊಂದಿಗೆ ತುಂಬಿ

ಹೋಗಿತ್ತು. ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ಮಾಡಿದ ತರೀಕೆರೆಯ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು ಕಂದವಾಡಿ ಗುಡ್ಡದ ಬಳಿ ಸೋಲಿಸಿದನು. ಮುಂದೆ ಹರಪ್ಪನಹಳ್ಳಿಯವರೊಂದಿಗೆ ಕ್ರಿ.ಶ. 1636ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಸೀರ್ಯದ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕ ಹಿರಿಯೂರಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದಾಗ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ಗುಂಡು ತಗುಲಿ ಮೃತನಾಗಲು, ಮಸಗಲ್ಲು (ಈಗಿನ ಮಸ್ಕಲ್ಲು) ಗ್ರಾಮದ ಬಳಿ ಸೀರ್ಯದವರೆಲ್ಲ ಶರಣಾದರು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಕಸ್ತೂರಿ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕನು ತನ್ನನ್ನು ತಾನು ಅರಸನೆಂದು ಸಂಭೋಧಿಸಿಕೊಂಡನು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1652ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಮೃತನಾದನು. ಅವನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪಂದಿರೊಲ್ಲಬ್ಬರಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ಮದಕರಿ ನಾಯಕನು ಅರಸನಾದನು.

ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ಇಮ್ಮಡಿ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರು...

ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ಇಮ್ಮಡಿ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರು ಪಟ್ಟವೇರಿದ ಹೊತ್ತಿಗೆ, ದುರ್ಗದ ಏಳಿಗೆಯನ್ನು ಸಹಿಸದವರ ಸಂಖ್ಯೆಯೂ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಸುತ್ತಲ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ದೇವಪುರವನ್ನು ಮುತ್ತಿದರು. ಆ ಮುತ್ತಿಗೆಯನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಮದಕರಿ ನಾಯಕ ಇವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಗುಡೇಕೋಟೆ, ನನ್ನಿವಾಳ, ಐಮಂಗಲ, ಹಿರಿಯೂರು ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಸಹ ತೆಗೆದುಕೊಂಡನು. ಜಡಕಲ್ಲುದುರ್ಗದ ಗೌರವ್ವನಾಗತಿಯೊಂದಿಗೆ ಇವನ ವಿವಾಹವಾಗಿತ್ತು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1674ರಲ್ಲಿ ಇವನು ನಿಧನರಾದರು. ಇವರಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ಸಾಕುಮಗ ಓಬಣ್ಣ ನಾಯಕರಿಗೆ ಪಟ್ಟವಾಯಿತು.

ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ಓಬಣ್ಣ ನಾಯಕರು...

ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ಓಬಣ್ಣ ನಾಯಕರ ಕಾಲದಿಂದ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಆಂತರಿಕ, ಅಶಾಂತಿ ದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು ಎನ್ನಬಹುದು. ಇವನಿಗೆ ಪಟ್ಟವಾದ ಮೇಲೆ ಸೇನೆ ಮೊದಲಾದ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯವರಿಗೆ ಪಟ್ಟಗಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ಅಂದು ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ತಿಂಗಳ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಬಳವನ್ನು ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ದಳವಾಯಿಗಳೂ, ಮತ್ತಿತರೂ ಸೇರಿ ಇವನನ್ನು ಕೊಂದು ಹಾಕಿದರು. ತದನಂತರ ಇಮ್ಮಡಿ ಮೆದಕೇರಿನಾಯಕ ಅಣ್ಣನಾದ ಸರ್ಜೇರಾಯನ ಎರಡನೇ ಮಗನಾದ ಚಿಕ್ಕಣ್ಣನಾಯಕನಿಗೆ ಕ್ರಿ.ಶ. 1675ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು.

ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ಲಿಂಗಣ್ಣ(ಮುಮ್ಮಡಿ ಮದಕರಿ)ನಾಯಕರು....

ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ಲಿಂಗಣ್ಣ ನಾಯಕರನ್ನು ಮೂರನೇ ಮದಕರಿ ನಾಯಕ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಆಂತರಿಕ ಕಲಹದಿಂದಾಗಿ ಇವರು ದಳವಾಯಿ ಮುದ್ದಣ್ಣ ಹಾಗೂ ಸೈನಿಕರಿಂದ ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತಾರೆ.ನಂತರ ದೊಣ್ಣೆರಂಗಪ್ಪನಾಯಕ ಎಂಬುವವರಿಗೆ ಪಟ್ಟ ಕಟ್ಟುತ್ತಾರೆ. ಕೆಲಕಾಲದ ನಂತರ ಈ ದೊಣ್ಣೆರಂಗಪ್ಪನಾಯಕರನ್ನು ಸಹ ದೇವಾಲಯವೊಂದರಲ್ಲಿ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಹಿಂದೆ ಓಬಣ್ಣನಾಯಕರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿದ್ದ ರೀತಿಯ ಆಂತರಿಕ ಅಶಾಂತಿ ಉಲ್ಬಣಾವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ನಂತರ ದುರ್ಗದ ದೊರೆಗಳ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ನರಗನಹಳ್ಳಿಯ ರಘುವಪ್ಪ ನಾಯಕ ಎಂಬುವವರಿಗೆ ಪಟ್ಟವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇವರು ಕೂಡ ಕೆಲಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ನಿಧನನಾದನು.

ಗಾದ್ರಿಮಲೆ ಹೆಬ್ಬುಲಿ ರಾಜಾ ವೀರ ಬಿಚ್ಚುಗತ್ತಿ ಭರಮಣ್ಣ ನಾಯಕರು..

ದಳವಾಯಿ ಮುದ್ದಣ್ಣ ಮತ್ತು ಅವನ ಸಂಗಡಿಗರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ದಳವಾಯಿ ಭರಮಪ್ಪನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗುಂಪು ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ಅವರ ಉಪಾಯದಿಂದ ಮುದ್ದಣ್ಣ ಮತ್ತು ಅವನ ಸಂಗಡಿಗರನ್ನು ಸೆರೆ ಹಿಡಿದು ಶಿರಚ್ಛೇದನ ಮಾಡಿದರು. ದಳವಾಯಿ ಭರಮಪ್ಪ ಮತ್ತಿತರರ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ, ಬಿಳಿಚೋಡಿನಲ್ಲಿದ್ದ ದುರ್ಗದ ಅರಸು ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಭರಮಣ್ಣನಾಯಕನನ್ನು ಅಲ್ಲಿಂದ ಕರೆತಂದು ಕ್ರಿ.ಶ. 1689ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಬಿಚ್ಚುಗತ್ತಿ ಭರಮಣ್ಣನಾಯಕ ಎಂದು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಅತ್ಯಂತ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ ಅರಸರೆನಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ಬಿಚ್ಚುಗತ್ತಿ ಭರಮಣ್ಣ ನಾಯಕರ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ದುರ್ಗದ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಒಂದು ಬಗೆಯ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ಥಿರತೆ ಮತ್ತು ಘನತೆ ಬಂದಿತೆಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು.

ಇವರು ದೊರೆಯಾಗುವ ಮೊದಲಿದ್ದ ಆಂತರಿಕ ಅಶಾಂತಿ ಇಲ್ಲದಾಯಿತು. ಇವರು ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕೈಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಲೇ ಅವೆಲ್ಲ ಅಡಗಿಹೋದವು. ರಾಯದುರ್ಗ, ಹರಪನಹಳ್ಳಿ, ತರೀಕೆರೆ, ಗುಡೇಕೋಟೆ ಮೊದಲಾದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಅರಸರು ಘರ್ಷಣೆಯ ಪ್ರಸಂಗಗಳನ್ನು ತರುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅವರನ್ನು ಭರಮಣ್ಣ ನಾಯಕರು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಎದುರಿಸಿ ಜಯಶೀಲರಾದನು. ಇದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಮರಾಠರು, ಸೀರ್ಯದ ಮೊಗಲ್ ಸುಬೇದಾರರು, ಇವರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಅರಿತು ಸಹಕರಿಸುತ್ತಾ ಬಂದರು. ಕಾಲನಂತರ ಕ್ರಿ.ಶ. 1721ರಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಹುಲಿಯೊಂದು ಸ್ವರ್ಗಸ್ಥವಾಯಿತು

ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ಹಿರೇ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರು.....

ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ಬಿಚ್ಚುಗತ್ತಿ ಭರಮಣ್ಣ ನಾಯಕರ ನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದವನು ಅವರ ಮಗ ಹಿರೇ ಮದಕರಿ ನಾಯಕ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ದುರ್ಗದ ದಂಡು ಮೂರು ಸಣ್ಣಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಕೈವಶ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಅರಸುಗಳು ದುರ್ಗದ ದೊರೆಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಸಮಾನ ಮಿತ್ರದಂತೆ ಪರಿಗಣಿಸಿ ಆನೆ, ಕುದುರೆ, ಫಿರಂಗಿ ಮುಂತಾದುವುಗಳನ್ನು ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ನೀಡಿದರು. ವೆಂಕಟಾಚಲವ್ವನಾಗತಿಯೊಂದಿಗೆ ಹಿರೆ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರಿಗೆ ವಿವಾಹವಾಯಿತು.

ಕ್ರಿ.ಶ. 1748ರಲ್ಲಿ ಬಿದನೂರು, ಸವಣೂರು, ಹರಪ್ಪನಹಳ್ಳಿ, ರಾಯದುರ್ಗದವರೆಲ್ಲ ಸೇರಿ ಮಾಯಕೊಂಡವನ್ನು ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದರು. ಆಗ ಚಂದಾಸಾಹೇಬನು ಹಿರೇಮೆದಕೇರಿಯ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ನೆರವಾದನು. ಈ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರ ಗಾಯಗೊಂಡ ಹಿರೇಮೆದಕೇರಿನಾಯಕ ಮಾಯಕೊಂಡದಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದನು. ಇವನ ನಂತರ ಇವನ ಮಗನಾದ 2ನೇ ಕಸ್ತೂರಿ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕರು ದೊರೆಯಾಗಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತರಾದರು.

2ನೇ ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ಕಸ್ತೂರಿ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕರು.....

ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ 2ನೇ ಕಸ್ತೂರಿ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕರು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಸಾವಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಮಾಯಕೊಂಡವನ್ನು ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ಬಿಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ವಿಫಲರಾದರು. ಮುಂದೆ ಹದಡಿ, ಹೊನ್ನೂರು, ರಾಯದುರ್ಗದ ಕರೇಕಲ್ಲು ತಿಮ್ಮಲಾಪುರ, ಬೂದಿಹಾಳು ಕೋಟೆಯನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡರು. ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದ ದೊರೆ ಅಸ್ವಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ (ಬಹುಶಃ ವಿಷಪ್ರಾಶನವೂ ಆಗಿ) ಕ್ರಿ.ಶ. 1754ರಲ್ಲಿ ಸ್ವರ್ಗಸ್ಥನಾದರು.

ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರು.....

ರಾಜಾ ವೀರ ಕಸ್ತೂರಿ ರಂಗಪ್ಪ ನಾಯಕರ ತಾಯುವಾಯ ಅರಸನಾಗಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದವರು ಕಡೆಯ ಮದಕರಿ ನಾಯಕ. ಇವರನ್ನು ರಾಜಾ ವೀರ ಮದಕರಿ ನಾಯಕ, ಚಿಕ್ಕ ಮದಕರಿ ನಾಯಕ ಎಂತಲೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇವರು ಪಟ್ಟವೇರಿದಾಗ 12ನೇ ವರ್ಷದ ಬಾಲಕ. 2ನೇ ಕಸ್ತೂರಿ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದ ಕಾರಣ ಚಳ್ಳಕೆರೆ ಸಮೀಪದ ದೊಡ್ಡೇರಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರನ್ನು ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಆದರೆ ರಾಜಮಾತೆಯಾದಂತಹ ಓಬವ್ವನಾಗತಿ ತನ್ನ ಮಾತು ಕೇಳದಿರಬಹುದೆಂದು ಭಾವಿಸಿ, ಅನಗತ್ಯ ಅಸೂಯೆ ಹಾಗೂ ಪಿತೂರಿ ನಡೆಸಿ ಇವರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಉಪಾಯದಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿ, 12 ವರ್ಷದ ಚಿಕ್ಕ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರನ್ನು ಜಾನಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕರೆಸಿಕೊಂಡು, ಅವರ ಕೈಗೆ ಮೊಹರನ್ನು (ರಾಜಮುದ್ರೆ) ಕೊಟ್ಟು ಅವರಿಗೆ ಕೂತಪಟ್ಟ ಎಂತಲೂ, ದೊಡ್ಡ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರ ಕೈಗೆ ಕತ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಅವರನ್ನು ಕಾಳಗದ ಅಯ್ಯ ಎಂದು ಕರೆದು ತಾನು ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾದಳು.

ದೊರೆ ಇನ್ನೂ ಚಿಕ್ಕವನು ಎಂಬ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ರಾಯದಯರ್ಗದವರು ಹರಪ್ಪನಹಳ್ಳಿಯವರ ನೆರವು ಪಡೆದು ದಾಳಿ ಮಾಡಿದರಾದರೂ ಯಶಸ್ಸು ಸಿಗಲಿಲ್ಲ. ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡೆಗೆ ಮರಾಠರ ಮಾಧವರಾಯನು ಮದಕರಿ ನಾಯಕರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಕೋರಲು, ಹೈದರನಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಟ್ಟನು. ಇದರಿಂದ ಹೈದರನಿಗೆ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರ ಮೇಲೆ ದ್ವೇಷವುಂಟಾಗಿ, ಹೇಗಾದರೂ ಇವರನ್ನು ಹಣಿಯಬೇಕೆಂದು ಹೈದರ್ ಭಾರಿ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ದುರ್ಗಕ್ಕೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದನು. ಆಗ ಹೈದರನು ದುರ್ಗದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪಾಳೆಯಗಾರರೆಲ್ಲರ ಸಹಾಯ ಕೋರಿದನು.

ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ನಾಯಕನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೆಲವು ಮುಸಲ್ಮಾನ ಸರದಾರರು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಹಿಂದು ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಹೈದರನಿಗೆ ಶಾಮೀಲಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಕ್ರಿ.ಶ. 1779ರಲ್ಲಿ ದುರ್ಗ ಹೈದರನಿಗೆ ವಶವಾಯಿತು. ರಾಜಾ ವೀರ ಮದಕರಿ ನಾಯಕ ಮತ್ತು ರಾಜಾ ವೀರ ದೊಡ್ಡ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರನ್ನು ಬೇರೆಬೇರೆಯಾಗಿ ಬಂಧಿಸಿ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಸಿದರು. ಬಂಧನದಲ್ಲಿದ್ದ ತಮ್ಮ ಪರಶುರಾಮ ನಾಯಕ ಹಾಗೂ ಮಗ ಕುಮಾರ ಭರಮಪ್ಪ ನಾಯಕರು ಕಬ್ಬಾಳದುರ್ಗದ ಸೆರೆಯಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ಸಿಕ್ಕಿಬಿದ್ದರು. ಕಡೆಗೆ ಹೈದರನ ಆದೇಶದಂತೆ ಬೈರಾಪಟ್ಟಣ ಎಂಬ ಊರಿನ ಬಳಿ ಆಲದ ಮರವೊಂದಕ್ಕೆ ನೇಣು ಹಾಕಿ ಕೊಲ್ಲಲಾಯಿತು. ಇತ್ತ ಬಂಧನದಲ್ಲಿದ್ದ ದೊರೆಗೆ ವಿಷಪ್ರಾಷನವಾಗಿ ಅವರೂ ಕೂಡ ಮರಣ ಹೊಂದಿದನು.

ಶ್ರೀ ರಾಜಾ ವೀರ ದೊಡ್ಡ ಮೆದಕೇರಿ ನಾಯಕರು...

ಯುದ್ಧ ನೀತಿ ನಿಪುಣರಾಗಿದ್ದ ರಾಜಾ ವೀರ ದೊಡ್ಡ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರನ್ನು ದಿವಾನ್ ಪೂರ್ಣಯ್ಯ ಮತ್ತಿತರರ ಸಲಹೆಯಂತೆ ಹೈದರನ ಸೆರೆಯಿಂದ ಬಿಡಿಸಿ, ಒಂದು ಭಾರಿ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ದಳಪತಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಮಲೆಯಾಳದ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೋಭೆಯನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಲು ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು.

ರಾಜಾ ವೀರ ದೊಡ್ಡ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರು ಸ್ವಲ್ಪ ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಹೈದರನ ಮರಣಾನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನು ಕೆಲವರ ಚಾಡಿ ಮಾತು ಕೇಳಿ ದೊಡ್ಡ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದನು. ಈ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ತಿಳಿದ ದೊಡ್ಡ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರು ತಿರುವನಂತಪುರದ ರಾಮವರ್ಮ ಮಹಾರಾಜನಲ್ಲಿಗೆ ಹೋಗಿ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದನು.

ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನು ಮೃತನಾಗಿ ಮೈಸೂರು ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾದಾಗ ಇವನಿಗೆ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಮರಳಿಸುವಂತೆ ದಿವಾನ್ ಪೂರ್ಣಯ್ಯನಿಗೆ ಬ್ರಿಟೀಷರು ಆದೇಶಿಸಿದರು.

ದಿವಾನ್ ಪೂರ್ಣಯ್ಯ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ರಾಜವೇತನವನ್ನು ನಿಗಧಿಪಡಿಸಿ, ಕಾಲ ನೂಕುತ್ತಾ ಬಂದನು. ಕಡೆಗೆ ಅದೇ ಸ್ಥಿತಿ ಖಾಯಂ ಆಗಲು, ದೊಡ್ಡ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರು ಮೈಸೂರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಚಿತ್ರದುರ್ಗಕ್ಕೆ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ದೊಡ್ಡೇರಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಚಳ್ಳಕೆರೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದರು.

ದೊಡ್ಡ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರು ತಮ್ಮ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಗ ಕಾಟಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ಸ್ಥಾನಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಕ್ರಿ.ಶ. 1825ರಲ್ಲಿ ಚಳ್ಳಕೆರೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಕೊನೆಯುಸಿರೆಳೆದನು.

ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಸಂಸ್ಥಾನವೇನಾದರೂ ಮರಳಿ ದೊರೆತು ಅರಸೊತ್ತಿಗೆ ಮುಂದುವರೆದಿದ್ದರೆ ದುರ್ಗದ ಚರಿತೆ ಬೇರೆಯದೆ ತಿರುವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಾಗಲಿಲ್ಲ.

ರಾಜಾ ವೀರ ದೊಡ್ಡ ಮದಕರಿ ನಾಯಕರ ನೇರ ವಂಶಸ್ಥರಾದ ರಾಜಾ ಪಿ.ಆರ್.ವೀರಭದ್ರ ನಾಯಕ (1948-2017) ಅವರು ಎಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸಾಮಾನ್ಯರಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯರಾಗಿ ಜೀವನ ಸಾಗಿಸಿ ದೈವಾದೀನರಾದರು.

ಹೀಗೆ ಭಾರತಿಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಮಹತ್ವದ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ನೀಡದ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಮುಖ ಪಾಳೇಯ ಪಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಸ್ಥಾನ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ನಾಯಕದ್ದು ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಸಂಗತಿ.

ಆಕರ ಗ್ರಂಥಗಳು

1. **ಗಿರಿಜಾ ಟಿ,.** ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲಾ ದರ್ಶನಿ
2. **ಪುಟ್ಟಣ್ಣ ಕಣಗಾಲ್**. ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪಾಳೆಗಾರರು
3. **ಲಕ್ಷ್ಮಣ್ ತೆಲಗಾವಿ.** ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪಾಳೆಗಾರರ ದಾಖಲೆಗಳು
4. **ಅಮರೇಶ ಯತಗಲ್**. ಕರ್ನಾಟಕದ ಜೀವಂತ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು.
5. **ಮಾರುತಿ ಹೆಚ್**. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ನಾಯಕರ ಆಳ್ವಿಕೆ

****

ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy

A National Peer-Reviewed Research Journal

Volume : XXVI, July to December-2025

अदादिगणे अजन्तधातूनां विशेषाः

उमरलि अक्बर्, शोधच्छात्रः,

व्याकरणविभागः,

एस्. एस्. यु. एस्. कालटी, एर्नाकुलम्, केरल- 683574

Ph. 9745106217

Email: umeraliakbar786@gmail.com

उपोद्घादः

अदादिगणः धातुपाठक्रमे द्वितीयः भवति । 'अद भक्षणे' इत्यारभ्य 'ह्नुङ्उपनयने' इति धातुपर्यन्तं द्विसप्ततिः धातवः अस्मिन् गणे अन्तर्भवन्ति । तत्र विशिष्य कस्यापि विकरणस्य विधानं नास्ति इत्यतः औत्सर्गितया 'कर्तरि शप्'(३.१.६८) इत्यनेन शप् विकरणप्रत्ययः एव भवति । तस्य शपः 'आदिप्रभृतिभ्यः शपः' (२.४.७२) इत्यनेन लोपः विधीयते । यथा अद भक्षणे इति धातोः अद् अ ति इत्यवस्थायाम् 'आदिप्रभृतिभ्यः शपः' (२.४.७२) इत्यनेन शपः लोपे अद् ति- अत्ति इति । एवं सति सर्वाणि अङ्गानि शपि कृते लुप्ते च अनदन्तानि जायन्ते । यथोहि धातुपाठे चुरादिगणं विहाय कुत्रापि अदन्तः धातुः नास्ति । अतः सर्वे धातवः अनदन्ताः भवन्ति अदादिगणे ।

१.अदादिगणस्य अजन्ताः धातवः

अदादिगणस्य धातवः द्वेधा विभज्यन्ते अजन्ताः तथा हलन्ताः इति । तत्र अस्मिन् पत्रे अजन्तधातूनां रूपसिद्धिः प्रस्तूयते ।

१.१ आकारान्ताः धातवः

१. या प्रापणे २. वा गति गन्तनयोः ३. भा दीप्तौ ४. ष्णा शौचे ५. श्रा पाके ६. द्रा कुत्सायां गतौ ७. प्सा भक्षणे ८. पा रक्षणे ९. रा दाने १०. ला आदेने ११. दाप् लवने १२. ख्या प्रकथने १३. प्रा पूरणे १४. मा माने १५. दरिद्रा दुर्गता इति ।

आकारान्तस्य धातूनां प्रत्ययविशेषः

प्रत्ययविशेषेषु प्रथमं भवति 'लङः शाकटायनस्यैव' (३.४.१११) इत्यनेन आकारान्ताद् धातोः परस्य लङ् लकारस्य झेः जुस् आदेशः विकल्पेन भवति । यथा या प्रापणे इति धातुः लङि प्रथमपुरुषबहुवचने झि प्रत्यये या झि इति स्थिते, 'लङः शाकटायनस्यैव' (३.४.१११) इति प्रकृतसूत्रेण जुस् आदेशे अटागमे अया जुस् इत्यवस्थायां उसि परे 'उस्यपदान्तात्' (६.१.९६) इत्यनेन पररूपे अयुः इति एकं रूपम् ।अत्र जुसादेशस्याभावे अया झि इत्यवस्थायां 'झोऽन्तः'(७.१.३) इति अन्तादेशे अयान् इति । अतः अयान् अयुः इति रूपद्वयं सिध्यति ।

दरिद्रा धातोः विशेष्यकार्याणि

विशेष्यकार्येषु प्रथमं भवति 'जक्षित्यादयःषट्' (६.१.६) इति सूत्रम् । अनेन सूत्रेण जक्ष् इत्यादयः षट् धातवः अभ्यस्तसंज्ञकाः भवति । अभ्यस्तं उद्दिश्य यानि कार्याणि सन्ति तानि कार्याणि भवन्ति एतेषां धातूनाम् इत्यर्थः । एतेषां धातूनां अभ्यस्तसंज्ञाविधिवशात् केवलस्य धातोः द्वित्वं विना अपि अभ्यस्तसंज्ञा भवति । जक्ष भक्ष्यहसनयोः, जागृ निद्राक्षये, दरिद्रा दुर्गतौ, चकासृ दीप्तौ, शासु अनुशिष्टौ, दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः, वेवीङ् वेतिना तुल्ये एतेषां धातूनाम् अभ्यस्तसंज्ञा भवति ।

अतः तेभ्यः यथा प्रत्ययाः क्रियन्ते तथा अभ्यस्ताङ्गेभ्यः ये प्रत्ययाः ते प्रत्ययाः करणीयः । यथा अन्ति अन्तु इत्येतयोः स्थाने 'अदभ्यस्तात्' (७.१.४) इत्यनेन अत् आदेशे अति अतु अतेव शास्ति, शिष्टः, शासति इति, शासन्ति इति न भवति । एवमेव जागर्त्ति, जागृतः, जाग्रति । पुनश्च लङ् लकारे 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इत्यनेन नित्यं जुस् आदेशः भवति । अन्येषां तु 'लङः शाकटायनस्यैव' (३.४.१११) इत्यनेन विकल्पेन अभ्यस्तं यत्र अङ्गम् तत्र नित्यं जुस् भवति । अतः यथा अशासुः इति एक एव रूपं भवति ।

द्वितीयं कार्यं भवति 'इद्दरिद्रस्य' (६.४.११४) इत्यनेन दरिद्रा धातोः अङ्गस्य इकारः अन्तादेशो भवति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके इति । यथा दरिद्रा तः इत्यवस्थायाम् 'इद्दरिद्रस्य' (६.४.११४) इत्यनेन आकारस्य स्थाने ईकारादेशे दरिद्रितः इति रूपम् ।

दरिद्राधातोः अङ्गकार्याणि

* हलादौ पिति किमपि कार्यं नास्ति । यथा दरिद्रा ति दरिद्राति इति रूपम् ।

* अजादौ पिति अच्सन्धिः भवति । 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६.१.१०१) इत्यनेन सवर्णदीर्घः 'अमि पूर्वः'(६.१.१०७) इति पूर्वरूपम् । यथा दरिद्रा आनि सवर्णदीर्घे दरिद्राणि, दरिद्रा आव दरिद्राव, दरिद्रा आम दरिद्राम । अदरिद्रा अम् इत्यवस्थायाम् 'अमि पूर्वः'(६.१.१०७) इत्यनेन पूर्वरूपे अदरिद्राम् इति रूपम् ।

* हलादौ अपिति प्रत्ययेषु 'इद्दरिद्रस्य' (६.४.११४) इत्यनेन इदादेशः भवति । यथा दरिद्रितः, दरिद्रिथः, दरिद्रिवः, दरिद्रिमः, सर्वत्र इकारादेशो भवति ।

* अजातौ अपिति 'श्नाभ्यस्तयोरातः'(६.४.११२)इत्यनेन अल्लोपः । यथा दरिद्रा अति इत्यवस्थायाम् अकारलोपे दरिद्रति, दरिद्रतु, अदरिद्रुः इत्यादि रूपाणि सिध्यन्ति ।

१.२. इकारान्ताः धातवः

इकारान्ताः त्रयः धातवः सन्ति । ते १. इण् गतौ २. इङ् अध्ययने नित्यमधिपूर्वः ३. इक् स्मरणे नित्यमधिपूर्वः इति ।

इण् – धातोः विशेषः

इण धातोः विशेष्यकार्येषु प्रथमं भवति 'इणो यण्' (६.४.८१) इति सूत्रम् । अनेन सूत्रेण इण् धातोः अङ्गस्य यणादेशो भवति अचि इति । अत्र विशेषः भवति पित्सु प्रत्ययेषु गुणेन यण् बध्यते । अपित्सु प्रत्ययेषु यणा इयङ् बध्यते ।

इण् धातोः अङ्गकार्याणि

* हलादौ पिति 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (७.३.८४) इत्यनेन गुणः भवति । यथा इण् इति धातोः इ इत्यस्य 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (७.३.८४) इत्यनेन गुणे एति, एसि, एमि इत्यादीनि रूपाणि ।

* अजादौ पिति 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः'(७.३.८४) इत्यनेन गुणः,'एचोऽयवायावः'(६.१.७८) इत्यनेन अयादेशः । यथा इ आनि इत्यवस्थायां गुणे ए आनि, अयादेशे अयानि इति रूपम् । एवमेव अयाव, अयाम इति ।

* हलादौ अपिति किमपि कार्यं नास्ति । यथा इ तः इतः,इ थ इथ, इ थः इथः, इ वः इवः, इ मः इमः इत्यादीनि रूपाणि ।

* अजादौ अपिति 'इणो यण्' (६.४.८१) इत्यनेन यणादेशः । यथा इ अन्ति इति स्थिते 'इणो यण्' (६.४.८१) इत्यनेन यणादेशे यन्ति इति रूपम् ।

इङ् अध्ययने धातोः अङ्गकार्याणि

आत्मनेपदे ङित्वात् 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१.३.१२) इत्यात्मनेपदे प्रत्ययाः भवन्ति ।

* आत्मनेपदिषु हलादिः पित् प्रत्ययः नास्ति ।

* अजादौ पिति 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (७.३.८४) इत्यनेन गुणः, 'एचोऽयवायावः'(६.१.७८) इत्यनेन अयादेशः । यथा अध्ययै, अध्ययावहै, अध्ययामहै इत्यादीनि ।

* हलादौ अपिति किमपि कार्यं नास्ति । यथा अधीते, अधीषे, अधीध्वे इत्यादि रूपाणि ।

* अजादौ अपिति 'अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियुवङौ'(६.४.७७) इत्यनेन इयङ् । यथा अधीयाते, अधीयते, अधीयथे, अधीये, अधीवहे, अधीमहे इत्यादीनि रूपाणि ।

१.३ ईकारान्ताः धातवः

अस्मिन् गणे ईकारान्ताः चत्वारः धातवः सन्ति । ते १.वी गति-व्याप्ति-प्रजन-कान्ति-असन-खदनेषु, २. शीङ् स्वप्ने, ३. दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः, ४. वेवीङ् वेतिना तुल्ये इति चत्वारःधातवः । तेषु धातुषु दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः,वेवीङ् वेतिना तुल्ये इत्येतौ छान्दसौ धातुः भवति, वी शीङ् इत्येतौ तु लोके अपि उपयुज्येते ।

वी धातोः अङ्गकार्याणि

* हलादौ पिति 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः'(७.३.८४) इत्यनेन गुणः भवति । यथा वी ति इति स्थिते 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः'(७.३.८४) इत्यनेन गुणे कृते गुणे वेति इति रूपम् । एवमेव वी मि गुणे वेमि, वी तु गुणे वेतु इत्यादि रूपाणि ।

* अजादौ पिति 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (७.३.८४) इत्यनेन गुणः, 'एचोऽयवायावः'(६.१.७८) इत्यनेन अयादेशः । यथा वी आनि इति स्थिते गुणे अयादेशे च कृते वयानि इति रूपम् । एवमेव वी आव गुणे अयादेशे च वयाव, वी आम वयाम इत्यादीनि रूपाणि ।

* हलादौ अपिति किमपि कार्यं नास्ति । यथा वी तः वीतः, वी थः वीथः, वी थ वीथ, वी वः वीवः, वी मः वीमः इत्यादि रूपाणि ।

* अजादौ अपिति 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियुवङौ' (६.४.७७) इत्यनेन इयङ् । यथा वी अन्ति इति स्थिते 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियुवङौ' (६.४.७७)इत्यनेन इयङादेशे वियन्ति, अ वी अन् इत्यवस्थायाम् 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियुवङौ' (६.४.७७) इयङि अवियन् इति रूपम् ।

शीङ् धातोः विशेषकार्याणि

शीङ् स्वप्ने इति धातोः विशेष्यकार्येषु प्रथमं भवति 'शीङः सार्वधातुके गुणः' (७.४.२१) इति सूत्रम् । अनेन सूत्रेण शीङ् धातोः अङ्गस्य सार्वधातुकप्रत्यये परे गुणः भवति । क्ङिति च इत्यस्यापवादः । सर्वेषु पित्सु अपित्सु च प्रत्ययेषु परेषु गुणः भवति । यथा शी ते इति स्थिते 'शीङः सार्वधातुके गुणः' (७.४.२१) सूत्रेण गुणे कृते शेते इति । विशेष्यकार्येषु द्वितीयं भवति 'शीङो रुट्' (७.१.६) इति सूत्रम् । अनेन सूत्रेण शीङः अङ्गात् परस्य झादेशस्य अतः रुट् आगमः भवति । यथा शी अते इति स्थिते 'शीङः सार्वधातुके गुणः' (७.४.२१) इत्यनेन गुणे शे अते 'शीङो रुट्' (७.१.६) इत्यनेन अदादेषस्य रुटागमे कृते शे र् अते शेरते इति रूपम् ।

शीङ् धातोः अङ्गकार्याणि

* हलादौ पिति, अपिति च 'शीङः सार्वधातुके गुणः' (७.४.२१) इत्यनेन गुणः । यथा शी ते इति स्थिते गुणे कृते शेते इति रूपम् । एवमेव शी ध्वे इत्यवस्थायां गुणे शेध्वे, शी वहे इति स्थिते गुणे कृते शेवहे, शी महे गुणे शेमहे इत्यादि ।

* अजादौ पिति 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (७.३.८४) इत्यनेन गुणः, 'एचोऽयवायावः'(६.१.७८) इत्यनेन अयादेशश्च । यथा शी आते इति स्थिते गुणे अयादेशे च कृते शयाते इति रूपम् । एवमेव शी आथे गुणे अयादेशे च कृते शयाथे, शी ए इति स्थिते गुणे अयादेशे च कृते शये इत्यादी ।

* अदादेशे 'शीङः सार्वधातुके गुणः' (७.४.२१) इत्यनेन गुणः, 'शीङो रुट्' (७.१.६) इत्यनेन रुटागमः । यथा शी अते इति स्थिते

'शीङः सार्वधातुके गुणः' (७.४.२१) इत्यनेन गुणे अ शे अते 'शीङो रुट्' (७.१.६) रुटागमे शे र् अते शेरते इति रूपम् । एवमेव शी अत इत्यवस्थायां गुणे रुटागमेश्च कृते अशेरत, शी अताम् इत्यवस्थायां गुणे रुटागमेश्च कृते शेरताम् इति ।

दीधीङ् – वेवीङ् इत्युभयोः विशेषकार्याणि

विशेष्यकार्येषु प्रथमं भवति 'दीधीवेवीटाम्' (१.१.६) इति । अनेन सूत्रेण दीधी-वेव्योः,इटः गुणवृद्धी न स्तः इति प्रतमं सूत्रम् । द्वितीयं कार्यं भवति 'यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः' (७.४.५३) इति सूत्रम् । अनेन सूत्रेण दीधीवेव्योः अङ्गस्य लोपः भवति यकारे इवर्णे च परे । यथा दीधी ईत अत्र ईकारस्य लोपे दीध् ईत इत्यङ्गम् । एवमेव आदीधी य इति स्थिते 'यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः' (७.४.५३) इत्यनेन ईकारलोपे आदीध्य इति रूपम् ।

दीधीङ् – वेवीङ् इत्युभयोः अङ्गकार्याणि

* हलादौ पिति, अपिति च किमपि कार्यं नास्ति । यथा दीधी ते दीधीते, दीधी वहे दीधीवहे, दीधी महे दीधीमहे इत्यादि रूपाणि ।

* अजादौ पिति, अपिति 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' (६.४.८२) इत्यनेन यणादेशः । यथा दीधी आते इति स्थिते यणादेशे दीध्याते, दीधी अते अत्रापि यणादेशे दीध्यते, दीधी आथे यणादेशे दीध्याथे इत्यादि ।

* ईकारादौ प्रत्यये परे 'यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः' (७.४.५३) इत्यनेन ईकारलोपः । यथा दीधी ईत इति स्थिते ईकारलोपे दीधीत इति रूपम् । एवमेव दीधी ईरन् इति स्थिते ईकारलोपे कृते दीधीरन्, दीधीयाताम्, दीधीयाथाम् इत्यादि ।

१.४ उकारान्ताः धातवः

१. यु मिश्राणामिश्रनयोः २. णु स्तुतौ ३. टुक्षु शब्दे ४. ष्णु प्रस्रवने ५. द्यु अभिगमने ६. षु प्रसवैश्वर्ययोः ७. कु शब्दे ८. ष्टुङ् उपनयने ९. ऊर्णुञ् आच्छादने १०. रु शब्दे ११. ष्टुञ् स्तुतौ इति एकादश उकारान्ताः धातवः अस्मिन् गणे अन्तर्भवन्ति ।

उकारान्तानां विशेष्यकार्याणि

उकारान्ताः धातूनां विशेष्यकार्येषु प्रथमं भवति 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' (७.३.८९) इति सूत्रम् । अनेन सूत्रेण उकारानस्य अङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलादौ पिति सार्वधातुके इति । यथा यु मिश्राणामिश्रणयोः इति धातुः, यु ति इत्यवस्थायाम् 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' (७.३.८९) वृद्धिः कृते यौति इति रूपम् ।

उकारान्तानाम् अङ्गकार्याणि

* हलादौ पिति 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' (७.३.८९) इत्यनेन वृद्धिर्भवति । यथा यु ति इति स्थिते वृद्धिः यौति, यौमि, यौषि, अयौत् इत्यादि रूपाणि ।

* अजादौ पिति 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (७.३.८४) इत्यनेन गुणः, 'एचोऽयवायावः'(६.१.७८) इत्यनेन अवादेशश्च । यथा यु आनि इति स्थिते गुणे यवानि, यु आव – यवाव, यु आम – यवाम इत्यादि रूपाणि ।

* हलादौ अपिति किमपि कार्यं नास्ति । यथा यु तः युतः, यु थः यूथः, यु थ युथ, यु वः युवः, यु मः युमः इत्यादि रूपाणि ।

* अजादौ अपिति 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियुवङौ' (६.४.७७) इत्यनेन उवङादेशः । यथा यु अन्ति इत्यवस्थायाम् उवङादेशे युवन्ति इति रूपम् । एवमेव यु अन्तु उवङादेशे युवन्तु इति रूपम् ।

ऊर्णुञः धातोः विशेष्यकार्याणि

विशेष्यकार्येषु एकः भवति 'ऊर्णोतेर्विभाषा' (७.३.९०) इति सूत्रम् । अनेन सूत्रेण ऊर्णोतेः अङ्गस्य वृद्धिः विकल्पेन भवति, हलादौ पिति सार्वधातुके इति । यथा ऊर्णु ति इति स्थिते वृद्धौ ऊर्णौति इति रूपम्, ततभावे गुणेऊर्णोति इति च रूपम् । विशेष्यकार्येषु द्वितीयं भवति

'गुणोऽपृक्तेः' (७.३.९१) इति । अनेन सूत्रेण ऊर्णोतेः अङ्गस्य गुणः भवति अपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके इति । यथा और्णु त् इति स्थिते गुणे कृते और्णोत् इति रूपम् ।

ऊर्णुञः धातोः अङ्गकार्याणि

* हलादौ पिति सार्वधातुके 'ऊर्णोतेर्विभाषा' (७.३.९०) इत्यनेन विकल्पेन ।

* वृद्धिर्भवति तदभावेतु 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (७.३.८४) इति गुणः । यथा ऊर्णु ति वृद्धौ ऊर्णौति तदभावे गुणे ऊर्णोति इति रूपम् । एवमेव ऊर्णौषि –ऊर्णोषि, ऊर्णौमि-ऊर्णोमि इत्यादि ।

* हलादौ पिति अपृक्ते सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (७.३.८४) इत्यनेन गुणः। यथा और्णोत्, अर्णोः इत्यादि ।

* अजादौ पिति 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (७.३.८४) इत्यनेन गुणः, 'एचोऽयवायावः'(६.१.७८) इत्यनेन अवादेशश्च । यथा ऊर्णु आनि गुणे अवादेशे ऊर्णवानि, ऊर्णवाव, ऊर्णवाम इत्यादि रूपाणि ।

* हलादौ अपिति किमपि कार्यं नास्ति । यथाऊर्णु तः ऊर्णुतः, ऊर्णु थः ऊर्णुथः, ऊर्णु थ ऊर्नुथ इत्यादि ।

* अजादौ अपिति 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियुवङौ' (६.४.७७) इत्यनेन उवङादेशः । ऊर्णु अन्ति उवङादेशे ऊर्णुवन्ति इति रूपम् ।

रु – स्तु इत्युभयोः अङ्गकार्याणि

ईडागमपक्षे –

* अजादौ पिति 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (७.३.८४) इत्यनेन गुणः,'एचोऽयवायावः'(६.१.७८) इत्यनेन अवादेशश्च । यथा रु आनि गुणे अवादेशे रवाणि, रवाव, रवाम इत्यादि रूपाणि ।

* अजादौ अपिति 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियुवङौ' (६.४.७७) इत्यनेन उवङादेशः । रु ईतः इति स्थिते उवङादेशे रुवीतः, रु ईथः रुवीथः, रु वीथ रुवीथ इत्यादि रूपाणि भवन्ति ।

ईडागमाभावपक्षे–

* हलादौ पिति वृद्धिर्भवति । यथा रु ति वृद्धौ रौति, रौषि, रौमि इत्यादि रूपाणि ।

* अजादौ पिति 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (७.३.८४) इत्यनेन गुणः, 'एचोऽयवायावः'(६.१.७८) इत्यनेन अवादेशश्च । यथा रु आनि गुणे अवादेशे रवाणि, रवाव, रवाम इत्यादि ।

* हलादौ अपिति किमपि कार्यं नास्ति । यथा रु तः रुतः, रु थः रुथः, रु थ रुथ इत्यादि रूपाणि ।

* अजादौ अपिति 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियुवङौ' (६.४.७७) इत्यनेन उवङादेशः । यथा रु अन्ति उवङादेशः रुवन्ति, रु अन्तु उवङादेशः रुवन्तु ।

ऊकारान्तौ धातू

१. षूङ् प्राणिगर्भविमोचने – ङित्वात् आत्मनेपदी २. ब्रूञ व्यक्तायां वाचि ङित्वात् उभयपदी ।

षूङ् धातोः अङ्गकार्याणि

* हलादौ पिति, अपिति च किमपि कार्यं नास्ति। यथा सिञ्चते, सिञ्चसे इति ।

* अजादौ पिति, अपिति च 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियुवङौ' (६.४.७७) इत्यनेन उवङादेशः । यथा सिञ्चेते, सिञ्चन्ते,सिञ्चेथे इत्यादि रूपाणि ।

ब्रूञ् धातोः विशेष्यकार्याणि

विशेष्यकार्येषु प्रथमं भवति 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' (३.४.८४) इति सूत्रम् । अनेन सूत्रेण ब्रुवः परस्य लट् लकारस्य परस्मैपदानाम् आदितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युः, ब्रुवः च आह् आदेशः । यथा ब्रू ति इति स्थिते ति इत्यस्य स्थाने णलि अनुबन्धलोपे धातोः स्थाने आह् आदेशे आह् अ (णल्) आह इति रूपम् । ब्रवीति इत्यस्य अपरं रूपं भवति आह इति । द्वितीयं विशेष्यकार्यं भवति 'आहस्य' (८.२.३५) इति सूत्रम् । अनेन सूत्रेण आहः थकारः अन्तादेशः स्यात् झलि परे इति । यथा आह् थ इति स्थिते 'आहस्य' (८.२.३५) इत्यनेन आथ् थ 'खरि च' इत्यनेन थकारस्य स्थाने तकारे आत्थ इति रूपम् । एवमेव-

* ब्रू ति – आह् अ (णल्) – आह
* ब्रू तस् – आह् अतुस् – आहतुर् – आहतुः
* ब्रू झि – आह् उस् – आहुर् – आहुः[1]
* ब्रू सि – आह् थ (थल्)– आथ् थ – आत्थ [2]
* ब्रू थस् – आह् अथुस् – आहथुर् – आहथुः इति

ब्रू धातोरेव लट् लकारे प्रथम पञ्चप्रत्ययेषु धातोः आहादेशः प्रत्ययानां णलादयः आदेशाः विधीयन्ते सूत्रमस्ति 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' (३.४.८४) इति ।

ब्रूञ् धातोः अङ्गकार्याणि

* अजादौ पिति 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (७.३.८४) इत्यनेन गुणः,'एचोऽयवायावः'(६.१.७८) इत्यनेन अवादेशश्च । यथा ब्रू ईति गुणे अवादेशे च कृते ब्रवीति, ब्रू ईषि ब्रवीषि, ब्रू ईमि ब्रवीमि इत्यादि रूपाणि ।

* हलादौ अपिति किमपि कार्यं नास्ति । यथा ब्रू तः ब्रूतः, ब्रू थ ब्रूथ, ब्रू थः ब्रूथः इत्यादि रूपाणि ।

* अजादौ अपिति 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' (६.४.७७) इत्यनेन उवङादेशः । यथा ब्रू अन्ति उवङ् आदेशे ब्रुवन्ति, ब्रू आते ब्रुवाते, ब्रू आथे ब्रुवाथे इत्यादि रूपाणि ।

उपसंहारः

आदादिगणाः धातुपाठक्रमे द्वितीयः गणः भवति । शप् विकरणः, विशिष्य किमपि न विधीयते इत्यतः 'कर्तरि शप्' इत्यनेन शप् विधीयते । 'आदिप्रभृतिभ्यः शपः' तस्य शपः लुक् भवति । अतः अदादिगणस्य धातवः लुक्किरणाः इत्यपि उच्यन्ते । तत्र अस्मिन् पत्रे अजान्तधातूनां रूपसिद्धिः तथा विशेष्यकार्याणि च प्रदर्शितम् । तत्र अजन्तधातूनां पञ्चदश आकारान्ताः धातवः सन्ति । तेषु धातुषु दरिद्रा दुर्गता इति धातोः कश्चन विशेष्यकार्याणि भवन्ति । तथा इकारान्ताः धातुषु इण् गतौ इङ् अध्ययने इत्युभयोः कश्चन विशेषाः भवन्ति । ईकारान्ताः धातुषु वी गति प्राप्ति शीङ् स्वप्ने इत्युभयोः विशेष्यकार्याणि भवन्ति । तत्र दीधीङ् वेवीङ् इत्युभयोः चान्दसौ धातुः भवति, तत्रापि कश्चन विशेष्यकार्याणि भवन्ति । उकारान्ताः धातुषु ऊर्णुञ् आच्छादने, रुशब्दे इत्भयोः विशेष्यकार्याणि भवन्ति । ऊकारान्तधातुषु षूङ् प्राणिगर्भिविमोचने, ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि इत्युभ्योः रूपसिद्ध्यर्थं कश्चन विशेष्यकार्याणि च भवन्ति । पत्रे अस्मिन् अदादिगणः अजन्तधातूनाम् अङ्गकार्यं विशेष्यकार्याणि विस्तारेण प्रदर्शितम् ।

---

१. ब्रुवन्ति इत्यर्थः तथा वदन्ति इत्यर्थः ।

२. आहस्थ इत्यनेन हकारस्य स्थाने थकारः आथ् थ इत्यवस्थायां 'खरि च' इत्यनेन चर्त्वे आत्थ इति भवति ।

सहायकग्रन्थाः

१. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः : म.म.श्रीगुरुप्रसादशास्त्री, चौखम्भा पब्लिकेशन, वाराणसी-२०१५.

२. बृहत्धातुरूपावलिः : टि.आर् . कृष्णाचार्यः, स्रीशङ्कर अद्वैतशोधकेन्द्रम्, सृङ्गेरी, २०११.

३.पाणिनीय धातुपाठः : गोस्वामी प्रह्लाद गिरि, चौखम्ब संस्कृत सीरीज आफीस् वाराणसी,२००६.

४. वैय्याकरणसिद्धान्तकौमुदी (तृतीयोभागः) : श्री. भट्टोजीदीक्षितः (बालमोरमा-तत्वबोधिनीसहिता) सम्पादकः – श्री गोपालदत्तपाण्डे चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन,वाराणसी,१९९६.

४. धातुरूपमाला, अष्टाध्यायी सूत्रानुक्रमनिका, सिद्धान्तकौमुदी, शब्दकल्पद्रुमः (Mobile Application, Directed by Prof. M.M.Jha)

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ಆರ್ಥಿಕಅಪರಾಧಗಳ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕಕಾನೂನಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳು : ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ

Gouthama M A*
* Research scholar ,
Srinivasa Yoga Samskrit Research Centre, Mukka.
Email id-goutamabhat@gmail.com Mobile –8762393612
ORCID ID:https://orcid.org/0009-0008-7562-4578

ಅಮೂರ್ತ

ಈ ಸಂಶೋಧನಾಪ್ರಬಂಧವು ಪ್ರಾಚೀನಭಾರತೀಯ ಕಾನೂನುಸಂಹಿತೆಯಾದ ಮನುಸ್ಮೃತಿ (ಮಾನವ-ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ) ಮತ್ತು ಸಮಕಾಲೀನ ಭಾರತೀಯ ದಂಡಸಂಹಿತೆಗಳಲ್ಲಿನ ಆರ್ಥಿಕಅಪರಾಧಗಳ ನಡುವಿನ ತುಲನಾತ್ಮಕ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ತುಲನಾತ್ಮಕಕಾನೂನು-ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮತ್ತು ಪಠ್ಯವಿಶ್ಲೇಷಣಾವಿಧಾನವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು, ಈ ಅಧ್ಯಯನವು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಲಾದ ಪ್ರಮುಖ ಆರ್ಥಿಕಅಪರಾಧಗಳಾದ ಉತ್ಕೋಚ (ಲಂಚ), ಕುಸಿದ (ಅತಿಯಾದಬಡ್ಡಿ), ಮತ್ತು ಕೂಟ (ವಂಚನೆ ಮತ್ತು ಕಲಬೆರಕೆ) ಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಅವುಗಳಿಗೆ ನಿಗದಿಪಡಿಸಲಾದ ದಂಡನೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುತ್ತದೆ. ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು ಭ್ರಷ್ಟಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಆಸ್ತಿಮುಟ್ಟುಗೋಲಿನಂತಹ ಕಠಿಣಶಿಕ್ಷೆಗಳನ್ನು (ಶ್ಲೋಕ 9.231) ಮತ್ತು ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ವಂಚನೆಗಳನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ನಿಯಂತ್ರಕ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು (ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ತೂಕ ಮತ್ತು ಅಳತೆಗಳ ಆವರ್ತಕ ಪರಿಶೀಲನೆ) ವಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ನಂತರ, ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯು ಈ ಪ್ರಾಚೀನಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ಆಧುನಿಕ 'ಶ್ವೇತ-ವರ್ಣ ಅಪರಾಧಗಳ (*White-Collar Crimes*) ಚೌಕಟ್ಟಿನೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ ತಡೆಕಾಯ್ದೆ, 1988; ಹಣ ಅಕ್ರಮ ವರ್ಗಾವಣೆ ತಡೆಕಾಯ್ದೆ (*PMLA*), 2002; ಮತ್ತು ಮಾಹಿತಿತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಕಾಯ್ದೆ, 2000 ದಂತಹ ಶಾಸನಗಳು ಸೇರಿವೆ. ಈ ಅಧ್ಯಯನವು ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧದ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ (ಭೌತಿಕದಿಂದ ಅಮೂರ್ತಕ್ಕೆ, ಅಂದರೆ ಸೈಬರ್ವಂಚನೆ ಮತ್ತು ಮನಿಲಾಂಡರಿಂಗ್) ಮತ್ತು ಅಪರಾಧಿಗಳ ಗುರುತಿನಿನಲ್ಲಿ (ವೈಯಕ್ತಿಕದಿಂದ ಕಾರ್ಪೊರೇಟ್‌ಗೆ) ಗಮನಾರ್ಹ ವಿಕಸನವನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತದೆ. ಆದಾಗ್ಯೂ, ಆರ್ಥಿಕ ವಹಿವಾಟುಗಳಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯಸಮ್ಮತತೆಯನ್ನು (*fairness*) ಕಾಪಾಡುವ ಮತ್ತು ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ರಾಜ್ಯದ (*state*) ಜವಾಬ್ದಾರಿಯ ಮೂಲಭೂತತತ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಬಲವಾದ ನಿರಂತರತೆಯನ್ನು ಸಹ ಇದು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಅಂತಿಮವಾಗಿ, ಈ ಪ್ರಬಂಧವು ಅತ್ಯಂತಮಹತ್ವದ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ವಿಭಿನ್ನತೆಯನ್ನು (*jurisprudential divergence*) ಒತ್ತಿಹೇಳುತ್ತದೆ: ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ದಂಡನಾತ್ಮಕ ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವು 'ವರ್ಣ' ಆಧಾರಿತ ಧರ್ಮದ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾಗಿದ್ದರೆ, ಆಧುನಿಕಭಾರತೀಯ ಕಾನೂನುಭಾರತೀಯ ಸಂವಿಧಾನದ 14 ನೇ ವಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲಾದ 'ಕಾನೂನಿನ ಮುಂದೆ ಸಮಾನತೆ'ಯ ತತ್ತ್ವದ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಮುಖಪದಗಳು- ಮನುಸ್ಮೃತಿ, ಆರ್ಥಿಕಅಪರಾಧ, ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ, ಶ್ವೇತ-ವರ್ಣಅಪರಾಧ (White-Collar Crime), ಉತ್ಕೋಚ (ಲಂಚ), ಕುಸಿದ (Usury).

1. ಪೀಠಿಕೆ

ಮನುಸ್ಮೃತಿಯನ್ನು (ಮಾನವ-ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ) ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನಭಾರತದ ಅತ್ಯಂತಹಳೆಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಪಠ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ.[1] ಇದು ಕೇವಲ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಥವಾ ನೈತಿಕಸಂಹಿತೆಯಾಗಿರದೆ, ಪ್ರಾಚೀನಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ, ರಾಜಕೀಯ, ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ, ಕಾನೂನುಬದ್ಧ ಜೀವನವನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ಒಂದು ವಿಸ್ತೃತವಾದ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಚೌಕಟ್ಟಾಗಿದೆ. ಇದು ಕರ್ತವ್ಯಗಳು, ಹಕ್ಕುಗಳು, ಕಾನೂನುಗಳು, ನಡವಳಿಕೆ ಮತ್ತು ಸದ್ಗುಣಗಳಂತಹ *ಧರ್ಮ*ದ ವಿಷಯಗಳ ಕುರಿತು ಮನು ಮತ್ತು ಭೃಗು ನೀಡಿದ ಪ್ರವಚನವಾಗಿ ಪ್ರಸ್ತುತ ಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ ಆಧುನಿಕಕಾನೂನು ಚರ್ಚೆಗಳಲ್ಲಿ ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು ಅದರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಶ್ರೇಣೀಕರಣದ (ಜಾತಿ ಮತ್ತು ಲಿಂಗ ಆಧಾರಿತ) ನಿಯಮಗಳಿಗಾಗಿ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಟೀಕಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೂ ,ಅದರ ಆರ್ಥಿಕ ನಿಯಂತ್ರಣ ಮತ್ತು ಅಪರಾಧನ್ಯಾಯದ ತತ್ವಗಳು ಆಳವಾದ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗೆ ಅರ್ಹವಾಗಿವೆ.

' ಆರ್ಥಿಕಅಪರಾಧ' (Economic Crime) ಎಂಬ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯು ಪ್ರಾಚೀನ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನ ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ, ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಥಮಿಕವಾಗಿ *ಧರ್ಮ*ದ (ಸಮಾಜದ ನೈತಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕವ್ಯವಸ್ಥೆ) ಉಲ್ಲಂಘನೆಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇವು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಮತ್ತು ಭೌತಿಕಸ್ವರೂಪದ್ದಾಗಿದ್ದವು: ಕಳ್ಳತನ (*ಸ್ತೇಯ*), ವಂಚನೆ (*ಕೂಟ* - ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಸುಳ್ಳು ತೂಕವನ್ನು ಬಳಸುವುದು), ಲಂಚ (*ಉತ್ಕೋಚ*), ಮತ್ತು ಅತಿಯಾದ ಬಡ್ಡಿದರ (*ಕುಸೀದ*). ಈ ಅಪರಾಧಗಳು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಾಮರಸ್ಯಕ್ಕೆ ಅಡ್ಡಿಪಡಿಸುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ರಾಜನಿಂದ *ದಂಡ* (ಶಿಕ್ಷೆ) ಕ್ಕೆ ಅರ್ಹವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಇದಕ್ಕೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿ, ಆಧುನಿಕ 'ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧ'ವು ಹೆಚ್ಚುಸಂಕೀರ್ಣ, ಅಮೂರ್ತ (abstract) ಮತ್ತು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 1930 ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಸಮಾಜಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಎಡ್ವಿನ್ಸದರ್ಲ್ಯಾಂಡ್ ಅವರು ಪರಿಚಯಿಸಿದ "ಶ್ವೇತ-ವರ್ಣಅಪರಾಧ" (White-Collar Crime) ಎಂಬ ವಿಶಾಲವಾದ ವರ್ಗದ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ.[8] ಈ ಅಪರಾಧಗಳನ್ನು "ಗೌರವಾನ್ವಿತ ಮತ್ತು ಉನ್ನತಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಾನಮಾನದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ತಮ್ಮ ವೃತ್ತಿಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ" ಎಸಗುವ ಆರ್ಥಿಕಲಾಭಕ್ಕಾಗಿ ಮಾಡುವ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಅಪರಾಧಗಳೆಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಲಾಗಿದೆ.[10] ಇವುಗಳು "ಕಡಿಮೆ ಅಪಾಯ, ಅಧಿಕಲಾಭ" (Low risk, high profits) ಎಂಬ ತತ್ವದ ಮೇಲೆ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಇವುಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣತೆಯಿಂದಾಗಿ (ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಅಂತರರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಹಕಾರದ ಅಗತ್ಯ) ಇವುಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚುವುದು ಮತ್ತು ವಿಚಾರಣೆನಡೆಸುವುದು ಕಷ್ಟಕರವಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಪೊರೇಟ್ವಂಚನೆ, ಹಣಅಕ್ರಮವರ್ಗಾವಣೆ (Money Laundering), ಇನ್ಸೈಡರ್ಟ್ರೇಡಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಸೈಬರ್-ಹಣಕಾಸುವಂಚನೆಗಳು ಸೇರಿವೆ.

ಈ ಸಂಶೋಧನಾಪ್ರಬಂಧವು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಲಾದ ಆರ್ಥಿಕಅಪರಾಧಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕಭಾರತೀಯ ಕಾನೂನು ಚೌಕಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿನ ಆರ್ಥಿಕಅಪರಾಧಗಳ ಸ್ವರೂಪವು ಮೂಲಭೂತವಾಗಿ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದರೂ (ಭೌತಿಕ vs. ಅಮೂರ್ತ; ವೈಯಕ್ತಿಕ vs. ಕಾರ್ಪೊರೇಟ್), ಆರ್ಥಿಕವಹಿವಾಟುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆಯನ್ನು ಕಾಪಾಡುವ, ವಂಚನೆಯನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸುವ ಮತ್ತು ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ರಾಜ್ಯದ (ರಾಜನ) ಜವಾಬ್ದಾರಿಯ ಮೂಲಭೂತನ್ಯಾಯ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯತತ್ವಗಳಲ್ಲಿ (jurisprudential principles) ಗಮನಾರ್ಹ ನಿರಂತರತೆಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತವೆ ಎಂದು ವಾದಿಸುತ್ತದೆ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಆಡಳಿತಗಾರರು 'ಹಿಂದೂಕಾನೂನನ್ನು' ಕ್ರೋಡೀಕರಿಸಲು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದರಿಂದ, ಅದರ ಪ್ರಭಾವವು ಆಧುನಿಕ ಭಾರತೀಯ ಕಾನೂನುವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಮೇಲೂ ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆದಿದೆ.

2. ಉದ್ದೇಶಗಳು

ಈ ಸಂಶೋಧನಾಪ್ರಬಂಧದ ಪ್ರಮುಖಉದ್ದೇಶಗಳು ಈ ಕೆಳಗಿನಂತಿವೆ:

- ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ಪಠ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾದ ಮತ್ತು ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾದ ಪ್ರಮುಖ ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳನ್ನು (ಉದಾಹರಣೆಗೆ, *ಉತ್ಕೋಚ*, *ಕುಸೀದ*, *ಕೂಟ*, ಮತ್ತು ಮಾರುಕಟ್ಟೆವಂಚನೆ) ಗುರುತಿಸುವುದು, ಅವುಗಳ ಹಿಂದಿನ ತತ್ವಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಅವುಗಳಿಗೆ ಸೂಚಿಸಲಾದ ದಂಡನೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವುದು.
- ಆಧುನಿಕಭಾರತದಲ್ಲಿನ ಪ್ರಮುಖ ಆರ್ಥಿಕಅಪರಾಧಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಾಸನಬದ್ಧಚೌಕಟ್ಟುಗಳನ್ನು (ಉದಾಹರಣೆಗೆ,

ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ ತಡೆಕಾಯ್ದೆ, 1988; ಹಣಅಕ್ರಮವರ್ಗಾವಣೆತಡೆಕಾಯ್ದೆ, 2002; ಕಂಪನಿಗಳ ಕಾಯ್ದೆ, 2013; ಮತ್ತು ಮಾಹಿತಿತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಕಾಯ್ದೆ, 2000) ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ವಿವರಿಸುವುದು.

- ಪ್ರಾಚೀನಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳು ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕಶಾಸನಬದ್ಧ ಚೌಕಟ್ಟುಗಳ ನಡುವಿನ ಪರಿಕಲ್ಪನಾತ್ಮಕಹೋಲಿಕೆಗಳನ್ನು (Conceptual parallels) ಮತ್ತು ಮೂಲಭೂತ ವಿಭಿನ್ನತೆಗಳನ್ನು (fundamental divergences) ತುಲನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವುದು.
- ಆರ್ಥಿಕಅಪರಾಧಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ದಂಡನಾತ್ಮಕ ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ (punitive philosophy) ವಿಕಾಸವನ್ನು ಮೌಲ್ಯಮಾಪನ ಮಾಡುವುದು - ಅಂದರೆ, ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ *ಧರ್ಮ*-ಆಧಾರಿತ (ಮತ್ತು ವರ್ಣ-ಆಧಾರಿತ) ದಂಡನೆಯಿಂದ, ಆಧುನಿಕಭಾರತೀಯ ಸಂವಿಧಾನದ ಅಡಿಯಲ್ಲಿನ ಜಾತ್ಯತೀತ, ನಿರೋಧಕ (deterrent) ಮತ್ತು ಸುಧಾರಣಾತ್ಮಕ (reformative) ಮಾದರಿಗಳ ವರೆಗೆ.

3. ಸಾಹಿತ್ಯವಿಮರ್ಶೆ / ಸಂಬಂಧಿತ ಕೃತಿಗಳು

ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯು ಮೂರು ವಿಭಿನ್ನ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಆಧರಿಸಿದೆ: ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಧ್ಯಯನಗಳು, ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ಆರ್ಥಿಕವಿಶ್ಲೇಷಣೆ, ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರ. **ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಕಾನೂನುಗ್ರಂಥಗಳಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸುವುದು:** ಮಹಾಮಹೋಪಾಧ್ಯಾಯ ಪಾಂಡುರಂಗ ವಾಮನಕಾಣೆ (P.V. Kane) ಅವರ ಸ್ಮಾರಕಕೃತಿ, *ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ* (History of Dharmasastra), ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಕೇವಲ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪಠ್ಯಗಳಾಗಿರದೆ, *ವ್ಯವಹಾರ* (ಕಾನೂನು ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕಕಾನೂನು) ಮತ್ತು *ದಂಡ* (ಶಿಕ್ಷೆ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಮಿನಲ್ ಕಾನೂನು) ಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣವಾದ ಕಾನೂನು ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಗ್ರಂಥಗಳಾಗಿವೆ ಎಂದು ದೃಢವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದೆ. ಈ ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಾಚೀನಭಾರತೀಯ ಕಾನೂನಿನ ಮೂಲಭೂತತತ್ವಗಳನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಆಧಾರವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು *ವ್ಯವಹಾರದ* (ವಿವಾದಗಳು) 18 ಶೀರ್ಷಿಕೆಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ, ಇದರಲ್ಲಿ ಸಾಲವಸೂಲಿ (ṛṇādāna), ಠೇವಣಿಗಳು, ಮತ್ತು ಒಪ್ಪಂದದ ಉಲ್ಲಂಘನೆಗಳಂತಹ ಅನೇಕ ಆರ್ಥಿಕವಿಷಯಗಳು ಸೇರಿವೆ.

ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ಆಯಾಮಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ:

ಇತ್ತೀಚಿನ ಕೆಲವು ವಿದ್ವತ್ಪೂರ್ಣ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗಳು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆರ್ಥಿಕನಿಯಮಗಳ ಮೇಲೆ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಫೆಲಬೋರ್ಸ್ (2022) ಅವರ "ಎಕನಾಮಿಕ್ಸ್ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ಲಾ: ದಿಲಾಸ್ ಆಫ್ಮನುಆನ್ಕಾಂಟ್ರಾಕ್ಟ್ಸ್" ಎಂಬ ಪ್ರಬಂಧವು, ಮನುಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿನ ಒಪ್ಪಂದದ ಕಾನೂನುಗಳು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾಗಿ "ದಕ್ಷ" (efficient) ವಾಗಿವೆ ಎಂದು ವಾದಿಸುತ್ತದೆ. ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ, ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಅಮಾನ್ಯಗೊಳಿಸುವ ಕಾರಣಗಳು (ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಬಲವಂತ, ವಂಚನೆ, ಅಥವಾ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದ ಕೊರತೆ - ಮದ್ಯಪಾನ ಮಾಡಿದವರು, ಅಪ್ರಾಪ್ತರು) ಆಧುನಿಕ ಒಪ್ಪಂದ ಕಾನೂನಿನ 'ರಚನಾತ್ಮಕ ರಕ್ಷಣೆ'ಗಳನ್ನು (formation defenses) ನಿಕಟವಾಗಿ ಹೋಲುತ್ತವೆ ಎಂದು ಅದು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಇತರ ಅಧ್ಯಯನಗಳು *ಕುಸಿದ* (ಬಡ್ಡಿ) ಮತ್ತು ಆಸ್ತಿಹಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಆರ್ಥಿಕ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿವೆ, ಇದು ಪ್ರಾಚೀನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿಯೂ ಸಹ ಸಂಕೀರ್ಣ ಆರ್ಥಿಕ ವಹಿವಾಟುಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದವು ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಆಧುನಿಕ ಶ್ವೇತ-ವರ್ಣ ಅಪರಾಧಗಳು:

ಎಡ್ವಿನ್ಸದರ್ಲ್ಯಾಂಡ್ ಅವರಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ 'ಶ್ವೇತ-ವರ್ಣಅಪರಾಧ'ದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯು ಭಾರತೀಯ ಕಾನೂನು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೊಳಗಾಗಿದೆ. ಈ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಆಧುನಿಕ ಅಪರಾಧಗಳನ್ನು (ಉದಾ., ಕಾರ್ಪೊರೇಟ್ವಂಚನೆ, ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ, ಮನಿಲಾಂಡರಿಂಗ್, ತೆರಿಗೆವಂಚನೆ, ಮತ್ತು ಸೈಬರ್ಅಪರಾಧ) ನಿಖರವಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಅಪರಾಧಗಳನ್ನು ನಿಭಾಯಿಸಲು ಭಾರತವು ರೂಪಿಸಿರುವ ಸಂಕೀರ್ಣ ಶಾಸನಗಳ (ಉದಾ., PMLA, ಕಂಪನಿಗಳ ಕಾಯ್ದೆ, ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ ತಡೆಕಾಯ್ದೆ) ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯು ಈ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ಭಾಗವಾಗಿದೆ.

ಸಂಶೋಧನಾ ಅಂತರ (Research Gap):

ಲಭ್ಯವಿರುವ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯನ್ನು ಆಧುನಿಕ ಕಾನೂನಿನೊಂದಿಗೆ ಸಾಮಾಜಿಕ (ಜಾತಿ ಅಥವಾ ಲಿಂಗತಾರತಮ್ಯ) ಅಥವಾ ಸಾಮಾನ್ಯತಾತ್ತ್ವಿಕ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ[5] ಹೋಲಿಸುತ್ತದೆ. ಆದಾಗ್ಯೂ, ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ *ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧ* ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು (ಉದಾ., *ಉತ್ಕೋಚ, ಕುಸೀದ*) ಆಧುನಿಕ ಭಾರತೀಯ *ಆರ್ಥಿಕಶಾಸನಗಳ* (ಉದಾ., PMLA,

IT ಕಾಯ್ದೆ) ಜೊತೆ ನೇರವಾಗಿ, ತತ್ವ-ಮೂಲಕ-ತತ್ವ (principle-by-principle) ತುಲನಾತ್ಮಕ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ನಡೆಸುವಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಂತರವಿದೆ. ಈ ಪ್ರಬಂಧವು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ಆರ್ಥಿಕ ನಿಯಂತ್ರಣದ ಸಂಹಿತೆಯಾಗಿ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಶ್ವೇತ-ವರ್ಣ ಅಪರಾಧ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ವಿಕಸಿತ ಆರ್ಥಿಕನಿಯಂತ್ರಣದ ಸಾಧನಗಳಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಿ, ಈ ಅಂತರವನ್ನು ತುಂಬಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತದೆ.

4. ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು ಮತ್ತು ವಿಧಾನಗಳು :

ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯು ಪ್ರಾಥಮಿಕವಾಗಿ ಗುಣಾತ್ಮಕ (Qualitative), ವಿವರಣಾತ್ಮಕ (Descriptive) ಮತ್ತು **ತುಲನಾತ್ಮಕ ಕಾನೂನು-ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿಧಾನವನ್ನು** (Comparative Legal-Historical Methodology) ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಈ ವಿಧಾನವು ಎರಡು ವಿಭಿನ್ನಕಾಲಘಟ್ಟಗಳ ಕಾನೂನು ಪಠ್ಯಗಳಲ್ಲಿನ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಕೇವಲ ಪಟ್ಟಿಮಾಡುವುದಲ್ಲದೆ, ಆ ನಿಯಮಗಳ ಹಿಂದಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ವಿಕಾಸವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತದೆ.

ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಮೂಲಗಳು (Primary Sources):

ಈ ಅಧ್ಯಯನದ ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಥಮಿಕ ಆಧಾರವೆಂದರೆ ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಠ್ಯ. ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ, 18 ನೇ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚೆಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಮತ್ತು "ಪ್ರಮಾಣಿತ" ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾದ "ಕುಲ್ಲೂಕಭಟ್ಟನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದೊಂದಿಗಿನ ಕಲ್ಕತ್ತಾ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ"ಯನ್ನು (Kolkata manuscript with Kulluka Bhatta commentary) ಆಧಾರವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. 1 ಆರ್ಥಿಕಅಪರಾಧಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಶ್ಲೋಕಗಳ (ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಅಧ್ಯಾಯ 8 ಮತ್ತು 9) ಆಳವಾದ ಪಠ್ಯವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗಾಗಿ (Textual Analysis), ಗಂಗಾನಾಥ ಝಾ ಅವರ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಅನುವಾದ ಮತ್ತು ಮೇಧಾತಿಥಿಯ (Medhātithi) ಐತಿಹಾಸಿಕ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು (ಭಾಷ್ಯ) ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅವಲಂಬಿಸಲಾಗಿದೆ.

ದ್ವಿತೀಯಕ ಮೂಲಗಳು (Secondary Sources) :

ಆಧುನಿಕ ಆರ್ಥಿಕಅಪರಾಧಗಳ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲು, ಈ ಕೆಳಗಿನ ಪ್ರಮುಖ ಭಾರತೀಯ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಕಾನೂನುಬದ್ಧವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ಮತ್ತು ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ವಿಮರ್ಶೆಗಳನ್ನು ದ್ವಿತೀಯಕ ಮೂಲಗಳಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ:

1. **ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ ತಡೆಕಾಯ್ದೆ (Prevention of Corruption Act), 1988**
2. **ಹಣ ಅಕ್ರಮ ವರ್ಗಾವಣೆ ತಡೆಕಾಯ್ದೆ (Prevention of Money Laundering Act - PMLA), 2002**
3. **ಕಂಪನಿಗಳ ಕಾಯ್ದೆ (Companies Act), 2013** (ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾರ್ಪೋರೇಟ್ವಂಚನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನಿಬಂಧನೆಗಳು)
4. **ಮಾಹಿತಿತಂತ್ರಜ್ಞಾನಕಾಯ್ದೆ (Information Technology Act), 2000** (ಸೈಬರ್-ಹಣಕಾಸುವಂಚನೆಗಳಿಗಾಗಿ)
5. ಸಂಬಂಧಿತ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಲೇಖನಗಳು, ಕಾನೂನು ಜರ್ನಲ್‌ಗಳು ಮತ್ತು ಪಿ.ವಿ. ಕಾಣೆ ಅವರಂತಹ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಐತಿಹಾಸಿಕ-ಕಾನೂನು ಕೃತಿಗಳು.

ವಿಶ್ಲೇಷಣಾತ್ಮಕ ಚೌಕಟ್ಟು :

ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯು ಎರಡು ಕಾನೂನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳ ನಡುವೆ ನೇರಸಮಾನಾಂತರಗಳನ್ನು (direct parallels) ಹುಡುಕುವುದರ ಜೊತೆಗೆ, ಪ್ರಮುಖ ಪರಿಕಲ್ಪನಾತ್ಮಕ ವಿಕಸನಗಳನ್ನು (conceptual evolutions) ಮತ್ತು ಮೂಲಭೂತ ವಿಭಿನ್ನತೆಗಳನ್ನು (divergences) ಗುರುತಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಧರ್ಮ (ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾನೂನಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ-ನೈತಿಕಗುರಿ) ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕಸ್ಥಿರತೆ ಹಾಗೂ ಸಂವಿಧಾನಿಕ ಸಮಾನತೆ (ಆಧುನಿಕಕಾನೂನಿನ ಜಾತ್ಯತೀತ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕಗುರಿಗಳು) ನಡುವಿನ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನೂ ಸಹ ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತದೆ.

5. ಫಲಿತಾಂಶಗಳು ಮತ್ತು ಚರ್ಚೆ :

ಈ ವಿಭಾಗವು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿನ ಪ್ರಮುಖ ಆರ್ಥಿಕಅಪರಾಧಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಅವುಗಳನ್ನು ಆಧುನಿಕ ಭಾರತೀಯ ಕಾನೂನು ಚೌಕಟ್ಟುಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸುತ್ತದೆ.

5.1 ಮನುಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣ :

ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು ಆರ್ಥಿಕಅಪರಾಧಗಳನ್ನು ಸಾಮಾಜಿಕವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ (social order) ಮತ್ತು *ಧರ್ಮಕ್ಕೆ* ಅಪಾಯಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ರಾಜನಿಂದ ದಂಡನಾರ್ಹ ಅಪರಾಧಗಳೆಂದು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

A. ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯಾಂಗ ದುರ್ನಡತೆ (Corruption & Judicial Misconduct):

ಉತ್ಕೋಚ (Utkocha)

ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯಾಂಗ ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರದ ಬಗ್ಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಕಠಿಣನಿಲುವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 'ಲಂಚ' ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಈ ಅಪರಾಧವನ್ನು *ಉತ್ಕೋಚ* ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.

- **ಶ್ಲೋಕ 9. 231:** ಈ ಶ್ಲೋಕವು ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರಕ್ಕೆ ಅತ್ಯಂತ ಕಠಿಣಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸುತ್ತದೆ. "ವ್ಯಾಜ್ಯಗಾರರ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು (ಕಾನೂನುಪ್ರಕರಣಗಳನ್ನು) ನಿರ್ವಹಿಸಲು ನಿಯುಕ್ತರಾದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು (ಅಥವಾ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರು), *ಧನೌಷ್ಮಣಾ* (ಧನದ ಉಷ್ಣತೆಯಿಂದ, ಅಂದರೆ ಲಂಚದ ಆಸೆಯಿಂದ) ಆ ವ್ಯವಹಾರಗಳಿಗೆ ಅಡ್ಡಿಪಡಿಸಿದರೆ, ರಾಜನು ಅವರನ್ನು *ನಿಃಸ್ವಾನ್* (ನಿರ್ಗತಿಕರು ಅಥವಾ ಬಡವರು) ಆಗುವಂತೆ ಮಾಡಬೇಕು". ಮೇಧಾತಿಥಿಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವು ಇದನ್ನು "ಸಂಪೂರ್ಣಆಸ್ತಿಯನ್ನು ಮುಟ್ಟುಗೋಲು ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳುವುದು" (confiscation of the entire property) ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ.
- **ಶ್ಲೋಕ 9. 234:** ಈ ಶ್ಲೋಕವು ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ (ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕ) ಮತ್ತು ಅಜ್ಞಾನ (ಸಾಮರ್ಥ್ಯದ ಕೊರತೆ) ನಡುವೆ ಅತ್ಯಂತ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಮತ್ತು ಮಹತ್ವದ ಕಾನೂನುವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. "ಸಚಿವರು ಅಥವಾ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರು (ಪ್ರಾಡ್ವಿವಾಕ) ಒಂದು ಪ್ರಕರಣವನ್ನು ಅನ್ಯಾಯವಾಗಿ (ಅಜ್ಞಾನದಿಂದ ಅಥವಾ ಇತರ ಕಾರಣಗಳಿಂದ) ನಿರ್ಧರಿಸಿದರೆ, ರಾಜನು ಆ ಪ್ರಕರಣವನ್ನು ಸ್ವತಃ ಪರಿಷ್ಕರಿಸಬೇಕು ಮತ್ತು ಅವರಿಗೆ ಒಂದು ಸಾವಿರ (ಪಣ) ದಂಡ ವಿಧಿಸಬೇಕು".

ಈ ಎರಡು ಶ್ಲೋಕಗಳ (9.231 ಮತ್ತು 9.234) ಹೋಲಿಕೆಯು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಆಳವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಉದ್ದೇಶ ಪೂರ್ವಕ ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರವನ್ನು (*ಉತ್ಕೋಚ*, 9.231) ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಮೇಲಿನ ದಾಳಿ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಗರಿಷ್ಠ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು (ಆಸ್ತಿಮುಟ್ಟುಗೋಲು) ವಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ, ಅಜ್ಞಾನ ಅಥವಾ ನಿರ್ಲಕ್ಷ್ಯದಿಂದಾದ ತಪ್ಪುತೀರ್ಪನ್ನು (9.234) ಕಡಿಮೆ ಗಂಭೀರ ಅಪರಾಧವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಕೇವಲ ಆರ್ಥಿಕ ದಂಡವನ್ನು ವಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಆಧುನಿಕ ಕ್ರಿಮಿನಲ್ಕಾನೂನಿನಲ್ಲಿ *mens rea* (ಅಪರಾಧಿಕ ಉದ್ದೇಶ) ದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಗೆ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿದೆ.

B. ವಂಚನೆ ಮತ್ತು ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ದುರುಪಯೋಗ (Fraud & Market Malpractice): ಕೂಟ (Kuta) ಮತ್ತು ಸ್ತೇಯ (Steya)

ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು ಮುಕ್ತಮಾರುಕಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿನ ವಂಚನೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟು ನಿಟ್ಟಾಗಿ ನಿಯಂತ್ರಿಸಲು ರಾಜನಿಗೆ ಆದೇಶಿಸುತ್ತದೆ.

- **ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ನಿಯಂತ್ರಣ (False Weights):**

  ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು "ಪ್ರಕಟ ದರೋಡೆಕೋರರ" (open robbers) ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ "ಸುಳ್ಳು ತೂಕ ಮತ್ತು ಅಳತೆಗಳನ್ನು" (forged measures and weights) ಬಳಸುವ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುತ್ತದೆ. [5] ರಾಜನ ಪ್ರಮುಖ ಕರ್ತವ್ಯವೆಂದರೆ "ಎಲ್ಲಾ ತೂಕ ಮತ್ತು ಅಳತೆಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಗುರುತು ಮಾಡಿಸಬೇಕು (ಮುದ್ರೆಯೊತ್ತಬೇಕು) ಮತ್ತು ಪ್ರತಿ ಆರುತಿಂಗಳಿಗೊಮ್ಮೆ ಅವುಗಳನ್ನು ಮರು-ಪರಿಶೀಲಿಸಬೇಕು". ಇದು ಪ್ರಾಚೀನಭಾರತದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ-ಚಾಲಿತಗುಣಮಟ್ಟನಿಯಂತ್ರಣ (quality control) ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಸಾಬೀತುಪಡಿಸುತ್ತದೆ.
- **ಕಲಬೆರಕೆ (Adulteration) :**

  ಪ್ರಾಚೀನಗ್ರಾಹಕಸಂರಕ್ಷಣೆಯ (consumer protection) ಒಂದು ಸ್ಪಷ್ಟ ಉದಾಹರಣೆಯಲ್ಲಿ, ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು, "ಒಂದು ವಸ್ತುವನ್ನು ಇನ್ನೊಂದರೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಸಿ (ಶುದ್ಧವೆಂದು) ಮಾರಬಾರದು, ಅಥವಾ ಕೆಟ್ಟವಸ್ತುವನ್ನು (ಒಳ್ಳೆಯದೆಂದು) ಮಾರಬಾರದು, ಅಥವಾ ಕಡಿಮೆಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ (ತೂಕದಲ್ಲಿ) ಮಾರಬಾರದು" ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನಿಷೇಧಿಸುತ್ತದೆ. ಕಲಬೆರಕೆ ಮತ್ತು ಹಾನಿಗೊಳಗಾದ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಮಾರಾಟ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ದಂಡಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

- **ಒಪ್ಪಂದದ ವಂಚನೆ (Contractual Fraud) :**
  ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು ಮಾನ್ಯವಾದ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ "ಸ್ವತಂತ್ರ ಒಪ್ಪಿಗೆ" (free consent) ಯ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತದೆ. ಮದ್ಯಪಾನಮಾಡಿದವರು, ಹುಚ್ಚರು, ತೀವ್ರವಾಗಿ ಅಸ್ವಸ್ಥರು, ಅಪ್ರಾಪ್ತರು, ಅಥವಾ "ಅನಧಿಕೃತಪಕ್ಷಗಳು" ಮಾಡಿದ ಒಪ್ಪಂದಗಳು ಅಮಾನ್ಯ (*invalid*) ಎಂದು ಅದು ಘೋಷಿಸುತ್ತದೆ.[7] ಅಲ್ಲದೆ, ಬಲವಂತದಿಂದ (*force*) ಅಥವಾ ವಂಚನೆಯಿಂದ (*fraud / coercion*) ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದಗಳನ್ನು ಮನುವು ಅಮಾನ್ಯವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ಆಧುನಿಕಭಾರತೀಯ ಒಪ್ಪಂದಕಾಯ್ದೆ, 1872 ರ (Indian Contract Act) ಪ್ರಮುಖತತ್ವಗಳಿಗೆ ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾಗಿ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿದೆ.

C. ಹಣಕಾಸಿನ ಅಪರಾಧಗಳು (Financial Crimes) : ಕುಸೀದ (Kusida - Usury)

ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು ಬಡ್ಡಿಯನ್ನು (Interest) ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಿಷೇಧಿಸುವುದಿಲ್ಲ, ಬದಲಾಗಿ ಅದನ್ನು ವೈಶ್ಯರ "ಸಂಪತ್ತುಗಳಿಸುವ ಸ್ವೀಕಾರಾರ್ಹಮಾರ್ಗ" ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತದೆ. ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ *ಕುಸೀದ* (Kusīda) ಎಂಬ ಪದವು "ಬಡ್ಡಿಗಾಗಿ ಹಣವನ್ನು ಸಾಲಕೊಡುವುದು" ಅಥವಾ "ಬಡ್ಡಿಯ ವೃತ್ತಿ" ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

- **ಬಡ್ಡಿಯ ನಿಯಂತ್ರಣ :**
  ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು ಬಡ್ಡಿಯನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸದೆ, ಅದನ್ನು *ನಿಯಂತ್ರಿಸುತ್ತದೆ.* ಅದು "ಕಾನೂನು ಬದ್ಧದರವನ್ನು ಮೀರಿದ" ಬಡ್ಡಿಯನ್ನು (ಅಂದರೆ *ಕುಸೀದ* ಅಥವಾ ಅತಿಯಾದ ಬಡ್ಡಿ) ಕಾನೂನು ಬಾಹಿರ ಎಂದು ಘೋಷಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಅದನ್ನು ವಸೂಲಿ ಮಾಡಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ.
- **ಗರಿಷ್ಠ ಬಡ್ಡಿಮಿತಿ :**
  ಇದು ಗರಿಷ್ಠಬಡ್ಡಿದರಗಳ ಮೇಲೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಮಿತಿಯನ್ನು ನಿಗದಿಪಡಿಸುತ್ತದೆ: ಹಣಕಾಸಿನ ವಹಿವಾಟುಗಳಲ್ಲಿ, ಬಡ್ಡಿಯು (ಒಂದು ಬಾರಿಗೆ ಪಾವತಿಸಿದರೆ) ಮೂಲಧನದ ದ್ವಿಗುಣವನ್ನು (double) ಮೀರಬಾರದು. ಧಾನ್ಯ, ಹಣ್ಣು, ಉಣ್ಣೆ, ಅಥವಾ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೇಲಿನ ಸಾಲಗಳಲ್ಲಿ, ಬಡ್ಡಿಯು ಮೂಲಮೊತ್ತದ ಐದು ಪಟ್ಟು (five times) ಮೀರಬಾರದು.
- ಇದು ರಾಜ್ಯ-ಚಾಲಿತ ಆರ್ಥಿಕನಿಯಂತ್ರಣ ಮತ್ತು ದುರ್ಬಲ ಸಾಲಗಾರರ ರಕ್ಷಣೆಯ (debtor protection) ಒಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಪ್ರಾಚೀನರೂಪವಾಗಿದೆ. ಇದು ಆಧುನಿಕರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿನ ಸಾಲಗಾರರ ಕಾಯ್ದೆಗಳ (Money-Lenders Act) ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ.

5.2 ಆಧುನಿಕ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳ ಚೌಕಟ್ಟು

ಆಧುನಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ, ಜಾಗತೀಕರಣ ಮತ್ತು ಸಂಕೀರ್ಣ ಹಣಕಾಸು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಅಮೂರ್ತ, ಅನಾಮಧೇಯ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿವೆ.

A. ಶ್ವೇತ-ವರ್ಣಅಪರಾಧಗಳು ಮತ್ತು ಕಾರ್ಪೋರೇಟ್ವಂಚನೆ (White-Collar Crimes & Corporate Fraud)

ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಪೋರೇಟ್ಲೆಕ್ಕ ಪತ್ರವಂಚನೆ (ಉದಾ. ಸತ್ಯಂ ಹಗರಣ), ಸೆಕ್ಯುರಿಟೀಸ್ವಂಚನೆ (ಉದಾ. ಹರ್ಷದ್ಮೆಹ್ತಾಹಗರಣ), ಮತ್ತು ಇನ್ಸೈಡರ್ಟ್ರೇಡಿಂಗ್ಸೇರಿವೆ.

- **ಶಾಸನಗಳು:** ಕಂಪನಿಗಳಕಾಯ್ದೆ, 2013, ಕಾರ್ಪೋರೇಟ್ವಂಚನೆಗಳಿಗೆ ಕಠಿಣದಂಡಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಸೀರಿಯಸ್ಫ್ರಾಡ್ ಇನ್ವೆಸ್ಟಿಗೇಷನ್ ಆಫೀಸ್ (SFIO) ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಸೆಕ್ಯುರಿಟೀಸ್ಮತ್ತು ಎಕ್ಸ್ ಚೇಂಜ್ಬೋರ್ಡ್ಆಫ್ಇಂಡಿಯಾ (SEBI) ನಿಯಮಗಳು ಇನ್ಸೈಡರ್ಟ್ರೇಡಿಂಗ್ಮತ್ತು ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ಕುಶಲತೆಯನ್ನು (market manipulation) ನಿಯಂತ್ರಿಸುತ್ತವೆ.
- **ವಿಕಸನ (ವೈಯಕ್ತಿಕ vs. ಕಾರ್ಪೋರೇಟ್) :**
  ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ಕಾನೂನು*ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ* (ಅಧಿಕಾರಿ, ವ್ಯಾಪಾರಿ) ಮೇಲೆ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿದ್ದರೆ ಆಧುನಿಕ ಕಾನೂನು*ಕಾರ್ಪೋರೇಟ್ಕ್ರಿಮಿನಲ್ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ* (Corporate Criminal Liability) ಎಂಬ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ವಿಕಸನಗೊಳಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ, ಕಂಪನಿಯನ್ನೇ (ಕಾನೂನುಬದ್ಧವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿ) ಅಪರಾಧಿ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ,

ದಂಡವಿಧಿಸಬಹುದು. ಈ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ.

B. ಹಣ ಅಕ್ರಮವರ್ಗಾವಣೆ (Money Laundering)

- **ಶಾಸನ :** ಹಣ ಅಕ್ರಮವರ್ಗಾವಣೆ ತಡೆಕಾಯ್ದೆ (Prevention of Money Laundering Act - PMLA), 2002.
- **ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ :** PMLA ಯ ಸೆಕ್ಷನ್ 3 ರ ಪ್ರಕಾರ, ಇದು "ಅಪರಾಧದ ಮೂಲಕ ಗಳಿಸಿದ ಆದಾಯವನ್ನು" (proceeds of crime) ನೇರವಾಗಿ ಅಥವಾ ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಮರೆಮಾಚುವ, ಹೊಂದುವ, ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಅಥವಾ "ಕಳಂಕರಹಿತ ಆಸ್ತಿ" (untainted property) ಎಂದು ಬಿಂಬಿಸುವ ಯಾವುದೇ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಾಗಿದೆ. ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು *ಹಣಅಕ್ರಮವರ್ಗಾವಣೆ* ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.
- **ವಿಕಸನ (Meta-Crime) :** ಇದು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ನೇರಸಮಾನಾಂತರವಿಲ್ಲದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಆಧುನಿಕ "ಮೆಟಾ-ಅಪರಾಧ" (meta-crime) ಆಗಿದೆ. ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಅಪರಾಧದ 'ಗಳಿಕೆ' (acquisition) (ಉದಾ. *ಉತ್ಕೋಚ* ಅಥವಾ ಲಂಚ) ಮೇಲೆ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿದರೆ, PMLA ಅಪರಾಧದ ಹಣದ 'ಶುದ್ಧೀಕರಣ' (laundering) ಅಥವಾ 'ಮರೆಮಾಚುವಿಕೆ' (concealment) ಮೇಲೆ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಒಂದು 'ದ್ವಿತೀಯ-ಹಂತದ ಅಪರಾಧ' (second-order crime) ಆಗಿದ್ದು, ಇದು ಆಧುನಿಕ ಜಾಗತಿಕ, ಡಿಜಿಟಲ್ಬ್ಯಾಂಕಿಂಗ್ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಸಂಕೀರ್ಣತೆಯ ನೇರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿದೆ.

C. ಸೈಬರ್-ಹಣಕಾಸು ವಂಚನೆ (Cyber-Financial Fraud)

- **ಶಾಸನ :** ಮಾಹಿತಿತಂತ್ರಜ್ಞಾನಕಾಯ್ದೆ (Information Technology Act), 2000.
- **ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ :** ಇದು ಇಂಟರ್ನೆಟ್, ಕಂಪ್ಯೂಟರ್‌ಗಳು ಅಥವಾ ಡಿಜಿಟಲ್ಸಾಧನಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಎಸಗುವ ಆರ್ಥಿಕವಂಚನೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಫಿಶಿಂಗ್ (phishing) (ಸೂಕ್ಷ್ಮಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಕದಿಯಲು ನಕಲಿ ಇಮೇಲ್‌ಗಳು ಅಥವಾ ವೆಬ್‌ಸೈಟ್‌ಗಳನ್ನು ಬಳಸುವುದು), ಗುರುತಿನ ಕಳ್ಳತನ (identity theft), ಮತ್ತು ಮಾಲ್ ವೇರ್ದಾಳಿಗಳು. ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ *ಸೈಬರ್ವಂಚನೆ* ಅಥವಾ *ಸೈಬರ್ಅಪರಾಧ* ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.
- **ವಿಕಸನ (ವಿಧಾನದಲ್ಲಿವಿಕಸನ) :** ಇದು ಅಪರಾಧದ *ವಿಧಾನ*ದಲ್ಲಿನ (methodology) ವಿಕಾಸವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ 'ಪ್ರಕಟ ದರೋಡೆಕೋರ' (open robber) ಸುಳ್ಳುತೂಕವನ್ನು *ಭೌತಿಕವಾಗಿ* ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದನು. ಆಧುನಿಕ 'ಸೈಬರ್ವಂಚಕ'ನು ನಕಲಿ ವೆಬ್‌ಸೈಟ್ ಅಥವಾ ಇಮೇಲ್ (phishing) ಮೂಲಕ *ಡಿಜಿಟಲ್* ಆಗಿ ವಂಚಿಸುತ್ತಾನೆ. ವಂಚನೆಯ *ಉದ್ದೇಶ* (ಆರ್ಥಿಕಲಾಭ) ಒಂದೇ ಆಗಿದ್ದರೂ, *ವಿಧಾನ*ವು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅಮೂರ್ತ, ಅನಾಮಧೇಯ, ಗಡಿಯಾಚೆಗಿನ ಮತ್ತು ತಾಂತ್ರಿಕವಾಗಿದೆ.

D. ತೆರಿಗೆ ವಂಚನೆ (Tax Evasion)

ಆಧುನಿಕ ಕಾನೂನು *ತೆರಿಗೆವಂಚನೆ* (Tax Evasion) ಮತ್ತು *ತೆರಿಗೆ ತಪ್ಪಿಸುವಿಕೆ* (Tax Avoidance) ನಡುವೆ ಒಂದು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಆದರೆ ನಿರ್ಣಾಯಕವಾದ ಕಾನೂನುವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತದೆ.

- **ತೆರಿಗೆ ವಂಚನೆ (Evasion) :**
  ಇದು ಆದಾಯವನ್ನು ಮರೆಮಾಚುವುದು, ಸುಳ್ಳುದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುವುದು ಅಥವಾ ಕಡಲಾಚೆಯ ಖಾತೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ಮರೆಮಾಚುವಂತಹ *ಕಾನೂನುಬಾಹಿರ* (illegal) ಕೃತ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇದು ದಂಡನಾರ್ಹ ಅಪರಾಧವಾಗಿದೆ.
- **ತೆರಿಗೆ ತಪ್ಪಿಸುವಿಕೆ (Avoidance) :**
  ಇದು ಕಾನೂನಿನ *ಲೋಪದೋಷಗಳನ್ನು* (loopholes) ಅಥವಾ ನಿಬಂಧನೆಗಳನ್ನು (ಉದಾ. ತೆರಿಗೆ-ಉಳಿತಾಯ ಸಾಧನಗಳಲ್ಲಿ ಹೂಡಿಕೆ ಮಾಡುವುದು) ಬಳಸಿಕೊಂಡು ತೆರಿಗೆಹೊರೆಯನ್ನು *ಕಾನೂನುಬದ್ಧವಾಗಿ* (legally) ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಾಗಿದೆ.
- ಈ ಮಟ್ಟದ ಸಂಕೀರ್ಣತೆಯು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿನ "ರಾಜನಪಾಲು" (King's share) ಎಂಬ ಸರಳ ತೆರಿಗೆ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯಲ್ಲಿ ಇರಲಿಲ್ಲ, ಅಲ್ಲಿ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸುವುದು ರಾಜನ ವಿರುದ್ಧದ ನೇರ ಉಲ್ಲಂಘನೆಯಾಗಿತ್ತು.

5.3 ತುಲನಾತ್ಮಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ : ನಿರಂತರತೆ ಮತ್ತು ವಿಕಸನ

ಈ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯು ಪ್ರಾಚೀನ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳ ನಡುವಿನ ಹೋಲಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಮೂಲಭೂತ ಭಿನ್ನತೆಗಳನ್ನು ಕ್ರೋಢೀಕರಿಸುತ್ತದೆ.

A. ನಿರಂತರತೆ (Continuity)

1. **ರಾಜ್ಯದ ನಿಯಂತ್ರಕ ಪಾತ್ರ :**
   ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ (ತೂಕಪರಿಶೀಲನೆ, ಬೆಲೆನಿಗದಿ) [38]ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕವಹಿವಾಟುಗಳಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯವನ್ನು ಖಾತ್ರಿಪಡಿಸುವ ರಾಜ್ಯದ (ರಾಜನ) ಪಾತ್ರವು, ಆಧುನಿಕನಿ ಯಂತ್ರಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಾದ SEBI, RBI, ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳ (ಉದಾ. ಕಾನೂನು ಮಾಪನಶಾಸ್ತ್ರಕಾಯ್ದೆ) ತಾತ್ತ್ವಿ ಕ ಪೂರ್ವಜವಾಗಿದೆ.
2. **ಮೂಲಭೂತಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳ ಗುರುತಿಸುವಿಕೆ :**
   ಲಂಚ, ವಂಚನೆ, ಕಲಬೆರಕೆ, ಮತ್ತು ಅತಿಯಾದ ಬಡ್ಡಿಯಂತಹ ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳ ಮೂಲಭೂತಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳು ಎರಡೂ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ-ಆರ್ಥಿಕಸಾಮರಸ್ಯಕ್ಕೆ ಹಾನಿಕಾರಕವೆಂದು ಸಾರ್ವಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

B. ವಿಕಸನ ಮತ್ತು ವಿಭಿನ್ನತೆ (Evolution and Divergence)

1. **ಭೌತಿಕ vs. ಅಮೂರ್ತ (Physical vs. Abstract) :**
   ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ಅಪರಾಧಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟ ಮತ್ತು ಭೌತಿಕವಾಗಿದ್ದವು (ಉದಾ. ಕಲಬೆರಕೆ ಮಾಡಿದ ಧಾನ್ಯ, ಸುಳ್ಳುತೂಕದ ಕಲ್ಲು). ಆಧುನಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅಮೂರ್ತವಾಗಿವೆ (ಉದಾ. ಇನ್ಸೈಡರ್‌ಟ್ರೇಡಿಂಗ್, ಡಿಜಿಟಲ್ಫೈಲ್‌ಗಳ ಕುಶಲತೆ, ಸೈಬರ್ವಂಚನೆ).

2. **ವೈಯಕ್ತಿಕ vs. ಕಾರ್ಪೊರೇಟ್ (Individual vs. Corporate) :**
   ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ಕಾನೂನು ಯಾವಾಗಲೂ *ವ್ಯಕ್ತಿಯ* (ಅಧಿಕಾರಿ, ವ್ಯಾಪಾರಿ, ಸಾಲದಾತ) ನೈತಿಕತೆ ಮತ್ತು ಕೃತ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿದೆ. ಆಧುನಿಕ ಕಾನೂನು *ಕಾರ್ಪೊರೇಟ್ಕ್ರಿಮಿನಲ್ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ* ಎಂಬ ಸಂಕೀರ್ಣಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ವಿಕಸನಗೊಳಿಸಿದೆ, ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನೇ (ಕಂಪನಿ) ಅದರ ಉದ್ಯೋಗಿಗಳ ಕೃತ್ಯಗಳಿಗಾಗಿ ಹೊಣೆಗಾರರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಬಹುದು.

3. **ಧರ್ಮ vs. ಜಾತ್ಯತೀತ ಕಾನೂನು (Dharma vs. Secular Law) :**

   ಇದು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖನ್ಯಾಯ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ವಿಭಿನ್ನತೆಯಾಗಿದೆ.
   - **ಮನುಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ,** ಅಪರಾಧ ಮತ್ತು ದಂಡನೆಯು *ಧರ್ಮ*ದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯೊಂದಿಗೆ ಮತ್ತು ಅಪರಾಧಿಯ *ವರ್ಣ*ದ (caste) ಸ್ಥಾನಮಾನದೊಂದಿಗೆ ನಿಕಟವಾಗಿ ಹೆಣೆದು ಕೊಂಡಿತ್ತು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಒಂದೇ ಅಪರಾಧಕ್ಕೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮತ್ತು ಶೂದ್ರನಿಗೆ ವಿಭಿನ್ನಶಿಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿರಬಹುದು.
   - ಇದಕ್ಕೆ ತದ್ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ, ಆಧುನಿಕ ಭಾರತೀಯ ಕಾನೂನುವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಭಾರತೀಯ ಸಂವಿಧಾನದ 14 ನೇ ವಿಧಿಯ (Article 14) ಅಡಿಯಲ್ಲಿ 'ಕಾನೂನಿನ ಮುಂದೆ ಸಮಾನತೆ' (Equality before Law) ಎಂಬ ಮೂಲಭೂತತತ್ವದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ಸಿದ್ಧಾಂತದಲ್ಲಿ, ಆಧುನಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧ ಕಾನೂನು 'ಸ್ಥಾನ-ತಟಸ್ಥ' (status-neutral) ವಾಗಿರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತದೆ, ಆದರೆ ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು 'ಸ್ಥಾನ-ಆಧಾರಿತ' (status-based) ನ್ಯಾಯವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ.

ಕೋಷ್ಟಕ 1: ತುಲನಾತ್ಮಕಕೋಷ್ಟಕ:

ಮನುಸ್ಮೃತಿ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಕಾನೂನಿನಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳ ಪರಿಕಲ್ಪನಾ ಸಮಾನಾಂತರಗಳು

ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧದ ವರ್ಗ	ಮನುಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿನ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ (ಮತ್ತು ಶ್ಲೋಕ)	ಆಧುನಿಕಭಾರತೀಯ ಕಾನೂನು (ಶಾಸನ)	ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ (ನಿರಂತರತೆ/ವಿಕಸನ)
ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ (Corruption)	*ಉತ್ಕೋಚ* (ಲಂಚ); ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಆಸ್ತಿಮುಟ್ಟುಗೋಲು (ಶ್ಲೋಕ 9.231)	ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ ತಡೆಕಾಯ್ದೆ, 1988	**ನಿರಂತರತೆ** : ರಾಜ್ಯದ ಅಧಿಕಾರಿಯ ದುರ್ನಡತೆ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. **ವಿಕಸನ** : ಶಿಕ್ಷೆಯು 'ವರ್ಣ' ಆಧಾರಿತವಲ್ಲ, ಸಮಾನ-ವಾಗಿದೆ.
ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ವಂಚನೆ (Market Fraud)	ಸುಳ್ಳುತೂಕ/ಅಳತೆಗಳು; ಕಲಬೆರಕೆ; (ಶ್ಲೋಕ 8.403) [36, 39]	ಕಾನೂನು ಮಾಪನಶಾಸ್ತ್ರಕಾಯ್ದೆ, 2009; ಆಹಾರಸುರಕ್ಷತೆ ಮತ್ತು ಗುಣಮಟ್ಟಕಾಯ್ದೆ, 2006	**ನಿರಂತರತೆ:** ಗ್ರಾಹಕ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ನಿಯಂತ್ರಣದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದ ಪಾತ್ರ.
ಒಪ್ಪಂದದ ವಂಚನೆ (Contract Fraud)	*ಕೂಟ* (ಬಲವಂತದ/ವಂಚನೆಯಒಪ್ಪಂದ ಅಮಾನ್ಯ) (ಶ್ಲೋಕ 8.165)	ಭಾರತೀಯ ಒಪ್ಪಂದ ಕಾಯ್ದೆ, 1872; ಭಾರತೀಯ ನ್ಯಾಯಸಂಹಿತೆ (BNS)	**ನಿರಂತರತೆ:** ಮಾನ್ಯ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ 'ಸ್ವತಂತ್ರ ಒಪ್ಪಿಗೆ' (free consent) ಯ ತತ್ತ್ವ.
ಅತಿಯಾದ ಬಡ್ಡಿ (Usury)	*ಕುಸಿದ* (ಅತಿಯಾದ ಬಡ್ಡಿನಿಷೇಧ; ಗರಿಷ್ಠಮಿತಿನಿಗದಿ) (ಶ್ಲೋಕ 8.151) [7, 40]	ರಾಜ್ಯಸಾಲಗಾರರ ಕಾಯ್ದೆಗಳು (ಉದಾ. ಕರ್ನಾಟಕ 1961) [54]; ಭಾರತೀಯರಿ ಸರ್ವ್ಬ್ಯಾಂಕ್ನಿಯಮಗಳು	**ನಿರಂತರತೆ:** ದುರ್ಬಲ ಸಾಲಗಾರರ ರಕ್ಷಣೆ; ಬಡ್ಡಿದರಗಳ ನಿಯಂತ್ರಣ.
ಹಣಕಾಸು ಅಪರಾಧ **(Meta-Crime)**	ಅನ್ವಯಿಸುವುದಿಲ್ಲ (N/A)	ಹಣಅಕ್ರಮವರ್ಗಾವಣೆ ತಡೆಕಾಯ್ದೆ (PMLA), 2002	**ವಿಕಸನ:** ಸಂಪೂರ್ಣ ಆಧುನಿಕ ಅಪರಾಧ. ಅಪರಾಧದ 'ಗಳಿಕೆ' ಯ ಬದಲಿಗೆ 'ಶುದ್ಧೀ ಕರಣ'ದ ಮೇಲೆ ಗಮನ.
ತಾಂತ್ರಿಕವಂಚನೆ (Technical Fraud)	ಅನ್ವಯಿಸುವುದಿಲ್ಲ (N/A)	ಮಾಹಿತಿತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಕಾಯ್ದೆ, 2000	**ವಿಕಸನ:** ಸಂಪೂರ್ಣ ಆಧುನಿಕ ಅಪರಾಧ. 'ವಿಧಾನ' (method) ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ-ಚಾಲಿತ.
ಕಾರ್ಪೊರೇಟ್ಅಪರಾಧ (Corporate Crime)	ಅನ್ವಯಿಸುವುದಿಲ್ಲ (ವ್ಯಕ್ತಿ-ಕೇಂದ್ರಿತ) (N/A)	ಕಂಪನಿಗಳ ಕಾಯ್ದೆ, 2013 ('ಕಾರ್ಪೊರೇಟ್ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ') [14, 31]	**ವಿಕಸನ:** 'ಕಾರ್ಪೊರೇಷನ್' ಅನ್ನು ಕಾನೂನು ಬದ್ಧ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸುವುದು ಆಧುನಿಕ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ.

6. ತೀರ್ಮಾನ

ಈ ತುಲನಾತ್ಮಕ ಅಧ್ಯಯನವು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳು ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಭಾರತೀಯ ಆರ್ಥಿಕಕಾನೂನು ಚೌಕಟ್ಟುಗಳ ನಡುವಿನ ಸಂಕೀರ್ಣಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬಹಿರಂಗಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಪ್ರಮುಖ ಸಂಶೋಧನೆಗಳ ಸಾರಾಂಶ :

ಆರ್ಥಿಕ ವಹಿವಾಟುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆ (truthfulness), ನ್ಯಾಯಸಮ್ಮತತೆಯನ್ನು (fairness) ಕಾಪಾಡುವ ಮೂಲಭೂತತತ್ವಗಳು, ಮತ್ತು ಈ ತತ್ವಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸುವಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದ (state) ನಿಯಂತ್ರಕಪಾತ್ರವು, ಪ್ರಾಚೀನಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರದಿಂದ ಆಧುನಿಕ ಜಾತ್ಯತೀತ ಕಾನೂನಿನವರೆಗೆ ಗಮನಾರ್ಹ ನಿರಂತರತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.24 ಉತ್ಕೋಚ (ಲಂಚ), ಕೂಟ (ವಂಚನೆ), ಮತ್ತು ಕುಸಿದ (ಅತಿಯಾದ ಬಡ್ಡಿ) ದಂತಹ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳು ಆಧುನಿಕ ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ, ವಂಚನೆ ಮತ್ತು ಸಾಲನಿಯಂತ್ರಣಕಾನೂನುಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ತಾತ್ತ್ವಿಕಪ್ರತಿಧ್ವನಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ.

ಮೂಲಭೂತವಿಭಿನ್ನತೆಗಳು ಮತ್ತು ವಿಕಸನ:

ಆದಾಗ್ಯೂ, ಅಪರಾಧದ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ (nature) ಮತ್ತು ದಂಡನೆಯಲ್ಲಿ (punishment) ಅಗಾಧವಾದ ವಿಕಸನ ಮತ್ತು ವಿಭಿನ್ನತೆಯು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಈ ವಿಕಸನವನ್ನು ಮೂರು ಪ್ರಮುಖಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು:

1. **ಭೌತಿಕದಿಂದ ಅಮೂರ್ತಕ್ಕೆ (From Physical to Abstract):**
   ಅಪರಾಧವು ಸುಳ್ಳುತೂಕದಕಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ಕಲಬೆರಕೆ ಧಾನ್ಯಗಳ ಭೌತಿಕಪ್ರಪಂಚದಿಂದ, 'ಇನ್ಸೈಡರ್‌ಟ್ರೇಡಿಂಗ್', 'ಮನಿಲಾಂಡರಿಂಗ್', ಮತ್ತು 'ಸೈಬರ್‌ವಂಚನೆ' ಯಂತಹ ಅಮೂರ್ತ, ಡಿಜಿಟಲ್‌ಮತ್ತು ಅಗೋಚರಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೆ ವಿಕಸನಗೊಂಡಿದೆ.
2. **ವೈಯಕ್ತಿಕದಿಂದ ಕಾರ್ಪೊರೇಟ್‌ಗೆ (From Individual to Corporate) :**
   ಮನುಸ್ಮೃತಿಯು ವಂಚಕ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಅಥವಾ ಭ್ರಷ್ಟಅಧಿಕಾರಿಯಂತಹ *ವೈಯಕ್ತಿಕ* ಅಪರಾಧಿಗಳ ಮೇಲೆ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿದರೆ, ಆಧುನಿಕ ಕಾನೂನು 'ಕಾರ್ಪೊರೇಟ್ಕ್ರಿಮಿನಲ್‌ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ'ಯಂತಹ ಹೊಸಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದೆ, ಅಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನೇ ಕಾನೂನುಬದ್ಧವಾಗಿ ಹೊಣೆಗಾರರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ.
3. **ಸ್ಥಾನ-ಆಧಾರಿತದಿಂದ ಸಮಾನತೆ-ಆಧಾರಿತಕ್ಕೆ (From Status-based to Equality-based) :**
   ಇದು ಅತ್ಯಂತ ನಿರ್ಣಾಯಕ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ವಿಭಿನ್ನತೆಯಾಗಿದೆ. ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ದಂಡನಾತ್ಮಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯು 'ವರ್ಣ' ಆಧಾರಿತ *ಧರ್ಮ*ದ ತತ್ವಗಳ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾಗಿತ್ತು, ಅಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಾನಮಾನವು ಶಿಕ್ಷೆಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಆಧುನಿಕ ಭಾರತೀಯ ಕಾನೂನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಸಂವಿಧಾನದ 14 ನೇ ವಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲಾದ 'ಕಾನೂನಿನ ಮುಂದೆ ಸಮಾನತೆ'ಯ ಮೂಲಭೂತಹಕ್ಕಿನ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾಗಿದೆ.

ಅಂತಿಮ ಚಿಂತನೆ:

ಮನುಸ್ಮೃತಿಯನ್ನು (ಅದರ ಎಲ್ಲಾ ವಿವಾದಾತ್ಮಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಂಶಗಳ ಹೊರತಾಗಿಯೂ) ಕೇವಲ ಒಂದು ಐತಿಹಾಸಿಕ-ಕಾನೂನು ಪಠ್ಯವಾಗಿ 24 ನೋಡಿದಾಗ, ಅದು ಭಾರತದಲ್ಲಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಅಪರಾಧಗಳ ವಿರುದ್ಧದ ಹೋರಾಟದ ಆಳವಾದ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಬೇರುಗಳನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ನಿರ್ಣಾಯಕ ಆಧಾರವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ವಾಣಿಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮವನ್ನು (ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯ) ಕಾಪಾಡುವ ಹೋರಾಟವು ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು, ಆದರೆ ಅದರ ಆಧುನಿಕರೂಪಗಳಾದ PMLA ಮತ್ತು ಸೈಬರ್‌ಕಾನೂನುಗಳು, ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಜಾಗತೀಕರಣದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಹೊಸಸವಾಲುಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ.

ಆಧಾರ ಗ್ರಂಥಗಳು:

- ಮನುಸ್ಮೃತಿ 2010 ಶೇಷನವರತ್ನ ಪ್ರಕಾಶಕರು ಸಮಾಜಪುಸ್ತಕಾಲಯ ಧಾರವಾಡ -೧
- ಕೌಟಲೀಯಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ 2005 ಶ್ರೀಕೂಡಲೀಯ-ಶೃಂಗೇರಿ ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀಸಚ್ಚಿದಾನಂದ ಶಂಕರಭಾರತೀ ಸ್ವಾಮಿಗಳು ಪ್ರಕಾಶಕರು ಅಂಕಿತಪುಸ್ತಕ ೫೩,ಶ್ಯಾಮ್‌ಸಿಂಗ್‌ಕಾಂಪ್ಲೆಕ್ಸ್, ಗಾಂಧಿಬಜಾರ್‌ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ,ಬೆಂಗಳೂರು

- ಶ್ರೀಮದ್ವಾಲ್ಮೀಕಿರಾಮಾಯಣ 2013 ಕೀರ್ತನಾಚಾರ್ಯ ಲಕ್ಷ್ಮಣದಾಸ ವೇಲಣಕರ್ ,ಗೀತಾ ಪ್ರೆಸ್ ಗೋರಖಪುರ್
- Indian economy 2024Uma kapila 25th edition Academic Foundation ISBN -9332706530
- Economic Life in Ramayanam 2018 Dr. Paramita Panda, Asst. Prof. in Dept. of Puranetilhasa, RSVidyapeetha, Tirupati ISSN: 2454-9177 NJHSR 2018: 1(20): 40-41 ©2018 NJHSR www.sanskritarticle.com
- BHARATIYA NYAYA SAMHITA 2023 GAURAV MEHATA VINOD PUBLICATION
- THE INDIAN PENAL CODE 2022 K KANNAN 35TH EDITION Lexis Nexis publication ISBN - 10:938854840X
- ಅಗ್ನಿವೇಶ. (2020). *ಚರಕಸಂಹಿತಾ* (ವೈದ್ಯಜಾದವಜಿತ್ರಿಕಂಜಿಆಚಾರ್ಯ, ಸಂ., ಮತ್ತು ಚಕ್ರಪಾಣಿದತ್ತ, ವ್ಯಾ.). ಚೌಖಂಭಾ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್ಸ್.

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

आधुनिक काल मे मानव जीवन पर भारतीय तत्त्वज्ञान का प्रभाव

डॉ. प्रियंककुमार एन. रावल
सहायक अध्यापक,
सरदार पटेल विश्वविध्यालय,
वल्लभ विद्यानगर, आणंद, गुजरात—388120
Mobile : 7984896914

सारांश

भारतीय तत्त्वज्ञान मानव जीवन की गहनतम जिज्ञासाओं, अस्तित्व, चेतना, नैतिकता और मोक्ष का समन्वित एवं दार्शनिक समाधान प्रस्तुत करता है । यह केवल सैद्धांतिक चिंतन न होकर अनुभवपरक ज्ञान की वह परंपरा है, जो मनुष्य को आत्मबोध और आध्यात्मिक उत्कर्ष की ओर उन्मुख करती है । प्रस्तुत अध्ययन में यह विश्लेषण किया गया है कि भारतीय तत्त्वज्ञान के मूल सिद्धांत "आत्मा और ब्रह्म की एकता, कर्म का सिद्धांत, धर्म की नैतिक संरचना, योग का अनुशासन, तथा मोक्ष की अवधारणा" मानव जीवन को आज के समय में किस प्रकार दिशा, उद्देश्य और आंतरिक संतुलन प्रदान करते हैं । उपनिषदों, भगवद्गीता और अन्य दार्शनिक ग्रंथों में निहित श्लोकों के आलोक में यह स्पष्ट किया गया है कि भारतीय चिंतन परंपरा मनुष्य को केवल भौतिक उपलब्धियों तक सीमित नहीं रखती, बल्कि उसे आत्मसाक्षात्कार, समत्व और विश्वबंधुत्व की उच्चतर चेतना तक पहुँचाने का मार्ग प्रशस्त करती है । यह शोध इस निष्कर्ष पर पहुँचता है कि भारतीय तत्त्वज्ञान आज के यांत्रिक एवं तनावपूर्ण जीवन में भी अत्यंत प्रासंगिक है, क्योंकि यह जीवन के बाह्य और आंतरिक दोनों आयामों में संतुलन स्थापित करने की क्षमता रखता है ।

प्रस्तावना

मानव जीवन की सार्थकता का प्रश्न जितना प्राचीन है, उतना ही जटिल भी है, और इसी प्रश्न के उत्तर की खोज ने दर्शन के विविध स्वरूपों को जन्म दिया है । भारतीय तत्त्वज्ञान इस संदर्भ में एक अद्वितीय और व्यापक दृष्टिकोण प्रस्तुत करता है, जिसमें जीवन को केवल भौतिक अस्तित्व न मानकर एक आध्यात्मिक यात्रा के रूप में देखा गया है । यह दर्शन मनुष्य को बाह्य जगत की क्षणभंगुरता से ऊपर उठाकर उसके आंतरिक स्वरूप आत्मा की ओर उन्मुख करता है । उपनिषदों का यह शाश्वत मंत्र "असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मा अमृतं गमय"[1] मानव जीवन की उसी उत्कंठा को व्यक्त करता है, जिसमें वह अज्ञान से ज्ञान, अंधकार से प्रकाश और सीमितता से अनंतता की ओर अग्रसर होना चाहता है । भारतीय तत्त्वज्ञान का मूल उद्देश्य केवल बौद्धिक तृप्ति प्रदान करना नहीं, बल्कि जीवन को एक ऐसी दिशा देना है, जिसमें मनुष्य अपने अस्तित्व के गूढ़तम

---

1. बृहदारण्यक उपनिषद – १.३.२८

सत्य को अनुभव कर सके। आत्मा और ब्रह्म की अभिन्नता का सिद्धांत "अहं ब्रह्मास्मि"[2] और "तत्त्वमसि"[3] मनुष्य को यह बोध कराता है कि, वह सीमित शरीर या मन नहीं, बल्कि अनंत चेतना का अंश है। इसी प्रकार भगवद्गीता का उपदेश "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन"[4] जीवन में कर्तव्यपरायणता और निःस्वार्थ कर्म की भावना को स्थापित करता है।

भारतीय तत्त्वज्ञान की विशेषता यह है कि यह केवल व्यक्तिगत मुक्ति तक सीमित नहीं रहता, बल्कि सामाजिक और वैश्विक स्तर पर भी समरसता और संतुलन स्थापित करने का प्रयास करता है। "वसुधैव कुटुम्बकम्"[5] का सिद्धांत इस व्यापक दृष्टिकोण का परिचायक है, जो संपूर्ण मानवता को एक परिवार के रूप में देखने की प्रेरणा देता है। इस प्रकार भारतीय तत्त्वज्ञान न केवल मानव जीवन के आंतरिक विकास का मार्ग प्रशस्त करता है, बल्कि उसे एक नैतिक, संतुलित और उद्देश्यपूर्ण जीवन जीने की प्रेरणा भी प्रदान करता है।

मानव जीवन के स्वरूप, उसके उद्देश्य तथा उसके परम सत्य की खोज मानव चेतना की अनादि जिज्ञासा रही है, और इसी जिज्ञासा के आलोक में भारतीय तत्त्वज्ञान का विकास हुआ, जो केवल विचारों का संग्रह न होकर अस्तित्व के गूढ़तम रहस्यों का साक्षात्कार कराने वाली एक जीवंत परंपरा है। भारतीय तत्त्वज्ञान जीवन को केवल भौतिक घटनाओं की श्रृंखला के रूप में नहीं देखता, बल्कि उसे चेतना की एक ऐसी अनवरत यात्रा के रूप में स्वीकार करता है, जिसमें मनुष्य निरंतर अपने वास्तविक स्वरूप आत्मा की पहचान की ओर अग्रसर होता है। उपनिषदों की यह मंगलकामना "असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मा अमृतं गमय"[6] मानव जीवन की इसी अंतःप्रवृत्ति को व्यक्त करती है, जिसमें वह असत्य से सत्य, अज्ञान से ज्ञान और मृत्यु से अमरता की ओर उन्नति करना चाहता है। यह केवल आध्यात्मिक आकांक्षा नहीं, बल्कि मानव जीवन की मूलभूत दिशा है, जिसे भारतीय तत्त्वज्ञान ने अत्यंत सूक्ष्मता से प्रतिपादित किया है।

भारतीय तत्त्वज्ञान का मूलाधार आत्मा और ब्रह्म की अवधारणा में निहित है, जो जीवन के समस्त रहस्यों का उद्घाटन करती है। भगवद्गीता का यह शाश्वत वचन "न जायते म्रियते वा कदाचित्, नायं भूत्वा भविता वा न भूयः"[7] यह स्पष्ट करता है कि आत्मा न तो जन्म लेती है और न ही मरती है; वह शाश्वत, अविनाशी और सनातन है। यह दृष्टिकोण मनुष्य को जीवन के अस्थायी उतार-चढ़ाव से ऊपर उठकर एक स्थायी सत्य की ओर उन्मुख करता है। उपनिषदों के महावाक्य "अहं ब्रह्मास्मि"[8] तथा "तत्त्वमसि"[9] यह उद्घोष करते हैं कि जीवात्मा और परमात्मा में कोई भेद नहीं है, और "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"[10] यह बताता है कि सम्पूर्ण जगत उसी एक परम चेतना का विस्तार है। इसी भाव को "ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्"[11] में व्यक्त किया गया है, जो मानव जीवन में समता, सहिष्णुता और करुणा की भावना को विकसित करता है। भारतीय तत्त्वज्ञान में कर्म का सिद्धांत मानव जीवन के नैतिक आधार के रूप में प्रतिष्ठित है। भगवद्गीता का यह उपदेश "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन, मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि"[12] मानव को यह शिक्षा देता है कि उसे अपने कर्तव्यों का पालन निःस्वार्थ भाव से करना चाहिए। यह सिद्धांत व्यक्ति को कर्तव्यनिष्ठ, अनुशासित और उत्तरदायी बनाता है। कर्म का यह नियम यह भी स्पष्ट यह भी स्पष्ट करता है कि – "वर्तमान जीवन पूर्व कर्मों का परिणाम है और भविष्य वर्तमान कर्मों से निर्मित होगा, जिससे व्यक्ति अपने

---

2. बृहदारण्यक उपनिषद् – १.४.१० 3. छन्दोग्य उपनिषद् – ६.८.७ 4. भगवाद्गीता – २.४७ 5. महोपनिषद् – ६.७२
6. बृहदारण्यक उपनिषद् – १.३.२८ 7. भगवाद्गीता – २.२० 8. बृहदारण्यक उपनिषद् – १.४.१० 9. छन्दोग्य उपनिषद् – ६.८.७
10. छन्दोग्य उपनिषद् –३.१४.१ 11. इशावास्ययोपनिषद् – १ 12. भगवाद्गीता – २.४७

आचरण के प्रति अधिक सजग हो जाता है ।"

धर्म भारतीय तत्त्वज्ञान की वह धुरी है, जिस पर संपूर्ण जीवन-व्यवस्था आधारित है । "धर्मो रक्षति रक्षितः"[13] का सिद्धांत यह दर्शाता है कि - जो व्यक्ति धर्म का पालन करता है, धर्म उसकी रक्षा करता है । यहाँ धर्म का अर्थ केवल धार्मिक अनुष्ठानों से नहीं है, बल्कि यह सत्य, अहिंसा, दया, क्षमा और संयम जैसे नैतिक मूल्यों का समुच्चय है । इसी भाव को महाभारत में "अहिंसा परमो धर्मः"[14] के रूप में व्यक्त किया गया है, जो यह सिखाता है कि - किसी भी प्राणी को कष्ट न पहुँचाना ही सर्वोच्च धर्म है । यह सिद्धांत मानव जीवन में करुणा, सहानुभूति और शांति का संचार करता है ।

भारतीय तत्त्वज्ञान में मोक्ष को जीवन का परम लक्ष्य माना गया है, जो जन्म और मृत्यु के चक्र से मुक्ति का प्रतीक है । अद्वैत वेदांत का यह सिद्धांत—"ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः"[15] यह स्पष्ट करता है कि संसार अस्थायी है और केवल ब्रह्म ही शाश्वत सत्य है । मोक्ष की प्राप्ति के लिए मनुष्य को अपने अहंकार, इच्छाओं और आसक्तियों का त्याग करना आवश्यक है । यह अवस्था परम शांति और आनंद की होती है, जहाँ आत्मा अपने वास्तविक स्वरूप में प्रतिष्ठित हो जाती है ।
योग भारतीय तत्त्वज्ञान का व्यावहारिक पक्ष है, जो शरीर, मन और आत्मा के संतुलन का माध्यम है। पतंजलि के योगसूत्र में कहा गया है - "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः"[16] "अर्थात योग मन की चंचल वृत्तियों को नियंत्रित करने की प्रक्रिया है ।" भगवद्गीता में भी कहा गया है - "समत्वं योग उच्यते" और "योगः कर्मसु कौशलम्"[17] जो यह दर्शाते हैं कि योग के माध्यम से व्यक्ति अपने कर्मों में दक्षता और जीवन में संतुलन प्राप्त करता है ।
भारतीय तत्त्वज्ञान का एक अत्यंत महत्वपूर्ण पक्ष इसका सार्वभौमिक दृष्टिकोण है, जो "वसुधैव कुटुम्बकम्" के सिद्धांत में अभिव्यक्त होता है - "अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्, उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।"[18] यह विचार मानव जीवन में उदारता, सहिष्णुता और वैश्विक एकता की भावना को विकसित करता है, जिससे व्यक्ति केवल अपने हित तक सीमित नहीं रहता, बल्कि संपूर्ण मानवता के कल्याण के लिए कार्य करता है। त्याग और वैराग्य को भी भारतीय तत्त्वज्ञान में आत्मिक उन्नति का आधार माना गया है । "त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः"[19] यह श्लोक यह दर्शाता है कि केवल त्याग के माध्यम से ही अमरत्व की प्राप्ति संभव है। यह सिद्धांत मनुष्य को भौतिक इच्छाओं और आसक्तियों से मुक्त कर आंतरिक शांति और संतोष की ओर ले जाता है ।

आधुनिक युग में, जहाँ भौतिकवाद और प्रतिस्पर्धा का प्रभाव अत्यधिक है, भारतीय तत्त्वज्ञान एक संतुलित और समग्र जीवन-दृष्टि प्रदान करता है । यह व्यक्ति को मानसिक शांति, नैतिक दिशा और आध्यात्मिक संतुलन प्रदान करता है । योग, ध्यान और आत्मचिंतन के माध्यम से मनुष्य अपने जीवन को अधिक सार्थक बना सकता है और यह समझ सकता है कि वास्तविक सुख बाहरी वस्तुओं में नहीं, बल्कि आंतरिक संतोष और आत्मबोध में निहित है ।

यदि हम इस व्यापक दार्शनिक परंपरा के स्रोतों की ओर दृष्टि डालें, तो स्पष्ट होता है कि उपनिषद, भगवद्गीता, योगसूत्र, ब्रह्मसूत्र, बौद्ध त्रिपिटक और जैन आगम जैसे ग्रंथों में निहित शिक्षाएँ आज भी उतनी ही प्रासंगिक हैं जितनी प्राचीन काल में थीं ।

---

13. मनुस्मृति – ८.१५ 14. महाभारत अनुशासन पर्व : ११५.२५ 15. ब्रह्मज्ञानवलीमाल – २० 16. पातंजल योगसूत्र – १.२ 17. भगवाद्गीता – २.५० 18. महोपनिषद – ६.७२ 19. कैवल्य उपनिषद – ०३

आधुनिक विद्वानों जैसे की राधाकृष्णन, सी. डी. शर्मा, एम. हिरियन्ना, सुरेन्द्रनाथ दासगुप्ता, हाइनरिख जिमर और चार्ल्स इलियट ने इन सिद्धांतों का गहन विश्लेषण कर उन्हें आधुनिक संदर्भ में प्रस्तुत किया है । राधाकृष्णन की "भारतीय दर्शन" के दोनों खंड भारतीय चिंतन की गहराई को उद्घाटित करते हैं, जबकि सी. डी. शर्मा की "भारतीय दर्शन का समालोचनात्मक सर्वेक्षण" विभिन्न दर्शनों का व्यवस्थित विवेचन प्रस्तुत करती है । एम. हिरियन्ना की "भारतीय दर्शन की रूपरेखा" सरलता के साथ गूढ़ सिद्धांतों को स्पष्ट करती है, और पैट्रिक ओलिवेल तथा मैक्स मूलर द्वारा अनूदित उपनिषद् वैश्विक स्तर पर भारतीय ज्ञान को पहुँचाने में सहायक हैं । एकनाथ ईश्वरन की "भगवद्गीता" आधुनिक पाठकों के लिए गीता के संदेश को सुलभ बनाती है, जबकि स्वामी विवेकानंद के संपूर्ण कार्य भारतीय तत्त्वज्ञान के व्यावहारिक पक्ष को उजागर करते हैं । पतंजलि के "योगसूत्र" तथा स्वामी सच्चिदानंद का अनुवाद योग के वैज्ञानिक स्वरूप को स्पष्ट करता है, और महात्मा गांधी की "सत्य के साथ मेरे प्रयोग" भारतीय नैतिक सिद्धांतों के व्यावहारिक अनुप्रयोग का उत्कृष्ट उदाहरण है । सुरेन्द्रनाथ दासगुप्ता की "भारतीय दर्शन का इतिहास" और हाइनरिख जिमर की "भारत के दर्शन" इस परंपरा की ऐतिहासिक और सांस्कृतिक पृष्ठभूमि को समझने में सहायक हैं, जबकि चार्ल्स इलियट की "हिंदू धर्म और बौद्ध धर्म" तुलनात्मक अध्ययन का एक महत्वपूर्ण स्रोत है ।

इस प्रकार भारतीय तत्त्वज्ञान मानव जीवन को एक व्यापक, गहन और दिव्य दृष्टिकोण प्रदान करता है, जिसमें जीवन केवल अस्तित्व का प्रश्न नहीं, बल्कि आत्मसाक्षात्कार की एक सतत यात्रा बन जाता है, और यही इसकी सबसे बड़ी विशेषता तथा मानव जीवन पर इसका अमिट प्रभाव है ।

निष्कर्ष

यह प्रतिपादित किया जा सकता है कि भारतीय तत्त्वज्ञान मानव जीवन के बाह्य और आंतरिक, दोनों ही आयामों का एक समन्वित और गहन विश्लेषण प्रस्तुत करता है, जो उसे मात्र भौतिक अस्तित्व की सीमाओं से ऊपर उठाकर आध्यात्मिक चेतना के उच्चतम स्तर तक पहुँचाने की क्षमता रखता है । यह दर्शन जीवन को एक ऐसी सतत साधना के रूप में देखता है, जिसमें प्रत्येक अनुभव, प्रत्येक कर्म और प्रत्येक विचार आत्मबोध की दिशा में एक महत्वपूर्ण चरण बन जाता है । आत्मा और ब्रह्म की अभिन्नता का सिद्धांत मनुष्य को उसके वास्तविक स्वरूप का बोध कराता है, जिससे वह अहंकार, अज्ञान और माया के बंधनों से मुक्त होकर समत्व और शांति की अवस्था को प्राप्त कर सकता है।कर्म के सिद्धांत के माध्यम से भारतीय तत्त्वज्ञान यह स्पष्ट करता है कि जीवन का प्रत्येक क्षण उत्तरदायित्व और नैतिकता से परिपूर्ण है, और मनुष्य अपने कर्मों के माध्यम से ही अपने वर्तमान और भविष्य का निर्माण करता है । धर्म की अवधारणा जीवन को एक नैतिक आधार प्रदान करती है, जो व्यक्तिगत आचरण से लेकर सामाजिक समरसता तक का मार्ग प्रशस्त करती है । वहीं मोक्ष की संकल्पना मानव जीवन को एक परम लक्ष्य प्रदान करती है, जो उसे भौतिक आसक्तियों से परे आत्मिक स्वतंत्रता और परम आनंद की ओर प्रेरित करती है।

योग, अहिंसा, त्याग और विश्वबंधुत्व जैसे सिद्धांत इस दर्शन को केवल सैद्धांतिक न रखकर व्यावहारिक जीवन में भी अत्यंत प्रासंगिक बनाते हैं । "समत्वं योग उच्यते" की भावना मनुष्य को जीवन के द्वंद्वों में संतुलन बनाए रखने की प्रेरणा देती है, जबकि "वसुधैव कुटुम्बकम्" का आदर्श उसे संपूर्ण मानवता के साथ एकात्मता स्थापित करने के लिए प्रेरित करता है । इस प्रकार भारतीय तत्त्वज्ञान न केवल व्यक्ति के आंतरिक विकास का मार्ग प्रशस्त करता है, बल्कि एक न्यायपूर्ण, संतुलित और करुणामय समाज के निर्माण की भी आधारशिला रखता है ।

अतः यह कहा जा सकता है कि भारतीय तत्त्वज्ञान केवल अतीत की एक बौद्धिक परंपरा नहीं, बल्कि वर्तमान और भविष्य के लिए एक जीवंत, प्रासंगिक और मार्गदर्शक शक्ति है, जो मानव जीवन को अर्थ, दिशा और परम उद्देश्य प्रदान करती है, और उसे एक ऐसी चेतना की ओर उन्मुख करती है जहाँ ज्ञान, करुणा और शांति का समन्वय संभव हो सके ।

संदर्भ सूची

1. Indian Philosophy Vol.1 & 2, Radhakrishnan, London : Allen & Unwin LTD. Nov.1922
2. The Principal Upanishadas, S. Radhakrishna, London : Allen & Unwin LTD. 1978
3. A History of Indian Philosophy, Surendradar Dasgupta, Cambridge At The University Press, 1922
4. भारतीय दर्शन का समालोचनात्मक सर्वेक्षण, शर्मा, सी. डी., दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, 2000
5. भारतीय दर्शन की रूपरेखा, हिरियन्ना, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, पुनः मुद्रित २००६
6. भगवद्गीता, ईश्वरन, एकनाथ, नीलगिरि प्रेस, कैलिफोर्निया, २००७
7. उपनिषद, ओलिवेल, पैट्रिक, ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, १९९६
8. पातंजल योग सूत्र, श्री नंदलाल दशोरा, रणधीर प्रकाशन, हरिद्वार, तृतीय १९९७
9. १०८ उपनिषद (ब्रह्मविद्या खंड), पं। श्री राम शर्मा आचार्य, संस्कृति संस्थान, बरेली, प्रथम संस्करण १९६१
10. मनुस्मृति, पंडित गिरिराजप्रसाद द्विवेदी, मुशी नवल किशोर, लखनऊ, १९१७
11. महाभारत (षष्ठ खंड), रामनारायणदत्त शास्त्री, गितप्रेस, गोरखपुर, सं. १९७२

****

ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy
A National Peer-Reviewed Research Journal
Volume : XXVI, July to December-2025

Concept of Dik and Kãla in Nyaya Vaiseshika and Ayurveda

Dr. P. N. Laijamma
Associate Professor
Dept. of Sanskrit Nyaya
Govt. Sanskrit College, Tripunithura
Ernakulam, Kerala- 682301
Mobile : 9961890946, E-mail : drlaijammapn@gmail.com

Kãla (the time) is accepted as one of the nine dravyas by the Nyaya Vaiseshika and Ayurvedic Philosophers.

पृथिव्यप्स्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि। (Vai.su/५)

खादिन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः। (C.su)

क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्य लक्षणम् (वै.सू 1/1/15) क,अ, ल कलयति इति कालः।

कलयति हि हिमांशो निश्कलङ्कस्य लक्ष्मीम्। काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्। (हितोपदेशः)

Even though Kãla is stated as eka, nitya for the usage, it is divided into past, present and future. Further it is divided into kshana, nimesha, dina, masa, ritu, ayana, varsha etc. These divisions are due to the movement of the sun. The daily usage of the kãla is divided by Susruta:- Akshi nimesha - utterance time of laghu akshara, 15 akshi nimesha - 1 kãshtta, 30 kãshtta 1 kãla, 20 kala - 1 muhurtha, 30 muhurtha 1 day and night,15 ahorathra - 1 paksha (sukla and krishna), 2 paksha - 1 masa, 2 masa - 1 rithu, 3 rithu - 1 ayana (uttarayana, dakshinayana), 2 ayana or 12 masa - 1 samvatsara, 5 samvatsara - 1 yuga. The creation, existence and destruction of all things in the universe depend on Kãla. The production of dosha, dhatu, diseases, sareera kshematwa, manifestation of diseases etc. are particularly related with Ritu and other Kalas. Susruta while mentioning the shat-kriya kãlas has given much more importance to kãla viz., the sancaya, prakopa, prasara, sthana samsraya.

Charaka described that Kãla is transformation. कालः पुनः परिणामः। According to him kãla is of two types, Nityaka and Avasthika. Nityaka which has mobility always, it is sub classified as year-Uttarayana and Dakshinayana. Sita, Ushna, Varsha, Vasanta, etc. are six Ritus and chaithra, vaisakha etc. are of twelve types. Avasthika kãla is otherwise known as Athuravastha kãla. It indicates the state of patient, the state of diseases, the state of doshas, dhatus, etc. The prescribing of Aushadha and ahara depend on the state of the age, dosha, diseases and the individual. In this way the Kãla is useful in Ayurveda. While inducing medicines Kãla has given importance. Ten Aushadha sevana Kãlas Ayurveda follows are: Abhakta - Empty stomach, Pragbhakta - Before diet, Adhobhakta - After meals, Madhyabhakta - In the middle of a meal, Antatabhakta - In between two meals, Sabhakta - Along with meal, Samudga - With each lumps, Muhurmuhuhuh – Frequently, Satgraasa - After taking one or two lumps or along with the lump, Grasantaraktha - In between two lumps.

The time for collection of herbs and time for collection of leaves, roots, fruits, flowers etc. are also mentioned in Ayurveda. Vagbhata describes that the Hina, Mithya, Atiyoga of Kãla, Artha,

Karma are the causes for disease and samyoga causes healthy state.

Kãla is accepted as one of the nine dravyas by the Nyaya Vaiseshika and Ayurvedic Philosophers. It has been expressed that it possesses action or karma and attributes or gunas. It is combinative cause of the substance. To destroy the being or to collect the being at the time of dissolution of the universe and to describe past, present and future and the action while to be one number is the attribute of the Kãla. This proves that time is a substance and is eternal. (द्रव्यं नित्यत्वे वायुना व्याख्याते।) As the ultimate atom of the air is a substance and is eternal, because it is a substance which does not contain any other substance, so also is time. The factors available in Kãla are not present in any other substance.

The supreme power regarded as the destroyer of the universe being a personification of the destructive principles and in the same sense yama.

कालः काल्या भुवनफलके क्रीडति प्राणिशरैः। कः कालस्य गोचसन्तरगताः। (Panchatantra)

सूक्ष्मा मपि कलां न लीयत इति कालः। संकलयति कारयति वा भुतानि इति कालः।

The substance responsible for providing happiness and miseries is कालः।

संकलयति सुखदुखाभ्यां भूतानि योजयति इति वा कालः। The factor which collects and makes all the being as single fraction is called Kala. संकलयति संहरणादेकराशिकरोति भूतानि इति कालः। The factor for shortening of the life of all the being is Kãla. The substance which leads everybody towards death is Kãla. (कारयति मृत्युसमीपं नयति वा इति कालः।)

According to Charaka samhita, Kãla is nothing but a process of transformation into seasons, solistics etc. कालः पुनः परिणामः। In another reference, Charaka has stated that Kãla or time describes two meanings viz. the year and the state of disease in the patient.

कालः पुनः संवत्सरश्चातुरवस्था च।

According to Vaiseshika sutra अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काल लिङ्गानि। Kãla is the निमित्तकारणं of all objects produced in the universe. It is shelter and dependency of universe. (न्यायसिद्धान्यमुक्तावली)। Tarka samgraha describes it as a responsible factor for the knowledge of past, present and future knowledge. अतीतादि व्यवहारहेतु कालः। The name kala (time) is applicable to a cause in as much as it does not exist in the eternal substances and exists in non eternal substances. (नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति।) Kanada sutra १/२/९. Kãla substance has the attributes तस्य गुणाः संख्या, परिणाम, पृथक्, संयोग विभागाः (प्रशस्तपादभाष्यं)। कालार्थाकर्माणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः सम्योगश्च विज्ञेयो रोगमारोग्यैककारणम्। (अथ.हृ सु .1.19) There are three primary karanas for health and diseases: Kãla (seasonal changes) Artha-sensory perception and karma(deeds). Hina (reduced), Mithya (improper) and atimatra (excessive) exposure of these factors lead to diseases and samyagyoga proper exposure leads to health.

Dik or देश - the place where the action happens. In connection with treatment, देश is bhumi desa (भूमि देश) geographical area and आतुरदेश (anatomical site).

Dik has an important place like other dravyas in the universe. The place and existence of a thing cannot be stated without space. According to Vaiseshika, the cognition or jnana of a particular thing is to the east or west, north or south, distant or near can be had from the dik. Daily expression and routine work is to be paralysed without dik. Hence Dik has an important role in daily life. प्राच्यादि व्यवहार हेतुः दिक्। सा चैको विभ्वि नित्या च (तर्क संग्रः)।

दूरान्तिकादि दिक् हेतुरेका नित्यादि उच्यते । उपाधिभेदादेकापि प्रच्यादि व्यपदेशभाक् ।

According to mukthavali, Dik is defined as the dravya which is the cause for getting the knowledge of distant place and near place. Even though it is one and only one, it is divided into प्राच्यादिव्यवरहेतुः दिक्। They are the limitations like Kala. It is Nitya or permanent one. Through which the cognition of dravya is existed at a particular distance from a particular dravya and near is called as Dik. Even though it is classified into various diks for daily usage, it is one and only omnipresent. Even though if a person goes mile after mile in one direction he cannot see the end of that particular direction or Dik. Hence it can be stated that dik is Nitya like Kala and dik also विभुः। Dik as Dravya:- Sankhya, Parimana, Prithaktva, Samyoga, Vibhaga are existed in Dik. As the elderly and younger is mentioned through Kala the desika paratwa and aparatwa is mentioned through desa.

सर्वाधारः कालः सर्वकार्य निमित्तकारणं च ।

दिगपि कार्यमात्रे निमित्तकारणम् ।

प्राच्यातिव्यवहार हेतुः दिक् । सा चैकोविभ्वो नित्या च ।

According to Nyaya Siddhanta Mukthavali Dik is defined as the dravya which is the cause for getting the knowledge of distant place and near place. Even though it is one and only, it is divided into प्रच्याति दिशा। प्रत्यक् अंचति इति प्रतीची". Which Dik the sun sets is called as प्रतीची।" अस्ताचल् सन्निहिता च दिक् प्रतिची । The direction in the locality of the setting mountain is pratichi. The direction which is near to the sunset or Astachala is called pratichi. उदगश्यामांचति सूर्य इति उतीची।उदगंचतीति उदीची। Udichi (North), Pratichi (West), Avachi pradakshina (South) or Dakshina.

"अर्वश्यागश्या मंचति सूर्य इति अवाची।" अरवागंचति इति अवाची।

The Dik where the sun moves downward direction is Avachi or Dakshina.

1) **Agneya** - The direction between the east and south is Agneya or Dakshina Purva.

2) **Nairuti** - The direction between the south and west is Dakshina Paschima or Nairuti.

3) **Vayavya** - The direction between the west and north is Uttara Paschima or Vayavya.

4) **Esanya** - The direction between the North and East is Uttara Purva or Esanya.

These four are called the sub direction (upadisi).

Brahmi: the upper direction or Urdhwa dik. Nagi : the downward direction or Adah dik. Dik is eternal and all pervading, it is an instrumental cause of all effects.

कालशब्दस्य ककार आकारौ लीधातोश्च लकारमादाय कालशब्दस्य निष्पत्तिः। कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः।

Kãla is one, which associates with everything in the universe. Kãla is also defined as a substance that instrumental cause of our knowledge of "priority". Kãla always keeps moving. It does not dissolve in any bhutas. It does not perish. According to Dalhana time blends all beings with misery and happiness. Time brings all beings to one state by destruction and death. Time makes span short or

long. Time is self be gotten and lord of death. The characteristic tastes like sweet of the substances are brought about by Kãla only. Kãla is also called as "परिणाम" or transformation.

कालः पुनः परिणाम उच्यते। (च.सू)

Classification of Kãla

Kãla is divided in different ways for our convenience. Charaka classified Kãla in two ways: Samvatsara this is used not only by Vaidyas but also by all the people in general since this is the calendar. Samvatsara is year in English. It is divided into two Ayanas Uttarayana and Dakshinayana based on the direction of apparent movement of the sun.

Dakshinayana is also called as **"Visarga Kãla"** since living beings gain energy during this period. Uttarayana is also called as **"adana kãla"** since the living bring lose energy during this period. Year is also classified into six seasons (Vasantha, greeshma, varsha, sarat, hemanta and sisira) or into twelve months. Sisira, Vasanta and Grishma ritus come under adana kãla. Varsha, sarat and hemanta ritus come under visarga kãla.
Importance of Kãla in Ayurveda.

1. Vayah Kãla (age) plays an important role in the incidence of the diseases.

कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः। रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः।। (C.s .1,115)

In old age body, tissues perish despite appropriate and sufficient diet and care. Death is inevitable, certain diseases occur during different stages of life and during different seasons of the year. They are called **"Svabhika rogas".**

2. Athuravastha kãlah - The knowledge of different stages of the disease is very important in the treatment and prognosis of the disease.

3. Aushadha kãlah - There are particular timings to take medicines. Certain medicines are advised after food, before food and certain others are to be taken along with food. Time at which a medicine is taken has an effect on its action on the body.

4. Kãla or season is very important in collecting herbs. There are particular times and seasons for the collections of herbs from the gardens. Only when this kãla niyama (time regulation) is followed, one can get drugs with full potency.

5. Dosha Kãla: Different doshas will be in different avastha kãlas during different seasons. Our daily routine should change according to the kãlas. The knowledge of the relation between dosha - avasthas and the season is very important for an Ayurvedic physician.

6. Ritucharya and dinacharya of preventive medicine (swasthavritta) are totally related to kãla.

Disa is the cause of our notions like far and near. Division of time is determined by the production and destruction of objects while those of direction is by the greater or smaller number of objects visible between two points. Disa has five samanya gunas viz. Sankhya, parimana, pritaktva, samyoga, vibhaga. The knowledge of direction is determined by its position is relation to sun. Although it is one, according to the difference in the direction with references to a particular place, it is of ten types. Purva or mahendru (east), Dakshina or Yami (south), Paschima or Varuni (West), Uttara or Kauberi (North), Purvottara or Ishanya (North East), Dakshina Purva or Vaiswanari (South East), Uttara Paschima or Vayavya (North West), Dakshina Paschima or Nairritya (South West), Urdhwa or Brahmi (Sky), Adhah or Naga (under the ground)

Importance of Disa or Dik

The wind coming from different directions has different effects on the human being and also on the plants used in medicines.
Eastern Wind: It is ushna, abhishyandi. It causes skin diseases, piles. It has a poisoning effect. It leads to different infections, fever and respiratory disorders.
Western Wind: It is dry wind. This wind reduces the strength of the body and makes the body also dry by drying the kapha and medas of the body.
Southern Wind: This wind is good for eyes and it gives strength to the body. It pacifies rakta pitta (bleeding from any part of the body)
Northen Wind: Wind coming from this direction is soft and cold. It does not vitiate any doshas and hence it is considered good for health. Ayurveda specified directions for doing any action like taking food, sleeping and meditations. Specific directions are suggested for even while collecting herbs and preparing medicines.

Reference

1. Nyayasutra – Gautama
2. Nyayasiddhantamukthavali – Viswanatha Panchanana
3. Prasasthapada Bhashyam – Prasasthapada
4. History of Indian Logic – Satishchandra Vidyabhushan
5. Padartha Vijnana – Prof. Yogesh Chadra Mishra
6. The Nyaya Sutras of Gotama – M M Satisa Chandra Vidyabhushana
7. Padartha Vijnana – Dr.K.V.L.Narasimhacharyulu
8. Tarkasamgraha - Annambhatta

****